

K. 2

8/2135

BUDAPESTI SZEMLE

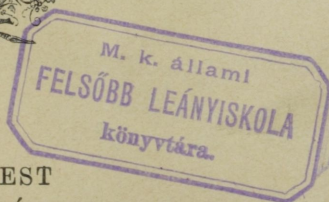
A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

A BUDAPESTI
M. KIR. ÁLLAMI MARIA TERÉZIA INTÉZETI MUSEUM
TANÁR-ÉRTANÓK-KÖNYVTÁRA.
SZERKESZTI

GYULAI PÁL.

HETVENEEDYDIK KÖTET

(187. 188. 189. SZÁM.)

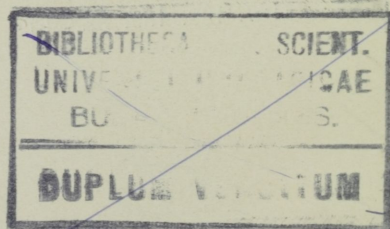
BUDAPEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVTOMDA

1892.

P11901/959

EGYETEMI
BUDAPEST
KÖNYVTÁR

Or. 1. Leveller Library
1895n 6i 8. 52.

TARTALOM.

CLXXXVII. SZÁM.

MARBOT EMLÉKIRATAI A NAPOLEONI HÁBORÚKRÓL. — r. f.	1
A MAGYAR ÖSSZEHASONLÍTÓ NYELVTUDOMÁNY JÖVŐ FEL- ADATAI. — Munkácsi Bernáttól	27
A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA. (III.) — Heltai F.-tól	42
A HÁROMSZÖGŰ KALAP. Beszély. (II.) — Alarcon Péter után, spanyol eredetiből — Haraszti Gyulától	87
KÖLTEMÉNYEK. <i>Színhervadás.</i> — Kozma Andortól. — <i>A váltság.</i> — Német népdal gyűjteményből — Szász Bélától	112
A GYÜLEKEZÉSI ÉS EGYESÜLETI JOGRÓL. (II.) — Vadnai Andortól	115
ARANY JÁNOSNAK KIADATLAN LEVELEI. — Közli Bessenyei Ferencz	123
ÉRTESÍTŐ. Szabolcska M.: <i>Költemények.</i> — ó. s. — Zigány Á.: <i>Litterature ungherese.</i> — dó. — Hausrath A.: <i>Arnold von Brescia.</i> — d. — Ferdinandy Géza: <i>Magyarország közjogi viszonya Ausztriához.</i> — L. B. — <i>Nyílt levél a szerkesztőhöz.</i> — M. S.	137

CLXXXVIII. SZÁM.

A POETIKA ÚTJA ÉS CZÉLJA. — Beöthy Zsolttól	161
A ZSIDÓKÉRDÉS OROSZORSZÁGBAN. — Leroy - Beaulieu után francziából — S. J.	174
A KIRÁLYI MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT FÉLSZÁZADOS JUBILAEUMA. — Czögler Alajostól	203
A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN. (I.) — o-t.	223
A HÁROMSZÖGŰ KALAP. — Beszély. (III.) — Alarcon Péter után, spanyol eredetiből — Haraszti Gyulától	258
KÖLTEMÉNYEK. <i>Egy özvegyhez.</i> — Szász Bélától. — <i>Tengeri utazás.</i> — Goethe után, németből — Vargha Gyulától	284

AZ ARANYGYAPJAS REND. (1429—1887.) — Idősb. Szögyény-Marich Lászlótól	288
POLITIKAI IRÁNYELVEK KELETEN NYOLCZSZÁZ ÉVVEL EZELEŐTT. — Kégl Sándortól	298
ÉRTESITŐ. Dr. Schuchardt Károly: <i>Schliemann ásatásai</i> . Fordította dr. Öreg János. — K. — Reclus Élisée: <i>A hegyek története</i> . Fordította Geöcze Sarolta. — L—I B—t. — Pólya Jakab: <i>A pesti magyar keres- kedelmi bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története</i> . — T. N. — Herczeg Ferencz: <i>Mutamur</i> . — —i.	308

CLXXXIX. SZÁM.

KÖRNER ZRÍNYI-DRÁMÁJA. — Heinrich Gusztávtól	321
A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN. (II.) — o—t.	345
BEVEZETÉS A FRANCZIA TRAGÉDIA TÖRTÉNETÉHEZ. — Haraszti Gyulától	386
TENGERI ÉS TENGERPARTI TÖRTÉNETEK. — Drachmann Solger után, — Baján Mihálytól	401
POLITIKAI XENIÁK. I—V. — Gyulai Páltól	437
NÉHÁNY KÖNYV SHAKSPERERŐL. — I. S.	440
NEMZETGAZDASÁGI IRODALMUNK. — Pólya Jakabtól	463
ÉRTESITŐ. <i>A földmivelésügyi m. kir. miniszternek 1890. évi működéséről ... jelentése</i> . — T. N. — Zenker E. V.: <i>Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848</i> . — d. — Mikszáth K.: <i>A galamb a kalitkában</i> — i.	470

MARBOT EMLÉKIRATAI A NAPOLEONI HÁBORÚKRÓL.

Úgy látszik, Schopenhauernak nem volt igaza, midőn ezt írta: «Boldog élet lehetetlen e földön: a legfőbb, a mit elérhetünk, az a heroikus élet».

Ime egy valódi hős, I. Napoleonnak egyik legjelesebb vezére, ki *Emlékirataiban*, pályája legvégén, azt írja magáról, hogy élete szerencsés volt: örömmel kész volna újra megkezdni: «J'ai toujours eu la conviction que j'étais né hereux. Je recommencerais volontiers ma carrière sans y rien changer.»

E büszke sorok írója, ki oly jól tudta összeegyeztetni a katonai dicsőséget a családi boldogsággal, Marbot generális, Napoleon táborának legérdekesebb, mert legtipikusabb alakjai közé tartozott. Ezelőtt néhány hónappal jelentek meg *Emlékiratai*, melyek Franciaországban rendkívül nagy föltűnést keltettek. Hogy minő volt e dicső hadsereg szelleme és mindennapi élete, minő volt a csatának öldöső zűrzavarában és minő a tábori tűz lobogása mellett: szóval a napoleoni katonának egész psychológiáját rekonstruálhatjuk magunknak Marbot emlékiratai alapján. Marbot nem volt kiváló író, de kellemes és hű elbeszélő, kinek előadása után a világtörténet egyik-másik lapját újból kell majd megírni.

A következő lapokon röviden összegezni iparkodom benyomásaimat, melyeket az *Emlékiratok* olvasása alkalmával nyertem: futólag csoportosítani akarom a három vaskos kötetből azt, a mit a hadseregre különösen jellemzőnek tartok és ki akarok szakítani néhány megkapó jelenetet Marbot eseményekben és sorsfordulatokban gazdag életéből.

I.

Az *Emlékiratok* szerzője: báró Marbot Marczelin, a múlt század utolsó évében, 17 éves korában lépett katonai szolgálatba. Először közkatona volt egy huszárezredben és mint ilyen, részt is vett Genua ostromában. Véres napnak véres hajnala! Négy évvel később már Augereau generális szárnysegéde: majd Lannes marsal mellett szárnysegédkedik, majd pedig 1809-ben Masséna tábornok oldalán látjuk őt. Marbot valódi katona-családból származott, melyből 35 generális vált ki: Canrobert marsal, ki III. Napoleon alatt oly nagy szerepet játszott, Marbot unokaöccse. Marbot maga minden ízében katona: még emlékiratainak stílusa is valódi bajonet-stilus. Marbot Napoleonnak majdnem minden nevezetes csatájában részt vett. Az eylaui csatában bal karját kozák lándzsa szúrja át; Agridónál, Spanyolországban, egy fanatikus spanyol homlokra vágja kardjával; Saragossa ostrománál kereszt alakú szent golyóval lövik át mellét; az esslingeni csatában egy bajonet lábába fúródik; Znaimnál egy lövés csuklóján sebesíti meg; Miranda da Corvonál karddal arcra vágják és hason szúrnak; a jakubovi hősivatagon vállon lövik az oroszok, Plecsenicsunánál pedig lándzsa járja át jobb térdét; Lipcsénél egy baskir nyíl hatol lábába; Waterloonál német ulánus döfi mellébe lobogós lándzsáját. Végül, jóval később, Napoleon halála után, az Atlasz-hegység tövében, Medéjah mellett, tényleg lövi egy fehér burnuszú arabs.

Napoleon, Szent Ilona szigetén készült végrendeletében, 100,000 frankot hagyott Marbotnak: «Fölszólítom ezennel Marbot generálist» — így ír Napoleon végrendeletében — «hogy továbbá is írjon a francia hadsereg dicsőségének megvédésére és a rágalmozók megczáfolására». Marbot Napoleon halála után tollhoz is nyúlt és megvédte a nagy hadvezér-császár emléket egy nagyobb hadtudományi műben. De sokkal közvetlenebbül hatnak reánk minden okoskodás-lánczolatnál azok az *Emlékiratok*, melyeket Marbot a negyvenes évek közepén a napoleoni háborúkról írt. Ha olvassuk, újból fölcsap a láng, a nagy hőstettek és az örültséggel határos ihletnek lángja, és magunk előtt látjuk a napoleoni hadsereget, a világtörténe-

lem legbámulatosabb katonai jelenségét Nagy Sándor óta, azt a hadsereget, mely szenvedélyeiben oly bámulatos és titokzatos, mint a francia forradalom, mely szülte.

Marbot még megérte III. Napoleonnak uralmát és csak 55 évvel első esatája után, 1854-ben halt meg. *Emlékiratait* rokonai csak tavaly adták ki. (*Mémoires du général baron de Marbot*. I—III. kötet. Paris, 1891.)

II.

Marbot *Emlékirataiból* megismerkedünk mindenekelőtt a napoleoni táborral: megismerkedünk a „grande armée” mindennapi életével és typusaival. Mi volt ebben a csodálatos hadseregben az eltető szellem? Mi tette nagygyá?

Benne — ezt vesszük észre lépten-nyomon — mindenekelőtt még a francia forradalom tüze működik, melyet egy nagy férfi irányít. E nagy korszak izgatott fiait egy rendkívül erélyes és szerencsés lángelme vezérli, ki bennök szakadásig meg tudja feszíteni a bátorság húrját. Maga e lángelme: Napoleon, mindenkor és mindenütt a megtestesült cselekvés és erély.

E nagy korszakhoz és a nagy vezérhez járul még más körülmény: talán soha sem volt a dicsőség szeretete erősebben fölesigázva, mint a napoleoni hadseregben. A lelkesedés és a becsületérzés mintegy ragadós e katonáknál. A mit pedig a lelkesedés és a becsület érzése sugall, azt megerősítik a vitézség példái, a hőstettek gyakorlata. A katonai merészség, a halál megvetése, a hősiség természetesnek látszik az ilyen környezetben, a mint természetesen az egyenlítő alatt az exotikus növények óriási gyümölcsei.

Ezek a katonák, kik Rivolitól Austerlitzig és a Berezináig kísérik Napoleont, ez a nemzedék, melyhez Marbot is tartozott, nagyban különbözött apáitól, a francia forradalom szerzőitől: ők, a nagy forradalom fiai, már nem okoskodó elméleti idealisták, nem elvont racionalisták; nem is tanúlt, nem is classicus műveltségű ez a nemzedék, hanem a tettek iskolájában nevelkedett, szenvedélyes, ravasz és gyakorlati. A lelkesedés és a nagy példák roppant erőt öntenek ezekbe az ügyes ifjú emberekbe: a szerencse és a genialis vezérlés végletes munkára

feszíti szellemök és testök rúgóit. De két évtized múlva megcsappannak a megfeszített húrok: a lelkesedés csökken, a nagy hadsereg hanyatlík a spanyol hadjárat óta.

Mik e hanyatlás okai?

Az emberek erélyével való visszaélés végre megboszlulta magát. A legvitézebb katonák is belefáradtak a napoleoni háborúk szakadatlan, örült hajszájába. Aztán a testi selectio, a legerősebb férfiak ki-kiszemelése és háborúban való elhasználása is kedvezőtlenül hatotta népesedésre: a legfiatalabb katonák már testileg gyöngébbek voltak. Lelkileg pedig szeszélyesebbek, ingadozóbbak voltak: meglátszott rajtok, hogy a francia forradalomnak rémuralmában, a «terreur» alatt születtek. A nagy marsalok lassankint megunták a háborút, mert meggazdagodtak és elöregedtek; sokan, a legkitünőbbek a csatamezőn estek el. A hátramaradtak közt surlódások, visszavonás és versengés mutatkozott; itt-ott mar rosszakaratúan cserbe hagyják társaikat. Szóval: a «grande armée» megérett a lipcei és waterlooi catastrophára.

De míg ez meg nem történik, milyen láncolata a bámulatos nagy hadi tetteknek, mily fölhalmozása az örültséggel rokon vitézségnek! Mily hősiesség és milyen sikerek! Ugyanazok a katonák, kik a pyramisok alatt nekirohantak a tizszerte számosabb mameluk-seregnek, ugyanazok a Dunába szorítják majd Károly főherczeg seregét, megverik Torres-Vedrasnál az angolokat és spanyolokat, Austerlitznál az oroszokat és osztrákokat, Jénánál a poroszokat.

Ily nagy sikereket csak nagy erények magyaráznak meg. Marbot emlékiratait kell olvasnunk, hogy fogalmunk legyen arról az elszántságról, arról a határtalan bátorságról; ügyességről és lelkesedett makacsságról, mely Napoleon hadseregét ily nagy győzelmekre avatta. A hol már erejét veszíti az erős katonai fegyelem, ott még csodát művel a becsületérzés. A mivel már a becsületérzés-szülte elszántság sem bír, azt legyőzi a hadvezér genialitása. Ha pedig már ennek a szárnya is ellankad, közbelép Fortuna, a véletlen szerencse szeszélyes istennője és győzelemre segíti Napoleont és nagy hadseregét.

A hősiesség száz példáiból, melyeket Marbot látott, csak kettőt-hármat akarok fölemlíteni, melyek jellemzően illusztrálják, min ő volt ennek a páratlan hadseregnek szelleme.

Az austerlitz-i csatában történt, hogy egy francia lovas,

kinek testét egy golyó már átjárta volt, Napoleonhoz tántorgott, oda nyújtotta neki az ellenséges zászlót, melyet ép akkor elhódított volt és abban a perczben a császár előtt halva össze-rogyott.

A landsbergi ütközet után, melyben d'Hautpoul lovasai a legborzasztóbb ágyúzaporban úgy nekiestek az oroszoknak, hogy nyolcz századot majdnem az utolsó szál emberig levágtak: Napoleon, hogy kimutassa meglegedését, megölette d'Hautpoul-t a katonák szemeláttára. D'Hautpoul ekkor magán kívül elkiáltotta magát: «Ki fogom érdemelni ezt a kitüntetést, majd meghalok ö felségeért!» Állott is szavának, mert másnap hősiek halállal múlt ki az eylau-i csatatéren.

A Moszkva melletti csatában, melyben az egyik vezér, Rapp tábornok, 21-ik sebet szerzett, egy lovas-csapat egy tűzerésséggel megrakott erődöt foglalt el ellentállhatatlan rohammal. Montbrun tábornok vezette e merész támadást, midőn egyszerre, a roham közben, ágyúgolyó leteríti. Egy más tiszt, Caulaincourt folytatja a lovas támadást, neki vágat az ágyúknak, elfoglalja, és halva rogy össze, a mint belép a páratlan módon megnyert erősségbe.

III.

Érdekesekek és bámulatosak, mint a «nagy hadsereg» katonái, a vezérek is.

Vessünk néhány pillantást az egyik vagy másik tábornok alakjára. Marbot itt-ott elszórt adatai megengedik, hogy arczképeket legalább néhány futó vonással megrajzoljuk.

Itt van például Lannes marsal, Napoleon egyik kedvelt tisztje, Marbot főnöke. Lannes eredetileg takácslegény volt; becsvágya rendkívüli volt, tevékenysége bámulatos és bátorsága hétpróbás. A forradalmi lelkesedés a katonai pályára sodorta, hol eleinte mint gránátos-közkatona szolgált. A mint altiszt lett, tanulásra adta magát és ez időtől fogva az éjjelnek egy részét olvasással töltötte, még mint marsal is. Napoleonnak olasz hadjáratában két ízben megsebesült; Saint Jean d'Acre mellett, Syriában, halott gyanánt maradt a csatatéren és csak csodálatos módon menekült meg. Később ismét a franczia hadseregnek az Alpeseiken való átkelésénél tüntette ki magát: neki köszönhető,

hogy a francia csapatok a szorosokon át Milano felé torkolhattak. Nagy hírnevéhez aztán nagy vagyont is szerzett Lissabonban, mint francia követ. Régi szokás volt, hogy az a hajó, melyen a francia követ Lissabonba érkezik, nem fizet vámot semmiféle rajta levő árúczikkért. Lannes ezt a kiváltságot 300,000 frankért egy kereskedőnek adta el, ki a hajót a legdrágább és legerősebben megvámolt holmival rakatta meg. Midőn Lannesnek fia született Lissabonban, az újonnan született gyermek keresztapja, a regens, magához hívatta Lannest, egy gyémántokkal telt szekrényhez vezette, erősen belemarkolt a drágakövek közé és odaszórta a kiemelt gyémántokat Lannes marsal-kalapjába. Így gazdagodott meg a marsal. 1805-ben, Austerlitznél, a bal szárnyat vezette, a következő években Poroszországban és Lengyelországban győzelmeskedett. 1808. és 1809-ben Spanyolországban Tudelát és a bevehetetlennek hitt Saragossát foglalta el, míg végre az esslingeni csatában egy, Károly főherczeg táborából érkező golyó véget nem vetett változatos, lázas életének.

Még különösebb Augereau marsal élete, ki egy ideig szintén Marbot főnöke volt. Augereau azon kevés francia hadvezérek egyike volt, kik jól tudtak németül: édes anyja bajor volt. Mint katona, először egy furcsa párbajjal vonta magára társai figyelmét. Franciaországban némely ezredben meg volt az az absurd szokás, hogy az egyik ezred tisztjei hagyományos gyűlölettel viselkedtek a másik ezred tisztjeivel szemben. E gyűlölet oka néha valami múlt században történt esemény volt; sőt néha nem is tudták az okát. Hogy a párbajok ne szaporodjanak föl túlságosan, mind a két ellenséges ezred sorshúzás útján választotta ki azokat, kiknek az ezred nevében kellett párbajt vívniok. Augereau ezredéből a sors egy altisztet jelölt ki, kinek öt gyermeke volt. Augereau, a mint ezt meghallotta, mindjárt nagylelkűen kijelentette, hogy nem tűri ezt a párbajt, hanem inkább maga áll ki. Elfogadták. Augereau ellenfele ijesztő ember volt: rendkívül erős, kitűnő lövő és professionista párbajozó. Egy-két nappal azelőtt két katonát ölt meg párbajban. Augereau azonban nem ijedt meg tőle; midőn azt kérdezte ellenfele: «Hol temettessem el, a városban, vagy a szabadban?» Augereau azt felelte: «A szabadban; mindig szerettem a szabad levegőt». — «Jól van» — szólt az ellenfél — «a két katona mellé temetik majd, kikkel tegnap végeztem.» — A pár-

baj megtörténik. Augereau jól tartja magát; ellenfele földühödik, valami hibát követ el, melyet Augereau föl tudott használni, úgy, hogy átdöfhetette a vad embert, e szavakkal: «A szabad ég alá fogjuk temetni».

Nem sokára Augereaut halálra ítélik egy másik párbaja miatt. Augereau erre megszökik és egy kereskedővel együtt beútatza Görögországot, a Ioni szigettengert és a Fekete-tengert. A Krími felszigeten egy orosz tisztt, ki Augereau magatartásáról fölsímerre a katonát, fölszólítja, hogy lépjen be az orosz hadseregbe. Augereau be is lép és Szuvaroff alatt a törökök ellen harczol és Ismailoff ostroma alkalmával meg is sebesül. A béke megkötése után Augereau, megúnván a barbároknál való katonai szolgálatot, Poroszországba dezertált és csakhamar belép Nagy Frigyes híres testőrei közé, hová csak szép szálas legényeket fogadtak be. Nagy Frigyes, egy szemle alkalmával, megállott Augereau előtt: «Milyen szép egy granátos! Hová való?» kérdezte a király. «Francia», felelt a tisztt Augereau helyett. «Annál rosszabb», szólt Nagy Frigyes, ki ekkor már haragudott a francziákra. Augereau látván, hogy ily viszonyok közt nem boldogúllhat a porosz hadseregben, több társát rábeszélte, hogy szökjének meg együtt. A szökevények egész kis csapatot alkottak, fegyvert és puskaport vittek magokkal; több ízben össze is csaptak az őket üldözö katonákkal, míg végre Szászországba átvágták magokat.

Augereau Drezdában egy ideig tánczleczkéket adott. Min dig regényesebb és szövevényesebb lesz élete. Visszatér Franciaországba, majd a nápolyi király szolgálatába áll. Itt Nápolyban beleszeret egy görög kereskedő leányába: megszökteti, elveszi és Lissabonba vitorlázik. Lissabonban az inquisitio börtönbe vetteti, mivel attól tartott, hogy Augereau a francia forradalom eszméit fogja Portugálban terjeszteni. Már néhány hónapig a börtönben sínlődött, midőn egy francia hajó érkezett a lissaboni kikötőbe. A bátor lelkű Augereau né a francia kapitány elé ment és elpanaszolta neki ferjének igazságtalan bebörtönöztetését. Ámbár hajója nem volt hadihajó, a kapitány még sem habozott, hanem tüstént elment a portugál kormány elé és honfitársa kiszolgáltatását követelte. Az inquisitio nevében megtagadták ezt. A kapitány erre (természetesen minden fölhatalmazás nélkül) kijelenti, hogy Franciaország háborút üzen Portugálnak. Ez segített. Szabadon bocsátották. Augereau a

derék kapitány hajóján visszatérhetett Franciaországba, a hová ép jókor érkezett, hogy mint tiszt, Vendée-ban kitüntethesse magát. Nemsokára a Pyrænæákban harczolt és győzött. Itt tábornokká lett és mint ilyen, Spanyolországban parancsolt; innen pedig Olaszországba ment, hol különösen a Castiglione melletti csatában tűnt ki. E csata előestéjén a francia hadsereg minden oldalról be volt kerítve. A főhadvezér, Bonaparte, hadi tanácsot hívott össze (az egyedülit, melyhez valaha folyamodott). A vezérek mind gyors visszavonulást tanácsoltak, csak Augereau volt más véleményben. «Ha mindannyian itt hagytok is, én csapatommal maradok és támadok holnap reggel.» Bonaparte gyorsan átlátta, hogy Augereaunak van igaza és elkialtotta magát: «Én is maradok!» Ezután már senki sem beszélt a visszavonulásról. Másnap nagy győzelmet vívtak ki a francziák. Később, ha egykor-máskor valami haragosa rosszat mondott Augereauról Napoleon előtt, a császár azt szokta felelni: «Ne felejtsük, ő mentett meg bennünket Castiglione-nél!»

Marbot alatta szolgált a német hadjárat alkalmával. A saalfeldi csata után a porosz katonák egy része kénytelen volt magát megadni. A foglyok közt volt az az ezred is, melyben Augereau ezelőtt mint közkatona szolgált volt. Többnyire a régi tisztek voltak még benne. A kapitány elámúlt, midőn a francia főhadvezér elé vezetik és ő a marsalban megismeri régi közkatónáját; azonban nem mutatta fölindulását, hanem úgy tett, mintha nem venne észre semmit. Augereau régi tiszteivel igen udvariasan bánt, ebédre hívta és nyájasan megajándékozta őket. Nem hiába mondja Augereauról Marbot, hogy ő volt a legfinomabb és a legbökezeübb marsal.

Nem kevésbé érdekes alak Napoleon generálisai között Masséna. Az ő élete is rendkívül kalandos volt. Mint gyermek, beállt hajóslegénynek és Amerikában is volt. Tizenhét éves korában fölcsap francia katonának és megtanúl francziául. (Anyanyelve az olasz volt.) Csakhamar ismét elhagyja a katonaságot és árúcsempészetre adja magát. A francia-olasz határon és a génuai tengerpartokon ő lesz az árúcsempészetnek, a «contrebande»-nak főmestere. Ez volt ő reá nézve a hadvezérség iskolája. Ekkor ismerkedett meg oly alaposan ezzel a vidékkel, hol később, mint vezér, nagy helyismerete segítségével, sok győzelmet aratott. Itt, a hol mindig lesnie kellett az üldözö zsandárokat, szerezte meg azt az éberséget és erélyt, melyet

majdan a háborúban is kimutat. A csempészeti üzlet igen jól vált be. Masséna csakhamar kis vagyont szerzett, megnöcsült és gyümölcskereskedő lett déli Franciaországban. Megunván a békés életet, a háború izgalmai után vágyódván, ismét beállott katonának. Értelmessége és lázas tevékenysége segítségével Masséna bámulatos gyorsan emelkedett, míg 1796-ban egy alkalommal könnyelműségével hírnevét kockára nem tette. Masséna ugyanis megvert egy osztrák hadtestet. Az ütközet után azt hallotta, hogy a megvert hadtest tisztjei a szomszéd faluban gazdag ebédet érintetlenül hagytak vissza. Masséna elhatározta, hogy ő elvégzi, a mit az osztrákok cserben hagytak: egy hegy tetején hagyja a csapatját és tisztjeivel elindul a sokat ígérő ebédre. Az osztrákok azonban ezalatt új csapatokat vontak össze és roppant erővel neki estek a francia csapatnak, melynek vezérei a szomszéd falu korcsmájában dorbézoltak. A legnagyobb veszedelemben egyszerre csak megjelenik Masséna, átlátja hibáját, kardjával keresztülvágja magát az osztrák őrsökön, egy, csak általa ismert ösvényen katonái felé szalad, átveszi a vezetést és útnak indítja a hadtestet. Ekkor észreveszik, hogy megfélemlítettek egy századról, a mely egy elszigetelt, meredek hegycsúcson volt elhelyezve és a rendes úton nem tudott leszállni, mert az egészen ki volt téve az ellenség tüzeinek. Masséna gyors lélekjelenléttel négykezláb fölmászik a hegyre, eléri a századot, beszédet tart a katonákhoz, a melyben elmondja, hogy meg fognak menekülni, ha őt utánozzák. Erre fogja magát, a hegy meredek részén a magas óra ül, kezével meglendíti magát és nagy gyorsasággal a völgybe csúszik. A többi katona nagy hahota közt ugyanazt teszi és egy perc alatt eltűnik a bámuló osztrákok szeme elől. Ez a csempész tempó, melyet Masséna előbbeni éveiben tanult, nem békítette ki Bonapartét, ki Massénát, mivel a csata előtt elhagyta volt helyét, halálra ítélte. Azonban ép akkor, midőn Massénát el akarták fogni, kezdődött a montenettei csata, melyben Masséna és Augereau teljesen megverte az osztrákokat. E fényes eredmények után nem lehetett többé Massénát a hadi törvényszék elé állítani.

Ezután következtek Masséna legfényesebb napjai: nagy része volt az arcolei és a Rivoli melletti csatában.

Fényes győzelmeket aratott Svájcban is, az oroszokkal szemben. Az egyik orosz generális, Korzakof, II. Katalin ked-

vencze, Zürichben várta 50,000 emberrel Olaszországból jövő társát, Szuvarof generálist, kinek 55,000 katonája volt. Masséna, mint egy oroszlán, Korzakofnak esett, még Szuvarof megérkezte előtt meglepi zürichi táborában, megveri és a Rajnáig kergeti. Azután visszatér, Szuvarofot támadja meg és őt is teljesen legyőzi. Masséna e csatákban 30,000 foglyot ejtett, 60 ágyút szerzett az ellenségtől és hazáját végkép megmentette az orosz invasiótól.

«Masséna» — úgymond Marbot — «hadvezérnek született, de teljesen tanulatlan volt; gyűlölte a könyveket, nem olvasott soha semmit a háborúról. A csatatéren nem tudta előre, mit fog tenni: a percnyi ihlet vezette őt mindig.»

Egy más arczkép: a Saint-Cyr-é. A francia hadsereg legjelesebb vezéreinek egyike volt. Senki sem tudta a csatában katonáit oly hidegvérrel vezetni, mint ő. Egy ideig színész volt. Főszerepe Moor Károly volt, Schiller *Haramiáiban* (melyet *Robert, chef des brigands* czímen adtak elő Párisban). Azután katona lett és gyorsan emelkedett tábornoki rangra. «Inkább professorhoz, mint katonához hasonlított» — mondja Marbot. Mint a rajnai hadsereg tábornokai egyenruhát sem viselt, hanem kék polgári ruhában járt. Nálánál nem volt nyugodtabb ember! A legnagyobb veszedelem, a győzelem, a csatavesztés, — semmi sem bírta megindítani, ő olyan maradt, mint a jég. A hidegvér erényéhez nála még nagy tanulmányok és a mély elmélkedés szeretete járultak. De mind a mellett egy nagy hibája volt: nem szerette a többi vezért csapatjaival támogatni, hanem nyugodtan nézte, hogyan küzködnek az ellenséggel, míg végre aztán hirtelen közbelépett és a kellő perczben önmagához ragadta a győzelmet. Marbot a poloczki csatában ismerkedett meg vele közelebből. Poloczka a Duna mellett épült. Ide szállt volt csapataival Oudinot marsal. Az oroszok nagy erővel támadtak, és Oudinot hibára hibát tetézett a város védelménél. Saint-Cyr mindig a marsal mellett volt, de egy szót sem szólt. Oudinot hiába fordult hozzá tanácsért. Saint-Cyr mindig csak meghajolt és azt mondta: «Kegyelmes uram!» Kétségtelen, hogy valami catastropha következett volna be a francia hadseregre nézve, ha a legnagyobb veszedelem perczeiben Oudinot marsal meg nem sebesül. A mint ez megtörtént, Saint-Cyr vette át a parancsnokságot. Egy-két óra alatt egészen megváltozott a helyzet a nagy tehetségű és bizalmat keltő új hadvezér hatása

alatt. Mindenekelőtt ügyes fordulattal véget vetett a csatának, úgy, hogy az eldöntetlen maradt. Az egész éjjelen át rendet teremtett a városban, a katonák közt, az országúton, megerősítette a hídat és egy újat hevenyészett. Reggelre várta a támadást. De az oroszok nem támadtak. Saint-Cyr nyugtalankodni kezdett, hogy mi történik az ellenséges táborban. Végre egy lengyel ispánt küldött paraszt ruhában szénás szekerekkel az orosz táborba. Ez a lengyel kém kitudakolta az orosz katonáktól, hogy jelentékeny erősítést várnak, addig nem is támadnak. A mint Saint-Cyr ezt meghallotta, elhatározta, hogy ő az oroszokat megveri, még mielőtt a várt segélycsapatok megérkeznek. Kiadta a parancsot, hogy este felé lesz a támadás: akkor akarta meglepni az oroszokat. Addig is látszólag a legnagyobb csend uralkodott a városban. Mindenki folyton nézte az órát. Végre hat órakor eldördül a jelt adó ágyúszó, az egész francia tüzérség elkezd tüzelni és a gyalogság nekiront az orosz tábornak. A legközelebbi orosz ezredek megfutnak, a többi is futni kezd és a francziák egészen a táborig hatolhatnak. A meglepetés itt olyan nagy volt, hogy az orosz főparancsnok, Wittgenstein, a ki kényelmesen egy szomszéd kastélyban ebédelt, meghallván, hogy francia katonák nyomultak az udvarba, az ablakon kiugrott és eszeveszetten katonái után szaladt. Mind, a mi a kastélyban volt, francia kézre került. De a győzelem még sem volt könnyű. Egy váratlan orosz lovas-támadás megingatja a francziákat. Saint-Cyr leesik lováról és halott gyanánt egy árokban maradt, míg végre rendkívül véres küzdelem után a győztes francziák kiemelik.

És mit tett Saint-Cyr e rettenetes dulakodás és fényes győzelem után? Bezárkózott a jezsuita-kolostorba és az egész éjjelen át — hegedült. Ez volt az uralkodó szenvedélye, a melytől csak a csata bírta őt időről-időre elvenni.

E nagy nevek mellett egy egyszerű tisztnek, Fabrier-nek, a neve sem érdemetlen a megemléstésre. Ezt Saragossából küldték el Napoleonhoz gyorsfutár gyanánt a Moszkva partjáig. Lázassal átlóvagol Európán; midőn a Moszkvához ér, éppen nagy csata dúl. Fabrier itt lovat vált, rögtön részt vesz az ütközetben, hősiiesen harcol, míg a nagy redout ostrománál golyó fúrja át testét.

Valóban messziről jött ezért a golyóért!

A hőstettek után talán helyet szoríthatok itt egy curiosum-

nak, mely Marbot elbeszélése szerint Morland tábornok nevéhez fűződik. Ez a Morland az austerlitz-i csatában esett el. Napoleon úgy akarta, hogy egy nagy emlékszobor alá temessék, a melyet ő az Invalidok domja előtt akart emeltetni az elesett hősöknek. A csatatéren az orvosoknak nem volt idejük a tábornok testét bebalzsamozni, úgy, hogy csak egy rumos hordóba helyezték, a melyet Párisba küldtek. Azonban az emlékszobor nem készülhetett el, Napoleon elveszítette koronáját és ez a hordó még mindig ott állott az «École de médecine» egyik termében. Midőn aztán egyszer véletlenségből megrepedt, bámulattal látták, hogy a rum rendkívül megnövesztette a holt tábornok bajuszát és szakállát. Családja pedig kénytelen volt pört indítani egy tudós ellen, a ki a tetemet múzeumban ki akarta állítani.

Ime, szeresd a dicsőséget, légy hős, halj meg hazáért, hogy kitömött krokodilusok közt bámulhasson a világ.

IV.

E páratlan hadseregnek és e nagy tehetségű, végletesen bátor és meglepően szerencsés hadvezérek közepett látjuk a fő-hőst, magát Napoleont. Ő mindenütt jelen van, legalább úgy, mint Cæsar szelleme Shakesperenél. A mi ezekben a katonákban és ezekben a vezerekben becses szellemi sajátság van, azt ő mind kizsákmányolja, a becsületérzést az örülésig fokozza és vitézségöket a legmerészebb tettekre ragadja. Minden fonál az ő kezében gyűl össze, minden szem az ő dicsőség-árasztotta alakján csüng, mintha ez óriási tragédia minden szereplője csak az ő kedvéért mozogna e vérről és babérral telt színpadon, mely Syriától a jeges Moszkváig és innen Saragossáig terjed. A lángelmű intuitio, a fondorkodó ravaszság, a kérlelhetetlen erély, a déli vérmérsék minden tüze — mindezek kifogyhatatlan segédeszközei Napoleonnak, hogy az emberek és a csatatér őt uralják.

Hogy minő nagy volt az a magikai hatalom, melyet Napoleon hadseregére gyakorolt, úgy, hogy néhány szóval bele tudta vinni a legnagyobb veszedelembe, azt Marbot az esslingeni csata egyik epizódjában látta meglepően nyilatkozni. Az osztrákok kiszorították volt a francziákat Esslingenből, ez

alkalommal elesett a kapitány is. Marbot odasietett Napoleon-hoz és jelentést tett neki erről. Napoleon sötéten Marbotra nézett és azt mondta neki: «Csitt!» Marbot láthatta ebből, hogy Napoleon valamely különös oknál fogva nem akarja tudomásul venni a kapitány halálát. Napoleon erre, míg körülötte csak úgy fütyültek a golyók, odavágtat az ezred felé és azt kérdezi, hogy hol van a kapitány? Senki sem felel. Napoleon ismétli kérdését. Néhányan azt felelik: «Ép most esett el!»

— Nem azt kérdeztem, hogy elesett-e, hanem azt, hogy hol van?

Egy félénk hang azt felelte, hogy a városban maradt.

— Hogyan, katonák — szólott Napoleon — ti ott hagyátok kapitánytok holttestét az ellenség hatalmában? Egy derék ezred mindig föl tudja mutatni zászlaját és föl tudja mutatni kapitányát, ha nem élve, hát halva! Menjetek érte!

Az őrnagy megértette Napoleon gondolatát és fölkiáltott: «Igen, meg vagyunk beestelenítve, ha el nem hozzuk kapitányunkat». A katonák neki rohantak az osztrákoknak, elfoglalták Esslingent és oda viszik kapitányuk holttestét a császár elé. Természetes, hogy Napoleonnak nem volt érdekében, hogy megszerezze a kapitány holttestét: ő csak el akarta foglaltatni a várost, exaltálni akarta a katonákat és meg akarta benőkök gyökereztetni azt a meggyőződést, hogy a kapitány úgyszólván az ezrednek második zászlaja. Ez a meggyőződés fokozza a katonák hevét és kitartását a küzdelemben: erre volt szüksége Napoleonnak.

Napoleon nemcsak a csatatéren volt merész diplomata, hanem azon kívül is. Ime, milyen komédiát játszott egy alkalommal a porosz követtel szemben. A francziák elfoglalták volt Bregenz mellett Jellasics osztrák tábornok hadtestét; a győztes Augereau Marbot-t bízta meg azzal, hogy adja át az osztrák zászlókat a császárnak, ki ekkor Brünnben tartózkodott. Brünnben nagy ünnepiességgel fogadták Marbot-t; az őrszemek mind szalutáltak, a katonák éljeneztek, zene szólt és a császár nagy meglepődéssel fogadta a zászlókat, fölbontotta Augereau levelét és részletesen megkérdezte Marbottól, hogy melyik osztrák ezredtől valók ezek a zászlók? Néhány nappal később megérkezett a porosz követ is Brünnbe. Napoleonnak érdekében volt, hogy a bregenzi győzelem hírére Berlinben is mielőbb megtudják és okuljanak rajta. Erre a célra magát a porosz követet

használta föl a következő módon. A zászlókat, parancsára, ismét visszavitték Marbot lakására és Marbot nagy ünnepélyességgel ismét a császár-lakta palota elé vonúlt, mialatt Napoleon a porosz követtel társalgott. Ismét megzendült a zene, ismét éljeneztek a katonák, a császár pedig, meglepetést színelve, az ablakhoz lépett és szárnysegédétől kérdezte, mit jelentsen ez? A szárnysegéd azt mondta, hogy követség érkezett Bregenzből. Napoleon magához hivatja Marbot-t, a ki (a követ jelenlétében) másodízben is átadja Augereau levelét és Napoleon másodízben fölbontja és ismét kérdezi, minő osztrák ezredektől származnak ezek a zászlók? Marbot erre nagy lelkesedéssel másodszor is elszavalta a fényes győzelem egész történetét, még pedig igen hangosan, mert már eleve is értesítették őt, hogy a porosz követ nagyot hall. Napoleon erre, a porosz követhez fordulva, így szólt: «Lássa, gróf úr, katonáim mindenütt győzelmeskednek, az osztrák hadsereg meg van semmisítve. «A mint Marbot a porosz követre nézett, észrevehette, hogy ő is meg van semmisítve, annyira megijedt. A komédia kitünően sikerült.

Ebben a nagy komédiásban, ki minden szerepre termett és a ki minden szerepével egyaránt hódít, meg volt a színész könnyű izgekonytsága és érzékenysége is. Marbot beszéli egy helyütt, hogy midőn az esslingeni csata után Lannes marsal meghalt Lobau szigetén, Bécs közelében, Napoleon ép meg akarta látogatni a marsalt. Marbot, kinek karjai közt halt meg Lannes, a császár elé ment és fölkérte, hogy ne lépjen be a miasmákkal telt halottas kunyhóba. Napoleon azonban félretolta Marbot-t, bement, átölelte a holttestet, könnyekkel áztatta és egyre kiáltotta: «Mily veszteség Franciaországra!» Hiába próbálták kísérői a császárt eltávolítani: egy óránál tovább időzött a holttestnél teljesen megtörve és csak akkor távozott, midőn fontos teendők végett elhívták onnan.

V.

Azon sok alak közül, a kik Marbot könyvét benépesítik, a legrokonszenvesebb talán maga az emlékiratok írója, Marbot. Marbot 1799-ben csapott föl katonának; akkor már nem volt többé katonai akadémia és így tehát közkatona gyanánt lépett

be, bár apja tábornok volt. A Bercsényi (Bercheny) huszárok közt szolgált. A hadtest parancsnoka Marbot édes apja volt, ki ép az időtájt kapta meg a parancsot, hogy katonáival Olaszországba vonuljon. El is indultak; a mint Lyonba érkeztek, a várost forrongásban találták. Mindenütt nagy embertömeg, zászlók, sok éljenzés, kivilágított ablakok. A mint kérdezték, hogy mi történt, azt felelték nekik: «Éljen Bonaparte, a haza megmentője!»

Az öreg Marbot mindjárt sejtette, hogy Napoleon csak azért tért oly hirtelen vissza az olasz harcztérrel, hogy döntő befolyással lehessen a párisi eseményekre, esetleg, hogy államsínyt kövessen el. A mint az öreg Marbot és fia, ki mindig kíséretében volt, ahhoz a vendéglőhöz érkeztek, a melyben kijelölték volt nekik szállásukat, a vendéglős nagy zavarral kijelentette, hogy a Marbot-éknak ígért lakásba Napoleon szállt. Marbot-ék másodrangú vendéglőben voltak kénytelenek lakást fogadni; azonban alig hogy megérkeztek, a szolga kinyitván az ajtó mindkét szárnyát, jelenti: «Bonaparte tábornok». Ez belép, átöleli az öreg Marbot-t és udvariasan fölajánlja neki az odaígért lakást. Az ifjú Marbot, félig még gyermek, nagy kíváncsisággal nézte azokat az opera-alakokat, a kik Napoleon kíséretében voltak: daliás tiszteket, a kelet ragyogó napjától bronzirozott arczczal, fényes, phantasticus öltözetben, turbánokkal, derekukon arany zsinórral, melyen gyémánt fogantyús török szablya lógott. Sokat beszéltek a pyramisokról, a nilusmenti csatákról, a sivatagról és Ptolemais ostromáról; ott volt Lannes tábornok is. Ki sejtette, hogy e fényes hadvezér kevés év múlva egy esslingeni kunyhóban, ép azon fiatal ember karjai közt fog meghalni, a kivel most szíves beszélgetésbe ereszkedett? Bonaparte igen nyájasan beszélt az ifjú Marbottal, meghúzta kissé a fülét (a mi nála a kedveskedés jele akart lenni) és azt mondta: «Ebből második Marbot tábornok válik». Ez volt Marbot első találkozása azzal a férfúval, ki életének végzete lett.

Lyonból a Provence-on át folytatták útjokat. Itt alkalma volt a fiatal Marbotnak megismerkedni azzal, a mit mi egy századdal később alkotmányos költségeknek nevezünk. Cavailon város lelkes polgárai meghítták Marbot tábornokot egy nagy lakomára, melyet az ő tiszteletére adtak a republikánus polgárok. Marbot, habár kellenlenül is, elfogadta a meghívást.

A város legelőkelőbb vendéglője girlandokkal volt díszítve; végtelen hosszú asztalon a legjelesebb ételek és legfinomabb borok várták a hű republikánusokat; igen lendületes felköszöntőket mondtak a kiváló hazafiakra, és hevesen czáfolgatták a haza ellenségeinek nézetét. Marbot csak bámult, hogy milyen gazdag e vidék és lakossága, milyen finomak a borok, minő pazar az étkezés. Másnap azonban egy igen nagy összegre rúgó vendéglős-számla fölvilágosította, hogy ezek a lelkes hazafiak nemcsak az ő egészségére ittak, hanem mindannyian az ő számlájára ettek is.

Ezek voltak Marbotnak, az új katonának, első benyomásai.

VI.

Marbot részt vett az olaszországi hadjáratban, részt Genua védelmében is, hol édes apja meghalt. De életének legnehezebb és egyszersmind legfényesebb évei mégis csak 1805-ben kezdődnek.

1805-től 1815-ig Marbot folyton ellenség előtt állott; egy év szünetje sem volt egészen Waterlooig; nem volt országa Európának, a hol vére nem folyt volna.

Az 1805. évnek eseményei közt egy epizódot beszél el Marbot, mely bennünket több tekintetben érdekel.

Miután 1805-ben a francziák elfoglalták volt Bregenzet, Jellasicsnak hadteste Tirol irányában vonult vissza és Feldkirchen mellett egy szorosban foglalt erős védelmi állást. Marbot azt várta, hogy most igen véres csatára kerül a dolog; azonban csalódott; az osztrákok egyszerre csak kijelentik, hogy megadják magokat. A megadás pontozatai szerint az osztrák katonák kénytelenek voltak fegyverüket letenni és hadi jelvényeiket, ágyúikat, valamint lovaikat a francziáknak kiszolgáltatni. Ha egy hadsereg megadja magát, szokás, hogy a győző egy tábornoki tisztet küld a megadó sereg minden hadosztályához, hogy úgyszólván hivatalosan átvegye és a kitűzött napon arra a helyre vezesse, a hol le kell tennie fegyverét. Marbot-t azzal bízták meg, hogy az osztrák lovasságot a fegyverletételre vezesse. «A huszárok kapitánya — mondja Marbot — a legderékabb és legügyesebb tisztekből való volt. Sajnálom, — folytatja

Marbot — hogy nem tudtam megtartatni ennek a magyar huszárnak a nevét, mert nagyrabecsülöm, ámbár roppantúl mystifikált.» A mint a huszárok táborába érkezett Marbot, a kapitány vendégszeretően meghívta éjjelre a tulajdon sátrába. Másnap reggel aztán a megbeszélés szerint útnak kellett volna indulni a fegyverletétel helyére. Éjjel felé Marbot egyszerre csak hallja, hogy a huszárok és a többi lovas lóra száll. Marbot csodálkozva kérdezi a kapitánytól, hogy mit jelentsen ez? Az öreg kapitány erre hideg képmutatással azt feleli, hogy Jellasics és Augereau közösen megállapodtak abban, hogy az osztrák seregek ne menjenek a legrövidebb úton a megadás színhelyére, hanem nagy kerülőt tegyenek Bregenz körül és ily módon kerüljék a találkozást a francziákkal, mert e találkozás könnyen alkalmat adhatna véres összekocczanásra. Minthogy az út igen hosszú, a két hadsereg tábornokai, Jellasics és Augereau, a korai indulást parancsolták meg neki; különben is csodálkozik, hogy Marbot nem kapott semmi értesítést erről, valószínűleg azonban valami félreértés vagy késedelem forog fön. Mindjárt parancsot is adott egy tisztnek, hogy keresse meg a Marbotnak küldött rendeletet, mely állítólag eltévedt.

Marbot valamikép hitelt adott ennek az okoskodásnak és maga állott a magyar kapitánynyal az osztrák lovasság élére. A kapitány jól ismerte a vidéket és ügyesen ki tudta kerülni a francia előőrsöket, midőn aztán mégis ily előőrsökre akadtak, a kapitány a legnagyobb hidegvérrel Marbothoz fordult és így szólt: «Ez önt illeti, szárnysegéd úr, legyen olyan szíves és magyarázza meg nekik, mi járatban vagyunk». Marbot meg is tette ezt és a francziák barátságosan visszavonultak. Ők sem ismerték ugyan Augereau-nak azt a parancsát, melyre az öreg huszár hivatkozott volt, de Marbot nem ütközött meg ezen, mert tudta, hogy ilynemű parancsokat nem szokás az ezredekkel előre közölni. Marbot tehát folytatta útját az idegen lovasokkal és csak csodálkozott, mily nagy a kerülő és mily rosszak az utak. Végre hajnalhasadtakor síkságot látnak magok előtt. Az öreg huszárkapitány odafordul Marbothoz és elmondja neki, hogy most etetni akar, mert jó állapotban akarja a lovakat a francziáknak átadni.

A dandár megáll, a lovasok leugranak lovukról, csak a kapitány marad nyeregben, maga köré gyűjti a tiszteket és katonákat mind és ekkor ihletett hangon, fenseges magatartás-

sal elmondja, hogy a megadás szégyenletes, hogy itt van a síkság, mely nem akadályozza a lovasok nyargalását, hogy megjött a percz, a melyben mindenki, a kinek katonaszíve van követheti őt, hogy a hazához és a zászlóhoz híven Ferencz császár hadseregéhez csatlakozzék.

A Blankenstein-huszárok kapitányuk beszédére dörgő éljennel feleltek, de a dragonyosok és ulánusok daczos csendben maradtak. Marbot ámbár nem sokat tudott németül, mégis megértette, hogy miről beszél a kapitány és csak most érezte, hogy ő voltaképp nagy balek (penaud), ki akarata ellenére eszközül szolgált ennek az ördöngös magyarnak. A katonák közt abban az óriási felkörben nagy mozgás és láрма keletkezett és Marbot saját szavai szerint, most láthatta azt a nagy hátrányt, a mely az osztrák hadsereg és az osztrák monarchia különböző népeinek vegyülékéből származik. A huszárok mind magyarok voltak; ők helyeselték a mit a magyar kapitány mondott; de a dragonyosok németek voltak és az ulánusok lengyelek; ezekre az öreg tiszt nem volt semmi hatással; tisztjeik sem akarták a magyarok példáját követni. A kapitány folytatólag kijelentette, hogy ha egy tábornok megszegi kötelességét és minden ok nélkül az ellenségnek adja át seregét, alattvalói csak a hazaszeretetnek és bátorságuknak engedelmeskedjenek. Erre a kapitány kivonta kardját és megragadta másik kezével az ezred zászlaját e szavakkal: «Menjetek dragonyosok és adjátok át a francziáknak meggyalázott zászlókat, melyet a császár azért adott nektek, hogy megvédjétek! Mi pedig, mint derék huszárok, császáruinkhoz megyünk, kinek becsülettel mutathatjuk meg zászlónkat, melyen mocsok nem esett és kardunkat, melylyel bátran keresztül vágtuk magunkat!» Ezután Marbothoz fordult és egy megvető pillantással az ulánusokra és dragonyosokra még ezt csatolta előbbeni szavaihoz: «Biztos vagyok benne, hogy ha ennek a fiatal francziának válogatnia kellene, ő hozzánk szegődne, mert a francziák szeretik a dicsőséget és a becsületet!» Ezek után az öreg magyar vezér fogja magát és egész ezredével neki vágat a síkságnak, a melyen nemsokára eltűnik kísérőivel együtt. . . .

A visszamaradt katonák azután letették fegyverüket, zászlajaikat, átszolgáltatták lovaikat és becsületszóra elbocsátattak. A midőn leverten, csöndben Csehország felé vonultak, Marbotnak eszébe jutott az öreg magyar kapitány nemes szózata

és ő látni vélte, hogy ezek az ulánusok és dragonyosok érzik szegényöket és sóhajtva gondolnak vissza magyar társaik dicső magaviseletére.

VII.

Talán sehol sem volt Marbotnak szerepe oly rendkívüli, sorsa oly különös, szerencséje oly meglepő, mint abban a csatában, melyben legnehezebb sebeit kapta: az eyllai csatában.

Marbotnak volt egy lova, Lisette. Ez valóságos epikus ló volt, olyan mint a Cid-e, vagy a jó Toldi Miklósé. Gyönyörű egy állat volt, meklenburgi vér, könnyű mint az őz és olyan jól volt szoktatva, hogy egy gyermek is el bírta volna vezetni. De volt egy nagy hibája: ha megülték, úgy harapott, mint egy szelindek. Marbotnak is sok baja volt e ritka állattal; négy emberre volt szükség, hogy megnyergeljék. Egy alkalommal kiszakította egy katonának beleit; egy más alkalommal megragadott egy tolvajt, nyakánál az udvar közepére czipelte, földhöz vágta és lábával összetaposta volna, ha Marbot közbe nem lép. Marbot szolgája következőkép szelidítette meg: midőn egyszer meg akarta harapni, forró pecsenyét nyújtott feléje, úgy hogy Lisette erősen megégette száját. Ezóta olyan engedelmes lett Lisette urával szemben, mint egy kutya; de jaj az idegennek, a ki megközelítette. Erre a lóra szállt Marbot az eyllai csatában. Az eyllai csata volt talán a legvéresebb csata, melyet Napoleon valaha vívott. A franczia hadsereg egy ideig elveszettnek látszott; Augereau hadteste, melyet borzasztóan megviselt az oroszok folytonos, öldöklő golyózápora, a városi nagy temetőben keresett menedéket: úgy tetszett a katonáknak, hogy legalább nem kell majd messzire szállítani holttestöket.

A 14-dik ezred egy hegyen állott, melyet minden oldalról körülvettek az oroszok. A mint a hó megszűnt esni, a császár és kísérei látták ezt a hősies ezredet, a mint hadi jelvényeit és zászlait magasan fölemeli, annak kifejezéseül, hogy nem adja meg magát. Napoleont meghatotta e derék katonák sorsa, és hogy megmentse őket, megparancsolta Augereaunak, küldjön hozzájuk egy tisztet, hogy hagyják el a hegyet, alakítsanak négyszöget, és jöjjenek arra, a hol a császár és a franczia hadsereg zöme állott. Ugyanabban az időben meghagyta Napoleon,

hogy egy lovas dandár vágasson feljök és segítse őket céljok elérésében.

A hegyet elérni azonban majdnem lehetetlen volt, mivel nagyobb kozák csapatok szállingózták azt körül. Augereau először egy tisztet küldte el. Sohasem látták többé. A marsal látván, hogy a 14-ik ezred meg sem mozdul, egy második tisztet küldé el. Ezt sem látták többé. Most Marbot-n volt a sor. Midőn Augereau kiadta neki a parancsot, szemébe könnyek tódultak: Augereau úgy érezte, mintha legkedvesebb szárnysegédét halálra ítélné. Mindamellett engedelmeskedni kellett. Marbot átlátta, hogy csak egy módon érheti el célját: gyorsasággal. Nem gondolt arra, hogy védelmezze magát, kardját hüvelyében hagyta, csak Lisette-t sarkantyúzta. Lisette röpült; alatta emberi hullák, elesett lovak, vértócsák, tört ágyúk, őr-tüzek parazsa. Ezer meg ezer kozák volt szétszórva a síkságon. A mint az örült sebességgel vágató lovas észrevették, úgy tettek, mint a vadászok, kik körbe nyomulva egy nyulat vesznek észre és egymásnak mutatják: rajta! rajta! De egy kozák sem támadta meg, részben mert nagyon gyorsan vágatott Marbot, részint mert, úgy látszik, minden kozák azt gondolta, hogy társai úgyis megölik majd a merész lovas, ki nem kerülheti ki sorsát. Marbot ilykép elérhette a hegyet, melyet a hősiez francia ezred tartott megszállva. A hegy alján, mint egy sáncz, orosz holttestek heverték; a hegyen a francia csapat négyszöget képezett. Marbot e legnagyobb golyózáporban átadta a parancsnoknak a császár rendeletét. Az ezredes azonban kijelentette, hogy nem tehet eleget ennek a rendeletnek: ez a maroknyi katona, mely még élve maradt a hegyen, csakhamar tönkre menne, ha a síkságot át akarná szelni, hogy a főhad-sereghez juthasson. Különben is támadásra készülnek az oroszok. «Térjen vissza a császárhoz — szól az ezredes — adja át neki a 14-dik ezred utolsó üdvözlését, és vigye neki ezt a sas-jelvényt, a melyet ő nekünk adott, s a melyet mi nem bírnunk többé megvédeni; nagyon kínos volna mi reánk, azt az ellenség kezében látni!» A parancsnok erre átadta Marbotnak a hadi sast, a katonák, e dicső ezred végső maradékai, utólszor elkiáltották: Vive l'empereur!*)

*) Kinek nem jutna itt eszébe a latin: *Caesar, morituri te salutant?*

Marbot ép azon volt, hogy az ércz-sast lefejtse nyeléről, midőn egy nagy golyó sivitott el mellette és oly erősen meg-rándította csákóját, hogy orrából, füléből, sőt szeméből is vér esorgott ki. A nagy légnyomás annyira elkábította Marbot-t, hogy meg se tudott mozcanni.

Ezalatt az oroszok ostromolni kezdték a hegyet: az ostromlók gránátosok voltak, magas, fémlemezes süvegekkel. E katonák, kiket a pálinka fölizgatott, túlnyomó számmal estek neki a szerencsétlen 14-dik ezred gyöngé maradványának, melynek katonái több nap óta csak olvasztott hóval éltek. Ebben az egyenetlen harcban a francziák nagy vitézen a bajonettel védekeztek. Néhányan Marbot-t állták körül, ki még mindig nem tudott mozdulni. Egy orosz tiszt mindig reá mutatott, azt híván, hogy ő a parancsnok, mert egyedül ő volt lovon, köröskörül füttyültek a golyók, midőn egy váratlan, borzasztó esemény kiszabadította Marbot-t lethargiájából.

Az egyik francia katona, a ki Marbot paripájához támaszkodott, földre esett és az orosz gránátos, ki előbb megsebesítette volt, most félig részegen, Marbotnak ment neki. Marbot kábult ságában sajátságos, édes-kínos gyönyörrel érezte, hogyan folyik karjáról a meleg vér. Az orosz gránátos még egy nagyot akart Marbotra vágni, de a mint neki huzakodott, megbotlott és bajonetje a Marbot paripájának lábába fúródott. A ló fájdalmában visszaesett vad ösztöneibe, az oroszra ugrott és egyetlen egy harapással leszakította fogaival az orosz orrát, ajkát, szempilláit és egész arczbőrét. Borzasztó látvány! Marbot előtt egy élő katona állott, valóságos halotti koponyával. Ezután Lisette harapva és nyerítve a harczolók közé ugrott és mindenkit összetaposott, a kivel találkozott. Az orosz tiszt, a ki katonáinak előbb célpontul tűzte volt ki Marbot-t, meg akarta állítani a lovat, de Lisette fölemelte a tiszte, elhurczolta, a hegy tövében földhöz vágta, fogaival kiszakította beleit, lábával összetaposta testét és haldokolva ott hagyta a véres havon.

Erre ugyanazon az úton, a melyen jött, visszarepült az eylaui temető felé, míg Marbot még mindig felig magánkívül ülte meg.

De jaj, csak új veszedelem várta őt! A hópolyhek ismét sűrűen hulldogáltak, úgy hogy nem lehetett jól látni és a francziák azt hitték, hogy nem francia, hanem ellenséges tiszt tart feléjük, a ki orosz lovasok élén van. Az egész francia ezred

tüzelt Marbotra. Mentéjén és nyergén több golyó fúródott át, de csodálatos módon se ő, se lova nem sérült meg. Lisette csak folytatta gyors futását és oly könnyen siklott át a tüzelő ezred sorain, akár egy gyík a sövény közt. De ez az ulolsó nekirusgaszkodás kimerítette a ló erejét; átvágott vérző láb-érrel, egyszerre csak lerogyott és földhöz vágta lovasát is.

A magas hóban halottak és haldoklók közt nem tudván mozogni, Marbot mind inkább meg inkább elveszítette öntudatát. Úgy érezte, mintha valaki halkán álomba ringatná. Mindig erősebb meg erősebb lett ez az álom és elaléltan nem látta mi történik körülötte, nem hallotta, hogyan robog el mellette Murat ezer meg ezer lovasa, az oroszok támadására.

Vagy négy óráig feküdt így vérben-fagyban Marbot. Egyszerre csak fölébredt és borzadva látja a következőket: egész meztelenre volt vetkőzve, csak egyik lábán volt még csizma. Egy fuvaros katona, a ki a csatatéri hiénák szokása szerint kirabolta, ép ezt a csizmát is le akarta húzni lábáról és ezek az erős rándítások, úgy látszik, fölébresztették Marbot-t. Fejét fölemelte, szájából vér ömlött, arcza és melle a vértódulástól egészen feketék voltak, míg a többi testrészt vörösre festette a karjából folyó vér.

Haja tele volt véres hóval, szemei megmerevültek, egy szót sem tudott szólni, csak halkán hörögött. A fuvaros eltávozott a rablott tárgyakkal, a nélkül, hogy Marbot megszólíthatta volna. Marbot egyedül maradt.

A leáldozó nap néhány sugara esett reá; úgy hitte, ezek az utolsók, melyeket lát. Gondolkodó ereje ismét visszatért. Istenre és édes anyjára gondolt. Aztán helyzetét kezdte latolgatni. Van-e reménye megmenekülni? Ha legalább el nem vitték volna ruháit, az aranyos sujtáson észrevehették volna, hogy ő egy marsalnak szárnysegéde; de így, meztelen nem bírják a körülötte heverő holttestektől megkülönböztetni, és senki sem törődik majd vele. Különben is, ki tudja meddig lesz valami különbség közte és az őt környező halottak közt? Segítségül nem hívhat senkit, az éj is közelg, a hidegség egyre nő; már most is érzi, hogy tagjai meredtek. Valóban csak csoda mentheti meg.

És ez a csoda megtörtént. Augereaunak volt egy igen ügyes szolgálja, Péter, kit ura egyszer valami feleselés miatt el akart csapni, Marbot közbelépésére azonban mégis meg-

maradt szolgálatában. E percztől fogva Péter nagy hálával viselkedett Marbot iránt. A véletlen úgy akarta, hogy a csata napján Peter egy fuvaros katonával kis szekeren élelmi szerezket szállított urának és este felé a temető közelében állapodott meg. A mint itt álldogálnak, arra vetődik az a fuvaros katona, a ki Marbot-t ruháitól megfosztotta volt; odalép Péter társához, ki — mint említettük — szintén fuvaros volt és megmutatja neki zsákmányát. A mint a fuvarosok ezt nézegetik, kíváncsian odalép Péter is és ijedt bámulattal látja a ruhák közt azt a szürke asztrakán prémet, melyet ő maga vett Marbot megbízásából Varsóban. Erre a többi holmit is kezdi fürkészni és megtalálja Marbot arany óráját, nevének bevéssett kezdő betűivel.

A szolga most azt hitte, hogy Marbot meghalt a csatában és kiment a mezőre a fuvarossal, hogy még egyszer láthassa jöltevojét. Nagy volt Péternek az öröme, a mint élve találta Marbot-t. Gyorsan odahívta a szolgálkat, egy felszerbe vitette, testét rummal jól megdörzsölte, míg végre eljött az orvos és bekötözte Marbot sebet, ki mindinkább magához tér. Csakhamar Marbot köré gyűlnek társai. Oda viszik ruháit is, melyekért a fuvaros valami borra valót kapott, de Marbot nem használhatta a ruhákat többé, mert egészen át voltak ázva vértől. Augereau a maga ruháiból adott neki és később magával vitte Landsbergbe szánon; mivel azonban Marbot nem bírt a gyöngeségtől ülni, odakötötték az üléshez.

Urával együtt megmenekült lova is. A hidegtől megaludt sebében a vér; ez megakadályozta erősebb kiömlését, úgy hogy ismét lábra állhatott és nyugodtan evett az örtüzek körül elszórt szalmából, míg Marbot szolgálja, a mint urát a felszerbe szállították, észre nem vette Lisettet. Ekkor néhány a csatatéren holtan heverő katona ruháit szétmetszette a szolga és bekötözte Lisettenek sebeit. Ily állapotban szintén Landsbergbe szállították a rendkívüli állatot.

VIII.

Érdekes és sok tekintetben új világításban mutatja be Marbot a francia-orosz hadjárat legnagyobb katastropháját, a Berezinán való átkelést.

Oudinot marsal parancsot adott, hogy foglalják el a francziák a Berezinán át vezető hidat. De a francziák szerencsétlensége ekkor már hosszú, szoros lánczolatot alkotott: láncszem láncszembe kapcsolódott. Mindenütt balsiker, fönnakadás, félreértés, vereség. A mint Marbot-ék behatolnak abba a városba, melynek végén az elfoglalandó híd állott volt (a város neve Borisov), nem tudnak eligazodni, mert 1500 orosz szekér állja útjokat a város utcáiban. Keresik a hidat, de nem találják. A katonák Marbot elé vezetnek egy zsidót, a kiről fölteszik, hogy tud nemetül; Marbot több kérdést intézett hozzá német nyelven, de az a lengyel zsidó nem tudott, vagy nem akart felelni.

A francziák ezalatt elmulasztották a kellő időt; megszállják ugyan még a hidat, de az ellenség ágyúinak és az orosz gránátosok szuronyainak hatása alatt csakhamar kénytelenek ismét föladni a hidat, a melyet az oroszok legott el is égettek. A híd elvesztése borzasztó szerencsétlenség volt a francia hadtestekre. Ettől a percztől kezdve a francziák visszavonulása el volt vágva. Ez az esemény — mondja Marbot — megváltoztatta Európa térképét.

Minthogy a hídon többé nem lehetett átmenni, Napoleon parancsot ad, hogy Borisov fölött a folyamon két hídát építsenek. Egyet a tűzerek, egyet pedig a hídépítők. A derek katonák egész meztelen a Berezina jéghideg vizébe mentek és öt-hat órán át egyfolytában dolgoztak, ámbár egy csöpp pálinkát sem tudtak nekik adni. A reá következő éjjel nem volt egyéb ágyuk, mint a hóborította síkság. Nem kell csodálkoznunk, hogy a nagy hideg beálltával aztán mindannyian tönkrementek.

November 27-dikén elkészültek a hidak és Oudinot hadtestének egy része át is kelt rajtok. Este a császár ment át gárdájával. Az ellenség nem akadályozta.

Éjjel egy véletlen a hidakhoz vitte Marbot-t. Mily nagy volt a bámulata, midőn látja, hogy a hidak teljesen üresek! Senki sem volt rajtok, de a híd közelében 50,000 katona, ki már nem tartozott szorosan semmiféle ezred kötelekébe, a holdfényben táborozott és óriási tüzek mellett lóhúst evett. A boldogtalanok közül egy sem sejtette, hogy holnap talán még az élete árán sem bír átmenni azokon a hidakon, a melyeken át most gyönyörű holdvilágon minden nehézség nélkül elerhetné a másik partot.

E rendetlen táborban látta Marbot első ízben a Moszkvából visszatérő katonákat. Kétségbe esett fájdalom fogta el lelkét. Semmi rang, semmi fegyelem, semmi különbség a fegyvernemben! Katonák, tisztek, sőt tábornokok rongyokban, csizmatlanul, hevenyészett bocskorban! Óriási zsidvásár a legkülönbözőbb nemzetiségekből, hol az európai szárazföld minden nyelvét beszélik, a nélkül, hogy egymást értenék! Marbot hiába jelentette be a főhadiszálláson, hogy a hidak üresek. Kiki a kollegájára tolta a föladatot, hogy azt a tarka tábort megindítsa a túlsó partra és így az elindítás egészen elmaradt. A megmenekülés utolsó alkalma el volt szalajtva, midőn november 28-dikán a hajnal hasadni kezdett. Ez volt a berezinai katastrophá napja.

Csapás csapásra érte a szerencsétlen francia hadsereget. Már a kora hajnal méltó volt a naphoz. Az a francia tábornok, a ki Borisovot megszállta volt, parancsot kapott, hogy a hidakhoz vezesse katonáit. Megfoghatatlan tévedésből azonban nem balra, hanem jobbra veszi útját, úgy hogy nem a hidakhoz ér, hanem egyenest neki ment az oroszoknak, kik csakhamar körülveszik a francziákat és lefegyverezik. Milyen meglepetés a hídörző francia hadtestre (Victor marsal alatt), midőn a Borisovból várt francia segítség helyett az oroszok érkeztek a hídfőhöz. Victor marsalnak egész hadteste már csak 10,000 emberből állott, de mindamellett az egész napon át hősiezen állott ellen az orosz hadseregnek.

Az oroszok pedig a másik parton is támadtak, de itt Napoleon Ney tábornokkal verette vissza az oroszok támadását.

Azalatt azonban, míg a két hídfő körül a francziák a legutolsó erőmegfeszítéssel vívtak életre-halálra való harczot, a hidak magok és a folyam iszonyatos jelenetek színhelyévé váltak. Az az 50,000 köteléken kívül álló katona, ki két éjen és két napon át ácsorgott a híd közelében, a nélkül, hogy átkelt volna, egyszerre, a mint az orosz bombák (a Victor hadtestek támadásakor) közéjük csapnak, át akart menni. E roppant tömeg: katonák, marodörök, fuvarosok, szekerek, lovak mind összetorlódott a hídfőnél oly annyira, hogy egymásnak útjokat álltak és nem mozoghattak. Sok közülök a Berezinába szorúl a nagy tolongásban, hol mindannyian belefűltak. Egyszerre csak nagy recscsenés: az egyik híd leszakadt! Most mindenki a második hídhöz fut, a hol már előbb is nagy tolongás volt. A tolakodók

nagy részét agyonszorítják! A mint a fuvarosok látják, hogy a hídon nem mehetnek át, keresztül akarnak gázolni a folyamon. A nagy sietségben azonban egyik a másiknak neki hajtja lovait, a szekerek egymásba akadnak és feldőlnek. Azok a fuvarosok, a kik elérik a másik partot, azok sem boldogúlnak, mert a lovak nem bírják megmászni a meredek partot. A mint beesteledik, az oroszok mind erősebben bele ágyúznak ebbe a zavaros gombolyagba. Kilencz órakor este Victor marsalnak hadteste, mely nagy kitartással védte meg a hídfőt, megkezdí visszavonulását, de a nagy zűrzavarban csak úgy bír magának utat törni, hogy hátra, vagy a vízbe szorít mindenkit, a ki útját állja. Másnap reggel (november 29-dikén) a francziák elégették mind a balparton maradt szekereket és elégették a hídat is. Mind azok a francziák, a kik még a balparton maradtak volt, az oroszok kezébe estek.

Erős fagy állott be, a mely a Berezinán túl levő mocsarakon megkönnyítette az oroszoknak a francziák üldözését. Deczember 2-dikán a francziák 25 foknyi hidegben voltak kénytelenek az üldöző oroszoknak helyt állani; a mint tovább meg tovább vonultak, a hideg mind nagyobb lett.

Deczember 6-dikán 30 foknyi volt a hideg. A Gratien-féle hadtest, 12,000 ember, legnagyobb része kevés kivétellel megfagyott. Muratnak nápolyi lovasai mindannyian kivétel nélkül megfagytak. Akadt sok katona, a ki főbe lőtte magát, hogy véget vessen nyomorának. Marbotnak egy tisztje annyira kétségbe esett, hogy az útszéli hóra feküdt és fekvé maradt, míg meg nem fagyott. A lovasok mind gyalog jártak.

Marbot nehéz sebe miatt alig tudott mozdúlni. Az út tele volt szórva holtakkal és haldoklókkal. Lassan és némán haladtak. A mi még megmaradt a gárdából, négyszöget alkotott. E négyszög közepén haladt lépésben az a kocsi, melyben a legyőzött császár ült.

r/f.

A MAGYAR ÖSSZEHAISONLÍTÓ NYELVTUDOMÁNY JÖVŐ FÖLADATAI.*)

Vég nélkül fejlődő növény életéhez szokás hasonlítani a tudomány haladását, mely az első megfigyelések csírájából kibontakozva, a kutató elme érdeklődésének ápolása alatt terebélyes fává gyarapszik s különböző irányokban terjesztvén ki ágait, érleli meg rajtuk a tudás gyümölcseit.

Azonban e haladás még sem történik ily egyszerű, hogy úgy nevezzem, biológiai úton. Az eredeti eszmekör, az az ősi mag, melyből valamely tudomány pályája kiindul, nem foglalja magában e tudomány egész jövő történetének előképét, nem határozza meg alakulásának változhatatlan feltételeit. A tények viszonyába vetett mélyebb tekintet megváltoztathatja az alakulások elvét, a módszert is; a különböző korokban merőben küllönműökké módosulhatnak a föladatok, sőt igen gyakran eltűnik maga a tudomány célja felől alkotott eredeti képzet is, úgy hogy közös vonásúl a fejlődés végpontjai között alig marad egyéb az igazságra való törekvésnél.

Vajmi általánosságban és határozatlanúl voltak körvonalozva a magyar összehasonlító nyelvtudomány föladatai, midőn negyven évvel ezelőtt életre hívta annak megteremtője, a halhatatlan emlékü férfiú, kinek még csak pár hónappal ezelőtt álltuk körül a pótolhatatlan veszteség gyászos érzetével ravatalt. Inkább érzelmi, mint tudományos volt az érdeke, mely ki-

*) Bevezetés szerzőnek *A rogulok vallásos költészete* című akadémiai székfoglaló értekezéséhez.

induló pontjául szolgált. A nemzeti elnyomatás szomorú napjaiban a honfiúi kegyelet fordult nyelvünk és fajunk ösmúltjának kérdéseihez, azon szilárd meggyőződéssel, hogy a mely nép nyelvét és faja sajátosságait megbecsüli, az nem veszhet el bármily kényszere alatt is a hatalomnak. S ernyedetlen szorgalommal kezdődik meg a munkásság a rokon nyelvek terén; de mi szűk a meder, melyben ezek kutatása történik, mi gyarlók és megbízhatatlanok az eszközök, mi tökéletlen az összehasonlító eljárás! Egy egész évtized törekvése nem volt képes tisztázni az altaji nyelvcsoporthoz egymáshoz való viszonyát, de még a magyar nyelv különös helyét sem azok köreiből. A legjelentősebb eredmény, melyet e korszak létrehozott, azon igazságnak általános elismerése volt, hogy nyelvünk tényeinek tudományos értelmezése a rokon nyelvek alapos tanulmánya nélkül lehetetlen, hogy ez ennél fogva előkelő szerepre van hivatva a hazai tudományosság terén; művelése — hogy Hunfalvy Pál eredeti szavait idézzem — «saját nemzeti létünk előszabta szent kötelesség».

S ekkor váltak a tudomány köztulajdonává azok a nagybecsű kincsek, melyek a tudós lelkesedés és önfeláldozás ideálja, Reguly Antal életének teszik eredményeit. Mint a ragyogó meteor pályája közepén aláhull s tömegében szétoszolva, egész sereg világtestet táplál testével s kölcsönöz számukra fényt s hevét: úgy tűnt ő alá a magyar nyelvtudomány egéről, egész nemzedéknek termékenyítvén meg gondolkodását s dús tárházait hagyván hátra a kutatás anyagának. Még most sem üresek e tárházak; a Regulytól származó feladatok, az ő messzetelektől szellemének eszméi még soká lesznek napirenden a magyar összehasonlító nyelvtudomány munkaprogrammjában.

A gondviselés munkája volt, hogy ugyanazon évben, melyben a haza Regulyt elveszté, megnyerte a férfiút, kinek buzgó tevékenysége leginkább eszközölte, hogy nem ment veszendőbe az érték, melynek megszerzésére amaz életét szentelé. Budenz József volt ő, a *mester*, — kit ez Akadémiának színe előtt talán nekem jutott a szerencse először e névvel neveznem s evvel együtt ünnepiesen kijelentem, hogy szaktudományom több munkásával egyetemben, kik részben helyet foglalnak e tudományos társaságban is, az ő tanítványai vagyunk, az ő *iskolájához* tartozunk, az ő gondos és lelkes vezetésének köszönhetjük első sorban, ha hazai tudományosságunk

kat akármily szerény mértékben is szolgálhatjuk. Még frissek a hant rögei, melyek a dicsőült drága tetemére borúltak. Nem száradhatnak föl pilláink könnyűi; mert: «multis ille bonis flebilis occidit, nulli flebilior, quam» — nobis! . . . 1862-ben tartott székfoglaló értekezésében ő mutatott először rá, hogy mindazon nyomozások, melyek eddigelé a magyar nyelvhasználat terén történtek, lehetnek bár becsesek is egyes töredékeikben, de általában «nincsenek egy közel álló közczel felé irányozva s nem hasonlítanak oly részlet-operációkhoz, melyek egy nagy munkaterv egészének kivitelére gondosan kijelölve és kitűzve volnának». Érzí, hogy egész nyelvtudományunk ingatag alapon van s hogy a további biztosabb haladásnak legsürgősebb föltétele a hangtani viszonyok tanulmánya az egyes nyelvek között. E szempontból a magyar nyelvnek — az akkor uralkodott rokonsági elmélet szerint — előbb a török és mongol nyelvekkel, majd a finnel kívánja tüzetes egybevetését, melynek eredményein majdan fölépülhetne a *magyar-altaji összehasonlító hangtan* s folytatólagosan a *magyar-altaji összehasonlító alaktan és szótár*.

Azonban a legközelebbi beható kutatások az újonnan rendelkezésre jutott rokon nyelvi anyag terén teljes világossággal igazolhatták, hogy összehasonlító nyelvtudományunk fejlettsége igen igen távol áll még azon foktól, hogysen ilyen czélokat lehetne már számára kitűzni. 1864-ben megjelenik Hunfalvy Pál kiváló fontosságú műve: *A vogul föld és nép*, melylyel nyelvtudományunk újabb történetének előkészítő, első korszaka fejeződik be. Reguly itten közölt hagyományai, mint hatalmas fényoszlop, sugároztak be a magyar nyelv eredete és rokonsági viszonyai fölött derengő homályba, melyből kétségtelen bizonyosság gyanánt emelkedett ki, hogy a magyar nyelv a vogul és osztják nyelvek legközelebbi rokona s hogy ezekkel együtt a finn-ugor nyelvcsaládba tartozik. S világossá lett az is, hogy a benne mutatkozó, aránylag gyér számú török nyelvi egyezések részben az ősi altaji rokonság még fölismerhető jelei, részben újabb s különösen valamely csuvas-féle néppel történt történeti érintkezés maradványai.

S ez időtől fogva eltűnik a tágabb körű altaji nyelvhasználat a magyar összehasonlító nyelvtudomány munkaköréből, átengedvén helyét a szorosabban összevont finn-ugor, vagy mint később egyszerűbb szóval nevezték, «ugor» nyelvhaszná-

tásnak. Ezen a szűkebb téren, de annál mélyebbre ható alapon kezdi meg Budenz azon munkatervének megvalósítását, melyet előbb az általános altaji-magyar nyelvhasználásra nézve kitűzött. Miután ehhez megtörténtek a szükséges előmunkálatok, Reguly csuvas, cseremiszi és mordvin gyűjtéseinek tüzetes nyelvtani és szótári földolgozásai, s a többi rokon nyelvekre vonatkozólag is többé-kevésbé jelentékeny források váltak hozzáférhetőkké: összeállítja mindezek fölhasználásával az előtte föltetsző összes magyar és finn-ugor nyelvekbeli szóegyezéseket, egyelőre minden részletes megokolás nélkül, főképen azon czéllal, hogy alapúl szolgáljanak a hangtani megfelelések pontos szabályainak fölismerésére. Ilyen előzmények után indultak meg a *Magyar-ugor összehasonlító Szótár* és *Magyar-ugor összehasonlító Alaktan*, nyelvtudományunk e korszakalkotó és alapvető munkái, melyeknek rendkívüli hatása élénken mutatkozik minden jelentősebb tanulmányon, melyet a magyar nyelvre vonatkozólag ez utóbbi évtizedben írtak. Gyökeresen átalakították ezek a magyar nyelvtan összes fejezeteit, biztos vizsgálati módszert teremtettek; nyelvtudományunk egész terjedelmében, szintűgy, mint az apró részletek mélyében, fényt vetettek az előtűnő számos problémákra s még sokáig lesznek hivatva, hogy alapmunkákul szolgáljanak a magyar ösműveltségre vonatkozó kérdésekben.

S mindezen kiváló eredmények mellett igen érezhető volt kezdettől fogva ezeken, valamint a velük kapcsolatos egyéb összehasonlító munkákon bizonyos fogyatékoság, melynek orvoslása most — midőn a dolgok természetes rendje a magyar-ugor összehasonlító hangtan munkába vételét követelné — elemi erővel tolúl, mint föladat, előtérbe s mint látszik, egy új ærának nyitja meg kezdetét. Ki egykor a magyar nyelvtudomány újabb történetének fejlődéseit fogja beható tanulmánya tárgyává tenni, bizonyára fényesnek fogja jellemezni annak a módszeres földolgozás munkáival jelzett másodikkorszakát; de aligha fog elzárkózhatni azon kritikai észrevételtől, hogy e munkákhoz — melyek pedig nyelvtudományunk legfőbb föladatait foglalják magokban — előbb fogott, mintsem a hozzá kívánatos, kellő mennyiségű és tudományos szempontból teljesen megbízható anyagot egybeszerezte volna. A jövő nemzedék előtt szinte érthetetlen lesz, hogy nyelvtudományunknak aránylag kedvező viszonyai között —

midőn a nemzet érdeklődése és lelkes munkások tekintélyes száma fordult e tárgy felé — negyven esztendő folyhatott le Reguly visszatérte után, míg e hazának fiai közül vállalkozók akadtak, kik a földadatoknak tőle elejtett s nézetem szerint ma is egyedül helyes és célhoz vezető fonalát újra kezökbe ragadták. Több mint negyedszázada, mióta alaposan értjük, hogy a vogul és osztják nyelvek minő becses tanulságokat foglalnak magokban nyelvünk tudományos megértéséhez s mégis mind e napig nincs egy munkánk, mely ezeknek dialektikus elágazásairól részletesen tájékoztatna bennünket, az éjszaki vogul nyelvnek nincs még csak szójegyzéke sem, a déli vogul nyelvekről való ismereteink összesen két evangéliumnak tökéletlen följegyzésű, még tökéletlenebb fordításából merítvék, a déli osztják nyelvekre nézve pedig annyira sem terjed tudományunk, hogy akár egy sornyi kapcsolatos beszéd-szöveget volnánk képesek rajtuk fölmutatni. S nem sokkal kedvezőbbek a viszonyok az Oroszország keleti részén lakó egyéb rokon nyelvekre vonatkozólag sem, melyeknek földolgozásai tetemes részben múlt századbeli s a jelen század elejéről való, hivatlan kezektől eredő följegyzéseken s különösen vallásos tartalmú fordítmányokon alapúlnak. Ilyen körülmények között emelkedtek föl nyelvtudományunk ékes palotájának falai. Akár egészét, akár részleteit tekintsük, építménye művészi remek, mely méltán lehet büszkesége hazai kulturánknak. De mennél lelkiismeretesebben vizsgáljuk az építés anyagát, az alap terjedelmét és szilárdságát, annál inkább erősödik meg bennünk a meggyőződés, hogy nem a betetőzésre kell ezúttal gondolnunk, hanem gyarapodott ismereteinkkel s kifejlett, biztosabb módszerünkkel újból és előlről kell kezdeni az építés munkáját, még pedig mindenfelől szélesebb alapon, szakértőktől egybeszerzett, bő mennyiségű és teljesen megfelelő anyaggal. Ez eszme érvényesülésének állanak szolgálatában a nyelvészeti tanulmányutak, melyek nyelvtudományunk újabb története harmadik, illetőleg mai korszakának alkotják bélyegét.

S az ide irányuló törekvések közé tartozik, Tekintetes Akadémia, az a szerény munkásság is, mely érdemén fölülhaladó méltatását nyerte meg azon rendkívüli kitüntetésben, hogy annak intézőjét, igénytelen személyemet, tagjai sorába választotta. Szívem legmélyebb hálájával érzem magamat amúgy is

régóta lekötve ez Akadémia iránt, mely irodalmi pályám kezdete óta annyiszor tanúsította kegyességét irányomban s bőséges erkölcsi és anyagi támogatásával lehetővé tette éjszakai tanulmányútjaimat, valamint ezek eredményeinek kidolgozását. Azonban most, midőn hazám legelőkelőbb tudományos testülete azzal, hogy magához emelt, egyszersmind kifejezte, hogy munkásságomat nemzeti műveltségünk érdekében szükségesnek és hasznosnak ítéli: nem egyszerű hála és köszönet az, mi szívem egész valóját áthatja; hanem azon szent kötelességnek erős érzete, hogy mindaddig, míg Isten életem és erőm fentartja, azokat nemzeti nyelvünk tudományos bűvárlatára tartozom szentelni, ebben kell tekintenem legfőbb hivatásomat. S midőn ezeket e reám nézve ünnepies pillanatban fogadom, azt hiszem, nem kezdhetném meg alkalmasabb bevezetéssel e helyen való munkásságomat, mintha, kapcsolatban előbbi elmélkedéseimmel, mindenekelőtt arra nézve nyilatkozom, hogy miképen óhajtanám ezután nyelvtudományunk fejlődését a magam részéről elősegíteni s hogy általában mik volnának e téren, nézetem szerint, a közel jövő legfontosabb teendői.

S itt ismételve kell hangsúlyoznom, hogy a feladatok menetében oda kell visszatérnünk, hol azokat Reguly elhagyta, vagyis első sorban arról kell gondoskodnunk, hogy a nyelvrokonság összes területeiről lehetőleg bő s nyelvészeti szempontból is kétségtelen értékű anyag legyen egybegyűjtve. E törekvések gyakorlati eszközei a nyelvészeti tanulmányutak, melyeket tehát föltétlenül folytatnunk s elő kell segítenünk. Régóta tudjuk, hogy a magyarnak a vogul és osztják nyelvek legközelebbi rokonai: a reszünkről eszközölt legközelebbi tanulmányutaknak ezeknek beható nyomozására kell irányulniok. A vogulra nézve ugyan jókora mennyiségű anyagot sikerült egybegyűjtenem 1888-ban s a rákövetkező évben történt szibériai tanulmányútamban; azonban e nyelvnek kiváló fontosságához képest még mindez sem mondható kielégítőnek. Különösen kiegészítesre szorúlnak a déli nyelvjárásokból gyűjtött anyagsoportok, melyeknek szempontjából igen jutalmazó volna egy újabb tanulmányút a Konda, Pelim, Alsó-Lozva és Tavda folyók vidékeire. S e feladattal annál inkább kell sietnünk, minthogy a vogulul beszélő lakosság e vidékeken teljesen kiveszöben van. Lehetséges, hogy már az én utazásaim óta is eltűnt egy fontos nyelvjárás, a középzozvai, a vogulság teréről; de nem

sok hibázik ez állapothoz a Tavdán sem, hol mintegy 40—50-re rugott ott jártamkor a vogulnyelvűek száma. Igen gyarló a népességi statisztika az alsólozvai és pelimi vogulságnál is, melynek száma nem terjed többre egy-két száznál. S itt tartom alkalomszerűnek fölemlíteni, hogy útazásaim befejeztével nyert bizonytalan értesülésem szerint, még a *Tura* folyó mellékén is maradt volna egy-két család egy elrejtett faluban, mely megőrizte még ősei nyelvét. E ténynek kikutatása igen fontos volna, minthogy általa egy bizonyára sok tanulságot magában foglaló, érdekes vogul nyelvszigetről szerezhetnénk értesülést, melynek fönmaradásáról alig lehetett sejtelmem, minthogy Pallas óta (ki 1770-ben még hallott e vidéken vogul beszédet) Reguly és Ahlquist is járt arra, de egyhangúlag jelentik, hogy az egykori vogulság ott teljesen eloroszosodott.

De még a vogulnál is egyelőre sürgősebb és fontosabb föladat volna az osztják nyelvterület alapos átbúvárlása; minthogy minden ugor nyelv közül erre vonatkozólag legfogytékosabbak eddigi ismeretink. Kiváló érdeket kölcsönöz e tárgynak az a terjedelmes éjszaki osztják nyelvű énekgyűjtemény is, mely Reguly hagyatékában, minden magyarázó jegyzet nélkül maradt fönn s melynek kapcsolatos értelmét ez oknál fogva mai napig sem sikerült földeríteni a tudománynak. Mint czímeikből s a helylyel-közzel kivillanó érthető helyekből kitetszik, úgy látszik, ez énekek osztják megfelelői azon mythikus tartalmú hősi énekeknek és regéknek, melyeket *Vogul Népköltési Gyűjteményem* két első kötetében bocsátottam közre, minélfogva ha egykor megfeythetők lesznek, dús kincses bányáját remélhetjük bennök az ugor népek összehasonlító, mythosi és vallástudományának. — Dialektikus elágazásainál fogva az osztják nyelvet területének legalább is hat pontján kell behatóan tanulmányozni, jelesen az Ob alsó, közép és felső folyásában (például Obdorszk, Atlim és Szurgut vidékein), továbbá három hatalmas mellékfolyója, a Konda, Irtis és Vas-jugan vonalain.

Egy harmadik iránya szükséges nyelvészeti tanulmányutainknak a zürjének földjére vezet, melynek nagy terjedelme és számos ethnographiai szigetei bizonyára bőséges alkalmat nyújthattak a nyelvjárások fejlesztésére, melyekről azonban áttekintést és tájékozódást még csak ezután szerezhetünk. Kiegészítésre szorúlnak a votják nyelvet illető ismereteink is, melynek jócska területe van még a Káma folyó baloldálán,

az ufai és permi kormányzóságokban, hova a nyelvész utazók kutatásai el nem hatottak.

A nyugotabbra lakó mordvin és cseremisz népek a finnek közelebbi rokonai, kik az utóbbi évtizedben, különösen a Finn-Ugor Társaság révén, példaszerű buzgalmat fejtenek ki e népeknek minden irányú átkutatásában. Míg tehát a *keleti ugor* (tudniillik vogul-osztják és zürjén-votják) nyelvek tüzetes tanulmányában közelebbi állásunk s szorosabb nemzeti érdekeink a vezérszerep megragadását a mi kötelességünkkel tesszük: a *nyugati ugor* (finn, mordvin, cseremisz és lapp) nyelvek és népek területét — a mi tudniillik a pusztá anyaggyűjtést illeti — a munkafelosztás elvét követve, jó lelkiismerettel engedhetjük át a finn tudósvilágnak, kiket különben is hathatósan támogatnak a kazáni etnographiai és archæologiai társaság, továbbá számos vallásos, iskolakönyvi s népköltési kiadványaival a kelet-oroszországi hittérítő társaság. De van a Volga mellékén egy nép, illetőleg nyelv, mely nem tartozik ugyan szorosabb rokonaink közé, melynek beható ismerete azonban mégis rendkívül fontos reánk nézve, minthogy csak annak világánál láthatjuk részleteiben azon nyelvi és műveltségi hatást, melyet a magyarra még népi élete gyermekéveiben, talán még az őshazában, egy török nép gyakorolt. E nyelv tudvalevőleg a *csuvas*, melynek az összes dialektusokra kiterjedő s lehetőleg kimerítő szótári földolgozása igen gyakran érezteti szükségét a magyar nyelv bűváránál.

E tanulmányúttak eredményei bő és szilárd alapot fognak nyújtani a jövő földolgozó munkálataihoz, melyeknek természetesen mindenekelőtt az egybeszerzett anyagnak — szövegeknek úgy, mint szótári gyűjtéseknek — pontos philologiai közlését kell célba venniök. A nyelvkincsek szemes bűvára bizonyára már e földadatok megoldása közben is számos új, becses adatra fog bukkanni, mely az összehasonlítás s a belőle kiinduló következtetések szempontjából alkalmasan értékesíthető. Ezeknek folytonos nyilvántartása, illetőleg az ugor nyelvekbeli szó- és grammatikai egyezések eddig ismert tényeinek fokozatos kibővítése és kiegészítése, történjék ez bár csak kisebb adalekcsoporthoz, rendkívül kívánatos és fontos előmunkásság, addig is, míg a mindenfelől dúsan fölgyarapodott anyag s a módszernek tökéletesebb fejlődése a nyelvi rokonság jelenségeinek újból való

rendszeres összeállítását fogja követelni. Maga a módszer tekintetében történendő javításokat legfőképen a tüzetes összehasonlító hangtaninyomozások útján remélhetjük. Tanulságos e feladatban az az eljárás is, melyet például a *Magyar-Ugor Szótár* adataira nézve tíz évvel ezelőtt *Nyelvőr*-beli cikkeimben követtem, a midőn tudniillik az egyező, vagy legalább ilyeneknek vélt alakokból levont hang-megfeleléseket úgyszólván statisztikai szempontból vizsgáltam, mely úton igen egyszerűen kiderült, hogy melyik hangmegfelelés támaszkodhatik nagyobb számú adatra, melyiket lehet tehát biztos eredményűnek tekintenünk, s más részről, hogy melyik okolható meg csak csekély számú és nem épen kétségtelen értékű egyeztetésekkel. Azonban sokkal nagyobb eredményeket, mint ez úton, várhatunk az olyan vizsgálati módszertől, mely a legújabb kori nyelvi elágazásokból indul ki s fokozatosan halad a régibb felé, vagyis mely legelőbb is az egyes nyelvek terén belül a dialektikus hangviszonylásokat kutatja s ilyen módon megállapítva a legeredetibb hangalakokat, tér át a szorosabb rokonsági csoportban levő nyelvekre (például a magyarból a vogul-osztjákra, a finnből a mordvinra és cseremiszre) s csak e közvető fokon át jut el a tágasabb nyelvcsaládi hasonlítási körhöz. Hogy a hasonlításnak ilyenén menete milyen kiváló jelentőségű, annak megvilágítására legyen szabad ez általános fejtegetéseim közepett csak egy specialis esetre utalnom. Jelenlegi összehasonlításunk a magánhangzóknek, könnyen változó természetöknél fogva, legföljebb csak hangrendi viszonyára, azaz mély-, vagy magashangú voltára vet ügyet, mi jóformán rendén is van, ha az alakok egybevetése az egész ugor nyelvcsalád keretében történik. Azonban ha szűkebbre vonjuk hasonlításaink körét, számtalan esetben fogjuk tapasztalni, hogy az egyezés nemcsak a magánhangzók hangrendjére, hanem ezen belül még a hangszín fokára, azaz nyíltabb, vagy zártabb voltára is kiterjed. Ennélfogva például abból, hogy a magyar *szem* (*szöm*) alaknak a vogulban és osztjákban csupa nyílt *sa*, *ša*, *se* (s nem zárt *sim*)-féle alakok felelnek meg, joggal következik, hogy e hangállapot még azon nyelvek együttes életéből ered s a mennyiben legrégibb nyelvemlékünkben, a *Halotti beszédben*, mégis *zumtuchel* (? *szümtükkal*) fordul elő, ez alak nem régibb s eredetibb a mainál — a mint ezt például a szintén zártabb *chomuv*, *uruzag*-féle alakokra nézve állít-

juk — hanem vagy dialektikus eltérése amaz okíratunk nyelvének, vagy pedig egyszerűen orthographiai sajáttság. Még olyan aprólékos hangárnyéklat is, mint a magyar *é*-nek régi kétfélesege, híven és következetesen visszatükrözik a vogulban; a mennyiben az egyes nyomtatványokban alul kampós *ę*-vel jelölt régi magyar nyílt *é*-nek (mely a tiszántúli nyelvjárásban ma *é*-nek hangzik, a köznyelvben pedig egyes képzők és ragok előtt megrövidül) a vogulban *ā* (*oq*), *ä*, *ē*, tehát nyílt hangok, ellenben a régi magyar zárt *é*-nek (mely a köznyelvben nem rövidül meg, Tiszántúl pedig *í*-nek hangzik) rendszeren *i*, *ī* áll szemközt. Ime néhány példa:

magyar		vogul	
köznyelvi	tiszántúli	éjszaki	déli
<i>kél-, kelet</i>	<i>kél-</i>	<i>kwāl-</i>	<i>kwoql-</i>
<i>kéz, kezét</i>	<i>kéz</i>	<i>kāt</i>	<i>koqt</i>
<i>hét, hetet</i>	<i>hét</i>	<i>sāt</i>	<i>soqt</i>
<i>jég, jeget</i>	<i>jég</i>	<i>jāñk</i>	<i>joqñk</i>
<i>tél, telet</i>	<i>tél</i>	<i>tāl, tēli</i>	<i>toql</i>
<i>nyél, nyelet</i>	<i>nyél</i>	<i>nal</i>	<i>nāl</i>
<i>nyél-, nyelés</i>	<i>nyél-</i>	<i>nālej-</i>	<i>nālej-</i>
<i>fél, felet</i>	<i>fél</i>	<i>pāl</i>	<i>poql</i>
<i>lé, leret</i>	<i>lé</i>	<i>lām</i>	<i>loqm</i>
<i>név, nevet</i>	<i>név</i>	<i>nam</i>	<i>nām</i>
<i>né, neje</i>	<i>né</i>	<i>(nāj), nē</i>	<i>(noqj), nē</i>
<i>tér, terjed</i>	<i>tér</i>	<i>tāreml-</i>	<i>toqrēml-*)</i>

Ellenben:

<i>fél-</i>	<i>fül-</i>	<i>pil-</i>	<i>pil-</i>
<i>fészek</i>	<i>físzek</i>	<i>pitī</i>	<i>pitā</i>
<i>lélek</i>	<i>lílek</i>	<i>lilī</i>	<i>lilī</i>
<i>mély</i>	<i>mīj</i>	<i>mil</i>	<i>mil</i>
<i>éj</i>	<i>íjjel</i>	<i>itī</i>	<i>itā</i>
<i>vér</i>	<i>vír</i>	<i>vīr, vīrīr</i>	<i>ūr</i>
<i>téved-</i>	<i>tíved-</i>	<i>tipxel-</i>	<i>tippel-</i>
<i>szél</i>	<i>szíl</i>	<i>sēl</i>	<i>sēil, sīl.</i>

*) Azonban magy. *két*, *kettő* ellenében mégis a vogul alakok *kīt*, *kītāi*, mi könnyen érthető, tekintve, hogy az *i*-ben egy elenyészett *j* mássalhangzó nyoma lappang; v. ö. finn *kahte*, cser. *koktot*, lapp *kuekt*. — Viszont a magyar *édes*, *ides* alapszavának vogul megfelelője

A rokon nyelvekneknek illetén rendszerű hangtani tanulmányai az általános ugor összehasonlító hangtamban nyerik majdan betetőzésüket, mely fontos műnek kiegészítései lesznek az ugor összehasonlító alak- és mondattan, továbbá az ugor nyelvek összehasonlító etimologiai szótára. Ez utóbbiakkalegybefüggő, de másnemű fáradságos előmunkákat is föltételező alkotás lesz a magyar nyelvnek etymologiai szótára, mely felölelve az összes ismeretes szókincset, tehát a *Nyelvtörténeti és Tájszótár* anyagát is, a mennyire a tudomány eszközeivel lehetséges, kimutatja minden szónak eredetét és családját, szembeállítja rokon, vagy idegen nyelvekbeli megfelelőit s elősorolja nevezetesebb hangalakai, valamint jelentésbeli történeti alakulásait a különböző korokban.

A szűkebb körű ugor nyelvészeti munkásság mellett ki kell terjeszteni összehasonlító nyelvtudományunknak gondozását azon föladatokra is, melyek a magyar nyelvnek távolabbi rokonsági kapcsaiból következnek. Midőn Budenz az altaji összehasonlító nyelvészet tágas mezejéről letérve, a finn-ugor nyelvcsoporthoz vonta össze tudományos tevékenységét, teljes határozottsággal ráutalt arra, hogy valamint emitten mindenekelőtt «az egységes alapnyelv visszaállítását» kell czélul tekinteni, úgy kell törekedni «a mongol-mandsu-török alapnyelv visszaállítására is». «A magyar nyelvtudományra nézve» — úgy gondolja vala — «előbbre való és sürgetőbb az első, *noha rá kell érnie a másokra is.*» Azonban mintegy két évtized telt el s az egyetlen lépés, mely az utóbb jelzett irányban történt, egy módszertelenségénél fogva merőben értéktelen kísérlet volt a török nyelvek etymologiai szótárának kidolgozásához. Igen időszerű volt tehát a visszatérés az altaji összehasonlító nyelvészet föladataihoz 1884-ben, midőn azon alkalmából, hogy az ifjabb nyelvész-nemzedék Budenz tiszteletére tanulmány-albumot adott ki, rámutattam azon elhagyott munkaterület művelésének kiváló jelentőségére nyelvtudományunk

at, át iz, szag, nyílt hangú, holott benne zártat várnánk; azonban megmagyarázza ismét a szabályellenességet az osztják *ēbet* (mint vog. *āt* «haj»: osztj. *ūbīt*), melyből kitűnik, hogy a vog. *āt* magánhangzójának eredeti hangszínét egy benne fölolvadt *v*-féle mássalhangzó zavarta meg.

előhaladása érdekében s összehasonlító módszerünket az altaji nyelvcsaládok *számképzőire* alkalmazva, egyszersmind igazoltam, hogy amazok rokonsági foka nemcsak töszók, hanem grammatikai elemek egyezésére is kiterjed. Örömmel jelenthetem, hogy akkori kísérletem nem maradt hatás nélkül s hogy jelesen maga Budenz járult — s ez volt a megboldogultnak utolsó fölolvása ez Akadémiában — egy igen becses adalékkal annak eredményéhez az ugor és szamojéd nyelvcsaládok teréről (l. a *Hunfaly-albumban: Alaktani egyezés az ugor és szamojéd nyelvekben*). Az e tanulmányokban kikezdett új ösvény nyelvünk képződésének oly ősi rétegéhez vezet, minőig az indogermán és sémi nyelvészet hasonló rokonsági fokozat híjában el nem hatolhat, úgy, hogy ha világosabban ki fognak domborodni a részletek, ezek előreláthatólag nemcsak a magyar, illetőleg ugor, hanem az általános nyelvtudományra nézve is érdekesnél érdekesebb tanulságokat fognak nyújthatni. A követendő munkarendet azon eredmények szabják meg, melyeket az eddigi kutatások az altaji nyelvcsaládok elágazására nézve folderítették. Ezek szerint *az ugor nyelvcsaládnak a szamojéd legközelebbi rokona*, melylyel együtt az éjszaki altaji nyelvágat alkotja: első dolog tehát, hogy lehető bő anyag alapján, melynek megszerzéséhez esetleg magunknak is hozzá kell járúlnunk, a szerte ágazó szamojéd dialektusoknak közös ősi alakjait igyekezzünk kinyomozni, melyeket egybevetve az ugor nyelvekével — mint a nyelvanyagra vetett fölületes tekintet után is ítélni — számos egyezés fog föltetszeni szókinszben és grammatikai alakokban egyaránt. Ez egyezések alapján fog kiderülni, hogy az ugor és szamojéd nyelvek mely elemeinek alakulása esik a közös éjszakaltaji ősnyelv korába s hogy viszont melyek újabb képződmények. Párhuzamosan az itt jelzett munkairánynyal, a déli altaji nyelvág, azaz a török, mongol és tunguz-mandsu nyelvek terén is meg kell indúlnia mindazon előmunkálatoknak, melyek e részről az altaji összehasonlító nyelvészet föladataihoz múlhatatlanul szükségesek s melyekkel ifjabb török philologusaink annál könnyebben küzdhetnének meg, minthogy az egyes nyelvcsaládok további elágazása csak dialektikus fokú, tehát nem olyan, mint például az ugor nyelveké. E tanulmányok koronája volna az altaji nyelvcsaládok egybe hasonlító szótára és grammatikája, az az eredmény, me-

lyet már Budenz összehasonlító nyelvtudományunk legvégső céljának ismert föl, de szinte «álmadozáshoz közel járó kívánságnak» jelzett 30 évvel ezelőtt tartott székfoglalójában (lásd *Akad. Értesítő*, Nyelvtud. o. II.).

S ezzel körülbelől teljes volna azon fontosabb útvonalak rajza, melyek képzeletem szerint a magyar összehasonlító nyelvtudomány jövő munkásságának és előrehaladásának irányait alkotják. De van még ezek határain túl is egy igen előkelő föladat, melynek kiemelését különösen szükségesnek tartom e helyen, mivel sikeres művelése tudományosságunknak különös nemzeti érdekeihez tartozik s a jelen hazai viszonyok között leginkább az összehasonlító nyelvbúvártól remélhető. A népszellemnek ugyanazon őskori megnyilatkozásai, ugyanazon kezdetleges életjelenségei, melyeket az összehasonlító nyelvtudomány oly kiváló előszeretettel kutat a beszéd hangképleteiben fönmaradt archæologiai rétegekben, föntartották világos nyomait a nép gondolkodását visszatükröző cselekedetekben, jelesen ethnographiai szokásokban, világnézeti, vallásos s egyéb irányú folkloristikai képzetekben is. Mindezeknek beható vizsgálata legalkalmasabban a nyelvésznek esik keze ügyébe s vajon a bányász, ki leszáll az akna mélyébe, hogy aranyat keressen, meg fogja-e vetni a másnemű nemes érczeket és drágaköveket, melyeket útjában előtalált?! Mi kicsiny nemzet vagyunk, s a czélszerű gazdálkodást szerény erőinkkel nem szabad figyelmen kívül hagynunk a tudomány terén sem. Hazánkban, igénytelen nézetem szerint, még mindig nem elég érettek a viszonyok arra, hogy minden tudós valamely specialis szak bizonyos részletének szentelje egész munkásságát s különösen azon tudományágakban, melyek nemzeti sajátosságaink földerítését és értelmezését czélozzák, nemcsak szükségesnek, hanem némileg hazafias kötelességnek ítélem a határtudományok területére való túlterjeszkedést, a mennyiben tudniillik ezek, hivatott munkások híjában, parlagon maradhatnak. Így fogta föl föladatát Hunfalvy Pál is, ki nyelvészeti tanulmányaiiban állandó tekintettel volt azon tanulságokra, melyek azokból a magyar nép ősmúltjára és ethnikumára következnek. S hasonlóan gondolkozott a nyelvész-útazók közül Reguly Antal, ki ez Akadémiához 1841-ben írott jelentésében határozottan kimondja, hogy «a nyelvészeti célhoz a történelmi és néprajzi cél kapcsolódik; h a m e g g y ő z ő d t ü n k a n y e l v-

rokonságról, a néprajzi kérdést is tárgyalni kell, mire hasonlókép mindenféle nyomozások szükségesek». Igen, éreztem magam is éjszaki tanulmányútaimban, hogy azoknak eredménye csak úgy lehet teljes sikerű, csak úgy járulhat igazán a nyelvünk rokonságával kapcsolatos egyébnemű tudományos problémák tisztázásához, ha a nyelvészetin kívül többoldalúlag gyarapítani fogja ismereteinket ethnographiai tekintetben is. Ez utóbbi czélt nem tévesztettem szem elől még tisztán nyelvészeti tárgyú kutatásaimban sem; gyűjtéseimnek szótári, mint szövegrésze világos bélyegét hordják magokon azon törekvésemnek, hogy a bennök foglalt anyag ne csak alaki hűséggel legyen följegyezve, hanem különösen a folklór szempontjából tartalmilag is becses legyen. A kutatásnak e kettős irányát kell, véleményem szerint, követniök az ezután történendő tanulmányútaknak is s általában rajta kell lennünk, hogy együttesen a nyelvészeti anyag gyűjtésével és földolgozásával, serényebben meginduljon a rokon népekre vonatkozólag az ethnographiai anyag gyűjtése és rendszeres ismertetése is. Irodalmunkban alig történt még módszeres kísérlet e téren, jámbor óhajlás tárgya nálunk még egy affele munka is, mint Ahlquist *Culturwörter der westfinnischen Sprachen* című műve, mely tudniillik a rokon nyelvi szóegyezéseket fontosabb kulturfogalmak (például foglalkozások: halászat, vadászat, baromtenyésztés, földművelés; házi ipar; vagy: család, vallás stb.) körében csoportosítaná s azoknak eszközével rajzolná a magyar ősműveltség képét. Az ethnographiai földadat tekintetében messze előttünk haladnak a finnek és oroszok, úgy hogy értékes szolgálatokat tehetne nálunk már egy olyan munka is, mely pusztán a nevezett népeknek ide vonatkozó kutatásait ismertetné összefoglalólag és kritikai alapon s ezzel egyszersmind tájékoztatást nyújtana a tárgy irodalmáról. Az ilyféle előmunkálatok alapján fogna idővel kifejlődni a z u g o r, vagy talán még tágabb körben, a z a l t a j i n é p e k ö s s z e h a s o n l í t ó n é p r a j z a s ezen belül egyik legérdekesebb tudományág gyanánt az u g o r, illetőleg a l t a j i n é p e k ö s s z e h a s o n l í t ó v a l l á s t a n a.

Összehasonlító nyelvtudományunk e földadatain túl nem terjed tovább, Tekintetes Akadémia, szemem látó határa. A távolabbra esők amúgy is már csak halvány vonásokban, jóformán ködkép gyanánt jelentkeznek lelki tekintetem előtt. Látni

való, hogy e föladatok terjedelme, valamint a megoldásukkal járó nehézségek nem egy ember erejéhez vannak mérve, akár mily fokú is legyen annak buzgósága, vagy tehetsége. Bizonyára lelkes munkások hosszú sorának, sőt talán egy egész nemzedéknek fogja kimeríteni erejét az az alkotás, mely jelenleg csak képzeletem színeiben lebeg előttem, de egykor mint nemzeti tudományosságunk egyik kiváló dísze és maradandó dicsősége fog fölemelkedni. Boldognak és tartalmasnak magasztalnám életemet, ha bármily kis mértékben járúlhatnék hozzá, ha azzal válhatnám érdemessé ez Akadémia részéről ért kitüntetésemre, hogy a feléje vezető utakat egyik vagy másik irányban egyengettem.

MUNKÁCSI BERNÁT.

A VASÚTI SZEMÉLYDÍJSZABÁS REFORMJA.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

IV.

A MAGYAR ÁLLAMVASÚT SZEMÉLYDÍJSZABÁSA.

A magyar államvasút személyforgalmának igazi alakulata tulajdonképen ismeretlen volt mindaddig, míg a személyforgalomból származó bevételeknek tespedése reformintézkedések tételének szükségét nem tolta előtérbe, a mi a forgalom beható tanulmányozására vezetett.

Ez a tanulmány kitüntette, hogy a vasút által addig gyűjtött forgalom-statisztikai adatok, még ha megbízhatóbbak lettek volna is, mint tényleg voltak, a személyforgalom igaz képének föltüntetése céljából majdnem teljesen hasznavehetetlenek, mert nem nyújtanak mást, mint többé-kevésbé megbízhatatlan átlag-számokat, melyek valójában nem mondanak semmit. Értékek kétes becsét még azon körülmény is csökkenti, hogy az államvasút hálózata évről-évre jelentékenyen módosult, a mi az igaz ítéletet megnehezíti.

A magyar államvasút személyforgalmának alakulatát a fontosabb számokban a következő adatok mutatják: volt a monarchia két államának statisztikai hivatalai által közölt vasúti statisztika szerint:

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 185. és 186. füzetében.

Év	hálózat-átlag km.	utasok összes száma	egy pálya-kilomé- terre esik személy-kilométer	összbevétel forint	bevétel sze- mélykilomé- terenként kr
1881	2626	3,321.385	77.876	4,146.495	2.03
1882	2735	3,410.322	73.647	4,373.048	2.17
1883	2903	3,692.773	76.152	4,882.212	2.21
1884	3613	4,940.865	86.417	6,088.383	1.95
1885	4226	6,603.293	95.088	7,790.193	1.94
1886	4226	6,143.691	86.161	7,258.337	1.99
1887	4226	5,317.984	84.357	7,504.645	2.09
1888	4298	5,319.090	81.936	7,169.321	2.04

Ez adatok közül csak a hálózat hosszát és a személyforgalom bevételeit föltüntető számok érdemelnek föltétlen hitelt, a többiek értéke nagyon kétes, mert az 1884—1886. évi utasok számát föltüntető adatok nem felelnek meg a valóságnak. Ezzel kapcsolatban mindazon adatok, melyek az utasok által megtett útra, a személykilométerekből egy pálya-kilométerre eső összegre, az egy személykilométer után elért bevételre vonatkoznak, nem igaz tükrei a tényleges viszonyoknak. Ha ezt tudva tekintjük ez adatokat, akkor kétségtelennek kell tartanunk, hogy a magyar államvasutak személyforgalma a tárgyalt nyolcz év alatt legalább is stagnált, ha ugyan nem csökkent, a mi 1887-ről 1888-ra föltétlenül kimutatható. A pályakilométerenként való személykilométerek száma, a forgalom sűrűségének ez egyetlen mértéke, némi emelkedést mutat ugyan, 77.876 kilométerről 81.936 kilométerre, azaz nyolcz év alatt közel 5.2%-kal növekedett, valószínű azonban, hogy ez emelkedés is csak látszólagos, a mit támogatni látszik azon körülmény, hogy a személyforgalom bevétele pályakilométerenként 1881-ben 1579 forint, 1888-ban pedig 1623 forint volt, az emelkedés tehát nem egészen 3% nyolcz év alatt.

A forgalom e tespedésének okait föltétlen bizonyossággal annál kevésbbé mutathatni ki, mert hiszen magát a forgalmat is csak hozzávetőlegesen ismerjük, és így minden bizonyossággal állított ítélet csak a kisebb vagy nagyobb valószínűség jellegével bír. Kétségtelennek látszik, hogy a forgalom e tespedése a díjszabás magasságával áll kapcsolatban, mely díjszabás, az időközönként életbeléptetett mérséklések ellenére is, emelkedő irányzatú, a mit ennek rövid ismertetése igazol.

A magyar királyi államvasutakon 1876-ban a következő

díjszabás volt érvényben: volt a díj személyenként és kilométerenként:

Személy- és vegyes vonatoknál			
I.	II. osztályban	III. krajczár	IV.
5	3·5	2·5	1·5

E díjakhoz 10%-os szállítási adó járult. E díjszabás szerint az összes vonatok szállítási díja egyenlő volt, a gyorsvonat és a vegyes vonat díja között nem volt különbség. Az 1881. évben eltöröltetett a negyedik kocsi-osztály, a mely intézkedés hatását azzal igyekeztek ellensúlyozni, hogy a vegyes és személyszállító tehervonatok harmadik osztályának díját a korábbi negyedik kocsi-osztály díjának magasságában szabták meg. Az 1881. évi február 1-től érvényes díjszabástételei a gyorsvonatokra és személyvonatokra nem különböznek az 1876. éviectől, a vegyes és személyszállító tehervonatokon az egyes osztályok díja: I. osztály 4·5 krajczár, II. osztály 3·00 krajczár, III. osztály 1·5 krajczár személyenként és kilométerenként. 1881 október elsejével az addigi 10%-os szállítási adó 15%-ra emeltetett.

Az 1886 június hó elsejével életbeléptetett személydíjszabás két irányban idézett elő díjdrágulást. A míg a személyvonatok díja változatlan maradt, addig a gyorsvonatok díja és az omnibus- és vegyes vonatok III. kocsi-osztályának díja föl-emeltetett úgy, hogy ettől kezdve a következő tételek alkalmaztattak:

	I.	II. osztály krajczár	III.
gyorsvonatoknál	5·8	4·1	2·9
személyvonatoknál	5·0	3·5	2·5
omnibus- és vegyesvonatoknál	4·5	3·0	1·8

E díjmelés nem látszik lényegesnek, mert hiszen csak a krajczár tizedeseiről van szó, de a gyakorlati életben ennek is nagy jelentősége van. Így 1876-ban tíz kilométerre való szállításért a legolcsóbb kocsi-osztályban, tudniillik a negyedikben, 16 krajczárt kellett fizetni, 1881-ben a harmadik osztályban 20 krajczárt; oda-vissza tehát 1876-ban 32 krajczárt, 1881-ben 40 krajczárt, ez 25%-os díjdrágulás; 30 kilométerre — menetjövétet számítva — a legolcsóbb díj volt 1876-ban, 98 krajczár, 1886-ban 120 krajczár; 50 kilométerre 1876-ban 164 krajczár, 1886-ban 220 krajczár; 70 kilométerre 1876-ban 230 krajczár,

1886-ban 300 krajczár, és így tovább. E díjak 1887-ben még további 3⁰/o-kal emeltettek, a mennyiben a szállítási adó 18⁰/o-ra emeltetett. A szállítási adót és a bélyegilletéket a szállítási díjhoz számítva, a magyar államvasúton legutóbb a következő egységtételek szedettek:

	I.	II.	III.
	osztály	krajczárban	
gyorsvonatoknál --- --- ---	6.96	4.92	3.48
személyvonatoknál --- ---	6.00	4.20	3.00
omnibus és vegyes vonatoknál	5.40	3.60	2.16

E díjtételek magasságát, az angol és török vasútak kivételével, egyetlen európai állam vasútainak díjai sem érik el, a minek megvilágítására szolgáljon a következő, hivatalos adatokból vett táblázat, melyben, az első sorban szereplő osztrák császári királyi államvasútak kivételével, a számok arany krajczárokat jelentenek. Volt a viteldíj:

	gyorsvonatokon			személyvonatokon			
	I.	II.	III.	I.	II.	III.	IV.
	osztályban			kilométerenként krajczárban			
cs. kir. osztr. államvasút	5.75	4.08	2.50	4.75	3.00	2.00	—
porosz államvasút --- ---	4.50	3.34	2.34	4.00	3.00	2.00	1.00
bajor „ --- ---	4.55	3.20	—	4.00	2.65	1.70	—
badeni „ --- ---	4.55	3.20	2.25	4.00	2.65	1.70	—
szász „ --- ---	5.00	3.75	2.50	4.00	3.00	2.00	1.00*
belga „ --- ---	3.75	2.83	1.89	3.00	2.27	1.51	—
francia keleti vasút ---	4.92	3.69	2.71	4.92	3.69	2.71	—
olasz vasútak --- --- ---	4.97	3.48	2.26	4.52	3.16	2.03	1.35
hollandi vasútak --- ---	4.25	3.40	2.12	4.25	3.40	2.12	—
jura-bern-luzerni vasút ---	4.16	2.92	2.08	4.16	2.92	2.08	—
török vasútak --- ---	—	—	—	6.41	4.75	3.82	—

Szembe állítva a magyar államvasút személyvonatú III. osztályának, mint legfontosabbnak, díjtételét az osztrák és porosz államvasútéval, azt találjuk, hogy a magyar államvasút díja 50⁰/o-kal magasabb, mint e két államvasúté, sőt tekintve a porosz államvasútnak IV. osztályának díját, a magyar államvasúton az omnibus- és vegyes vonatok III. osztályának díja több mint kétszer oly drága, mint a porosz államvasútnak legolcsóbb díja. Hasonló kedvezőtlen a viszony, ha a belga vasútnak díjaival vetjük egybe a magyar államvasút díjait.

*) A negyedik kocsiosztályra jegyek csak hétköznap adatnak ki.

Az államvasút díjainak e magassága nálunk is a különböző menetár-mérséklések meghonosítására vezetett. Így a gyorsvonat díjai csak 250 kilométer távolságig szedettek, ennél nagyobb távolságokra a személyvonatú díjak számítottak; kiadtak a közelebbi viszonylatokban három napra, a távolabbi viszonylatokban tíz napra érvényes menettérti jegyek; majd nyáron és télen különböző alapon megszabott menettérti jegyek. Hogy ebből minő furcsaságok származtak, azt emlekezet okáért meg kell mutatnunk néhány példával. Így került a menettérti jegy Buda-Pest és az alábbi állomások között:

		nyáron		téli	
		II.	III.	II.	III.
		osztályban		krajczárba	
Aszód	--- ---	210	160	320	230
Besnyő	---	140	100	240	170
Bia-Torbány	---	140	100	200	150
Dömsöd	---	210	150	310	240
Gödöllő	--- ---	120	80	220	160
Maglód	---	100	70	160	110
Nagykátá	---	230	160	380	270

Hogy e sajátos intézkedés oka miben keresendő, azt ma már bajos megállapítani. Kiadtak ezeken kívül egy, két, három, hat és tizenkét hónapra érvényes bérletjegyek, tetszés szerint csoportosítható vonalrészek számára, igen olcsó egységtételek alapúl vételével, de csak az első és második kocsiosztály számára. A csoportosan együtt utazó munkások a személy-, omnibus- és vegyes vonatokon fél harmad osztályú menetjegy váltása mellett utazhattak. A midőn minde mérséklések nem bizonyultak elegendőnek, behozattak a már említett értékjegyfüzetek, a melyeknek forgalom-növelő hatása kétes maradt és az úgynevezett *füzetjegyek*. E füzetjegyek képezik az első gyökerebb menetdíj-leszállítást hazánkban. A főváros környékén levő kiránduló helyekre 20 darabból álló jegyfüzetek adtak ki, igen olcsó áron, melyekkel a menettérti jegyek addigi áraihoz képest is tetemes díjleszállítás éretett el. E füzetjegyek minden várakozást meghaladó módon beváltak, igen jelentékeny forgalmi szaporulatot idéztek elő, a mely körülmény nem maradt befolyás nélkül a díjszabás általános reformjára.

E reformot a személyforgalom tespedő volta tette nélkülözhetetlenné. A reform nem származott spontán intuitióból,

az alapjául szolgáló gondolatok lassan érték meg és öltöttek alakot. A midőn a volt kereskedelmi miniszternek, Baross Gábornak, először volt alkalma a személydíjszabások ügyével foglalkoznia, a személyforgalom csökkenő jövedelmezőségét a díjszabás emelésével akarta elhárítani, erre vezethető vissza az omnibus- és vegyes vonatok III. osztálya díjának 1886-ban keresztülvitt fölemelése.

E díjemelés hatása kedvezőtlen volt, a forgalom is, a bevételek is csökkentek. E bajon azután részleges intézkedésekkel próbált segíteni a miniszter, kit a személydíjszabás problémája mind jobban érdekelt és mind behatóbb tanulmányok tételére késztetett. E részleges intézkedések közé tartozik az értékjegyfüzetek behozatala, a melyek elfogadása érdekében 1887-ben a miniszter a magánvasútnaknál is érvényesítette egész befolyását.

Ezen intézkedéseknek egyrészt sikertelensége, másrészt, mint a füzetjegyeknél, nagy hatása, vezette a minisztert az általános díjszabási reform megfontolására. Alapgondolata, melyre az ismertetett szakirodalom határozott befolyást gyakorolt, az volt, hogy igen olcsó szállítási díjakkal, lényegesen emelhetni a forgalmat, a mivel az államvasút az addiginál sokkal nagyobb mértékben felel meg közgazdasági hivatásának, a minek végül kifejezést kell nyernie a bevételek emelkedésében is. A vasút szállítási díjai már közepes távolságnál is nagy összeget tesznek, nagyobb távolságokra pedig, a mérséklések ellenére is, oly összegre rugnak, melyet a nép zöme nem fizethet meg. E díjak akadályai a munka-keresésnek, gátjai a nemzetiségek összeolvadásának, az állami és nemzeti célok érvényesülésének. A gyakorlati élet tapasztalata mind jobban mutatta a gyökeres reform szükségét, a minek érdekében 1888-ban elrendelte az államvasút személyforgalmának tanulmányozását.

A tanulmányozás alapjául az államvasútak 1887. évi személyforgalma szolgált. E forgalom részletes elemzése meglepő eredményekre vezetett, melyeket behatóbban kell ismeretnünk, miután azok a díjszabás reformjának keresztülvitelére irányadó befolyást gyakoroltak. Az államvasúton az 1887-ik évben 5,088.770 polgári utas szállíttatott, illetve ennyi menetjegy adatott ki, miután a statisztika nem az utasokat, hanem a menetjegyeket veszi számba. Az utasok e száma az egyes távolsági viszonylatokban következőleg oszlott meg.

Volt az utasok száma:

	Összesen	az összes utasok százalékában
1— 12 kilométerig	254.920 személy	5·01 ‰
13— 25 „	1,089.231 „	21·41 „
26— 50 „	1,544.929 „	30·36 „
51—100 „	1,139.893 „	22·40 „
101—150 „	487.720 „	9·59 „
151—200 „	268.717 „	5·29 „
201—300 „	240.308 „	4·72 „
301 kilométeren túl	63.052 „	1·22 „
	<hr/> 5,088.770	<hr/> 100 ‰

Az ezen utasok után elért bevétel, — a szállítási adó és bélyegilletéssel együtt 8.627,783 forint — az egyes távolsági viszonylatok szerint következőleg oszlott meg:

	Összesen	az összbevétel százalékában
1— 12 kilométerig	57.058 forint	0·66 ‰
13— 25 „	405.654 „	4·70 „
26— 50 „	1,198.872 „	13·89 „
51—100 „	2,124.992 „	24·63 „
101—150 „	1,834.672 „	21·27 „
151—200 „	990.425 „	11·48 „
201—300 „	1,410.413 „	16·35 „
300 kilométeren túl	605.697 „	7·02 „
	<hr/> 8,627.783 forint	<hr/> 100 ‰

Szembe állítva az utasok számának megoszlását a bevétel megoszlásával távolsági viszonylatok szerint, a következő adatokat nyerjük:

	Az utasok számá- nak százaléka	a bevétel-összegé- nek százaléka
1— 12 kilométerig	5·01 ‰	0·66 ‰
13— 25 „	21·41 „	4·70 „
26— 50 „	30·36 „	13·89 „
51—100 „	22·40 „	24·63 „
101—150 „	9·59 „	21·27 „
151—200 „	5·29 „	11·48 „
201—300 „	4·72 „	16·35 „
300 kilométeren túl	1·22 „	7·02 „
összesen	<hr/> 100 ‰	<hr/> 100 ‰

Ezek szerint a legkisebb távolságra mozgó forgalom az összes forgalomnak 5·01‰-át képezi ugyan, de a bevételeknek

csak 0·66°/o-át eredményezi. A 25 kilométeren belől mozgó forgalom, a mi a mi viszonyaink között a helyi forgalomnak nagyobb részét foglalja magában, az összforgalomnak 26·42°/o-át szolgáltatja ugyan, de az összbevételnek csak 5·36 százalékát. Ha ehhez hozzászámítjuk a 26 kilométeren túl 50 kilométerig mozgó forgalmat, az összesen szállított utasok 30·36°/o-ával és az összbevételnek 13·89°/o-ával, akkor látjuk, hogy a legkiterjedtebb értelemben vett helyi forgalom, az 50 kilométeren belől mozgó, az összforgalomnak felénél nagyobb részét, 56·78°/o-át, alkotja, de a bevételeknek csak 18°/o-át szolgáltatja.

Ötven kilométeren túlra az összforgalomnak csak 43·22°/o-a terjed, de az összbevételnek több mint 80°/o-a e forgalomból keletkezik. Az ötven kilométert meghaladó, de 100 kilométeren túl nem menő utazások a forgalomnak 22°/o-át alkotva, a bevételeknek 24·63°/o-át adják. A 100 kilométeren alól maradó utazások tebát a forgalomnak 65°/o-át képezik, a bevételeknek pedig 43·82°/o-át.

A 100 kilométert meghaladó, de 200 kilométeren túl nem menő utazások képezik a bevételeknek igazi zömét, a mennyiben a forgalom 31·99°/o-ának a bevételek 45·90°/o-a felel meg. 200 kilométeren túl, de 300 kilométeren innen, az utasoknak csak 4·72°/o-a utazik, de ezek az összbevételnek 16·35°/o-át fizetik. 300 kilométernel nagyobb távolságot az utasoknak csak 1·22°/o-a tesz ugyan, de a bevételeknek 7·02°/o-át mégis ezek szolgáltatják.

Ez adatok által földerített jelenségek jellemzők a magyar államvasútak személyforgalmára. A tulajdonképeni helyi forgalom, mely a mindennapi, vagy legalább is gyakori helyváltoztatás szükségéből ered, alig teszi egy ötödrészét a forgalomnak és nem szolgáltatja a bevételnek még huszadrészét sem; a többi vasútak statisztikájában hiába keressük ennek párját, mely azt mutatja, hogy az államvasútak szállítási díja még e kis távolságoknál is leküzdhetetlen akadálya volt a vasút igénybe vételének. Nagy távolságokra, 200 kilométeren túl — a mely nem igényel a leglassúbb vonattal sem többet hét-nyolcz óránál — az államvasút 4000 kilométert meghaladó hálózatán nem utazott több kereken 300.000 embernél, illetve, miután minden utazás menet-jövetből áll, az államvasút egész hálózatán évenként csak 150.000 ember tett kétszáz kilométert meghaladó útát. Mindazonáltal a bevételek szempontjából ez útak

igen jelentősek, mert az összbevételnek majdnem ötödrésze a hosszú útból származik.

Az államvasútak forgalmának így módon való megvilágítása azonban nem nyújtott elegendő alapot gyakorlati következtetések levonására, behatóbban kellett annak részleteit ismerni, még pedig úgy forgalmi, mint pénzügyi szempontból. Erre szolgált az utasok és a bevétel megoszlásának tanulmányozása vonatnemek és osztályok szerint, és ennek eredményei igazán meglepők voltak.

Az utasok 5,088.770-nel kimutatott összes számából 319.031 szállított gyorsvonattal, 2,534.504 személyvonattal és 2,235.225 omnibus- és vegyes vonattal. Az omnibus- és vegyes vonatoknak a tetemes igénybevétele magában is a viteldíjak drágaságát bizonyítja, mert hiszen jóval több, közel kétannyi személyvonat közlekedik, mint omnibus- és vegyes vonat, nem véve számba azon vonalrészeket, melyeken csak ily alsó rangú vonatok járnak és ha a közönség mégis ilyen arányban veszi igénybe ez alsóbb rangú vonatokat, az csak a díjak olcsóbb voltával magyarázható. A személyvonatokkal megtett 195 millió személykilométerrel 103 millió személykilométer áll szemben, mint az omnibus- és vegyes vonatok teljesítménye; csupán a III. kocsiosztályt véve, mely a forgalom zömét szolgáltatja, a személyvonatokkal megtett 130 millió személykilométerrel 93 millió személykilométer áll szemben az omnibus- és vegyes vonatokon.

Az első 100 kilométeren belül az omnibus- és vegyes vonattal szállított utasok száma nagyobb, mint a gyors- és személyvonatokon közlekedőké, a mi szintén egyik bizonyítéka lehet a menetdíjak drágaságának.

A személyforgalom megoszlását vonatnemek és kocsiosztályok szerint a következő adatok tüntetik föl: volt az utasok száma, illetve a bevétel

	utasok száma				bevétel forint	
	I.	II.	III.	I.	II.	III.
			kocsi-osztályban			
gyorsvonattal	20.041	213.856	85.134	141.029	684.044	174.170
személy „	71.199	740.915	1,722.390	530.708	1,645.349	3.006.317
omnibus- és ve-						
gyes vonattal	20.725	222.948	1,991.562	46.372	446.815	1,952.979
összesen	111.965	1,117.719	3,799.086	718.109	2,776.208	5,133.466

Az első osztályú utasok az összforgalomnak 1·90%-át, a bevételnek 8·32%-át, a második osztályú utasok a forgalomnak 21·96%-át, a bevételnek 32·18%-át, végül a harmadik kocsi-osztályú utasok a forgalomnak 74·63%-át és a bevételnek 59·50%-át szolgáltatják.

Az első kocsi-osztályban, mindhárom vonatnemmél, utazott 111.965 utas, kik 718.109 forint szállítási díjat fizettek. Ez utasok száma és a szállításukból eredő bevétel, az egyes vonatnemek és távolsági forgalmakban a következőleg oszlott meg; a számok a százalékokat tüntetik föl:

távolság km.	gyorsvonattal		személyvonattal		omnibus-vonattal	
	utasok	bevétel	utasok százalékos	bevétel megoszlása	utasok	bevétel
1— 12	3·03 ‰	0·27 ‰	1·33 ‰	0·10 ‰	2·53 ‰	0·60 ‰
13— 25	4·91 ‰	0·63 ‰	5·36 ‰	0·60 ‰	23·29 ‰	8·35 ‰
26— 50	9·50 ‰	2·42 ‰	18·26 ‰	3·89 ‰	40·77 ‰	23·36 ‰
51—100	19·21 ‰	8·81 ‰	25·45 ‰	13·16 ‰	18·93 ‰	25·98 ‰
101—150	25·29 ‰	23·86 ‰	24·51 ‰	32·08 ‰	6·99 ‰	17·26 ‰
151—200	17·78 ‰	14·02 ‰	10·00 ‰	13·10 ‰	2·21 ‰	5·45 ‰
201—300	17·30 ‰	27·78 ‰	11·08 ‰	24·21 ‰	4·33 ‰	12·62 ‰
301-n túl	7·98 ‰	22·21 ‰	4·01 ‰	12·86 ‰	0·95 ‰	6·38 ‰

Az első kocsi-osztály forgalmánál az omnibus- és vegyes vonatok díjbevételeitől, mely az egésznek alig teszi 6‰-át, bízvást mellőzhetni; ezt nem számítva, állíthatni, hogy az első kocsi-osztályban a 100 kilométeren alúl maradó forgalom nem nagy jelentőségű; a gyorsvonatoknál a bevétel 12‰-át, a személyvonatoknál 18‰-át szolgáltatja, míg a 200 kilométert meghaladó forgalomból a bevételeknek gyorsvonatoknál 50‰-a, személyvonatoknál 37‰-a származik. A gyorsvonat első osztálya az igazi távoli forgalom közvetítője, holott a személyvonatok első osztályánál a 100—200 kilométer között mozgó forgalom a fontosabb.

Némileg másként alakúlnak a második kocsi-osztály forgalmának viszonyai, melyet főleg a jómódú középosztály vesz igénybe. E kocsi-osztályban az utasok száma tízszer akkora, mint az első osztályban, holott a díjbevétel nem egészen negyszerese az első kocsi-osztály bevételének, a mely tényből önként következik, hogy e kocsi-osztályban az utasok és a bevétel nagyobb aránya esik a kisebb távolságokra, a mint azt a következő számok mutatják; volt a második kocsi-osztályban:

távolság km.	gyorsvonattal		személyvonattal		omnibus-vonattal	
	utasok	bevétel	utasok százalékos megoszlása	bevétel	utasok	bevétel
1— 12	3 77 ‰	0 46 ‰	2 38 ‰	0 31 ‰	8 59 ‰	1 35 ‰
13— 25	9 12 „	1 68 „	18 06 „	3 64 „	15 02 „	4 05 „
26— 50	20 98 „	6 89 „	27 53 „	12 33 „	34 81 „	18 91 „
51—100	26 19 „	20 51 „	22 30 „	21 06 „	22 53 „	30 21 „
101—150	17 12 „	22 95 „	14 60 „	26 06 „	10 17 „	22 08 „
151—200	8 05 „	10 80 „	7 52 „	13 42 „	4 36 „	9 46 „
201—300	12 11 „	28 52 „	5 95 „	17 45 „	3 83 „	10 18 „
301-n túl	2 66 „	8 19 „	1 66 „	5 73 „	0 59 „	3 76 „

A II. kocsi-osztály forgalmából a gyorsvonattal szállított utasok után a bevétel 68 45‰-a, a személyvonattal továbbított utasok után a bevétel 31 75‰-a és végül az omnibus-vonatok utasai szállítási díjából ez osztály bevételeinek 18 27‰-a származik.

A 100 kilométernél kisebb távolságra mozgó forgalom a gyorsvonatoknál a bevétel 29‰-át, a személyvonatoknál 37‰-át, az omnibus-vonatoknál 54‰-át szolgáltatja, míg a 200 kilométeren túl való forgalomra a bevételeknek 36‰-a, 23‰-a, illetve 13‰-a esik, szemben az első kocsi-osztály 50, 37, 19‰-os tételeivel. A második kocsi-osztálynál tehát a távoli forgalom kisebb jelentőségű, mint az első osztálynál; a forgalom tulajdonképi zömét az 50 kilométertől 150 kilométerre mozgó utazások szolgáltatják, melyekből, vonatnemek szerint, a bevételeknek 43, 47, illetve 52‰-a ered.

Ismét más, és pedig lényegesen eltérő viszonyokat mutat a harmadik kocsi-osztály forgalma, mely az összbevételnek 59 50‰-át adja; a vonatnem szerint való összbevételnek a gyorsvonatoknál 4 64‰-át, személyvonatoknál 8 62‰-át, omnibus-vonatoknál pedig 79 83‰-át. E kocsi-osztály bevétele általában 46 91‰-kal nagyobb, mint a két felső kocsi-osztályé.

Vonatnemek szerint az egyes távolsági viszonylatokban az utasok száma és a bevétel a következőleg oszlik meg:

távolság km.	gyorsvonattal		személyvonattal		omnibus-vonattal	
	utasok	bevétel	utasok százalékos megoszlása	bevétel	utasok	bevétel
1— 12	1 97 ‰	0 32 ‰	6 14 ‰	0 71 ‰	5 05 ‰	1 00 ‰
13— 25	13 46 „	2 69 „	22 68 „	5 15 „	24 64 „	7 61 „
26— 50	28 23 „	11 16 „	29 67 „	13 59 „	33 14 „	20 55 „
51—100	36 18 „	32 01 „	18 95 „	24 23 „	24 37 „	31 99 „
101—150	8 60 „	19 35 „	9 29 „	18 67 „	6 47 „	17 59 „
151—200	6 23 „	14 01 „	5 69 „	11 44 „	3 64 „	9 89 „
201—300	3 45 „	10 91 „	5 89 „	17 52 „	2 27 „	8 37 „
300-n túl	1 88 „	9 55 „	1 69 „	8 69 „	0 42 „	3 00 „

A harmadik kocsi-osztályban a 100 kilométer távolságig mozgó forgalom gyorsvonatoknál a bevételek 46%-át, személyvonatoknál 44%-át, omnibus-vonatoknál 66%-át adja, holott a 200 kilométeren túl mozgó forgalomból, vonatnemek szerint, a bevételeknek csak 20, illetve 26 és 11%-a származik. Az ötventől százötven kilométerre terjedő forgalomra a bevételnek vonatnemek szerint 51, 42, illetve 49%-a esik, a második kocsi-osztály 43, 47, illetve 52%-os részesedéseivel szemben.

E számokból látható, hogy az általános adatokból levont ítéletnek nincs értéke; a radicalis újítók pedig, Scharlingot kivéve, valamennyien ilyen általános adatokra alapítják következtetéseiket. Az ítélet általánosítása annak helytelenségét vonja maga után. A forgalom alakulata nemcsak kocsi-osztályok szerint, hanem a különböző vonatnemek ugyanazon kocsi-osztályai szerint is lényegesen eltérő viszonyokra vall, melyek a helyes ítélet alkotásánál nem maradhatnak figyelmen kívül.

Ez, akaratunk ellenére hosszúra nyúlt statisztikai részletezésnek mi a veleje? Ezt keresve, azt kell vizsgálnunk, mekkora hát az átlagos bevétel, melyet az államvasút az egyes távolsági viszonylatokban elért. E kérdésre megkapnók a választ, ha a fönt közölt táblázatokban a százalékos számokat helyettesitenők az abszolút számokkal; mert az egyes távolsági viszonylatokban elért bevétel, elosztva az ugyanazon viszonylatokban szállított utasok számával, megadná az átlagos bevételt is. E táblázatokat mellőzve, csak a két fontosabb vonatnem harmadik kocsi-osztályának adatait közöljük.

A személyvonatokkal, valamint az omnibus- és vegyes vonatokkal szállított III. osztályú utasok után a magyar államvasútnak átlagos szállítási díjbevétele, szállítási díjjal és adóval együtt (a tizedesek elhagyásával) a következő volt:

távolság	a III. kocsi-osztályban	
	személyvonattal	omnibus- és vegyes vonattal
	osztr. ért. krajczár	
1— 12 kilométerig	20	19
13— 25 „	31	30
26— 50 „	78	60
51—100 „	223	128
101—150 „	350	266
151—200 „	350	266
201—300 „	519	361
300 klm ren túl	897	708

E táblázat, melynek helyessége nem áll kételyen fölül, szolgál a díjszabás reformjának kiinduló pontjául, mert ez adatokkal constatatott, hogy a legnagyobb távolságra, 300 kilométeren túl utazók, átlag kerek összegben 7, illetve 9 forintot fizetnek útikért a harmadik kocsiosztályban, melyet az utasok túlnyomó nagy része használ.

A reform keresztülvitelénél a kereskedelmi miniszter alap gondolata az volt, hogy *a legnagyobb távolságra oly összegben állapíttassék meg a viteldíj, melyet szükség esetén a szegényebb sorsúak is nagyobb nehézség nélkül fizethetnek meg*, hogy ezáltal a vasút igénybe vétele általában mindenkire nézve lehetővé tétessék. E szempontból kiindulva jutott a kereskedelmi miniszter a később kidolgozott díjszabás azon alapelveihez, mely szerint bizonyos távolságon túl a szállítási díj emelkedése megszűnik.

Ha a vasútnak nagy távolságokra való addigi igénybevétele szolgál az ítéletzsinórmértékéül, akkor e fölfogásnak még közgazdasági szempontból való jogosultsága is tagadható volt, mert a vasút addigi igénybevételeből nem lehetett arra következtetni, hogy nagy távolságokra is létezik tetemes mérvű utazási szükséglet. A kereskedelmi miniszter fölfogása azonban az volt, hogy nagy távolságokra is van igen jelentékeny mérvű utazási szükséglet, csak hogy ez nem találhatja meg kielégítését, mert a vasútnak nagy távolságokra szedett szállítási díja meghaladja a közönség zömének fizető képességét. A magyar államvasút, központjául Buda-Pestet véve, a távolabb fekvő legfontosabb vidéki központokba még a mérsékelt árú, tehát csak korlátozva használható menettérti jegyekkel is a következő szállítási díjak voltak fizetendők: Buda-Pestről volt a viteldíj:

				II.	III.
				osztály	forint
				oszt. ért.	
Aradra és vissza	---	---		16.60	12.00
Brassóba «	«	--	---	47.10	33.60
Dévára «	«	---	---	26.60	19.10
Eszékre «	«	---	---	18.50	13.20
Kassára «	«	---	---	17.90	11.60
Kolozsvárra és vissza	---			26.20	18.70
Marosvásárhelyre és vissza				34.70	24.80
Medgyesre	«	«		36.00	25.80
Nyiregyházára	«	«		17.80	12.60

		II. osztály osztr. ért. forint	III. osztály osztr. ért. forint
Túrócz-Szt-Mártonba és vissza		18:80	13:40
Segesvárra	“ “	38:60	27:50
Zimonyba	“ “	21:30	15:20
Szegedre	“ “	11:90	7:90
Vukovárra	“ “	21:30	14:30

Ez összeállítást folytathatnók még számos viszonylatra, de mindegyik példából csak az tűnnék ki, a mit az eddigiek is eléggé igazolnak, hogy nagyobb távolságokra igen nagyok a viteldíjak. Tíz-tizenöt forint önmagában véve nem nagy összeg, de ha ezt szembeállítjuk a közönség nagy zömének keresőképességével és azt nézzük, hogy a nép mely rétege képes ekkora összeget még a legszükségesebb utazásért is fizetni, akkor föltétlenül azon meggyőződésre kell jutnunk, hogy igen kevesen vannak azon helyzetben, hogy e viteldíjakat megfizethessék. Például Aradról Buda-Pestre a menet-jövet díja a legolcsóbb kocsiosztályban 12 forint volt, ez a mi viszonyaink között egy jól kereső kézimunkásnak másfél heti keresménye, egy középállású hivatalnok 100 forintra tehető havi fizetésének 12%-a, Brassó és Buda-Pest között az utazás díja (33 forint 60 krajczár) már fölemésztí egy munkásnak négy heti keresményét és a jobb állású hivatalnok havi fizetésének is harmadrészet.

Ha nagy távolságokra meg volna is az utazás szükséglete, az nem elégíthető ki, mert a szállítási díj meghaladja a közönség fizető képességét. A szállítási díj mérséklése, még pedig igen jelentékeny mérséklése, módot nyújt a létező, de kielégítésre nem találó utazási szükséglet érvényesítésére, a mi a forgalom tetemes emelkedését vonja maga után. E fölfogás a szállítási díj maximumának megállapítására vezetett.

A vasút által szedhető legnagyobb viteldíj megállapítása ily fölfogás mellett tisztán gyakorlati kérdéssé vált, mely minden elméleti okoskodástól függetlenül, gyakorlati alapon volt eldöntendő, a minek egyedül csak az szolgálhatott mértékül, hogy a vasút addig elért bevételeit mily mérvben kívánták a jövőre is biztosítani. Ha például e maximális viteldíj a legolcsóbb kocsiosztályban, az omnibus-vonat III. osztályában, a 300 kilométert meghaladó utazások átlagánál elért hét forintban állapítottatott volna meg, és ehhez képest, a kocsiosztályok

addigi arányának megfelelően a többi kocsiosztályokban is. akkor ez kétségtelenül alig érintette volna az államvasút addigi személyszállítási bevételeit, miután ez esetben a szállítási díj emelkedése csak 330 kilométeren túl szűnt volna meg, a mely viszonylatokból az addigi bevételnek talán 3—4%-a származott. A maximális szállítási díjnak ily módon való megállapításával azonban a cél nem éretett volna el, mert ez is oly összeget eredményezett volna (menet-jövet 14 forint), mely meghaladja a közönség nagy részének fizető képességét.

Azt kellett tehát keresni, hogy mekkora azon összeg, melyet szükség esetén, tudniillik ha a vasutat igénybe kell vennie, a közönség legszélesebb rétege is nagyobb anyagi nehézség nélkül megfizethet. Minél kisebb összegű e díj, annál inkább megkönnyíti a vasút igénybe vételét, de annál nagyobb mértékben érinti a vasút addigi bevételeit is. A kereskedelmi miniszter, hosszabb tanulmány után, ez összeget három forintban óhajtotta megállapíttatni; három forint legyen a legmeszebbre terjedő út szállítási díja a legolcsóbb kocsiosztályban, tudniillik az omnibus- és vegyes vonat harmadik kocsiosztályában.

Ez a három forint az érvényben állott díjszabás szerint az omnibus- és vegyes vonatok III. kocsiosztályában 140 kilométer út szállítási díjának felelt meg. E három forint maximalis díjnak megállapítása kisebb-nagyobb mértékben leszállította volna mindazon viszonylatok díját, melyek egymástól való távolsága nagyobb 140 kilométernél. Így lett volna az addigi díj és a kereskedelmi miniszter által tervezett díj:

	addigi díj	tervezett díj
	krajczár	
170 kilométerre	380	300
190 „	410	300
220 „	480	300
250 „	550	300
275 „	600	300

275 kilométernél tehát az addigi díjnak 50%-os mérséklése, vagyis felére való leszállása állott volna be; 410 kilométernél az addigi díjnak már csak harmadrésze fizettetett volna, 550 kilométernél már csak negyedrésze, és így tovább. Az addig elért átlagos bevételekhez képest, ez a három forintos díj, a fönti kétes becslés kimutatás szerint, megfelel az omnibus-

vonatok III. kocsi-osztályában a 151—200 kilométer távolságban elért átlagos bevételnek. 201—300 kilométer között az átlagos bevétel 361 krajczár volt, ezzel szemben a három forintos díj csak 20%-os átlagos díjmérséklést nyújtott volna, míg a 301 kilométernél nagyobb útból elért átlagos bevételhez, kereken hét forinthez képest, a díjmérséklés közel 60%.

A kereskedelmi miniszter elhatározván a maximalis szállítási díjnak megállapítását, döntenie kellett az új személydíjszabás alkata fölött is, mert a díjmaximum elvét különbözőkép lehetett érvényesíteni; ennek az elvnek a díjszabásban való alkalmazásától függött a megvalósítani kívánt díjmérséklésnek mértéke. Az elfogadott három forint díjmaximum mellett egymástól lényegesen különböző szállítási egységtételeket lehetett volna a tarifa alapjául venni, a nélkül, hogy ez a díjmaximum elvét érintette volna. Lehetett volna a díjszabást személyenként és kilométerenként egy krajczáros szállítási díjra alapítani és akkor 300 kilométernél szűnt volna meg a díjtétel emelkedése; 0.75 krajczár személyenként és kilométerenként való egységtételnél 400 kilométer lett volna az a határ, a meddig a szállítási díj a vasút teljesítményével arányosan növekedett volna; 1.5 krajczáros egységtétel mellett 200 kilométer, és így tovább.

Ha a szállítási díj maximumának megállapítása gazdasági és socialis okokkal megmagyarázható is, ennek elfogadása mellett sem volt azonban ok eltérni ennek keretén belől a vasúti üzlet azon elvétől, mely szerint a vasúti szállítási díjnak arányban kell állania a vasút teljesítményével. Ha a kereskedelmi miniszter ez elvtől eltért és az új tarifa alapjául nem a kilométerenként egyenlő, vagy a távolság arányában csökkenő egységtételt fogadta el, akkor ennek is kizárólag gyakorlati tekintetekben kell az okát keresnünk. És ez az ok nem más, mint az államvasút addigi szállítási díjbevételének lehető biztosítása.

Ha az elfogadott díjmaximum három forint korlátján belől, az egyenlő, vagy a távolság arányában csökkenő kilométrikus egységtétel alkalmaztatik, akkor az államvasút addigi díjbevételének oly mérséklése áll be, mely az államvasút pénzügyi érdekét a legkomolyabban érinthette volna. Az omnibus- és vegyes vonatok III. kocsi-osztályából az államvasút szállítási díjbevétele, adóval és bélyegilletékekkel együtt, 2,152.779 fo-

rint volt, a szállítási adó és bélyegilleték czímén 20%-kal fölemelendő, 1·8 krajczár személyenként és kilométerenként való egységtétel mellett; a tulajdonképeni egységtétel tehát 2·16 krajczár volt kilométerenként és személyenként. Ha most e kocsiosztály egységtétele a három forint maximális díj határára belől személyenként és kilométerenként, 300 kilométer távolságig, egy krajczárban állapíttatik meg, akkor e távolságon belől 53%-ot tevő díjmérséklés áll be, a mi a forgalom emelkedése nélkül, csupán e kocsiosztálynál 1,150.000 forint bevételi hiányt idézhetett volna elő.

A szállítási díjnak ötven százalékkal, sőt a díjmaximum hatását tekintve, még az ötven százaléknál is nagyobb mérséklésétől a kereskedelmi miniszter, ki alapjában nem mondott le azon reményről, hogy a díjszabás reformjával a bevételeket is fokozhatja, visszariadt és ezért oly formát keresett, melyben a díjmaximumot érvényesítheti, a nélkül, hogy ezzel a szállítási díjbevétel nagyobb mérvű visszamaradását kockáztatná. Ezt a formát, a mely mellett kezelési előnyök is szólottak, az úgynevezett vonalszakasz-rendszerben találta meg. A vonalszakasz-rendszer mellett a szállítási díj megszabásának egysége nem a kilométer, hanem egy ennél sokkal nagyobb távolság, tudniillik a vonalszakasz, mely lehet 10, 15, 20, 25 vagy akár 30 kilométer is, oly módon, hogy a szakaszon belől a szállítási díj egyenlő marad, akár a szakasz elejére, 2—3 kilométerre, akár annak legvégére történik is a szállítás. Minél hosszabb a vonalszakasz, annál egyenlőtlenebb szállítási egységtételt eredményez és minél rövidebb, annál inkább csökkennek az alkalmazásával járó kezelési előnyök.

A vonalszakasz-rendszer elfogadása után, a mire lényeges befolyást gyakorolt az irodalom által népszerűsített «zona» név, az volt az eldöntendő főkérdés, hogy mekkora legyen egy-egy vonalszakasz hossza és mi legyen annak egységtétele. Ez a két fontos kérdés is a már jelzett szempontokból, tehát gyakorlati okok hatása alatt döntetett el.

A vonalszakasz hossza, mint azt a később ismertetendő tarifánál látjuk 15 kilométerben állapíttatott meg, a vonalszakasz szállítási díja pedig, a legolcsóbb kocsiosztályban, tudniillik az omnibusvontat harmadik osztályában 25 krajczárban. E vonalszakasz díja, átszámítva azt kilométerenként való egységtételre, igen magas egységtételt eredményez; még a teljes

15 kilométerre való szállításnál is 1·66 krajczár az egységtétel; ha azonban csak 10 kilométerre történik a szállítás, akkor 2·5 krajczár, a szakasz közepére 7·5 kilométerre való szállításnál, az egységtétel személykilométerenként 3·3 krajczár, tehát jóval magasabb, mint az addig a személyvonatú III. kocsiosztályra érvényben állott egységtétel.

A 15 kilométeres vonalszakaszra 25 krajczáros egységtételre és 3 forintos díjmaximumra alapított díjszabás 12 vonalszakaszt eredményez, a következő tételekkel, a melyek mellé az addigi díjakkal való összehasonlítása céljából oda állítjuk az államvasúton a vonalszakasz közepéig számított távolság után az omnibusvonat III. osztályában tényleg fizetett díjakat:

vonalszakasz	távolság	vonalszakasz-díj	távolság	rendes díj
I.	1—15 km	25 krajczár	8 km	20 krajczár
II.	16—30 „	50 „	22 „	50 „
III.	31—45 „	75 „	37 „	80 „
IV.	46—60 „	100 „	53 „	110 „
V.	61—75 „	125 „	68 „	140 „
VI.	76—90 „	150 „	83 „	180 „
VII.	91—105 „	175 „	98 „	210 „
VIII.	106—120 „	200 „	113 „	240 „
IX.	121—135 „	225 „	128 „	270 „
X.	136—150 „	250 „	143 „	300 „
XI.	151—165 „	275 „	158 „	330 „
XII.	166-on túl	300 „	166 „	350 „

Ebből az összehasonlításból, melynek egyedüli célja megvilágítani, hogy a díjszabás alapjául vett vonalszakaszrendszernek minő következményei lettek volna, ha az úgy vették keresztül, hogy az első 15 kilométeres vonalszakaszra 25 krajczáros tételével egyszerűen fölépül a második és így tovább, kitűnik, hogy 30 kilométeren belül csak kivételes esetekben állott volna elő díjmérséklés, sok esetben azonban, díjdrágulás. A 3-dik vonalszakaszban az átlagos díjmérséklés 6·25%, a 4-dikben 9·09% és így tovább, a 166-dik kilométernél a díjmérséklés nem egészen 15%.

Az így szerkesztett díjszabástól nem lehetett volna semmiféle kihatóbb eredményt várni, az alapján megtartotta volna az addigi magas díjakat, melyek csak 166 kilométeren túl mérsékeltek voltak a távolság arányában emelkedő módon. E díjszabásnak annál kevésbbé lehetett volna eredménye, mert

a legkisebb távolságoknál, 30 kilométeren belül még díjdrágulást is idézett volna elő.

Ennek kikerülése és a kereskedelmi miniszter egy másik alapgondolata érvényesítése céljából a díjszabást nem lehetett a vonalszakasz egyszerű rendszerére alapítani. A forgalom megoszlását föltüntető táblázatokból kétségtelen bizonyossággal derült ki azon tény, hogy az államvasútnak nincs tulajdonképeni helyi forgalmuk; a kis távolságokra való útnál, melyek néhány óra alatt gyalog is megtehetők, a nép nem veszi igénybe a vasutat, mert az ezen távolságokra fizetendő viteldíj oly összeget tesz, melyet a nép zöme nem fizethet azon előnyért, melyet a vasút igénybe vétele nyújt. Ez útnál a vasutat a közönség zöme csak akkor venné igénybe, ha az az által elérhető időmegtakarítás és talán a kényelem is arányban állana a fizetendő díjjal. A mi viszonyaink között, a hol az idő értéke rendszerint csekély, a vasútnak ilyen útra való nagy mérvű igénybe vételére csak akkor számíthatni, ha a viteldíj igen alacsony, oly csekély összeget tesz, melyet minden kereső ember könnyen megfizethet.

Ez okoskodás egy másik gondolatra vezette a kereskedelmi minisztert és ez az, hogy e forgalomban a díjszabás alapjául nem vehető a távolság, legyen az kilométer, mérföld vagy vonalszakasz, melyek mindegyike a valótól elvonatkoztatott ideális mértékegység. E forgalomban, az élet igényeinek megfelelően csak egy reális mértékegység van és ez egyik állomásnak a másikig való távolsága. Minden utazásnak határozott rendeltetési állomás a célja és az emberek nem keresik, hány kilométert kell megtenniök, hogy útjuk céljához eljussanak. A leghelyesebb, az élet igényeit leginkább kielégítő díjszabás e szerint az állomást, mint egységet alapúl vevő tarifa volna, melynek a kilometrikus távolsági tarifa csupán pótléka lehet. E fölfogásból kiindulva, a kereskedelmi miniszter a tulajdonképeni helyi forgalom számára a távolságtól független tarifa föllállítását határozta el oly módon, hogy a kiinduló állomástól számítva az első, illetve a második állomásig, a távolságtól függetlenül, határozott összegben állapíttassék meg a díjtétel. A legolcsóbb kocsiosztályban e díjtételt az első állomásig 10 krajczárban, a második állomásig 15 krajczárban állapította meg; a tíz krajczáros tétel elfogadásánál a mi érmerend-

szerünk és az ebből eredő gyakorlati tekintetek voltak irányadók.

A helyi forgalom díjainak ily módon való megszabása az addigi díjakhoz képest, igen nagy, határozottan ki nem mutatható mérvű díjmérséklést eredményezett. A vasút által eddig a legkisebb távolságra (8 kilométerre) szedett legalacsonyabb díj 20 krajczár volt, most ez leszállott 10 krajczárra, a legkisebb távolságnál is tehát legalább 50⁰/o-ot tesz a díjmérséklés, mindazon esetekben azonban, melyekben egy állomásnak a másiktól való távolsága nagyobb 8 kilométernél, a díjmérséklés is nagyobb és ilyen eset nagyon sok van. Fokozza e díjmérséklést az, hogy az első állomástól a másodikig való szállítási díj a következtelenség látszata ellenére is nem 20 krajczárban állapítottatott, a mi egyedül lett volna logikus, hanem 15 krajczárban. Ehhez járúl, hogy az úgynevezett megálló helyek állomás számba nem vétetnek; így az egyik állomástól a másikig való díj fizetendő akkor is, ha az útazás a második és harmadik állomás között fekvő megállóhelyre történik. A helyi forgalom számára e díjszabás nyújtotta ármérséklés megvilágítására szolgáljon egy példa; a díjak minden esetben az omnibusvonalat III. osztályára vonatkoznak: volt Feled és .

	távolság km.	addigi krajczár	új díj
Jánosi megálló hely között	8	20	10
Rimaszombat állomás „	12	30	10
Rákhó megálló hely „	22	50	10
Rimabánya állomás „	28	60	15
Rimabrézói megálló hely „	31	70	15

Az új díjszabás által nyújtott mérséklés e szerint Feled és Jánosi között 50⁰/o, Feled-Rimaszombat között 66⁰/o, Feled-Rákhó között 80⁰/o, Feled-Rimabánya között 75⁰/o, Feled-Rimabrézói között 78⁵/o.

A helyi forgalomban nyújtott e messzemenő díjmérséklés pénzügyi szempontból nem látszott aggályosnak, hiszen a 25 kilométerig terjedő forgalomból mindössze 462·712 forint, az összebevétel 5·3⁰/o-a származott; ha az átlag 50—60⁰/o-ot tevő díjmérséklésnek nem is lesz nagy forgalomnövelő hatása, abból nem származhat nagyobb pénzügyi veszteség.

A helyi forgalom e külön szabályozása lehetetlenné tette az alapul elfogadott 15 kilométeres vonalszakasznak föntartá-

sát, mert két állomás között az átlagos távolság rendszerint nagyobb 15 kilométernél és így a két állomás között való 15 krajczáros díj rendszerint kisebb lett volna az első vonalszakasz díjánál. Ezen a nehézségen nem lehetett úgy segíteni, hogy a vonalszakasz díját leszállítják 25 krajczárról 15 krajczárra, mert ez által a kikerülni óhajtott általános nagymervű díjmérséklés állott volna be, ezen a nehézségen csak úgy lehetett segíteni, hogy a fönt közölt vonalszakasz-rendszer első szakaszának hossza 15 kilométernél nagyobb távolságban állapítatik meg. Így lett az első vonalszakasz hossza 15 kilométer helyett 25 kilométer, a mi minden vonalszakasznak 10 kilométerrel való kitolását vonta maga után, úgy hogy a maximális három forint díjtétel nem 166 kilométernél, hanem 176 kilométernél éretnék el.

Így állott elő a kereskedelmi miniszter által tervezett új személydíjszabás; e díjszabás legalacsonyabb kocsiosztálya menetdíjának összehasonlítását az addig érvényes legolcsóbb rendes díjakkal a következő táblázat mutatja:

vonalszakasz	távolság	díj	távolság	eddiggi díj
—	első állomásig	10 kr.	változó	változó
—	második „	15 „	változó	változó
I.	25 kmig	25 „	13 km	30 kr.
II.	26—40 „	50 „	33 „	70 „
III.	41—55 „	75 „	48 „	100 „
IV.	56—70 „	100 „	63 „	130 „
V.	71—85 „	125 „	78 „	170 „
VI.	86—100 „	150 „	93 „	200 „
VII.	101—115 „	175 „	108 „	230 „
VIII.	116—130 „	200 „	123 „	260 „
IX.	131—145 „	225 „	138 „	290 „
X.	146—160 „	250 „	153 „	320 „
XI.	161—175 „	275 „	168 „	360 „
XII.	176 kmtren túl	300 „	176 „	370 „

Az első vonalszakasz 15 kilométer hosszának 25 kilométerre való fölemelése következtében az összes díjak mérsékeltek azokhoz képest, melyek előállottak volna, ha a vonalszakaszok hossza következetesen 15 kilométer maradt volna. Így a díjmérséklés az első vonalszakasz középeig számítva 16·6%, a második vonalszakasz középeig 29% a harmadik vonalszakasz közepén 25%, a tizenegyedik vonalszakasz közepén 23·7%, 176 kilométernél 19%. E tarifa által nyúj-

tott díjmérséklést, a helyi forgalomban is a 176 kilométeren túl beállott ellenőrizhetetlen mértékű díjcsökkenést figyelembe nem véve, átlag 23—24⁰/₀-ra tehetni, szemben az omnibus- és vegyes vonatok addigi díjaival.

A kereskedelmi miniszter által tervezett egy más intézkedés következtében a díjmérséklés azonban jóval meghaladta a 23—24⁰/₀-ot; ez intézkedés *a személyvonatok és az omnibus- és vegyes vonatok addig különböző díjának egyenlősítése*. Mi az összehasonlítás alapjául mindenütt az omnibusvonatok harmadik osztályának díját vettük; a személyvonat díjával egybevetve a tervezett díjszabást, jóval tetemesebb mérséklés mutatható ki. E vonatnem harmadik osztályának addigi rendes díjaival szemben a vonalszakaszok közepére számított díjmérséklés a következő: az I. vonalszakaszban 37·5⁰/₀, a II. vonalszakaszban 50⁰/₀, a III-ikban 47·85⁰/₀; a IV-ikben 47·3⁰/₀, az V-ikben 45·7⁰/₀, a VI-ikban 44·4⁰/₀, a VII-ikben 45·3⁰/₀, a VIII-ikban 44·4⁰/₀ és így tovább a 176-ik kilométernél 42·3⁰/₀-ot tett a rendes díjakkal szemben nyújtott ármérséklés. A személyvonat díjaival való összehasonlításnál azonban figyelembe veendő, hogy a gyakorlatban nem kerültek a rendes tételek beszedésre; a hivatalos díjszabáshoz képest különböző címeken, mint menettérti jegyek, körútaügyi jegyek stb. adott engedmények következtében a harmadik kocsi-osztályban személyenként és kilométerenként fizetett díjtétel nem tette a díjszabásszerű 2·5 krajczárt, hanem az 1887. évi eredmény szerint csak 1·92 krajczárt. Ez a szám, 1·92 krajczár valószínűleg kisebb a tényleges átlagos díjtételnél, mely a mi véleményünk szerint körülbelül 2·1 krajczár körül mozoghatott; az élet gyakorlata tehát közel 18⁰/₀-kal mérsékelhette a személyvonat harmadik kocsi-osztályának hivatalos díjszabását.

A kereskedelmi miniszter által tervezett személydíjszabásba fölvett díjtételek tehát az omnibusvonatok díjához képest 23—24⁰/₀-os mérséklést, a személyvonatokon tényleg beszedett átlagos díjakhoz képest körülbelül 28—30⁰/₀-os mérséklést eredményeztek, nem tekintve a helyi forgalomban és a 176 kilométeren túl való forgalomban beálló, változó mérvű, de mindenesetre igen nagy mérséklést.

A midőn a díjszabás alapja, a harmadik kocsi-osztály díja el volt határozva, a díjszabás többi kérdéseivel, a magasabb kocsi-osztályok díjával, könnyű volt tisztába jönni. E célból

csak azt kellett elhatározni, hogy minő arányban álljon a magasabb kocsiosztályok díja a legalsóhoz viszonyítva. Az egyes vonatnemek kocsiosztályai díjának aránya eddig a következő volt:

	III.	II.	I.
gyorsvonatnál	2	2·82	4
személyvonatnál	2	2·80	4
omnibusvonatnál	2	3·32	5

E díjarányban semmiféle elv nem jut kifejezésre, mind-egyik vonatnemmél különböző az osztályok díjának aránya és elméletiszempontból tekintve valamennyinél helytelen. A midőn kereskedelmi miniszter a díjszabást megállapította, nem zárkózott el azon nézet elől, hogy a felsőbb kocsiosztályok díját a legalsóhoz képest a közönségre nézve az eddiginél kedvezőbb módon kell megállapítani, tetszetősnek látszott azon érvelés, hogy ez által a drágább kocsiosztályok igénybe vétele fokozódni fog, mindazonáltal nem vélte czélszerűnek a díjszabásban kifejezésre jutó mérséklést ez által még inkább növelni. A kocsiosztályok díját a 2:3·2:4 arányában állapította meg, a mi a második kocsiosztály szempontjából a kimutatott díjmérséklésnek némi korlátozását jelenti. A gyorsvonatok díját illetőleg változatlanul föntartotta az addigi eljárást, mely szerint azokon a személyvonatoknak 20%-kal emelt tételei szedettek.

Az ilyképen megállapított díjszabást tekintve, nem lehetett figyelembe nem venni azon körülményt, hogy a díjtételeknek maximalis összegben való fixirozása, a Buda-Pesten át mozgó forgalmakban, melyek között az ország különböző vidéki központjaiból, Bécsbe irányuló forgalom a legfontosabb, rendkívüli díjleszállítást idézne elő, a mit úgy az államvasút pénzügyi érdekében, mind pedig az ország fővárosának forgalmi érdekében lehetőleg ki kell kerülni. A fővárosra nézve nem lehet közömbös az, ha Kassáról, Miskolczról, Temesvárról, Aradról, Kolozsvárról stb. ugyanazon díjért juthatni el Bécsbe, mint Buda-Pestre. Ennek meggátlására és ezen addig sem jelentéktelen forgalmak bevétele túlságos leszállításának megakadályozására szolgál azon intézkedés, mely szerint a Buda-Pesten át mozgó forgalmakban a díjszámítás mindig újból kezdődik Buda-Pesten.

Ezek után, melyek előadásánál igyekeztünk híven föltüntetni a volt kereskedelmi miniszter célzatát és gondolatmene-

tét, a kereskedelmi miniszter által tervezett díjszabás, a nélkül, hogy a tételeket számszerűen ismételnők, következőleg foglalható össze: két fokú díjtétel a tulajdonképeni helyi, szomszédosnak nevezett forgalom számára, tekintet nélkül a távolságra; a távolsági forgalomban egy 25 kilométeres és tizenegy 15 kilométeres vonalszakasz, 25 krajczáros egységtétellel a személyes vegyes vonatok harmadik koci-osztályában.

A személydíjszabással kapcsolatban szabályozni kellett a podgyász-szállítás díjszabását is. A podgyász-szállításra nézve a mi vasútaink is elfogadták azon szabályt, mely szerint minden jegy után 25 kilogramm podgyász díjtalanul szállítatik. E kedvezmény semmikép nem jogosult előnyt nyújtott a podgyászszal utazóknak a podgyász nélkül utazók fölött, illetve miután a szállítási díjak e kedvezmény beszámításával állapítottak meg, a podgyász nélkül utazók megterhelését vonta maga után. E kedvezmény megszüntetésének szükségét különben sem vonja senki sem kétségbe, miután az minden józan gazdálkodási elvvel ellenkezik. A személydíjszabással egyidejűleg tehát rendeztetett a podgyász-szállítás ügye is, olyképen, hogy a díjszámítás alapjául itt is a vonalszakaszok vétettek. A számítás egyszerűsítése céljából azonban nem 12 vonalszakasz fogadtatott el, hanem csak három; az első terjed a III. vonalszakasz határáig, 55 kilométerig, a második a VI. vonalszakasz végpontjáig, 100 kilométerig, a harmadik pedig ezen túl. Súlyegységül a számításnál a podgyászdarab szerepel, három fokozatban, a szerint, a mint megtekintésre megállapítható súlya legfőlebb 50 vagy 100 kilogramm, illetve ennél több. A díjak a következők:

	1—50 kg	51—100 kg krajczár	100 on fölül
1— 55 kilométerig	25	50	100
56—100 •	50	100	200
100 kmeteren túl	100	200	400

E podgyász-díjszabás megítélése céljából a díjtételeket a gyorsárú-szállítás díjteteleivel kell összehasonlítani. Az ötven kilogrammos podgyász súlyának átlagául 25 kilogrammot véve föl, a távolságot pedig mindig a zona közepéig számítva, a podgyásznak gyorsárúként való szállítása kerülne a magyar államvasúton most érvényes díjszabás szerint fuvarlevéllel, vevény-nyel együtt 30 kilométerig 22 krajczárba, tényleg kerül

vevénynyel együtt 32 krajczárba; 75 kilométerig a gyorsárú 42 krajczár, a podgyász 57 krajczár; 200 kilométernél a gyorsárú 91 krajczár, a podgyász 107 krajczár. A 75 kilogrammos podgyász-darab kerülne, mint gyorsárú 30 kilométerre 53 krajczárba, kerül 57 krajczárba; 75 kilométerre kerülne 96 krajczárba, kerül 107 krajczárba; 200 kilométerre kerülne 217 krajczárba, kerül 207 krajczárba; 300 kilométerre kerülne 295 krajczárba, kerül 207 krajczárba; 400 kilométerre kerülne 364 krajczárba, tényleg kerül 207 krajczárba. A 100 kilogrammnál súlyosabb podgyász-darabok súlyát átlag 125 kilogrammal véve föl, 30 kilométerig kerülne, mint gyorsárú 6·3 krajczárba, kerül tényleg 107 krajczárba; 75 kilométerig kerülne 150 krajczárba, tényleg kerül 207 krajczárba; 200 kilométerig kerülne 345 krajczárba, kerül 407 krajczárba; 300 kilométernél kerülne 472 krajczárba, tényleg kerül 407 krajczárba; 400 kilométernél kerülne 607 krajczárba, tényleg kerül 407 krajczárba és így tovább.

A mint e számokból látható, a podgyász-szállítás tételei szembe állítva a gyorsárú-szállítás díjaival, az egyes súly- és távolsági fokozatok szerint igen aránytalanok; közelre jóval drágábbak, mint távolabbra. Ha vesszük azt, hogy e podgyász-tételek személy- és gyorsvonatoknál egyenlők, míg a gyorsárú szállítása gyorsvonatokkal az idézett számoknál 50%-kal drágább, akkor azon eredményre jutunk, hogy gyorsvonatokkal a podgyász sokkal olcsóbban szállítatik, különösen nagy távolságokra, mint a gyorsárú. Hogy ez milyen szélsőségekre vezethet, azt egy példával kívánjuk megvilágítani; kirívó példát vettünk, mert csak ez jellemzi a viszonyokat. Predeálról Buda-Pestre egy III. osztályú személyvonatú menetjegy 4 forintba, 125 kilogramm podgyásznak szállítása 4·07 forintba, összesen tehát 8·07 forintba kerül; ugyancsak Predeálról Buda-Pestre 125 kilogramm csomagnak gyorsárúként való szállítása (761 kilométer) 10 forint 55 krajczárba kerül; a gyorsvonatú menetjegy ára a II. osztályban 7·80 forint, a podgyász szállítása 4·07 forint, együtt 11·87 forint; 125 kilogrammos csomagnak gyorsvonattal gyorsárúként való szállítása 15·63 forint. Ha tehát valakinek 125 kilogrammos csomagot gyorsárúként gyorsvonattal 761 kilométerre kell szállítania, akkor legolcsóbban úgy szállíthat, ha az áruval együtt utazik a gyorsvonat második kocsiosztályában, ekkor megtakarít 3·80 forintot; ha e vonalon

a gyorsvonat a harmadik kocsiosztályt is vinne, akkor 6.76 forintot takaríthatna meg, vagyis vissza is utazhatnék és még mindig nyerne 1.96 forintot. Hasonló aránytalanságok egyebként a személyszállítás díjainak az áruszállítás díjaival való egybevetésénél is előállanak, a minek kimutatására szolgáljon néhány példa.

A magyar államvasút szabványos harmadik osztályú kocsijaiban 50 személyre van ülőhely, e kocsit teljes kihasználását, azaz 50 utas szállítását véve föl, az államvasút 70 kilométerre való szállításnál, 50 forint összes díjbevételt ér el, holott I. osztályú áruval megterhelt és teljesen kihasznált, tehát 100 mázsával rakott teherkocsinak 70 kilométerre való szállításánál a bevétele 55 forint; 200 kilométerre a személyszállításnál a bevétele egy kocsit után 175 forint, I. osztályú árúnál 150 forint; 300 kilométernél a személyszállításnál a bevétel 200 forint, I. osztályú árúnál 203 forint; 400 kilométernél a személyek után 200 forint, az árú után 255 forint, és így tovább. Nagy távolságot, például a budapest-brassói viszonylatot, 731 kilométert véve, az államvasút egy 50 személylyel terhelt harmadik osztályú személykocsi szállításáért kap 200 forintot; egy lószállításra berendezett teherkocsiban ugyanazon távolságra, hat darab ló szállítása után bevesz 375 forintot, vagy egy emeletes sertéskocsiban a budapesti sertésvásárra igen olcsó díjszabás szerint szállított csoport sertés után, csak 50 négyzetméter rakterületet és a kocsikast számítva, 253 forintot.

E kitérés után újból fölvéve előadásunk fonalát, teljes képet alkothatunk a kereskedelmi miniszter által tervezett díjszabási reformról. E reform nem úgy valósíttatott meg, mint a kereskedelmi miniszter tervezte. A tényleg életbeléptetett díjszabással összehasonlítva a kereskedelmi miniszter által tervezett díjtételeket, látjuk, hogy a három forint maximális díj négy forintra emeltetett. A maximális díjnak három forintról négy forintra emelését pénzügyi tekintetéből követelte a pénzügyminiszter, ki ebben biztosítékot keresett a bevételeknek a díjszabás által előidézhető esetleges nagy csökkenése ellen. A bevételeknek e csökkenése az 1887. évi forgalmat alapul véve, és nem számítva semmiféle forgalmi szaporulatot, körülbelül évi két millió forintra volt becsülhető. A forgalom mérsékelt, 15%-kal való emelkedését, a felsőbb osztályok és a gyorsvonat

nagyobb igénybevételeét számítva, várható volt, hogy e bevételi csökkenés jóval kisebb lesz, nem igen fogja meghaladni az évi 800.000 forintot, a pénzügyminiszter azonban e tényezők bizonytalanságára való tekintettel és számítva arra, hogy forgalom-emelkedés mellett valószínűleg a kiadások is növekednek, a három forintos maximalis díjnak négy forintra való emelését a díjszabási reform sikere érdekében mellőzhetetlennek tartotta.

E követelés teljesítése az elfogadott szakasz-rendszer mellett a vonalszakaszok számának 12-ről 16-ra való emelését vonta volna maga után, a mit a kereskedelmi miniszter a rendszertől várt kezelési könnyítések kockáztatásának tekintett. E két álláspont azután úgy egyenlített ki, hogy a 12 vonalszakasz kiegészített két, egyenként 25 kilométeres vonalszakasszal, melyek mindegyikének egységtételeül 50 krajczár vétetett, a mivel a pénzügyminiszter kívánata teljesült, a nélkül, hogy a vonalszakaszok száma 16-ra emeltetett volna. Ez a vonalszakasz-díjszabás két utolsó szakasza sajátságos szerkezetének magyarázata.

Ezekben kifejtván a díjszabás keletkezésére befolyást gyakorolt főbb okokat és szempontokat, a következőkben közöljük a személy-, valamint az omnibus- és vegyes vonatokkal való szállításnál érvényes tételeket, ismételvén, hogy a gyorsvonat díjai ezeknél 20%-kal magasabbak.

Forgalom	vonalszakasz száma	km-től km-ig	szállítási díjak adóval és bélyeggel együtt		
			I. osztr.	II. ért. krajczárban osztály	III.
szomszédos	1. első állomás		30	15	10
«	2. második állomás		40	22	15
távolsági	I. 25 km-ig		50	40	25
«	II. 26—40	«	190	80	50
«	III. 41—55	«	150	120	75
«	IV. 56—70	«	200	160	100
«	V. 71—85	«	250	200	125
«	VI. 86—100	«	300	240	150
«	VII. 101—115	«	350	280	175
«	VIII. 116—130	«	400	320	200
«	IX. 131—145	«	450	360	225
«	X. 146—160	«	500	400	250
«	XI. 161—175	«	550	440	275
«	XII. 176—200	«	600	480	300
«	XIII. 201—225	«	700	530	350
«	XIV. 225 km-teren túl		800	580	400

Ez a díjszabás, melynek nem egy fontos részlete csak 1889 keső tavaszán, május havában határozottatott el, 1889. évi augusztus elsején életbelépett nemcsak a magyar államvasútak, hanem a magyar éjszakkeleti vasút összes vonalain is. A díjszabás által alkotott új helyzetnek az addigi díjmérseklések által alkotott tényleges díjakkal való összehasonlítása azt tün-tette ki, hogy az új díjak sok esetben magasabbak, mint az ér-vényben állott díjak. E visszásságon az új rendszer keretében igen könnyű volt segíteni, tudniillik azon állomások, melyek között való forgalomban díjdrágulás állott volna be, egyszerűen egy vagy két vonalszakasszal alacsonyabb vonalszakaszba soroztattak. Így például Buda-Pestről Gödöllőre az addigi mér-sékelt, fűzetjegy váltásával elérhető díj 20 krajczár volt; Gö-döllő és Buda-Pest között a távolság 37 kilométer és így ez a viszonylat a második vonalszakaszba tartoznék, a díjdrágulás kikerülése végett azonban az első vonalszakaszba soroztatott. Ez eljárást az állomások declassificatiójának nevezik és ez már a díjszabás életbeléptetésekor kiterjedt mértékben alkalmaz-tatott.

Minél jobban tanulmányozták a díjszabás befolyását a díjképzésre, annál gyakrabban állott be ez, úgynevezett declassi-ficatio szüksége, mert a díjszabás rendszere a díjképzésben részben megengedhetetlen ugrásokat, részben kirívó visszássá-got idéz elő. Ez utóbbiak akkor állanak be, ha valamely hely-ség egy más helységgel való viszonylatban valamely vonal-szakasz kezdő távolságába esik. Például Szolnok Buda-Pesttől 101 kilométerre esik, itt a gyakorlatban egy kilométer 25 kraj-czárba került volna; hogy ezt kikerüljék, Szolnok—Buda-Pest-tel való viszonylatában a hetedik vonalszakaszból a hatodikba soroztatott.

Az ugrásokat főleg a szomszédos forgalom és a távolsági forgalom kapcsolata idézi elő. Például Feledről a 31 kilomé-terre levő Rimabrézó megállóhely a második szomszédos vonal-szakaszba tartozik, díja 15 krajczár, az öt kilométerrel távolabb fekvő Nyustya-Likér állomás már a II. távolsági vonalszakaszba, díja 50 krajczár; a 19 kilométerrel távolabbi Tiszolcz a har-madik vonalszakaszba tartozik, díja 75 krajczár; ebben a vi-szonylatban tehát öt kilométernél 35 krajczárral, 19 kilométer-nél 60 krajczárral ugrik a viteldíj. Egy más példa: Püspök-Ladánytól Ondódig, 36 kilométerre, a viteldíj 15 krajczár.

Debreczen, melynek távolsága 44 kilométer, a harmadik vonalszakaszba tartozik, így a viteldíj 75 krajczár. Ilyen példát igen sokat hozhatni föl. Ezeken az ugrásokon és visszásságokon az állomások declassificatiójával segítettek, a mi annál szükségesebb volt, mert közel fekvő volt, hogy a közönség különben a díjszabás kijátszásával segít magán.

A díjszabás kijátszása, a vasút megrövidítése a díjszabás rendszere következtében mintegy önként áll be igen számos esetben, akármilyen óvintézkedéseket is tesz ez ellen a vasút. Ha a büntetések egész sorát szabták is ezekre, ez nem tartóztatja a közönséget, hogy ki ne használja az elérhető előnyöket, a mi egyébként egyik bizonyítéka annak, hogy a közönség mily súlyt fektet a szállítási díjnál elérhető legkisebb megtakarításra is. Néhány példa szolgáljon ennek megvilágítására. Buda-Pest—Szarvasig a díj a XI. vonalszakasz szerint 275 krajczár, ugyanez út azonban, Szolnokon és Mezőtúron való újabb jegyváltással, a mire bőven van idő, 215 krajczárért megtehető. Buda-Pest—Vámspércs távolsága 243 kilométer, a díja tehát négy forint, ez út, háromszor való jegyváltással, 3·70 forintért megtehető. Püspök-Ladány—Vámspércsre a rendes díj egy forint, Debreczenben való megtöréssel csak 60 krajczár.

Ilyen példákat százával sorolhatnánk föl, ha mindazon viszonylatokat, melyeknél a díjszabás kijátszása önként kínálkozik, föl akarnók említeni. Legkönnyebb a vasút megrövidítése a XIV. vonalszakaszú jegyekkel, melyek Buda-Pestről kiindulva, minden irányban, bármely távolságig érvényesek. Az üzletszabályzat értelmében minden jeggyel egyszer megszakítható az utazás. E határozatot a hivatásszerű utazók, de mások is, arra használják föl, hogy a XIV. vonalszakasz-jegyekkel két utat tesznek; például Buda-Pestről Kolozsvárra, ott megszakítják az utat és ha dolgukat egy nap alatt elvégezték, másnap bátran utazhatnak ugyanazon jeggyel, vagy utazhat más helyettők ugyanazon jeggyel Kolozsvárról Brassóba. A vasút megkísértette ugyan ezen, valamint a többi visszaélések korlátozását, de ennek ellenére valószínűleg százezrekre rug azok száma, kik ily módon való, úgynevezett átrovatolással, a szállítási díj önkényes mérséklését igyekeznek elérni, a mit az is igazol, hogy a vasútnak, a díjszabási helyzetnek a ténylegessel való összeegyeztetése, valamint a legkínzóbb ugrá-

sok megszüntetése érdekében, már igen számos viszonylatot kellett lejobbítanie.

IV.

A SZEMÉLYDÍJSZABÁS EREDMÉNYEI.

A midőn az államvasút új személydíjszabására, melynek alapelveit és formai rendszerét lehető kimerítően ismertettük, bírálatos megjegyzéseinket megtennők, lehetetlen meg nem emlékeznünk a reform kezdeményezőjéről, Baross Gáborról, ki tanulmányunk első részének megjelenése után néhány nappal elhunyt. Baross Gábornak minden időre elévülhetetlen érdeme marad, hogy áthatva a személydíjszabás reformja szükségének meggyőződésétől, bátorsággal bírt e reform gyökeres keresztülvitelére oly körülmények között, melyek átható reformintézkedésekre lehetőleg kedvezőtlenek voltak. Az ország a pénzügyi regenerálás munkájának kellő közepén állott; e pénzügyi rendezkedés megzavarása, a személydíjszabás balsikere a miniszter kétségtelen bukását, hírnevének teljes tönkretételét, a kárörvendő világ gúnykaczaját vonta volna maga után.

A miniszter tisztán látta egyéni helyzetét, és el volt határozva, a reform minden következményeinek viselésére, a mit még az által sem akart enyhíteni, hogy törvényhozási fölhatalmazást kér annak keresztülvitelére. Bármily erős volt is lelkében a tudat, hogy a díjszabás nagy mérvű olesóbbításával igen nagy gazdasági előnyökhöz juttatja az országot, az adott körülmények között nem határozhatja el magát terve megvalósítására, ha nem él vala lelkében a hit, ezen pusztán tanulmány által meg nem szerezhető előföltétele minden gyökeres reformnak: a hit hivatásában és a reform sikerében. Ez a hit volt munkásságának ösztönzője, hajthatatlan akaratának irányítója.

Ez tette őt a szó igazi értelmében reformátorrá, a kinek emlékét nemcsak hazánk története, de az általános kultur-történet is fönn fogja tartani. Nem mintha az általa alkotott mű, melyben munkatársainak érdemét ő maga készséggel elismerte, nagy hibák nélkül való volna, a mit korántsem állíthatni, hanem azért, mert az általa megindított reform, az egyes-egyedül neki tulajdonítható tény, a kezdete azon mozgalomnak,

melynek a személydíjszabások megfelelő szabályozását kell világszerte maga után vonnia. Az ő érdeme a tett maga, és ez érdemeért még akkor is megilletné nemzete és a civilisált világ elismerése, ha intézkedései, akár formai, akár lényeges hibák miatt, nem vezettek volna jó sikerre. A nemzet, melynek minden rétege élvezi reformintézkedései pozitív előnyeit és melynek összessége javára gyümölcsozik munkássága, az elismerésen kívül hálával is tartozik emlékezetének. A hálás angol nép nemcsak szobrot emelt a posta-reform irodalmi kezdeményezőjének, sir Rowland Hillnek, ki nem volt azon helyzetben, hogy gyakorlatilag maga vigye keresztül eszméjét, hanem már a reformator életében nemzeti jutalommal fejezte ki elismerését. Baross érdeme legalább is vetekszik a Hill-ével, a magyar nemzet azonban minden esetre sokkal nagyobb előnyöket köszön az ő munkásságának, mint annak idején az angol nép a Hill-ének. Ennek a hálának és elismerésnek a kifejezése még hátra van, az állam költségén való eltemettetéssel még az elismerés sincs leróva.

Baross Gábor személye iránt való igaz kegyeletünk és halhatatlan érdemei iránt való őszinte elismerésünk nem tartóztathat vissza attól, hogy teljes elfogulatlansággal ne bíráljuk a személydíjszabást, a mely bírálatra még az alább kifejtendő kedvező gyakorlati eredmények sem lehetnek befolyással. A díjszabás eredményeinek méltatása és annak bírálata két külön dolog, mely csak a gyakorlat terén, midőn a reform tovább fejlesztéséről van szó, válik egygyé.

E bírálathoz ki kell terjeszkednie a díjszabásnak úgy formájára, mint lényegére; a formát a vonalszakasz-rendszer, a lényeget az alapúl vett díjtételek képezik. A mi a díjszabás formáját illeti, láttuk, hogy minő gyakorlati okokból a tizen-négyszakasz egymásra épített, ezzel tehát nem kell foglalkoznunk, mert egyelőre nem az a kérdés, hogy a tizen-négyszakasz szerkezete helyes-e, hanem hogy a vonalszakasznak, mint távolsági egységmérőnek, az elfogadása megfelelő-e.

A nagy távolságok mértékegysége a hetvenes évek közepéig nálunk a mérföld volt, a távolság alapján megállapítandó díjtételeknél a vasútak is ezt vették alapúl. A midőn a törvényes mértékül a kilométer hozatott be, a vasútak is ezt fogadták el, olyképen, hogy a mérföld után megállapított egység-

tételeiket elosztották az egy mérföldre eső kilométerek számával és az így nyert egységtételeket kilométerről-kilométerre alkalmazták, a megkezdett kilométer egész kilométernek vétetvén.

A közönségre nézve e kisebb mértékegység és kisebb egységtétel előnyösebb, mert nem kell esetleg 100 ölért egy mérföld díjával, mondjuk 18 krajczárral többet fizetnie, hanem csak egy kilométer díjával, két krajczárral többet. A vasútra nézve a kisebb távolsági egységre való áttérés némi anyagi hátrányon túl, kezelési hátrányokkal is járt; e kezelési hátrányokat azonban nem lehet annyira becsülni, hogy az a gyakorlati életben használt távolságmérőtől való eltérést jogosulttá tehetné. A magyar vonalszakasz-rendszernek tulajdonított nagy kezelési előnyök, tudniillik, hogy minden állomásnak a korábbi sok százféle jegy helyett csak 90-féle különböző jeggyel van dolga, a mi a kezelést és elszámolást igen egyszerűsíti, csak részben állanak a vonalszakasz-rendszerrel kapcsolatban, ezek tetemesebb részben arra vezethetők vissza, hogy a díjszámítás 225 kilométernél megszűnik; ezek tehát csak kisebb részben következményei a vonalszakasz-rendszernek.

A vonalszakasznak, mint távolsági egységmérték alkalmazásának, megítélése attól függ, hogy mekkora tényleg a vonalszakasz és hogyan történik azzal kapcsolatban a díjszámítás. Minél kisebb a vonalszakasz, illetve minél inkább közeledik az a polgári életben alkalmazott távolságmérőhöz, annál kevésbé hátrányos a közönségre, és megfordítva. Ha a vonalszakasz a távolság mértéke, akkor ennek egységtétele is az addig alkalmazott egységtétel többszöröse lesz. Így nálunk a 15 kilométeres vonalszakasz egységtétele 25 krajczár; e szerint egy kilométerre való szállításért, a minek díja addig 2·5 krajczár volt, 25 krajczárt kell fizetni, ha valamely állomás valamely szakasz kezdő távolságára esik, és kilométerenkint csak 1·66 krajczárt, ha az állomás a szakasz végtávolságán fekszik.

A közönség ezt helytelenségnek tartja és a vasút maga beismeri azt, a midőn különös esetekben az úgynevezett declassificatióval segít a bajon. E visszásságoknak elhárítására céloz azon, Ausztriában tett javaslat, a hol az ötven kilométeres vonalszakasz egységtétele 50 krajczár, hogy az egységtétel a vonalszakasz középtávolsága alapján, azaz 25 krajczárral szá-

mittassék. Ez enyhítené a bajokat, de önmagában beismerése annak, hogy a vonalszakasz mint távolságmérő nem megfelelő. Hogy a vasút sem tartja megfelelő mértéknek, annak bizonyítására fölhozzuk, hogy az árúdíjszabásokban óvakodtak ilyenmire áttérni, — az árúdíjszabás vonalszakasza egészen más valami — sőt még a személydíjszabásban is megtartották mértékül a kilométert azon esetben, midőn valósággal a vasút teljesítménye függ a távolságtól, tudniillik a külön személyvonatok díjszámításánál.

A vonalszakaszosnak nevezett árúdíjszabás távolságmérője nem a vonalszakasz, hanem a kilométer és egységtételei is erre vannak alapítva; az árúdíjszabásban a 10 kilométerről 10 kilométerre való díjszámítás, mely szerint a kilométrikus egységtételek a 10 kilométeres szakasz közepéig számíthatnak, tehát például 51 kilométernél ép úgy mint 60 kilométernél az 55 kilométerre esedékes díj fizetendő, pusztán alárendelt jelentőségű kezelési kérdés és nem kifejezője valamely díjszabási rendszernek, mint a személydíjszabásnál.

A másik mértékegység, melyet a személydíjszabás az úgynevezett szomszédos forgalomban alkalmaz; egyik állomásnak a másikig való távolsága. Ez a kérdés a szomszédos forgalomban elért nagy forgalmi lendülettől függetlenül ítélendő meg. Az állomásoknak egymástól való távolsága adott tényező, melyre a vasút építésének és a lakosságnak alig volt befolyása; sűrű népességű vidékeken e távolság rendszerint kisebb, mint a ritka népességű vidékeken; a magyar alföldön nagyobb, mint a Duna jobb partján. A mérték tehát nem egyenlő; gyakorlati lehet, de nem igazságos az alkalmazásban, a mit még tetézz az a körülmény, hogy a kiinduló állomástól számított első állomástól a másodikig a viteldíj csak fel akkora, mint az első állomásig. Például Szabadkától az első állomás a 18 kilométerre fekvő Csantavér, díja 10 krajczár, a második állomás a 32 kilométerre fekvő Topolya, díja 15 krajczár, a harmadik állomás, a 48 kilométerre levő Hegyes-Feketehalom, díja 75 krajczár; az első állomásig tehát a kilométrikus egységtétel 0.55 krajczár, a másodikig 0.46 krajczár, tehát jóval kisebb, mint az elsőig, ellenben a harmadik állomásig a kilométrikus egységtétel már 1.56 krajczár, azaz közel háromszor akkora, mint az első állomásig. Valakitől, ki Szabadkától Csantavérig megy, az államvasút 18 kilométerért 10 krajczárt szed, egy

más valakitől, ki Topolyáig megy, a további 14 kilométerért már csak 5 krajczárt, a harmadiktól, kinek Feketehalmon van dolga, a végső 16 kilométerért 60 krajczárt. Vannak azonban még visszasabb következményei is. Például a dombovár-báttaszéki 66 kilométeres vonalnak Szászvár-Máza körülbelül a közepén fekszik; Dombovártól való távolsága 32 kilométer; Báttaszéktől 34 kilométer; az előbbi helytől, Dombovártól a viteldíj 15 krajczár, Báttaszéktől ellenben 50 krajczár. Vagy Mezőtúrról a 38 kilométerre fekvő Mezőberénybe a viteldíj 15 krajczár, a másik irányban 41 kilométerre fekvő Szolnokra 75 krajczár és így tovább.

Az állomástól állomásig való díjszámításban nyilvánuló méltatlanságot az állomási tarifának a vonalszakaszos, tehát szintén méltánytalan távolsági tarifával való kapcsolata csak fokozza. A két szomszédos vonalszakasz a helyi forgalomban majdnem teljesen fölemészti az első távolsági vonalszakaszt és mélyen belenyúlik a II. vonalszakaszba is, a mi száz és száz viszonylatban idéz elő ugrásokat és ez viszont száz és száz viszonylat declassificatióját teszi mellőzhetetlenné, melyek nem szorítkozhatnak pusztán a helyi forgalomban nyilvánuló ugrások megszüntetésére, hanem ki kell terjedniök, különösen a csatlakozó pontoknál, a távoli forgalomra, különben csak fokozzák a vasút megrövidítésének ingerét.

Ez érvelésre nem alapíthatni más következtetést, mint hogy a magyar díjszabás díjképzésének formai rendszere nem megfelelő. Bármennyire igaz is, hogy a vasút teljesítményének, a szállításnak mint értékkel bíró szolgáltatásnak becse nem növekszik az út arányában és hogy ezen szolgáltatás minden körülmény között viszonylagos értékű, mégis ez értéknek mérlegelésére nincs más mértékünk mint az, mely a teljesítményben magában jut kifejezésre.

A vonalszakasz-rendszer is e mértéket fogadja el, csak hogy a mérték megszabásánál általánosít, a mi az átmeneteknél mindig igazságtalanságra vezet. Az egyszerű kilométrikus tarifa az, mely a vasút teljesítményének értékét legmegfelelőbben és legigazságosabban juttatja kifejezésre. Az állomástól állomásig vagy vonalszakasztól vonalszakaszig számító tarifa is távolsági tarifa, csak hogy mind a kettő generalizál; ez utóbbi egy mértékbe foglalja össze a vonalszakaszon belől létező összes távolságokat, a helyett hogy külön szabná

meg, például a 25, 26, 27-dik kilométerre eső díjat és így tovább 40-ig, egy összegben szabja meg valamennyire. Nézetünk szerint nincs elegendő gyakorlati ok arra, a mely igazolhatná a díjképzésnek ez általánosításból folyó ugrásait, a mit a közönség mindig igazságtalannak fog tartani.

Ez annál kevésbé van okadatolva, mert a kilometrikus tarifával is megvalósíthatók mindazon czelok, melyeket a díjképzés e formájával el akarnak érni, minthogy a czelok megvalósítására nem a díjszabás formai rendszere, hanem annak lényege, a díjtétel szolgál. Hogy mi legyen a kilometrikus távolsági tarifa alapja; 2, 1 vagy 0.5 krajczár személykilométerenkint; egyenlő legyen-e az egységtétel minden távolságra vagy a távolság arányában csökkenő-e és milyen mértékben csökkenő, e kérdéseknek eldöntése adja meg a díjszabás lényegét; a díjképzés formai rendszere a cél tekintetében alárendelt jelentőségű.

Kétségtelen, hogy az egyszerű kilometrikus tarifával, a melynek tételei a távolsággal arányban egyenletesen növekednek, nem lehetett volna a forgalom azon lendületét elérni, a mely jelenleg mutatkozik a szomszédos forgalomban és a XIV. vonalszakaszban, ha annak az egységtétele nem szabott volna meg túlságos alacsonyan, például személykilométerenkint 0.5 krajczárban, a mi a bevételek szempontjából talán nagyon kockázatos lett volna. Ebből azonban a formai rendszer előnyére, szemben azon vizásságokkal, melyekre utaltunk, nem vonható le semmi következtetés; ebből nem következik más, mint hogy e cél elérésére, ha a célzt akarjuk, a kilometrikus tarifa formájával kell megtenni a szükséges intézkedéseket, a melyek minden nehézség nélkül megtehetők.

Külön elbírálás alá esik e szempontból a szomszédos forgalom és a nagyon távoli forgalom. Ha az a cél, hogy a szomszédos forgalom a mostani mértékben olcsó legyen, akkor nem kell más, mint például 0.7 krajczáros egységtétel 20 kilométer távolságig, a meghatározott 10 krajczáros minimális díjjal: ez legalább oly olcsó szomszédos forgalmú díjteteleket eredményezne, mint a mai, egyes viszonylatokban talán olcsóbbat is. És e kilometrikus díjszabást úgy szerkeszthetni, hogy a tetszés szerinti távolságig kiterjesztett szomszédos forgalom nem befolyásolná oly mértékben sem a távolsági forgalmat,

mint a jelenlegi szomszédos forgalom. A nagyon távoli forgalomról később szólunk érdemlegesen.

A vonalszakaszos díjszabásnak ép úgy mint az állomástól állomásig számítónak ezek szerint csupán kezelési előnye van, de ezek nem becsülhetők annyira, hogy ezzel annyi és annyi esetben alkalmat szolgáltatassunk a méltányosság, vagy annak, a mit a közönség méltányosságnak tart, megsértésére, a mikor ugyanazon czélok e sérelem nélkül is teljes mértékben megvalósíthatók.

Áttérve a személydíjszabás lényegére, a díjtételekre, mindenekelőtt utalunk arra, hogy a szomszédos forgalomban és a XIV. vonalszakaszban személyenként és kilométerenként tényleg fizetendő egységtételek nem állapíthatók meg; ez a része a díjszabásnak, változó egységtételeketeredményez. A valóságban a tizenhárom távolsági vonalszakasz egységtételei is változók, de ezeknél nem nagyon térünk el a valóságtól, ha a vonalszakasz díját a szakasz középtávolságáig számítjuk, kivéve az első vonalszakaszt, melyben a szomszédos forgalomra való tekintettel a kezdő távolságot körülbelöl 20 kilométerre kell vennünk. Ez alapon számítva, a díjszabás egységtételei személy- és omnibusvonatoknál a következők:

Vonal- szakasz	km.	I. koosi-osztályban személyenként és kilométerenként krajczár	II.	III.
I.	20·0	2·50	2·00	1·25
II.	32·5	3·07	2·46	1·53
III.	47·5	3·15	2·52	1·57
IV.	62·5	3·20	2·56	1·60
V.	77·5	3·22	2·58	1·61
VI.	92·5	3·24	2·59	1·62
VII.	107·5	3·25	2·60	1·625
VIII.	122·5	3·26	2·61	1·63
IX.	137·5	3·27	2·618	1·635
X.	152·5	3·278	2·62	1·639
XI.	167·5	3·28	2·627	1·64
XII.	187·5	3·200	2·40	1·500
XIII.	212·5	3·298	2·02	1·649
XIV.	226·5	3·54	2·56	1·77
XV.	237·5	3·36	2·44	1·68

Nem hiszszük, hogy e díjtáblázatnak a világ összes vasútai gyakorlatában volna párja, mert ez a XII. vonalszakaszt

kivéve, folyton emelkedő díjtételeivel ép ellenkezőjét valósítja meg annak, a mit az összes vasúti szakemberek tanítanak és a mit a helyes üzletgazdasági elvek követelnek. A díjtételek a XII. vonalszakaszban mutatkozó csökkenéstől eltekintve a távolság arányában folyton emelkednek és a XIV. vonalszakasz kezdőtávolságánál közel 10⁰/o-kal magasabbak, mint a II. vonalszakasz középtávolságában. Vagyis a ki hosszabb távolságra veszi igénybe a vasutat, az nem csak absolute, de viszonylag is magasabb szállítási díjat fizet, mint a ki kisebb távolságra megy, a mi nem csak azzal áll ellentétben, hogy a hosszabb, tehát absolute magasabb szállítási díjat igénylő utakat viszonylag csökkenő egységtételekkel lehet és kell előmozdítani, hanem azon ténynyel is, hogy a vasúti szállítás önköltsége a távolság arányában viszonylag csökken.

Láttuk, hogy mi volt a díjképzés e módjának gyakorlati célja, tudniillik a szomszédos forgalomban és a tizennegyedik szakaszban beálló nagy díjmérseklés mellett lehetőleg megóvni a bevételek zömét adó középtávolságok addigi bevételeit, de minél inkább eredményesnek mutatkozik az ezen viszonylatokban érvényesített díjmérseklés, annál kevésbbé lehetséges az I—XIII. vonalszakaszban fontartani a díjképzés e módját, mely, a mellett hogy célját sem érte el, kirívó ellentétben áll a reform egész irányával. E díjtáblázat egyébként azt is mutatja, hogy a szomszédos forgalmat és a XIV. vonalszakaszt kivéve a magyar államvasutak díjszabása, a keresztülvitt díjmérseklés ellenére is, még mindig igen drága. A II—XIII. vonalszakaszban, 26—200 kilométer között az a díjszabás a III. osztályban átlag több mint felével magasabb tételeket eredményez, mint az osztrák személydíjszabás, melynek alapidíja személyenként és kilométerenként egy krajczár, illetve a vonalszakasz-rendszerrel való kapcsolatnál fogva tényleg valamivel több. A magyar államvasút szállítási díjának viszonyát, az osztrák, a porosz, és a belga államvasutakon, valamint a francia magánvasutakon fönnálló díjakhoz, a következő összeállítás mutatja, a melyben az osztrák vasút díja a szakasz-rendszer szerint, a francia vasútak díja az új reformdíjszabás szerint van számítva, adóval együtt (átszámítási árfolyam egy márka 59 krajczár, egy franc 48 krajczár). Kerül az út a személyvonat harmadik kocsiosztályában :

	magyar	osztrák	belga	francia	porosz
	vasúton krajczárba				
25 kilométer	25	30	45	59	59
30 „	50	30	54	72	71
40 „	50	40	72	95	94
50 „	75	50	90	119	118
60 „	100	65	108	142	141
70 „	100	80	126	156	155
100 „	150	100	180	237	236
101 „	175	125	182	240	239
125 „	200	125	225	296	295
150 „	250	150	272	356	354
200 „	300	200	360	474	472
225 „	350	250	387	510	508
250 „	400	250	450	592	590
300 „	400	300	540	711	708
350 „	400	350	630	829	826
400 „	400	400	720	948	944
500 „	400	500	900	1185	1180
600 „	400	600	1080	1422	1416

A magyar államvasút díjszabása kivétel nélkül olcsóbb, mint a belga, francia és porosz díjszabás, de 400 kilométeren belől drágább mint az osztrák államvasúté, e távolságon túl ennél is olcsóbb. Tekintetbe kell azonban vennünk, hogy a belga, porosz és francia vasúton 20%-kal mérsékelt menet-térti jegyek is adatnak ki; e mérséklés figyelembe vételével a belga vasútak díjszabása 300 kilométerig legalább is ép oly olcsó, mint a magyar, egyes viszonylatokban valamivel olcsóbb. A francia és porosz díjak kivétel nélkül drágábbak.

A porosz vasútak díjával való összehasonlításnak azonban két körülményt nem szabad figyelmen kívül hagynia, tudniillik, hogy a porosz vasúton a III. kocsiosztályú menet-térti jegyek ráfizetés nélkül érvényesek a gyorsvonatokra is, ép úgy, mint a francia vasúton, — az utóbbiak azonban, mint láttuk, ritkán visznek a gyorsvonatokkal harmadik osztályú kocsikat — és a mi a fő, hogy a porosz vasúton nem a harmadik osztály a legolcsóbb kocsiosztály, mint nálunk, hanem a negyedik, a melyre az 1890/91-ben megtett személykilométereknek 39.4%-a esik. A negyedik kocsiosztály díjtétele személyenként és kilométerenként két fillér, 335 kilométeren belül olcsóbb, mint a legolcsóbb magyar kocsiosztály.

Figyelembe kell vennünk továbbá, hogy a belga, francia és porosz vasúton az általános díjszabásnál olcsóbb díjak

állanak fön­n a munkásjegyekre, a melyek a szomszédos forga­lom határá­n túl a belga és porosz vasúta­kon kivétel nélkül olcsóbbak a mi díjainknál, még ha az állomások declassificatió­ját tekintetbe vesszük is; egyes viszonylatokban még a szomszédos forgalmú jegyeknél is olcsóbbak. Az osztrák-magyar államvasúton a budapest-palotai viszonylatban fönnállott bérlet-jegyek a szomszédos forgalmú jegyeknél szintén olcsóbbak voltak.

Mindezekből világos, hogy a magyar díjszabás a 26—226 kilométer között még mindig igen drága. A 60 kilométeres út, menet-jövetet számítva, két forintba kerül, a mi a nép nagy zömére nézve már igen tetemes összeg. Buda-Pestet véve kiinduló pontul és ennek üzleti és forgalmi viszonyait tekintve, az egyes irányokban Esztergom, Cegléd, Nagy Káta, Hatvan, Kún-szent-Miklós, Ercsi, Bicske még az igazi értelemben vett helyi forgalmat adják, e helyeknek helyi forgalmában, a két utolsót kivéve, a jövet-menet díja két forint, a mi épen kétszerese azon összegnek, melyet ez a forgalom vélekedésünk szerint elbír.

A középtávolságok menetdíjának jelenlegi magassága tart­hatatlan; e távolságokban a díjszabási reform nem vezetett eredményhez. A II—XII. vonalszakaszig bezárólag a személyvonatok bevétele 1890-ben közel 800,000 forinttal kisebb, 1891-ben 450,000 forinttal, mint volt 1888-ban, azaz 1890-ben 12·5%-kal, 1891-ben 7%-kal csökkent a bevétel azon évhez képest, a midőn a mérsékelt díjszabás még nem állott érvényben. E tény is megerősíti azon tapasztalatot, mely szerint a díj­nak csekély mérséklése, a bevételeknek mindig visszaesését idézi elő; a díjképzés e módjával a szem előtt tartott gyakorlati cél, a középtávolságok bevételeinek megóvása, nem éretett el, holott megfelelő, azaz jelentékeny mérsékléssel meggyőződésünk szerint e forgalmakban is tetemes bevételi többlet­hez juthatni.

A magyar díjszabás talán legfontosabb, mindenestre leginkább megtámadott alapelve az, mely szerint 225 kilométeren túl a díjnak a távolsággal való emelkedése megszűnik. Kétségtelen, hogy a díjképzés e módja kirívó ellentétben áll azon elvvel, mely szerint bármely szolgáltatás is csak megfelelő ellenszolgáltatás mellett nyújtható, ámbár fön­marad annak meghatározása és ez a lényeges, hogy mi a megfelelő ellenszolgáltatás. Említettük már, hogy a szállításnak, mint a vasút szolgáltatásának értéke mindig viszonylagos, és a vasút, mint

tömeges szállításra rendelt intézet, a mely nem állapíthatja meg szolgáltatásának árban kifejezett értékét mindenkivel külön-külön, csak úgy jár el helyesen, ha a szolgáltatás általa egyoldalúan megállapított árát azon közönség átlagos fizető képességéhez szabja, melynél a szolgáltatás igénybevételére számít. Ebből még nem következik a díjmaximum, ez elvből csak a díjak alacsony megszabása következtethető.

A díjmaximum nem is elméleti, hanem kizárólag gyakorlati kérdés; érvényesítése azon tapasztalati ténynek, mely szerint bizonyos összeget meghaladó szállítási díjnak követelése a közönség átlagos fizetőkepeségét meghaladja és a vasút, mint tömegszállító intézet akkor jár el helyesen, ha alkalmazkodik közönsége fizető képességéhez. Ez az alkalmazkodás nincs kizárva, emelkedő díjakkal sem, ha a díjemelkedés csekély, mert különben igen hamar túlmagassá válik a díj; nincs kizárva egyenlő, vagy a távolság szerint csökkenő kilometrikus egységtételek mellett sem; az alkalmazás helyes módja azonban nem elméleti, hanem czélszerűségi kérdés, és ha a czélszerűség, melynek az összbevétel lehet csak a meghatározója, oly megoldást mutat a leghelyesebbnek, mint a milyen formában nálunk történt a díjmaximum alkalmazása, azt elvi szempontból alig kifogásolhatni.

A díjmaximum alkalmazása egyik legnagyobb bizonyítéka Baross Gábor éleselműségének, a ki, mint előadtuk, azon helyes fölfogásból indult ki, hogy körülbelül bárom forint illetve hat forint azon összeg, melyet a mi viszonyaink között a lakosság zöme a szállításért még megfizethet. A tapasztalat azt mutatja, hogy a kereskedelmi miniszternek fölfogása helyes volt és e tapasztalat megdönti mindazt, mit a vasúti szakemberek arra nézve tanítottak, hogy az igen hosszú utakat díjmérséklés útján nem fokozhatni oly mértékben, hogy ez ellensúlyozza a díjmérséklés pénzügyi visszahatását. A XIV. vonalszakaszra vonatkozó statisztikai adatok e tanítás fényes czáfolatát szolgáltatják és az ezekben rejlő tanulság nézetünk szerint végérvényesen eldönti ezen a vasútak kezdete óta vitás kérdést.

Az a körülmény, mely szerint 1890 óta a gyorsvonatokkal tulajdonképen csak két vonalon járnak harmadik osztályú kocsik, némileg zavarja ugyan az összehasonlítást, de azért az adatok eredménye nem lehet kétes. Lássuk először az utasok

számát 1888-ban, és azon két évben, melyben a díjszabás érvényben állott. Volt az utasok száma 225 kilométeren túl vonatnemek és osztályok szerint:

Évben	gyorsvonal				személyvonal				főösszeg
	I.	II. osztályában	III.	összesen	I.	II. osztályában	III.	összesen	
1888.	2500	16900	8000	27400	15700	31500	89000	136200	163600
1890.	16200	82600	17700	116500	16100	124100	313700	453900	570400
1891.	18807	110125	6271	135203	18675	141673	361119	521467	656670

vagyis az 1888. évi forgalomhoz képest a *százalékos szaporulat* a következő:

1890.	548.00	388.75	121.25	325.18	2.55	290.79	252.47	240.80	248.65
1891.	652.28	551.63	21.60	393.44	18.95	349.75	305.75	282.87	301.39

A XIV. vonalszakasz utasainak száma ezek szerint 1890-ben 248.65⁰/₀, 1891-ben 301.39⁰/₀ szaporulatot mutat 1888-hoz képest, a mi a nagy távolságra való díjleszállítás soha nem sejtett mérvű forgalom növelő hatását bizonyítja. Hogy e rendkívüli mértékben megnövekedett forgalom elegendő volt-e a díjmérséklés pénzügyi visszahatásának ellensúlyozására, az a három év bevételének egymás mellé állításából tűnik ki. Volt a 226 kilométernél nagyobb távolságra szállított utasok után a bevétel, vonatnemek és osztályok szerint:

	I.	II. osztályában	III.	összesen
1888-ban	34.400	162.800	46.000	243.200
1890-ben	156.400	577.400	84.600	818.400
1891-ben	180.547	770.875	30.100	981.523

	I.	II. osztályában	III.	összesen	főösszeg
1888-ban	201.800	287.200	586.200	1,075.200	1,318.400
1890-ben	128.900	720.100	1,254.800	2,103.800	2,922.200
1891-ben	149.409	821.703	1,444.476	2,415.579	3,397.102

vagyis az 1888. évi bevételhez képest a *százalékos szaporulat* a következő:

	I.	II. osztályában	III.	összesen
1890-ben	354.65	254.67	83.91	236.61
1891-ben	424.73	373.51	34.58	303.58

	I.	II. osztályában	III.	összesen	főösszeg
1890-ben	36.12	150.90	114.06	95.66	121.74
1891-ben	25.96	186.11	146.41	124.66	157.74

Ez adatok szerint, melyek nagyjában bizonyára megfelelnek a valóságnak, a XIV. vonalszakasz pénzügyi eredménye is minden tekintetben kielégítő. A nagy távolságra szállított utasok után a korábbi bevétel nemcsak megmaradt, hanem igen jelentékeny bevételi többlet is keletkezett, a mely *bevételi többlet* 1890-ben az 1888-ik év bevételének 121·74 százalékát, 1891-ben az 1888-ik év bevételének 157%-át képezi, a mi fölülmúlja a legvérmesebb várakozást is.

Ez adatok igazi jelentőségét csak akkor mérlegelhetnők helyesen, ha más vasútak megfelelő adataival összehasonlíthatnók azokat. Ez összehasonlítás azonban alig ejthető meg, mert a többi vasútak részben nem közlik a forgalomnak és a bevételeknek távolsági viszonylatok szerint való megoszlását, ha pedig közlik is, nem ez alapon csoportosítva közlik azt. Az osztrák császári királyi államvasút igazgatósága, melynek vonalain 1890 június 16-án a vonalszakaszos krajczár-díjszabás lépett életbe, üzletjelentéseiben közöl némely adatokat, melyekből megítélhetni ezen, a harmadik kocsi-osztályban személyenként és kilométerenként egy krajczár egységtételen alapuló tarifa befolyását a távoli forgalomra. Az egyes kocsi-osztályok díjaránya e tarifában 1 : 2 : 3, tehát a magasabb kocsi-osztályokra kedvezőtlenebb, mint a magyar díjszabása, a gyorsvonatok pedig nem 20%-kal, hanem 50%-kal drágábbak, mint a személyvonatok. E statisztika szerint a 251 kilométeren túl szállított utasok száma volt:

1889 június 16-tól december 31-ig	255.625
1890 " " " "	380.451
1891 július 1-től december 31-ig	408.060

Ez adatok szerint Ausztriában a 250 kilométeren túl szállított utasok szaporúlata, a díjmérséklés hatása alatt, 1890-ben az előző évhez képest, 48·8%, 1891-ben 1889-hez képest, a két heti időkülönbséget figyelembe nem véve, 55·7%. E szaporúlat körülbelül egy ötödrésze azon szaporúlatnak, melyet főntebb a XIV. vonalszakaszra nézve kimutattunk, vagyis a díjmaximum befolyása alatt a távolsági forgalom körülbelül ötszörte nagyobb mértékben növekedett, mint Ausztriában e nélkül, egy igen alacsony tarifa befolyása alatt.

Szólanunk kell még a szomszédos forgalomról és annak eredményeiről. A magyar államvasútnak közeli viszonylatok-

ban való forgalma, a mint azt az 1887. évi forgalom megoszlásából láttuk, igen jelentéktelen volt, és kifejtettük azon okokat is, melyek a kereskedelmi minisztert az igen kis távolságra mozgó forgalom díjképzésénél vezették. Most be kell számolnunk ennek eredményéről, a mely alkalommal az erre vonatkozó adatokat az I. és II. távolsági vonalszakasz forgalmi adataival együtt kell tárgyalnunk, miután a szomszédos forgalom mélyen benyúlik az első, sőt a második vonalszakaszba is. A szomszédos forgalomban és az I. és II. vonalszakaszban a személyvonatokkal szállított utasok számát a következő összeállítás mutatja 1890. és 1891-ben:

		1890	1891
1. szomszédos vonalszakasz	—	5,370.412	6,380.243
2. „ „	—	5,879.322	6,350.833
I. távolsági	1,921.500	901.536	1,024.620
II. „	1,189.200	1,323.785	1,312.794
együtt	3,110.700	13,375.058	15,067.390

A gyorsvonatokkal szállított személyek számát az I. és II. vonalszakaszban viszont a következőkből látjuk:

	1888	1890	1891
I. vonalszakasz	79.900	250.900	199.952
II. „	62.700	147.500	113.998
együtt	142.600	398.400	313.950

A gyorsvonatokkal szállított személyek száma e viszonylatokban 1890-ről 1891-re csökkenést mutat, a mi a harmadik kocsi-osztály kizárásának következménye.

A szomszédos forgalomban és az első két távolsági vonalszakaszban szállított személyek száma ezek szerint 1888-ban összesen 3,253.300, 1890-ben 13,773.400, 1891-ben ellenben már 15,380.700 volt, vagyis a forgalom szaporúlatá 1888-hoz képest 1890-ben 323%, 1891-ben 372%. Valószínű, hogy a valóságban a forgalom tényleges szaporúlatá nincs akkora, mint az itt kimutatott, mert, a mint láttuk, sok alkalom és ok van az út megszakítására és ez által önkényes menetdíjmérséklés előidézésére, de akármennyire becsüljük is az ezen átrovatolások következtében mutatkozó és pusztán statisztikai utasok számát, itt oly nagy számok szerepelnek, hogy még egy-két millió sem változtatja meg lényegesen a viszonyok képét.

Az utasok számának e rendkívüli szaporúlat a bevételre nem volt megfelelő befolyással. A 40 kilométerig terjedő összforgalom 1888-ban összesen 1,178.137 forint, 1890-ben 2,699.487 forint, 1891-ben 2,944.737 forint összbevételt eredményezett, a szállítási adóval együtt; a szaporulat 1890-ben 930.287 forint, 1891-ben 1,166.600 forint; vagyis 1890-ben a többlet 52%, 1891-ben 66%. Kétségtelen, hogy e forgalmi szaporulat, illetve bevételi szaporulat nem jelenti a tiszta bevételnek a szaporodását, minden valószínűség arra mutat, hogy a szomszédos forgalom pénzügyileg, a szállítás önköltsége szempontjából, egyes viszonylatokat kivéve, veszteséges forgalom; de e forgalom, mely az ország lakossága legnagyobb részének érdekét szolgálja, és pedig kiválólag a legszegényebb néposztályét, nem tekinthető pusztán pénzügyi szempontból.

A díjszabás, mint az eddig közlött adatokból kivehető, pénzügyileg kétségtelenül kedvező eredménnyel járt. A személyszállítás bevételi többlete 1890-ben, 1888-hoz képest, a szállítási adó többletével együtt 2,775,700 forint, 1891-ben pedig 3,824.423 forint. Nem tagadható azonban, hogy e bevételi többlettel igen jelentékeny kiadási többlet áll szemben, a mit az államvasút jelentése részletes számítások alapján, melyeket véleményünk szerint csak azért kifogásolhatni, mert indokolatlanul magas kiadási hányaddal terhelik a személyforgalmat, 1890-ben 1,338.000 forintra tesz, a mi az időközben beszerzett forgalmi eszközök mint tőkebefektetés kamata és törlesztési hányada fejében körülbelől 150,000 forinttal emelendő, úgy hogy a kiadási többlet kerek összegben 1·5 millió forintra tehető. A podgyászszállítás több bevételének hozzászámításával kereken 3 millió bevételi többlettel 1·5 millió kiadási többlet áll szemben, úgy hogy a tiszta bevételi fölösleg 1890-ben 1·5 millió forint. Valószínű, hogy a mérleg nem romlott 1891-ben sem, és jogosult a várakozás, hogy a későbbi fejlődés még kedvezőbb lesz annak ellenére, hogy vélekedésünk szerint a forgalmi téren nem történtek még meg azon intézkedések, melyek a díjszabási reform kapcsolatában nélkülözhetetlenek. Ezeknek ez alkalommal való fejtegetése messze vezetne, azt azonban nem lehet elhallgatnunk, hogy a harmadik kocsiosztálynak a gyorsvonatokból való kirekesztése, a mi a díjszabás reformját nyomon követte, a reform egész szellemével

ellentétben álló intézkedés, melyet a műszaki szükség okával magyarázhatni ugyan, elfogadható indokúl azonban az nem szolgálhat.

A díjszabás reformjának eddigi, kétségbe vonhatatlan sikere megadja az alapot a reform továbbfejlesztésére, a minek legközelebbi célja nem lehet más, mint a középtávolságok igen magas díjának tetemes mérséklése. Egyszerre történjek-e az meg a díjszabás egész vonalán, vagy fokozatosan, az célszerűségi kérdés; az eddigi eredmények föltétlenül megengedik azon reményt, hogy a bátran keresztül vitt, nagy díjleszállításnak meg lesz a kellő pénzügyi eredménye, a mi a forgalmi eredményeket magában föltételezi. A díjszabás továbbfejlesztésénél megfontolás tárgyát kell képeznie azon kérdésnek is, vajon a díjmaximum nem szállítható-e le; meggyőződésünk szerint ennek is eljő az ideje és akkor egész mértékükben teljesedésbe fognak menni azon nagy célok, melyek a megdicsőült kereskedelmi miniszter szeme előtt lebegtek.

HELTAI FERENCZ.

A HÁROMSZÖGŰ KALAP.

Beszély.

M á s o d i k k ö z l e m é n y .*)

XV.

EGY PRÓZAI BÚCSÚ.

Kilencz óra volt ugyanazon este, midőn Lucas bátya és Seña Frasquita minden dolgukat elvégezvén a malom és a ház körül, vacsorához ültek s ettek egy tál endivia-salátát és paradicsommal párolt húst, meg abból a szőlőből, mely a főntebb említett kosárban megmaradt; mindezt leöntötték egy kis borral, megfűszerezték jó ízű kaczagással a corregidor rovására. Aztán a két házastárs barátságosan tekintett egymásra, mint a kik nagyon megvannak elégedve Istennel és önmagokkal, egyetkettőt ásitóztak, mi szívöknek egész nyugalmát és békéjét elárulta s aztán így szóltak egymáshoz:

— Nos hát jó lesz lefeküdni, holnap is nap lesz.

E pillanatban két erős és heves ütés hallszott a malom nagy kapuján.

Férj és feleség meghökkenve tekintettek egymásra.

Először történt, hogy ily órában kapujokon kopogtattak.

— Megnézem — szólt a bátor navarrai asszony, a veranda felé irányozva lépteit.

— Maradj, ez az én dolgom — kiáltott Lucas bátya oly méltósággal, hogy Seña Frasquita útát engedett neki. — Mond-

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 186. számában.

tam, hogy ülj veszteg — folytatá nyersen, mikor látta, hogy a makacs molnárné még is követni akarja őt.

Az asszony engedelmeskedett s benmaradt a házban.

— Ki van ott? — kiáltá Lucas bátya a veranda közepéről.

— A hatóság — felelt egy hang a kapun kívül.

— Miféle hatóság?

— A faluból. Kinyitni a bíró nevében!

Lucas bátya ezalatt félszemével átpillantott egy kis rejteklükön, mely a kapura volt alkalmazva, s a holdfényben megismerte a szomszéd falu alguacilját.

— Talán inkább egy részeges alguacil nevében — szólt a molnár hátratolva a zárt.

— Annak, annak — felelt a küntlevő; — írást hozok a bíró úrtól! Szerencsés jó estét adjon Isten, Lucas bátya — szólt aztán belépve, immár kevésbé hivatalos hangon, csöndesebben s nem olyan fönnen, — mintha egyszerre más emberre vált volna.

— Hozott Isten, Toñuelo — szólt a murciai. — Lássuk hát, mi van abban az írásban. Señor Juan Lopez alkalmasabb időt választhatott volna arra, hogy tisztességes emberekhez küldjön. Bizonyosan ez is a te hibádból történt. Valószínűleg leitted magad az útszéli kertekben. Nem kortyintánál nálunk is egyet?

— Bizony nem, uram, nincs rá idő! Azonnal velem kell jönnie, olvassa el az írást.

— Veled kell mennem! — kiáltott föl Lucas bátya, átvéve a papírt s belépett a malomba. Frasquita, hozd a világot!

Frasquita eldobott valamit, a mit kezében tartott, s levette a szegről a mécsest.

Lucas bátya hirtelen oda pillantott arra, mit felesége eldobott s megismerte az ő muskétáját, egy roppant nagy kovás puskát, melybe félfontos golyók jártak.

A molnár, a mint ezt észrevette, hálával és gyöngédséggel telt pillantást vetett feleségére, s így szólt, arcát megérintve:

— Derék asszony!

Seña Frasquita csak ott állt halványan, de derült arczal, mint egy márványszobor, két ujja közt tartva a mécsest, a nélkül, hogy legkevésbé is megrezgett volna az, s szárazon felelte:

— Csak olvasd.

Az írás így szólt:

«A király nevében s az igazságszolgáltatás érdekében ezennel értesítem Lucas Fernandezt, e környéken lakó molnárt, hogy a mihelyt csak kezéhez veszi jelen rendeletemet, azonnal megjelenjék szíнем előtt, minden mentekezést és kifogást mellőzve. Figyelmeztetem egyszersmind, hogy fontos dologról levén szó, senkivel se tudassa megidéztetését, különbeni engedetlenség esetén megfelelő büntetésben részesülvén.

Juan Lopez bíró.»

Aláírás helyett egy keresztvonás állott.

— Hallod-e te, hát ez mi akar lenni? — kérdezte Lucas bátya az alguacilt. — Mi célja van ennek a rendeletnek?

— Nem tudom — felelt a paraszt, a ki mintegy harmincz s néhány éves volt, szögletes és gonosz kifejezésű arczczal, mi inkább tolvajhoz vagy orgyilkoshoz illett volna s vajmi szomorú fogalmat nyújtott az ő őszinteségéről . . . Azt hiszem, valami boszorkányhistóriát vagy hamispénz-verést szükséges megvizsgálni . . . Nem a kegyelmed bőrére megy a dolog. Tanúnak hívják, vagy talán szakértőnek. Én nem tudom, nem vagyok felőle egészen tisztában. Majd Señor Juan Lopez meg fogja magyarázni kegyelmednek töviről hegyire.

— Jól van, no — szólt a molnár — mondd meg neki, majd reggel eljövök.

— Hogy is ne jönné . . . ebben a perczben kell indulnia, egy perczet sem szabad vesztegelni. Így parancsolta nekem a bíró úr.

Egy percznyi csend állt be.

Seña Frasquita szemei lángot löveltek.

Lucas bátya nem emelte föl tekintetét a padlóról, mintha valamit keresne ott.

— De annyi időt már csak még is engedsz — kiáltott végre, fölkapva fejét, — hogy az istállóba menjek s egy szamarat fölnyergeljek?

— Mi ördögnek az a szamár? — vágott vissza az alguacil. — Fél mérföldet bárki fia megtehet a maga lábán. Igen szép esténk van, süt a holdvilág is.

— Láttam, hogy fölkelt, de a lábam kissé meg van dagadva.

— Hát akkor ne vesztegessük az időt. Majd segíték kegyelmednek fölnyergelni azt a jószágot.

— Ej, ej, attól félsz, hogy talán megszököm?

— Nem félek én semmitől, Lucas bátya — felelt Toñuelo, egy gonosztevő hidegségével. Én a hatóság vagyok.

S ezt mondva, lábhozott vezényelt pálcájával és látni engedte a mordályt, mit köpenyege alatt hordott.

— Toñuelo — szólt a molnárné — ha már az istállóba mégy, a hova igazán való vagy, légy olyan szíves, nyergeld föl a másik szamarat is.

— Ugyan minek? — kérdezte a molnár.

— Hát nekem. Én is veletek megyek.

— Nem lehetséges, Señä Frasquita — veté ellen az alguacil. — Az a parancsom, hogy az urát vigyem, senki mást. S azt meg kell akadályoznom, hogy az asszonyosság is kövesse. Különben lehúzzák a bőrömet. Ezt mondta Señor Juan Lopez. Így hát induljunk, Lucas bátya . . .

S azzal az ajtó felé ment.

— Furcsa dolog — szólt félhangon a murciai, meg nem mocczanva helyéből.

— Nagyon furcsa — felelt Señä Frasquita.

— Nem tiszta dolog . . . nem értem, mi akar lenni — folytató mormogva Lucas bátya, oly halkán, hogy ne hallhassa Toñuelo.

— Ne menjek a városba — kérde suttogva a navarrai asszony — s ne értesítsem a corregidort arról, a mi történt?

— Nem — felelt hangosan Lucas bátya — ezt semmi esetre sem.

— Hát akkor mit akarsz, hogy tegyek? — kérde nagy fölindulással a molnárné.

— Azt, hogy nézz a szemembe — felelt az egykori katona.

A két hitestárs némán nézett egymásra s oly nagy elégedettséggel töltötte el mindkettejüket az a nyugalom, erély és határozottság, mely egyiknek lelkéből a másikéba átáradt, hogy mindketten vállat vontak s kaczagásra fakadtak.

Erre aztán Lucas bátya meggyújtott még egy lámpát s az istálló felé ment. Menetközben így szólt gúnyosan Toñuelo-hoz: Gyerünk hát, jó ember, jöjj segíteni, ha már minden áron oly szíves akarsz lenni.

Toñuelo követte őt, foga közt dúdolván valamit.

Néhány percz múlva Lucas bátya kijött a malomból, egy szép kancza számára hátán, az alguaciltól kísérvé.

A hitestársak búcsúja mindössze ennyire szorítkozott:

— Jól bezárd — szólt Lucas bátya.

— Burkolózzál be jól — szólt Señá Frasquita, s bezárta a kaput kulccsal, előtolta a reteszt s a vasrudat is keresztbe tette.

S ez volt az egész búcsúzás. Nem történt se ölelés, se csók, még egymásra sem néztek.

Ugyan minek is?

XVI.

EGY VÉSZMADÁR.

Kövessük ezúttal Lucas bátyát.

Már egy negyed mérföldet haladtak, a nélkül, hogy egy szót váltottak volna, a molnár ott a csacsi hátán s az alguacil, ki hivatalos pálcájával ösztökélte a paripát, mikor egyszerre ott, hol az országút emelkedett, egy rengeteg denevért pillantottak meg, mely feléjük tartott.

Ez a sötét alak élesen kivált a holdfénytől megvilágított égen s oly szabatosan ki voltak vehetők körvonalai, hogy a molnár abban a perczben tényleg fölkiáltott.

— Te Toñuelo, nézd, az ott Garduña, háromszögű kalapjával s pipaszár lábaival.

De mielőtt a megszólított felelhetett volna, az az alak, kétségkívül ki akarván kerülni a találkozást, lecsapott az országútról, s átvágott az országúton, oly gyorsasággal, mintha nem csak névleg, de igazán is menyét lett volna.

— Senkit sem látok — felelt ekkor Toñuelo a legnagyobb természetességgel.

— Most már én sem — vágott vissza Lucas bátya, lenyelve boszúságát.

S az a gyanú, mely már a malomban eszébe ötlött, testet és létet kezdett öltetni a püpos ember lelkében.

— Ez az én útam — szólt magában — a corregidor szerelmi cselszövénye. Abból a szerelmi vallomásból, melyet ma délután hallottam tőle, onnan a lugas tetejéről, már látni lehetett, hogy ez a madridi vén számár már nem bír többé magával. Bizonyára ma este oda akar menni a malomba, azért kellett engem onnan eltávolítnia . . . De hát mit bánom én?

Frasquita: az Frasquita . . . s nem fog ajtót nyitni, még ha rá gyújtják is a házat . . . Sőt mi több, még ha kinyitná is neki, még ha a corregidornak sikerülne is valami csel következtében meglepnie az én derék navarrai menyecskémet, tudom, hogy ebrúdon repülne ki a házból a hitvány vénség. Frasquita: az Frasquita! Hanem azért, tette hozzá kis idő múlva, még is jó lesz, ha ma este minél hamarább vissza iparkodom.

Ezzel a helységbe értek, Lucas bátya és az alguacil, s a bíró úr házába mentek.

XVII.

EGY JELES FALUSI BÍRÓ.

Señor Juan Lopez, mint magánember és mint bíró, maga volt a megtestesült zsarnokság, kegyetlenség és dölyf, már tudniillik a nálánál alábbvalókkal szemben. Mindazonáltal a mondott időben, miután elintézte a hivatalos ügyeket s a maga jószágának dolgait is eligazította, feleségének pedig az azon napra eső verést kiszolgáltatta, épen pár meszely bort kegyeskedett fogyasztani a jegyző és a sekrestyés társaságában, mely műtét ugyanis éjfelen túl elhúzódott, mikor aztán a molnár megjelent színe előtt.

— Hahó Lucas bátya! — szólt hozzá, megvakarva fejét, mintha föl akarná zaklatni koponyájában a benne szunnyadó ravaszságot. — Hát hogy vág a bajusz? Jegyző úr, egy pohár bort ennek a Lucas bátyának! Hát Seña Frasquita? Meg mindig szép? Már rég ideje, hogy nem láttam . . . Hát a malom, hogy ereszt, öreg? A rozskenyere is olyan, mintha lánglisztből sütnék! Hát bizony . . . hát izé, na . . . üljön már le, pihenjen egyet; hál' Isten, ráérünk még, nem sietős a dolgunk.

— Az enyém sem, ördögadta — felelt Lucas bátya, ki eddig föl sem nyitotta száját, de kinek gyanúja nőttön-nőtt a szíves fogadtatás láttára, mit korántsem várt volna egy oly rendkívül sürgős és fenyegető parancs után.

— Nahát akkor Lucas bátya, ha a kegyelmed dolga sem sietős — szólt a bíró — ma nálunk éjszakázik; kora reggel aztán majd elintézzük azt a kis ügyet . . .

— Magam is úgy gondolnám — válaszolt Lucas bátya,

oly rejtett gúnnyal, hogy színlelését a Señor Juan Lopez diplomatiája is irigyelhette volna . . . Minthogy nem sürgős az az ügy, majd csak itt töltöm az éjt, nem térek haza.

— Nem sürgős, aztán nem a kegyelmed bőrére megy az — jegyezte meg a bíró, elámítva attól, kit épen ő akart ámítani. — Egészen nyugton alhatik tőle, bátya. Te Toñuelo vedd el ezt a kancsót, hadd ülhessen le Lucas bátya.

— Nahát, akkor ide abból a borból! — kiáltott a molnár s helyet foglalt.

— Igyék ebből kegyelmed! — szólt a bíró, feléje nyújtva a telt kancsót.

— Jó kézben van az, tessék megkezdenni!

— Hát a kegyelmed egészségére! — mondá Señor Juan Lopez s felig kiürítette a kancsót.

— A bíró úréra! — viszonzá Lucas bátya, fölhajtva a maradékot.

— Hej, Manuela — kiáltott most a jeles bíró; — mondd az asszonyodnak, hogy Lucas bátya itt hál ma éjtszakára. Jó lesz, ha a padlásra egy vánkost visznek neki!

— Oh persze . . . semmi esetre! Ugy alszom a szénán, mint egy király!

— De hiszen van elég vánkos a háznál!

— Elhiszem. De hát minek akarna bíró uram odabent kellemetlenséget okozni! Itt van a köpenyem, elég az nekem!

— Hát a mint kegyelmednek tetszik . . . Manuela, mondd az asszonyodnak, ne vitessen föl semmit.

— Hanem azt már igen is kérném, hogy szabad legyen minél hamarább lefeküdnöm — jegyezte meg Lucas bátya, rémségesen ásítózva. A múlt éjjel sok volt az örölni való s azóta még le nem hunytam szememet.

— Kívánsága szerint! — felelt méltóságosan a bíró. — Mehet kegyelmed, a mikor akar . . .

— De talán már ideje volna, hogy már mi is mennénk — szólt a sekrestyés s magához húzta a kancsót, hogy kihörpentsen a mi még benne maradt. Már a tízet is elütötte, vagy legalább is nincs messze . . .

— Egy negyed a híja — mondta a jegyző s igazságosan elosztotta a poharakban az azon estére szánt borból mi még maradt.

— Úgy hát aludni, uraim! — kiáltott a gazda s lenyelte a maga részét.

— Viszontlátásra, reggel! — felelt a molnár s kiitta poharát.

— Várjon, hogy világítsanak! Toñuelo, vezesd föl Lucas bátyát a szénapadlásra.

— Erre, erre, Lucas bátya — szólt Toñuelo, magával vive a kancsót is, hátha maradt még benne néhány csepp.

— Holnapra, ha Isten is úgy akarja! — tette hozzá a sekrestyés, miután sorba végig hörpentette a poharakat.

Azzal ő is útnak indult dülengelve, miközben vígan énekelte a *De profundist*.

— Tehát, uram, uram, jegyző uram — szólt a bíró, a mint magukra maradtak — Lucas bátya ő kegyelme semmit sem sejt. Bátran mehetünk aludni miatta . . . S a corrigidor-nak sok szerencsét!

XVIII.

MELYBŐL LÁTNI, HOGY LUCAS BÁTYA NEM VALAMI MÉLYEN ALUDT.

Öt percczel később egy ember ereszkedett le a bíró úr szénapadlásának ablakából, mely ablak a majorság-udvarra nyílt és alig volt két ölnyire a földtől.

Az udvaron egy nagy földött félszer állt, hol hat vagy nyolcz ló meg számár állt bekötve vegyesen, de mindannyian a gyöngéd nemhez tartoztak. Az erősebbik nemhez tartozó paripák, szamarak és öszvérek külön csoportot alkottak egy másik szomszédos félszerben.

Az ember eloldott egy kancza szamarat, mely még fölnyergelve állott s gyeplőjén fogva, az udvar kapuja felé indult vele; levette a kapuról a vasrúdat, melylyel be volt támasztva s hátratólta a reteszt; nagy óvatossággal kinyitotta a kaput s azzal künt volt a mezőn.

A mint egyszer ide ért, fölugrott a számárra, megsarkantyúzta s nyilsebesen száguldott a város felé; de nem a rendes országúton, hanem vetéseken, mesgyéken át, mint a ki kellemtelen találkozástól tart.

Lucas bátya volt, ki malma felé vágztatott.

XIX.

HANGOK A PUSZTÁBAN.

— Törődöm is én a ti bíráitokkal, én, a ki Archenából való vagyok. Majd reggel fölkeresem a püspök úr ő méltóságát, hogy minden eshetőségnek elejét vegyem, s mindent elbeszélék neki, a mi ma este velem történt! Oly sietséggel és titkolózással hívatni engem, még pedig oly szokatlan időben; azt parancsolni, hogy egyedül jöjjenek, az igazságszolgáltatás érdekét emlegetni, hamispénz-verésről, boszorkányokról, kísértetekről beszélni, hogy aztán két pohár bort megittassanak velem és aludni küldjenek! . . . A dolog egészen világos, világosabb nem is lehetne! Garduña vitt ily utasítást a helységbe a corregidor részéről s e perczben a corregidor már megkezdte az ostromot a feleségem ellen . . . Ki tudja, hátha ép ott találok a malom kapuján kopogtatva! Ki tudja, hátha már odabent találok! . . . Ki tudja, hátha . . . De ugyan mit is beszélek! Kétkedni az én feleségemben! . . . Hisz ez Isten ellen való véték! Lehetetlenség, hogy ő . . . Lehetetlenség, hogy az én Frasquitám . . . Lehetetlen . . . De mit mondok . . .? Van-e valami lehetetlen ezen a világon? . . . Nem jött-e hozzám feleségül, ő, ki olyan szép, hozzám, ki oly rút vagyok?

Sa mint ez utóbbi gondolat eszébe ötlött, a szegény púpos keservesen sírni kezdett . . . Aztán megállította szamarát, hogy kissé magához térjen, letörülte könnyeit, mélyen fölsóhajtott, elővette dohányzó eszközeit és szivart sodort magának fekete dohányból; majd kovát, taplót és aczelt vett elő s néhány ütés után sikerült neki tüzet csiholnia.

E pillanatban lépteket hallott az országút felől, melytől mintegy ezer lépésre volt.

— Milyen oktan vagyok — szólt — ha esetleg már kerestetne a hatóság, elárultam volna magamat ezzel a tűzcsiholással.

Elrejtette tehát az égő szivart, leszállt a számárról s elbújt oldala mellé.

Hanem a szamar máskép értette a dolgot s elégtelenségének hatalmas ordítással adott kifejezést.

— Vigyen el az ördög! — kiáltá Lucas bátya s kezével igyekezett befogni a szamar száját.

Ugyanakkor egy másik szamarordítás hangzott föl az országúton, mintegy udvarias felelet gyanánt a gyöngéd nem szavára.

— Na ugyan szépen vagyunk — folytatá gondolatait a molnár — jól tartja a közmondás: «csak barommal ne kezdjen az ember semmit».

S így elmélkedve, ismét fölszállt a nyeregbe, megsarkantyúzta a szamarat s lóhalálában elvágatott ellenkező irányban azzal a helylyel, honnan a második szamarordítás hangzott.

De az volt a legkülönösebb a dologban, hogy a ki azon a felelő számaron lovagolt, minden valószínűség szerint ép annyira tartott Lucas bátyától, mint a mennyire ez ő tőle. Azért mondom, mert ő is letért az útról, valószínűleg attól félve, hogy Lucas bátya alguacil, vagy Don Eugenio által fölbérelt gonosztevő, s nagy vágatva száguldott át a túloldali vetéseken.

A murciai e közben következőleg folytatta elmélkedéseit:

— Miféle éjszaka! Miféle világ! Miféle élet ez az enyém egy óra óta! Kerítőkké aljasított alguacilek, becsületem ellen összeesküdt bírák, ok nélkül ordító szamarak s itt bent mellemben ez a nyomorúlt szív, mely kételkedni mert abban az asszonyban, kinél Isten nem teremtett nemesebbet! Oh Istenem, Istenem! Engedd, hogy gyorsan hazaérkezhessem, s ott találhassam Frasquitámat!

Így haladt tovább Lucas bátya, vetéseken s árkon, bokron át, míg végre tizenegy óra tájban, minden újabb esemény nélkül megérkezett a malom nagy kapujához.

Pokol és kárhozat! A kapu ki volt nyitva.

XX.

KÉTSÉG ÉS VALÓSÁG.

Ki volt nyitva! Pedig mikor ő elindúlt, jól hallotta, hogy felesége bezárta kulccsal, retesszel és vasrúddal.

Következőleg senki más ki nem nyithatta, mint maga a felesége!

De hogyan? Miképen s miért? Cselvetés következtében?

Vagy talán hivatalos parancs következtében? Vagy jól megfontolva és szabad elhatározásból tette, a corregidorral történt előleges megállapodás után?

Vajon mit fog látni? Mit fog megtudni? Mi vár reá ott bent a házban? Talán elszökött Seña Frasquita? Vagy esetleg elrabolták volna? Vagy éppen meghalt? Vagy talán vágytársának karjai közt van most?

— A corregidor arra számított, hogy egész éjjel nem jöhetnek haza . . . szölt sötéten Lucas bátya . . . A bírónak kötelessége lett volna inkább kurtavasra veretni, csak hogy megakadályozza visszatérésemet . . . Vajon volt-e erről tudomása Frasquitának? Volt-e része e cselszövényben? Vagy csak áldozat ő, cselvetésnek, erőszaknak, gazságnak áldozata?

A boldogtalannak e kínos gondolatok száguldoztak át rohamosan agyán az alatt a pár pillanat alatt, míg a szöllőlugas kis térségén átment.

A ház ajtaja is szintén nyitva állt; az első lakrész itt is, mint minden parasztháznál, a konyhát képezte s ebbe nyílt az ajtó.

A konyhában egy lelket sem talált.

Hanem a kandallóban hatalmas tűz lángolt . . . igen, a kandallóban, melyet ő kialudva hagyott el s melyet nem is szoktak ők meggyújtani, egészen december közepe tájáig.

S végül ott függött a konyha-edény egyik szegén a meggyújtott lámpás.

Mit jelentsen mindez? S miként egyeztethetők össze az ébrenlétnek s a társas együttlétnek e jelei azon halotti csenddel, mi a házban uralkodott?

Mi lett az ő feleségével?

Ekkor, és csakis ekkor észrevette Lucas bátya, hogy a kandalló köré helyezett két három szék hátára ruhanémű van terítve . . .

E ruhadarabokra meredt tekintete s oly átható ordítás szakadt föl melléből, hogy torkán akadt s néma, fuldokló zokogásba tört ki.

Azt hitte a boldogtalan, hogy mindjárt megfűl s torkához emelte kezeit, és halotthalványan, egész testében remegve, ki-düledt szemekkel bámulta amaz öltözetdarabokat, oly iszony rabjaként, mint a halálra ítélt bűnös, mikor a siralomházi ruhát elebe rakják.

Mert a mit ott látott, az a skarlátpiros köpönyeg volt, a háromszögű kalap, a vadgalambszínű kabát és mellény, a fekete selyem-bugyogó, a fehér harisnya, a csattos cipő, mit az utálatos corregidor viselni szokott; nem hiányzott botja, díszkardja és keztyűje sem . . . A mit ő itt látott, az valóban az ő gyalázatának volt siralomházi ruhája, becsületének halotti takarója, boldogságának szemfedője.

Az a borzasztó puska még mindig ott hevert abban a szögletben, hová két órával azelőtt dobta volt a navarrai asszony . . .

Lucas bátya tigris módra rávetette magát s hatalmába ejtette. Megvizsgálta a csövet a töltővesszővel, s látta, hogy még mindig töltve van. Megnézte a kovát s ott találta a maga helyén . . .

Aztán a lépcsőnek ment, mely azon kamrácskába vezetett, hol ő annyi éven át hált Seña Frasquitával s magában dörmögé:

— Itt vannak !

Egy lépést tett előre ez irányban, majd hirtelen körültekintett, vajon nem lesi-e valaki.

— Senki ! — szólt magában. — Csak az Isten, ő pedig így akarta !

Így megerősödvén elhatározásában, még egy lépést tett előre, mikor téveteg tekintete hirtelen egy összehajtott papírlapot pillantott meg az asztalon.

Meglátni, rája rohanni s körme közt tartani, egy pillanat műve volt.

E papíron a Seña Frasquita unokaöccsének kinevezése állt, rajta a hivatalos névalírás: Don Eugenio de Zuñiga y Ponce de Leon !

— Ez áron adta el magát ! — gondolá Lucas bátya s foga közé vette a papírt, hogy elfojtsa kiáltását és hogy dühének martalékot nyújtson. Mindig gyanítottam, hogy jobban szereti a családját, mint engem ! . . . Oh ! . . . Nem volt gyermekünk . . . Ez az oka mindennek !

S a szerencsétlen már-már majdnem ismét sírva fakadt.

De csakhamar újból erőt vett rajta a harag s már inkább csak rettentő taglejtéssel, mintsem hanggal is így szólt:

— Föl ! Föl !

S fölfelé indult a lépcsőn, félkézzel csúszva, míg másik

kezében a fegyvert húzta maga után, azt a gyalázatos írást pedig foga közt tartotta.

Okoskodása észszerű voltának hitét megerősítette benne az a körülmény, hogy midőn a hálókamra ajtajához ért, mely be volt zárva, a deszkahasadékon, valamint a kulcslyukon át világsugár hatolt szemébe.

— Itt vannak! — ismételte.

Megállt egy perczre, hogy időt nyerjen lenyelni ez újabb keserűséget.

Majd följebb haladt, míg egészen a hálósoba ajtajához ért. Bent a kamrában semmi nesz sem hallszott.

— Ha senki sem volna odabent! — áltatá félénken a reménység. Azonban épen azon pillanatban köhögést hallott odabent a boldogtalan.

A corregidor félig asthmaticus köhögése volt az.

Most már nem lehetett többé kétség. E hajótörésben immár semmi mentődeszka nem állt rendelkezésére.

A molnár arczán iszonyú mosoly vonult át ott a sötétben. Valóban csoda, hogy az ily villámlások nem világítanak a sötétben. Hiszen mi a zivatar minden tüze ahhoz képest, mi néha az ember szívében lángol?

Mindazonáltal Lucas bátya, kinek ilyen volt a természete — mint máshol már mondtuk — csillapodni kezdett, mihelyt ellenfelének köhögését hallotta . . .

A valóság maga kevésbbé volt gyötrelmére, mint a kétség. A mint ő maga előre megmondta volt Seña Frasquitának azon a délutánon, azon percztől kezdve, melyben elvesztette egyetlen hitét, mely lelkét éltette, új emberré kezdett átalakulni.

Ép úgy, mint a velencei mórban, kihez már hasonlítottuk volt, mikor jellemét leírtuk, a csalódás egyetlen csapással elölt benne minden szerelmet; azonnal átalakította egész lelkének jellemet s olyannak tüntette föl előtte e világot, mint valami idegen tartományt, hová most érkezett meg. Egyedül csak abban különbözött Lucas bátya, hogy ő már testi alkatánál fogva is kevésbbé volt tragicus és rideg s viszont önzőbb volt, mint a Desdemona örvendő gyilkosa.

Különös dolog, de nem ritka az ily helyzetekben: a kétség vagy a mi ily esetben egészen egy vele, a remény egy pillanatra ismét visszatért lelkébe s gyötörni kezdte.

— Ha tévedtem volna? — tűnődék. — Ha Frasquita lenne az, a ki köhögött?

Balsorsának szorongásai közepett elfeledkezett arról, hogy ott látta a kandalló mellett a corregidor ruháit, hogy nyitva találta a malom kapuját, s hogy szemeivel olvasta gyalázatának írásbeli bizonyítékát.

Leguggolt tehát, átnézett a kulcslyukon, bizonytalanságtól és aggálytól reszketve.

A szemsugár azonban nem foghatott föl többet, mint egy keskeny háromszöget az ágyból és pedig a fejfelőli részből . . . De épen e keskeny háromszögben a vánkosok egyik vége is befoglaltatott, s e vánkosokon ott feküdt a corregidor feje!

Újra ördögi mosoly torzította el a molnár arczát.

Azt lehetett volna gondolni, hogy ismét boldognak érzi magát.

— Tehát végre tudom az igazságot . . . Most már gondolkozunk — dörmögé büszke nyugalommal.

S visszakúszott a lépcsőn, épen oly tapogatózva, mint a hogy fölment volt . . .

— A dolog nagyon kényes . . . Meg kell fontolnom. Van elég időm mindenre . . . tűnődék lejövet közben.

Mikor visszaérkezett a konyhába, leült annak közepén s kezébe rejtette homlokát.

E helyzetben maradt sokáig, mígnem egy gyöngé ütés lábán fölébresztette elmerüléséből . . .

A puská volt az, mely lecsúszott térdéről, s ily jeladással figyelmeztette.

— Nem, mondom neked, hogy nem — dörmögé Lucas bátya rámeredve a fegyverre. — Te nem kellesz nekem! Hisz az egész világ csak őket szánná, s engem meg fölakasztának. Egy corregidorról van szó, s corregidort megölni, még mindig menthetetlen bűn Spanyolországban! Azt mondanák, hogy alaptalan féltékenykedésből öltem meg, s aztán levetköztettem és az ágyamba tettem . . . Azt mondanák továbbá, hogy a feleségemet is pusztá gyanúból öltem meg . . . s engem fölakasztának! Különben is igen szomorú bizonyítékot adnék úgy a szívemről, mint az eszemről, ha életem végén annak tenném ki magam, hogy szánakozni kelljen a világnak rajtam! Hisz mindenki nevetne rajtam! Azt mondanák, hogy balsorsom egészen természetes, miután én ilyen púpos voltam, Señá Frasquita

pedig olyan szép. Nem, semmi esetre sem! Megboszúlni, okvetetlenül meg kell boszúlnom magam, s ha boszút álltam, diadalmaszkodni, megvetni, kaczagni akarok; én akarok kaczagni, nagyot s az egész világ fölött! Így aztán kikerülöm azt, hogy valaki gúnyolódhassék az én púpomon, melyet eddig majdnem irigyeltek tőlem, s mely bizony nem valami szépen mutatna az akasztófán!

Így tündött Lucas bátya, habár talán nem is adott magának számot pontosan gondolatairól. S ez elmélkedések következtében aztán visszatette helyére a fegyvert, föl s alá kezdett járni, kezét hátrátéve, fejét lesütve, mintha ott akarta volna megtalálni a boszút a padlón, lent a földön, az élet romjai közt, valami kegyetlen tréfában, mely meggyalázza s örökre nevetségessé tegye feleségét és a corregidort, a helyett, hogy a törvény előtt, párviadalban, a megbocsátásban, fönt az égben kereste volna boszúját... miként tette volna az ő helyében minden ember, kinek föllázadt lelke nem oly szilaj, hogy így akarja lábbal tapodni a természetnek, a társadalomnak és saját jobb érzéseinek kívánalmait.

Egyszerre csak a corregidor öltözetén akadt meg tekintete. Azonnal sétája is félbeszakadt.

Csakhamar arczán lassanként kimondhatatlan vidámság, öröm és diadalérzet ült ki... mignem végre rettentő kacajban tört ki, valami néma hahotázásban, a nélkül, hogy hangot adott volna, mert felt, nehogy meghallják ott fönt; öklével szorította vékonyát, nehogy megpukkanjon; úgy rázkódott, mint egy nyavalyatörös s végre kénytelen volt egy székre roskadni s úgy várni be, míg a káröröm e görcsrohamai elcsillapodnak. Maga volt a megtestesült mephistophelesi kacaj.

A mint lecsillapult, azonnal lázas gyorsasággal kezdett vetkezni; ruháit mind ráterítette azon székekre, melyeken a corregidoréi álltak, s aztán ennek egész öltözkékét magára vette: a csattos cipőtől kezdve egészen a háromszögű kalapig. Fölkötötte díszkardját, beburkolózott skarlátpiros köpenyébe, kezébe vette a pálczát és a keztyűket, kiment a malomból s a város felé vette útját, egészen úgy biczegve járás közben, mint a hogy Don Eugenio de Zuñiga szokott. Közbe-közbe így szólt magában, mintegy gondolatainak kiegészítéséül:

— A corregidorné is szép asszony ám!

XXI.

ÁLLJ! VIGYÁZZ!

Hagyjuk most magára Lucas bátyát s lássuk, mi történt volt a malomban attól kezdve, hogy magára hagytuk ott Seña Frasquitát, egészen addig, míg férje oda visszatért s oly ámulatba ejtő meglepetésre bukkant.

Egy óra elteltével azután, hogy Lucas bátya Toñueloval elindult, a megszorodott navarrai asszony, ki föltette volt magában, hogy nem fekszik le férje visszatértéig s harisnya-kötéssel töltötte az időt a hálókamrában, mely az emeleten állt, egyszerre csak keserves kiáltásokat hallott kívülről, azon hely felől, hol a malomárok zsilipje állott, s mely oda épen közel esett.

— Segítség, megfulladok, Frasquita, Frasquita! — kiáltott egy férfihang, kétségbeesett tompa nyögéssel.

— Jaj, Lucas volna? — gondolá a navarrai asszony oly rémülettel, melyet fölösleges leírunk.

Ugyanazon hálósobában volt egy kis ajtó, melyet már Garduñától hallottunk említeni, s mely tényleg a zsilip felső részére nyílt. Seña Frasquita habozás nélkül kinyitotta, annál is inkább, mert nem ismerte föl a segítséget kérő hangot, s ott állt szemtől-szemben a corregidorral, ki ép abban a pillanatban mászott ki víztől csurogva a megáradt malomárokból.

— Isten legyen irgalmas, Isten legyen irgalmas nekem — dadogá az aljas vén ember. — Azt hittem belefulok.

— Micsoda? Nagyságod az? Hát ez mit jelent? Hogy merészkedik? Minek jön ilyen időben? — kiáltotta a molnárné több boszankodással, mint ijedelemmel, de azért ösztönszerűleg visszahátrálva.

— Hallgass, hallgass asszony — hebegé a corregidor s besurrant utána a szobába. — Mindent elmondok . . . Jaj, majd bele fúltam. Úgy vitt már a víz, mint egy tollat! Nézd, nézd, mi lett belőlem!

— Ki innen, ki innen! — válaszolt Seña Frasquita a legnagyobb heveséssel. — Nincs szükségem semmiféle magyarázatra! . . . Nagyon is jól értek mindent! Törődöm is én vele,

ha bele is fül az úr! Hívtam én az urat? Jaj, soha ilyen gyalázatossgot! Hát ezért parancsolta úgy-e, hogy elvigyék hazulról a férjemet?

— Asszony, hallgass . . .

— Nem hallgatok! Takarodjék a corregidor úr innen rögtön! Takarodjék innen, vagy nem kezeskedem az életéért!

— Mit beszélsz?

— Azt, a mit hallott. A férjem nincs itthon, de azért én eléggé képes vagyok egymagam megőrizni a háza becsületét. Takarodjék az úr, a merre jött, ha nem akarja, hogy ismét visszarepüljön a vízbe, saját kezemmel dobom bele.

— Lelkecském, lelkecském, ne kiáltás olyan nagyon, nem vagyok én süket — kiáltott a vén kéjencz — ha én itt vagyok, megvan annak a maga oka . . . Azért jöttem, hogy megszabadítsam Lucas bátyát, a kit tevedésből elfogatott egy számár bíró . . . Hanem mindenekelőtt meg kell hogy száítsd a ruháimat . . . Még a bőröm is átázott . . .

— Azt mondom az úrnak, hogy takarodjék!

— Ugyan hallgass, te bolond . . . Mit tudsz te? Nézd, itt hozom az unokaöcséd kinevezését . . . Gyújts világot, aztán majd beszélhetünk . . . Egyébiránt addig is, míg a ruha száradni fog, én majd belefekszem ebbe az ágyba . . .

— Ah, persze! Úgy-e tehát bevallja az úr, hogy én érettem jött! Tehát bevallja az úr, hogy ezért parancsolta, hogy elvigyék innen a férjemet? Úgy-e azért hozta azt a kinevezést is? Jaj mennybéli szent angyalok, mit gondolhatott rólam ez a gyalázatos madárijesztő!

— Frasquita, én a corregidor vagyok!

— Hát még, ha a király volna is! Törődöm is én vele! Én vagyok a férjem felesége s úr vagyok a magam házában! Azt hiszi az úr, hogy én félek a corregidoroktól? El tudok én menni Madridba, el még a világ végére is igazságot kérni azon gyalázatos vén ember ellen, ki így hurczolja sárba tekintélyét! S a mi még több, föl tudom én tenni holnap mantillámat s föl tudom majd keresni a corregidornét . . .

— Egyiket sem fogod tenni — felelt a corregidor türelmét veszítve, vagy talán taktikát változtatva — mert lelőlek, ha látom, hogy nem lehet veled okosan beszélni . . .

— Lelő! — kiáltott föl Señá Frasquita tompa hangon.

— Lelőlek, le . . . S ne gondold, hogy azért valami bajom

lehet utólag. Véletlenül azt mondtam a városban, hogy ma éjjel gonosztevőket megyek üldözni . . . Tehát ne légy olyan oktalan . . . és szeress engem . . . A mint én is imádlak! . . .

— Tehát lőni akar, Señor corregidor — felelte a navarrai asszony, hátravetve karjait s előre hajolva testével, mintha rá akarna rohanni ellenfelére.

— Ha nem hagyod abba, bizony Isten rád tüzelek, s így legalább megmenekszem fenyegetéseidtól s meg szépségedtől is — felelt a corregidor félelemmel telve s egy pár pisztolyt vont elő zsebéből.

— Hát még pisztolyok is, s a másik zsebében pedig az unokaöcsém kinevezése?! — szólt Seña Frasquita fejével bólintva. — Úgy hát Señor, nem habozhatom a választással. Csak egy perczig méltóztassék várni, mindjárt világot gyújtok.

Így szólva, hirtelen a lépcsőnek rohant s három ugrással lent termett.

A corregidor megfogta a mécesest s a molnárné után ment, attól tartva, nehogy elszökjék előle; minthogy azonban neki hosszabb idő kellett, míg lemászhatott, mikor végre leért a konyhába, valósággal beleütődött a navarrai asszonyba, ki már hozzá fölmenőben volt.

— Nohát azt mondta az úr, hogy lelő? — kiáltott föl a rettenthetetlen asszony, egy lépést hátrálva. — Nohát állj, vigyázz, én már lövök!

S ezt mondva, arcához emelte azt a rettentő puskát, melynek akkora szerep jutott történetünkben.

— Megállj, szerencsétlen! Mit akarsz? — kiáltott a corregidor félholtan a rettegéstől. — Én csak tréfáltam azzal, hogy lövök . . . Nézz ide . . . Ezek a pisztolyok nincsenek megtöltve. Ellenben a kinevezés egész komoly dolog . . . Itt van, látod? . . . Nesze, na . . . Neked adom ajándékba . . . A tied . . . Ingyen, egészen ingyen . . .

S reszketve tette le az asztalra.

— Jó helyen van ott — felelt a navarrai asszony. — Holnap majd meggyújtom vele a tüzet, ha majd az uram a reggelit kéri. Kegyelmedtől még az örök üdvösség sem kellene; s ha valamikor az én unokaöcsém ide talál jönni Estellából, csak azért lesz, hogy összerugdossa kegyelmednek azt a gyalázatos kezét, a melyikkel az ő nevét erre az utálatos papírra

leírta! Úgy, megmondtam! Takarodjék a házamból! Tisztúljon hamar! Mert mindjárt nem állok jól magamról!

A corregidor mit sem felelt e szavakra. Csak elkékölt, elzöldült. Szemei fölfordultak, egész teste úgy kezdett vonaglani, mintha harmadnapos hideg rázná. Utoljára fogai is vacogni kezdtek s végig zuhant a padlón, iszonyatos görcsrohamnak esve zsákmányúl.

A malomárokba zuhanás, ruháinak csuronvíz volta, a hálósobabeli heves jelenet, megrémülése az asszony által neki szegezett puskától, végleg kimerítették a beteges öreg erejét.

— Jaj, meghalok — dadogá. — Hívd Garduñát . . . Hívd ide Garduñát . . . itt van a szakadéokban . . . Nem halhatok meg ebben a házban! . . .

Nem folytathatta. Szemei becsukódtak s ott maradt életelenül, mint a halott.

— S még meg is teszi, hogy meghal! — tört ki Seña Frasquita. — Szent Isten, no hisz még csak az kellene nekem! Mit csináljak én most ezzel az emberrel itt az én házamban? Mit fognak rólam mondani, ha meghal? Mit fog mondani Lucas? . . . Miként igazolhatom magam, miután én nyitottam neki ajtót? . . . Nem, nem . . . Én nekem lehetetlen itt maradnom vele! Föl kell keresnem férjemet; inkább ország-világra szóló botrányt csinálok, semhogy asszonyi becsületem kompromittáljam.

Ez elhatározásban megállapodva, félredobta a fegyvert, kiment az udvarra, megfogta az ott maradt szamarat, fölnyergelte úgy a hogy, kinyitotta a kerítés nagy kapuját s ellenére megtermett voltának, egy szökkenéssel nyeregben termett s a szakadék felé indult.

— Garduña! Garduña! — kiáltozta a navarrai asszony, a mint azon helyhez közel jutott.

— Itt vagyok! — szólalt meg végre az alguacil egy bokor mögül előbújva. — Kegyelmed az, Seña Frasquita?

— Én, én! Szaladj a malomba, segíts az uradon, mert meg akar halni! . . .

— Mit beszél kegyelmed? Ne bolondítsa az embert!

— Úgy van, a mint mondtam.

— De hát kegyelmed, a csodába, hova megy ilyen későn?

— Én? . . . Félre az útból te, ostoba . . . Én . . . én a városba megyek, orvost hozni! — válaszolt Seña Frasquita,

miközben szamarát oldalba ütötte sarkával, Garduñát pedig egy rugással útnak indította.

S ezzel ment . . . de nem a város felé, mint az imént mondta, hanem a szomszédos faluba.

Garduña nem vette észre az utóbbi körülményt, hanem csak lóhalálában ügetett a malom felé s így elmélkedett magában:

— Orvosért megy! . . . A szegény asszonytól ennél többet nem kívánhatni . . . De az a szerencsétlen ember! . . . No hiszen épen arra való idő volt, hogy megbetegedjék! . . . Az Isten is olyan kutyának adja a czukrot, a melyiknek már kihullott a foga! . . .

XXII.

GARDUÑA MEGTÍZSZEREZI MAGÁT.

Mikor Garduña a malomba ért, a corregidor épen kezdett magához térni s föltápászkodni iparkodott a földről.

A földön, épen mellette, ott hevert az az égő méces is, melyet a nagyságos úr maga kegyeskedett lehozni a hálókamrából.

— Már elment? ez volt Don Eugeniónak legelső kérdése.

— Kicsoda?

— Az ördög . . . Akarom mondani, a molnárné . . .

— El, Señor . . . Már elment . . . Még pedig azt hiszem, nem a legjobb kedvben távozott.

— Jaj Garduña, mindjárt meghalok . . .

— De hát ugyan mi lelte nagyságod? Az ég szerelméért!

— Beleestem a malomárokba s olyan lucok vagyok, mint a levesben elázott kenyér . . . A csontomat is átjárta a hideg.

— No hiszen, annak is most jut eszébe a járkálás!

— Garduña, vigyázz a nyelvedre! . . .

— Nem szoltam semmit, könyörgök.

— Hát akkor segíts ki ebből a bajból! . . .

— Futok, repülök. Meglátja nagyságod, milyen hamar rendbe hozok én mindent!

S ezt mondva, az alguacil egy szökkenéssel félkézbe kapta a mécesest, félkézzel pedig föltámasztotta a földről a corregidort, fölsegítette a hálókamrába, levetkőztette, ágyba fektette; a faskamrába rohant, egy ölfát hozott be, a konyhába ment, nagy

tüzet gyújtott, lehozta urának valamennyi ruhadarabját, két-három szék hátára rá terítette; még egy világot gyújtott, a konyhaszezen függőt pedig levette s visszament vele a hálósobába.

— Hát hogy vagyunk? — kérde ekkor Don Eugeniót, magasra emelve a mécsest, hogy jobban arczába világítson vele.

— Pompásan. Úgy veszem észre, izzadni akarok. Holnap majd fölakasztatlak, Garduña.

— Ugyan miért tenné nagyságod?

— S még elég vakmerő vagy kérdezni? Azt hiszed, hogy a mikor én elfogadtam a te tervedet, azzal a szándékkal tettem, hogy majd egyedül feküdjem ebben az ágyban? S hozzá még másodszor is fölvegyem a keresztség szentségét! Holnap lesz a napja, hogy fölakasztatlak!

— Dehát legalább beszélje el egy kissé nagyságod... Mi történt az asszonynyal?

— Az asszonynyal? Meg akart ölni! Ez volt az egész eredmény, mit tanácsaid révén elértem. Mondom, holnap akasztófára juttatlak.

— Talán még sem jutunk épen odáig, Señor corregidor! — felelt az alguacil.

— Te szemtelen, hogy mersz így felelni? Talán a miért így látsz itt fekvé?

— Dehogy, Señor. Hanem, mert azt hiszem, Seña Frasquita még sem viselkedhetett nagyságod irányában oly embertelenül, mint nagyságod meséli, mikor ő maga sietett a városba orvosért!...

— Mennybéli szent Isten! Biztos vagy benne, hogy a városba ment? — kiáltott föl Don Eugenio, jobban megremülve, mint bármikor előbb.

— Ő legalább azt mondta saját maga...

— Szaladj, Garduña, szaladj! Jaj végem van, menthetetlenül! Tudod-e, miért ment Seña Frasquita be a városba? Hogy mindent elmondjon a feleségemnek!... Hogy megmondja, hogy én itt vagyok... Jaj Istenem, jaj Istenem!... Miként gondolhattam volna is én azt! Azt hittem, a faluba ment, hogy a férjét fölkeresse, s minthogy azt ott biztos kezek őrzik, mit sem törődtem elmenetelével. De hogy a városba menjen!... Garduña, szaladj, szaladj!... Te jó kengyelfutó vagy; előzd meg végső veszedelmem! Előzd meg, hogy be ne jusson házamba az a rettenetes molnárné!...

— S ha megteszem, nem akasztat föl nagyságod? — kérde gúnyosan az alguacil . . .

— Ellenkezőleg. Neked ajándékozom egy pár újdont új cipőmet, mely nekem úgy is nagy. Adok neked mindent, a mit kívánsz.

— Hát akkor rohanok. Nagyságod aludjék békében. Fél óra alatt visszajövök s a navarrai menyecske is ott fog hűsölni a dutyiban . . . Nem hiába járok én gyorsabban még a számárnál is.

E szavakat mondva, Garduña eltűnt a lefelé vezető lépcsőn.

Magától értetődik, hogy azalatt, míg az alguacil távol volt, történt a molnár visszajövele a malomba s az említett látományokat látta a kuleslyukon át.

Hagyjuk tehát a corregidort a más feleségeágyában izzadni; hagyjuk Garduñát a város felé rohanni, hová csakhamar követte őt Lucas bátya a skarlátpiros köpenyben s a háromszögű kalappal, s magunk is kengyelfutókká válva, siessünk egyenesen a szomszéd faluba, a derék Seña Frasquita nyomába.

XXIII.

MEGINT A PUSZTA S AZ EMLÍTETT HANGOK.

Az egyetlen kaland, mi a navarrai asszonynyal a malomtól a faluig tett útjában történt, az volt, hogy kissé megszeppent, mikor észrevette, hogy valaki egy vetés közepén tüzet csíhol.

— Ha a corregidornak valamelyik poroszlója találna lenni? Ha engem most elfogna? — aggódék a molnárné.

S ugyanazon perczen számárorcítás ütötte meg fülét épen arról az oldalról.

— Ki jár erre számaron, ily késő órában? — tünődék tovább Seña Frasquita! — Aztán az is bizonyos, hogy erre körülbelől sehol sincs itt gyümölcsös kert, sem semmiféle majorház! . . . Lelkemre mondom, úgy látszik, ma éjjel a gonosz szellemek ugyancsak kedvökre üzik játékaikat! . . . Mert csak nem lehet az az én uram számar! . . . Mit csinálna most Lucas éjfélkor s ott messze lent az országúttól? Persze, persze . . . Bizonyosan csak kém az . . .

A kanczaszamár, melyen Seña Frasquita lovagolt, e pillanatban szintén ildomosnak vélte visszaordítani.

— Csitt, átkozott barma! S jól beleszúrt háta közepébe egy nagy gombostűvel.

S attól felve, nehogy még valami más kellemetlen találkozása legyen, szintén letérítette szamarát az országútról s a vetéseken keresztül nyargalt vele.

Így aztán minden más baj nélkül elért a helység házának kapujához, úgy éjfélt tizenegy óra tájt.

XXIV.

EGY KIS KIRÁLY AZ IDŐBEN.

Lucas bátya szép majma már alva találta a bíró urat, ki feleségének háttal fordúlva feküdt s így ezzel osztrák kétfejű sast képezett, mint a mi halhatatlan Quevedonk mondja, mikor Toñuelo a hitestársak hálósobáján zörgetett, tudatva Señor Juan Lopezzel, hogy beszélni akar vele Seña Frasquita, abból a malomból.

Nem tartjuk szükségesnek pontosan följegyezni mindazon szitkozódásokat és átkozódásokat, mik a díszes bíró fölébredését és fölöltözködését kísérték, csak azon pillanatra ugrunk át, midőn a molnárné őt végre jönni látta, még pedig úgy nyújtózkodva, mintha valami akrobata lett volna, ki izmait edzi. A bíró iszonyú hosszú ásítózás közepette kiáltotta:

— Hát szép, jó estét Seña Frasquita! Ugyan miféle szél hajtotta ide? Hát nem megmondta Toñuelo, hogy maradjon veszteg a malomban? Így szegi meg kegyelmed a hatóság parancsát?

— Okvetetlenül beszélnem kell az urammal — felelt a navarrai asszony. Ebben a pillanatban látnom kell őt! Mondják meg neki, hogy itt a felesége.

— Kell, kell, miféle kell? Kegyelmed feledi, hogy most a királylyal beszél . . .

— Hagyjon békét nekem a királyságával, Señor Juan! Semmi kedvem most a tréfára! Nagyon jól tudja az úr, hogy mi az én bajom! Nagyon jól tudja az úr, hogy miért fogatta s miért záratta el az uramat!

— Nem tudok én semmit, Señã Frasquita . . . A mi pedig a kegyelmed urát illeti, nem záratta azt el senki! hanem ott alszik jóízűen a házamban, akár csak otthon, s úgy láttam őt, mint vendégemet. — Gyere csak Toñuelo, Toñuelo! Menj föl a padlásra s mondd meg Lucas bátyának, hogy keljen föl és siessen ide . . . Hát addig is izé . . . Mondja csak, mi is történt kegyelmeddel! . . . Talán félt egyedül aludni otthon?

— Hallja, becsülje meg magát, Señor Juan! Jól tudja az úr, hogy nem szeretem a tréfiút, de meg az ilyen komoly beszédből sem kérek! A mi velem történt, az nagyon egyszerű. Az úr és a Señor corregidor összeesküdtek az én vesztemre; hanem azért mind a ketten szépségesen fölsültek! Én itt vagyok és semmiért sincs okom pirúlni, a Señor corregidor pedig ott van a malomban s haldoklik.

— Haldoklik, a corregidor? — kiáltott föl alárendeltje. — Señora, tudja kegyelmed, hogy mit beszél?

— Azt, a mit hallott! Beleesett a malomárokba s majdnem belefűlt; úgy látszik valami tüdőgyuladást kapott, vagy tudom is én . . . Ez a corregidorné dolga! Én csak a férjemért jöttem, s az a szándekom, hogy még holnap reggel Madridba megyek s mindent elmondok a királynak . . .

— Az ördögbe, az ördögbe! — dörmögte Señor Juan Lopez — hejh Manuela! Te leány! . . . Menj es nyergeld föl a szamarat . . . Señã Frasquita, én a malomba megyek . . . Jaj kegyelmednek, hogyha bántotta a corregidor urat!

— Bíró uram, bíró uram — kiáltotta e perczben Toñuelo félholtan rohanva oda. — Lucas bátya nincs a padláson, a szamara is hiányzik az istállóból s az udvar kapuja is ki van nyitva . . . Bizony a mi madarunk elrepült.

— Mit beszélsz? — ordított Señor Juan Lopez.

— Szentséges szűz anyám, mi fog történni odahaza — kiáltott föl Señã Frasquita. — Fussunk bíró uram, egy pillanatot se veszítsünk . . . A férjem megöli a corregidort, hogy ha ott találja ebben az órában . . .

— Hát azt hiszi kegyelmed, hogy Lucas bátya a malomba ment most?

— Persze, hogy azt hiszem. — Sőt többet mondok, a mikor erre jöttem, találkoztam vele, csak hogy nem ismertem meg. Kétség kívül ő volt az, a ki a vetés közepeben tüzet csíhott! Jaj Istenem, ha elgondolom, hogy néha egy baromnak

több esze van, mint magának az embernek . . . Mert hát tudja meg, bíró uram, hogy a mi szamaraink megismerték egymást s ordítottak is egymásnak, míg az én Lucasom s én nem ismer-tük meg egymást s nem szóltunk egymáshoz . . . Sőt inkább mindegyikünk iparkodott elkerülni a másikat, mert azt hittük egymásról, hogy kémeek vagyunk . . .

— Na hiszen drágalátos egy ember az a kegyelmed Lucasa — felelt a bíró. — Hanem hát csak menjünk, majd meglátjuk, hogy mit csinálunk kegyelmetekkel, mind a kette-jökkal! Én velem ugyan nem tréfál senki fia! Én vagyok a király! . . . De nem olyan király, mint a ki most Madridban uralkodik, vagy ott a Pradon kocsikázik; hanem olyan, mint a milyen valaha Sevilában uralkodott: Rettenetes Péter! — Hej, Manuela, hozd a botomat s mondd meg az asszonyodnak, hogy megyek.

Sietve engedelmeskedett a cseléd, ki mellesleg mondva, sokkal takarosabb egy személy volt, semmint akár a bíróné asz-szonyom, akár az erkölcs szempontjából tanácsos lett volna. S minthogy a Señor Juan Lopez öszvére is már föl volt nyer-gelve, Seña Frasquita s a bíró elindultak a malom felé, követve a nélkülözhetetlen Toñuelótól.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

HARASZTI GYULA.

SZÍVHERVADÁS.

Elszállt az ábrándok csapatja —
S ki tudja merre jár!
Szárnyát sietve csattogtatja
Az elkésett madár.

Szívem virányát ős lepé meg,
Hervasztó, bús, deres;
Elszállt belőle álom, ének,
Mind enyhébb tájt keres.

Ha meglep néha még az álom,
A multról álmodom
S a mult tallóját sirva járom,
Ha csendül még dalom.

A tél közelg, a nyárnak vége
S a siró, méla dal —
Kóválygva száll a messzeségbe
Mind halkabb lesz s kihal . . .

KOZMA ANDOR.

A VÁLTSÁG.

Kedves hajós, oh kérlek,
Ne indulj, oh ne még,
Mindjárt kivált nővérem,
Nézd, hogy' siet felénk!
Fényes gyémántod, testvér,
Szabaddá tesz, no lát'd!
— Drágább az életednél,
Evezz, hajós, tovább.

Kedves hajós, oh kérlek,
Ne indulj, oh ne még,
Mindjárt kivált fivérem,
Nézd, hogy' siet felénk!
Gyöngyös csatoddal, testvér,
Szabaddá téssz, no lát'd!
— Drágább az életednél,
Evezz, hajós, tovább.

Kedves hajós, oh kérlek,
Ne indulj, oh ne még,
Kivált atyám azonnal,
Nézd, hogy' siet felénk!
Mentéddel megmenthetnél,
Szívem atyám, no lát'd!
— Drágább az életednél,
Evezz, hajós, tovább.

Kedves hajós, oh kérlek,
Ne indulj, oh ne még,
Kivált anyám azonnal,
Nézd, hogy' siet felénk!
Lánczoddal megmenthetnél,
Szívem anyám, no lát'd!
— Drágább az életednél,
Evezz, hajós, tovább.

Kedves hajós, oh kérlek,
Ne indulj, oh ne még,
Jó kedvesem, kivált ő,
Nézd, hogy' siet felénk!
Ha ide adnád, kedves,
Váltságúl kardodat!
Megállj, hajós, várj, meglesz!
És mindent odaad . . .

Német népdal-gyűjteményből

SZÁSZ BÉLA.

A GYÜLEKEZÉSI ÉS EGYESÜLETI JOGRÓL.

Második közlemény. *)

II.

A GYÜLEKEZÉSI JOG CODIFICATIÓJÁRÓL.

A gyülekezések jogrendjét, nem annyira elvi, mint törvényalkotási szempontból, tudniillik az értelmezés és alkalmazás könnyebbégeért, két elkülönített területre: azok belső és külső jogrendjére osztanám.

Az elsőnek, a gyülekezések belső jogrendjének, körébe tartoznak a gyülekezés összes belügyei, névszerint: az összehívás, a résztvevés és a vezetés körül előforduló jogi kérdések és azok alaptételei.

1. Az összehívás.

Magyarország minden honpolgárának alkotmányos szabadságot engednék arra, hogy előleges hatósági engedély nélkül nyilvános jellegű gyülekezésben részt vehessen s minden képviselő-választásra jogosított polgárának arra, hogy ilyen gyülekezést összehívjon, a következő föltételek alatt:

a) A gyülekezésnek nemcsak egységi természetét, hanem jogalapját is annak célja képezvén, ennek megállapítva kell lennie, mielőtt a gyülekezés létrejön. A gyülekezésen való megjelenésnek és a gyülekezés összehívásának első és elengedhetetlen föltétele tehát e cél kimondása, illetve a meghívni szándékoltakkal tudatása, a vagy nyilvánossá tétele.

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 186. számában.

b) A gyülekezés összehívói a fölszólítás vagy meghívó teljes tartalmát szabad királyi és rendezett tanácsú városokban a polgármesternél, két nappal, egyéb községekben pedig a főszolgabírónál négy nappal előre bejelenteni tartoznak. Összehívók alatt azok a személyek értetnek, kik a gyülekezés célját megállapítják s annak kitűzése mellett a gyülekezést létrehozzák. Az összehívó honpolgárok számának politikai célú gyülekezéseknél legalább ötnek, egyéb célúaknál legalább háromnak kell lennie. A szó- vagy írásbeli meghívónak, a cél általános megjelölésén kívül, tartalmaznia kell a gyülekezés helyét és időpontját is.

c) Ha a fölszólítás vagy meghívó magának a tárgyalásnak módját és sorrendjét is tartalmazza, ez esetben az tényleg napirenddé válik, a melyhez, a gyülekezést vezetők kívánatára, az összes résztvevők alkalmazkodni tartoznak.

Jegyzet. A fentiekből önként következik, hogy egyéneknek összehívás nélküli véletlen vagy szándékos összecsoportulása, a mely valakitől arra használtatik föl, hogy meggyőződését kifejezze, valamely tényt köztudomásra hozzon, vagy valamely tetre — akár megengedetre, akár tilalmazottira — fölszólítást intézzon: nem gyülekezés, tehát nem is áll a gyülekezési jog védelmében. Ez csoport vagy összecsoportulás lesz, mint ilyen jön jogi elbírálás alá, s mint ilyen utalandó a rendőrhatóság jogkörébe.

2. A tagság kérdése.

A gyülekezés összehívóinak kétségtelen jogának kell lennie bármely nekik tetsző föltételhez kötni a tagok megjelenését. Kellőleg elzárt helyen tűzhetnek ki tehát belépti díjat is, vagy szoríthatják a résztvevést a lakosság valamely életmód, osztály, avagy foglalkozás szerint meghatározott tagjaira. Sőt lehet vonatkozással a meghívó bizonyos megállapítható nyilvános működésre. (Munkás-, választó-, pártgyülekezések stb.) Az egyesek dolga marad aztán, hogy a meghívóban körülírt föltételek alatt részt akarnak-e venni a gyülekezésben, vagy nem. Ilyen esetekben mindenkinek, a ki a kitűzött föltételeknek megfelel, vagy a megkívántató kellékeknek birtokában van, joga leend a résztvevésre. Sem az összehívóknak, sem magának a gyülekezésnek nem áll azonban jogában a meghívás erre vonatkozó kifejezésének utólagos megszorításával vagy korlátozott értelmezésével bárkit is a gyülekezésből kizárni. Magától

értetik azonban, hogy midőn a kifejezés az által tetetik szabattossá és könnyen meghatározhatóvá, hogy bizonyos tárgyi ismertető jelekre hivatkozik, — az ismertető jelek fölmutatása mindenesetre jogot ad a megjelenésre. Vitás esetben magok az összehívók jogosítvák dönteni meghívásuk értelme fölött.

A résztvevési jogban a tagoknak nemcsak az a jogosítványa foglaltatik, hogy a tárgyalást végig hallgathatják, hanem az is, hogy abban tényleg részt vehetnek. Minthogy pedig a tárgyalás célja abban áll, hogy a gyülekezés tagjainak közös meggyőződése kifejezésre jusson, minden jelenlevőnek jogának kell lennie, a magáét szabadon nyilvánítani. A szólásszabadság jogelve követeli ezt, melynek fogalma és konkrét jogosítványai a gyülekezési joggal, mint annak eltető föltétele, együtt fejlődtek ki. Jogi korlátai azonban, hogy minden személyeskedésnek és minden tetre való egyenes fölhívásnak, avagy izgatásnak kizárva kell lennie. A gyülekezés, illetve a tanácskozás vezetőjének nemcsak joga van, hanem kötelessége is, a szónoktól, ki e korlátok ellen vét, a szót megvonnia. Ellenkező esetben, mint együttes okozó leendő felelős az illetővel a jogrendellenes következményekért.

A szavazás elrendelését, mint constatálását azon tényállásnak, hogy mennyiben éretett el a gyülekezés célja, minden résztvevőnek joga van kívánni. Minthogy azonban az egyesek vélemény- vagy önelhatározási jogának úgy a gyülekezés előtt és tartama alatt, mint szétoszlása után érintetlenül kell maradnia, kötelezettség sem a gyülekezésen való résztvevésre, sem a résztvevés folytatására egyáltalán nincsen, még kevésbé van a szavazással eldöntött határozatoknak az egyesekre nézve kötelező ereje, sem olyan irányban, hogy meggyőződésök mellett megmaradjanak, sem pedig, hogy bármiféle szolgáltatást teljesítsenek. A szavazás tehát nem egyéb, mint az egyéni meggyőződéseknek, csupán a gyülekezésen történt, futólagos nyilvánulásukban való összegezése. Eredménye tisztán szellemi jelenség, a hatalom vagy rendelkezés minden jelentősége nélkül. Hasonlít a pillanatnyi fényképfölvételhez, a melyből nem tudni, csak következtetni lehet rá, hogy a lefényképezett a fölvétel előtt mit csinált, vagy utána mit fog csinálni. Hatása tehát, természeténél fogva, az informatio, a tájékoztatás határát soha át nem lépheti.

Ámde a hatóságok, a kormány, a törvényhozás vagy a

korona tájékoztatása nem mindig meríti ki a gyülekezés célját, nem mindig felel meg a résztvevők többsége közös törekvésének. Ilyen esetben, mikor a gyülekezés a pusztá hangulat-keltést, informatiót vagy kérvényezést nem tartja elégnek, hanem tagjaitól különböző teljesítéseket, a közös megállapodás eléréséhez eszközöket, vezetőitől a gyülekezés tartamát túlélő tevékenységet vár: ezt csak egyesületté alakulás által érheti el. Épen ezért, a legszabadelvűbb állásponton codificált gyülekezési jog is csak úgy lehet hatékony, csak úgy ér valamit, ha vele karöltve minden gyülekezésnek (a kellő formák megtartásával) könnyűvé tétetik egyesületet alakítani.

3. A vezetés.

A gyülekezés, ha célja előre meg volt határozva, a mint összejött, egységgé is vált, melynek vezetéssel és képviselettel kell bírnia. Úgy a tárgyalás vezetése, mint annak tartama alatt a gyülekezés képviselete ugyanazon személyekből áll. A vezetésnek, a tanácskozást rendező elnökkel együtt, legalább három személyből kell állani. Természet szerinti joga a gyülekezésnek, hogy vezetését a meghívottak sorából szabadon válassza s ezt eszközöltetni az összehívók kötelessége, és pedig azonnal a gyülekezés megnyitása után.

A mint ez megtörtént, a vezetés jogai és kötelességei előállottak.

A vezetésnek joga van, sőt — valameddig helyét el nem hagyja — kötelessége is a tanácskozás külső rendje fölött őrködni. Joga van tehát a zavargókat rendre utasítani, esetleg a gyülekezésből kiutasítani s e részben neki mindenki engedelmességgel tartozik. A vezetés rendelkezéseivel szemben az egyes résztvevőnek, még ha igazságtalannak tartja is, nincs más eszköze, mint a gyülekezés elhagyása.

Kötelessége továbbá a tanácskozást vezető elnöknek a napi rendet mindenkivel megtartatni. E kötelességéből kifolyólag minden szónoktól megvonhatja a szót, ha az illető a napi rendtől, vagy ilyennek hiányában, a gyülekezés kitűzött céljától beszédében szándékosan vagy konokul eltér.

A gyülekezés külső jogrendje az állami érdek és a jogrend biztosítására szolgáló szabályok összességéből áll. Indoka és jogosultsága azon a kétségtelen tényen alapul, hogy minden gyülekezés, természeténél fogva, egy előre meg nem határozható s minden mértéket nélkülöző külső hatalmat fejthet ki. Hatalmat és elemi erőt, a mely, minthogy neki az egyes ellenállani nem képes, a közbiztonság veszélyének csíráját hordhatja magában. A kormányzat föladata, hatóságai útján, ilyen esetleges veszélyeknek gátat vetni. A gyülekezések külső jogrendjének épségben tartása tehát par excellence a közbiztonsági szolgálat jogkörébe tartozik.

A hatóság beavatkozási kötelessége, a gyülekezés tárgya és tartalma szerint, két irányban állhat elő.

Előállhat mindjárt a gyülekezés megalakulásával szemben, ha a gyülekezés célja, mint olyan, magával a jogrenddel egyenes ellentmondásban van. Az alaki és specialis kellékeket nem tekintve is, ez az eset mindig fönforog, valahányszor a gyülekezésre való fölszólítás egyszersmind valamely cselekvésre való fölszólítást is foglal magában. Mert az, hogy a gyülekezés cselekvésbe menjen át, ellenkezik annak természete- és lényegével s ezentúl, a gyülekezési jog ekkora kitágítása mellett, a jogbiztonság megvédése annyi akadályra találna, hogy magát a gyülekezési szabadságot kellene indokolatlan korlátozással megszorítani. Semmi kétség tehát, hogy a rendőrhatóságnak joga is, kötelessége is az ily gyülekezést nemcsak betiltani, hanem szükség esetén megakadályozni is, megakadályozni a közveszélyes csoportosulásokkal szemben alkalmazni szokott eszközökkel.

Egészen más tekintet alá esik az oly gyülekezés, a melynek célja csupán a fönnálló törvénynek vagy jognak megváltoztatására irányul, és pedig a napi rend fölötti tanácskozás útján való *más meggyőződésnek* teremtése s az alkotmányos tényezőknek ily módon való befolyásolása által. Az ily célú gyülekezést szabadnak kell nyilvánítanunk. Szabadnak még akkor is, ha előre láthatólag a tanácskozás eredménye a fönnálló jog iránti köteles tiszteletet sokak lelkében mélyen megingatná. A gyülekezési szólásszabadság kérdésénél a sajtószabadság alapelve követel magának érvényesülést. Meggyőződés alakítása a polgárság nagyobb tömegeinél: ez a hivatása mindegyiknek. Míg azonban a sajtó izgatásának hatása csak bizonyos idő elteltével és a népakarat alkotmányos nyilatko-

zásainál utólag észlelhető, a gyülekezés minden izgató érvelésére azonnal, a helyszínen választ ad. Míg a sajtóban csak kis számú polgároknak vágya, gondolkozása, törekvése nyilvánzik, mely igaz hogy lehet megindítója az általános közvélemény gyökeres változásának is, — addig a gyülekezéseken maga a polgárság tömege azért jelenik meg, hogy a kész közvéleménynek kifejezést adjon. A gyülekezések szólásszabadságának fontossága és értéke tehát magára az alkotmányos életre, az alkotmány állandó és szilárd fejlődésére talán nem nagyobb, mint a sajtószabadságé, de mindjárt utána következik. Népképviselési rendszer mellett a gondolkodás szabadsága és a meggyőződés szabad terjesztése kormányzók és kormányzottaknak egyformán érdekében áll s mind a kettő nélkül általános békés fejlődés alig képzelhető. Épen a gyülekezési jog terén tehát csakis közvetlen nagy veszély esetén adható meg bármiféle felsőbbbségnek a szólásszabadság korlátozása.

Azonban épen a szólás- és véleményszabadság érdekében eltiltandó, hogy gyülekezésben az erőszak eszközével, fegyverrel, bárki megjelenhessék.

A rendőrhatalóság minden gyülekezésen, a mely nyilvános jellegű, egy vagy két kiküldött által képviselteti magát, a kik helyeket a gyülekezésben tetszés szerint választják meg. A rendőrhatalóság felelősség terhe alatt tartozik gondoskodni a rend fentartásához szükséges eszközökről. S midőn a nyilvános állapotok indokolttá teszik, vagy akár a gyülekezés célja, akár pedig a tanácskozás tárgya olynemű, hogy a meggyőződés nyilvánításától a tettelegességre való áttérés igen közelfekvő: jogot kell neki adni arra is, hogy a kellő számú fegyveres erőnek nemcsak készen tartását, de akár a gyülekezés helyén való megjelenését is elrendelhesse.

A rendőrhatalóság kiküldötte bármikor föloszlathatja a gyülekezést, ha annak magatartása által a közbiztonságot vagy a közérkölcsiséget közvetlenül fenyegetve látja. Ide vonatkozó rendelkezését a helyszínen indokolni senkinek, még saját felsőbbbségének sem tartozik. Discretionalis hatalmának gyakorlását ép oly kevésbé osztja meg bárkivel, a mint egymaga viseli úgy mulasztás, mint túlszigor esetén a törvény előtti felelősséget is.

A rendőrhatalóság intézkedéseivel szemben se a gyülekezés vezetőinek, se a résztvevőknek az illetékes bíróság-

nál benyújtandó panaszon kívül egyéb jogeszköz meg nem adható. A hatósági intézkedés nyilvános helytelenítése, az ellene való izgatás vagy éppen ellenszegülés annál súlyosabban megtorlandó, mert a legszigorúbb rendőri intézkedés: a betiltás vagy éppen föloszlatás is, olynemű jogsérelmet soha nem okozhat, melynél az utólagos jogorvoslat, egyesek érdeke vagy szerzett jogának kockáztatását idézné elő.

Országgyűlési, törvényhatósági vagy községi választók nyilvános jellegű gyülekezése bárki által összehívható, egy helybeli választónak, a községi előjárásnál, 24 órával előre történt bejelentése után. Ilyen gyülekezések csakis a választás kitűzése napjától a választás befejezésének napjáig tarthatók. Nem vélem szükségesnek a választói gyűléseknek azt az európa-szerte meghonosult korlátozását, hogy azokon csak beírt és helybeli választók vehessenek részt. Az activ választói jogosultság oly könnyűséggel szerezhető meg hazánkban mindenki által, hogy az ilyennel még nem, avagy csak átmenetileg nem bírók közügyekkel való foglalkozását, egyenesen azok politikai nevelése céljából nem akadályozandónak, hanem lehetőleg előmozdítandónak találom.

Országos vásárok idején és helyén azonban gyülekezések tartását csak zárt helyen engedélyezném.

Az ország fő- és székvárosában, a mely napokon az országgyűlés valamelyik háza vagy a delegátiók ülést tartanak, se azon utcákban, a melyeken azok helyiségeinek bejáratai vannak, se pedig azon utcák, utak vagy téreken, a melyek közvetlenül amazokból nyílnak, szabad ég alatti gyülekezést nem vélek megengedhetőnek. Egyfelől a törvényhozás tagjainak tanácskozási helyökkel való zavartalan közlekedése, másfelől pedig izgalmas közhangulat idején illetéktelen elemek nagyobb tömegének a törvényhozás színterétől távoltartása: tesznek kívánatossá ilyen rendelkezést, (külföldi államokban például Németországban a törvényhozás helyiségeitől egész két mérföldnyi távolságra tilalmaztatik nyilvános gyülekezések tartása).

A gyülekezés föloszlatása után, legyen az akár a tanácskozást vezető elnöktől, akár a rendőrhatóságtól elrendelve, bejelentés és a két vagy négy napi határidő megtartása nélkül újból gyülekezni nem szabad. Annak meghatározását, hogy a gyülekezés eloszlásának, tagjai kisebb-nagyobb száma szerint

mennyi idő alatt kell végbe mennie, egy negyed órán fölül, a rendőrhatalósági kiküldött discretionális hatalmára bíznom. Mindenesetre a rendőrhatalóság kötelessége a távozni vonakodókkal szemben a közbiztonsági szolgálat teljes erélyével föllépni.

Hátra volna még meghatározni, hogy hány tagot számálhasson az olyan küldöttség vagy csoport, mely a gyülekezés határozatát, megbízásból vagy a nélkül, hatóságok avagy magánosokkal közölni kívánja. Elejét akarván venni annak, hogy a tanácskozás következtében esetleg beállott izgalom hatása alatt erőszakoskodások forduljanak elő: a gyülekezés küldöttségének számát korlátoznunk kell. Huszonöt főnyi küldöttséget minden körülmények közt teljesen kielégítő számúnak gondolok.

Egyeseknek a gyülekezésben elkövetett büntettei, vétségei és kihágásai, csak mint az illetőknek saját tényei jöhetnek elbírálás alá. Nem számítva ide természetesen azt, ha velök együtt, mint fölbujtók, büntető-törvényünk rendelkezése szerint mások is vétkesek. (Büntető-törvényünk kimerítő és helyes intézkedései a nyilvános gyűlésen vagy csoportban elkövetett büntettek és vétségek minősítéséről, fölöslegessé teszik, hogy ilyennemű jogsérelmek megtorlására a gyülekezési jogról szóló törvény külön is kiterjeszkedjék.

A törvény minden egyéb rendelkezéseit azonban, úgy azokat, melyek korlátozásokat állapítanak meg, mint még inkább azokat, melyek a gyülekezési és a szólásszabadságot kiterjesztik, szigorú büntetési sanctióval tartom ellátandóknak.

Sőt tovább is megyek. A gyülekezési törvény rendelkezéseivel szemben elkövetett jogsértő cselekvényeket vagy mulasztásokat, úgy hatóságok, mint magánosok részéről, hivatalból tartom az illetékes törvényszék előtt üldözendőnek.

VADNAI ANDOR.

ARANY JÁNOSNAK KIADÁTLAN LEVELEI.

Isten és jó szülőim után egykori tanítóim és tanárain azok, kik irányában a legnagyobb tisztelettel viseltetem. Főlöszleges ennek az érzésnek okát adnom. A ki tanult tőlök, az megért; a ki pedig — mint jó magam is — érzi és tudja, hogy a kiváló emberek által elhintett magnak legnagyobb része kösziklára hullt, az is, magába szállva, szintén megért. Nagyon érthető tehát, hogy egykori, ma már, fájdalom, legnagyobb részt boldog emlékezetű tanárain közül Arany János az, ki iránt életében határtalan tiszteletet éreztem, és a kinek emlékét a kegyelet legtisztább érzelmeivel őrizem. Nem is háborítom meg ez érzés nyilvánításával az ő nyugalmit s bizonyára azokat sem sértem meg vele, kik egykor őt büszkeséggel vallhatták a magokénak!

Ezt a kegyeletes tiszteletet mindenhol büszkeséggel nyilvánítom s ennek köszönhetem, hogy rátaláltam Arany Jánosnak alábbi azon öt darab levelére, mely eddigelé ismerve nem volt.

Leírom, miként és hogyan jutottam e leveleknek birtokába.

Sorsom úgy akarta, hogy a magyar országgyűlés képviselőházának megtisztelő bizalmából a borsodmegyei dedesi választó kerületben mint kiküldött vizsgáló biztos a vizsgálatot megejtsem. E célból a Borsodmegyével határos gömörmegyei Putnok városkába mentem, hogy onnan ránduljak ki a közel eső kerületbe. Putnokon megismerkedtem Farkas Gyula, ottani ügyvéddel, ki azután elhalmozott magyar vendégszeretetének teljes tárházával. Nevezett házi gazdám látva, hogy mily meleg érdeklődéssel viseltetem hazai íróink és költőink iránt s tapaszt-

talva, hogy mint keresem föl Putnokon a sors üldözte Tóth Edének szülő- s Tompa Mihálynak, mint volt keleméri papnak, megénekelt egykori lakóházát s főkép észrevéve, hogy az Arany János és Tompa Mihály közt fönnállott barátság és levelezés iránt mennyire érdeklődöm, egy estve kijelenté, hogy hiszen neki is vannak Tompára és Aranyra vonatkozó iratai és levelei.

Szomjú lélekkel kaptam az iratok után s örömem határtalanná vált, mikor az iratok között Arany Jánosnak sajátkezüleg írt leveleire ismertem. Örömem és lelkesedésem csak fokozódott, midőn Arany Jánosnak Ráth Mór által kiadott levelezése között e leveleket nem találtam meg.

Mint különben is vizsgáló biztos azonnal vallatóra fogtam az én kedves házi gazdám: hogyan jutott ő e levelek birtokába? Elmondá, hogy néhai Tompa Mihályné hagyatékát ennek nővére, özvegy Csizyné, örökölvén, most nevezett asszonyosság őt bízta meg az örökségi ügy rendezésével és hogy miután a hagyatéki ügyet rendezé, az örökösnő engedelmével néhány íratot és levelet a hagyatékból emlékül magának megtartott.

A leveleket lemásoltam és nehogy visszaélést kövessék el, Farkas Gyula barátommal az eredeti levelek birtokosával átrándultam Hanvára özv. Csizyné asszonyához, beegyezését kikérendő ahhoz, hogy a leveleket nyilvánosságra hozhassam. Megnyerve erre nézve az engedélyt, csak a magyar irodalomnak és a magyar nemzetnek vélek szolgálatot tenni, midőn hazánk nagy költőjének, az én felejtethetlen kedves tanáromnak, e leveleit nyilvánosságra hozom.

BESSENYEI FERENCZ,
országgyűlési képviselő.

A levelek itt következnek :

I.

Nagy-Kőrös, febr. 10. 1856.

Kedves jó Miskám! Oly rég volt már az, hogy neked írtam, miszerint épen nem véték a decorum ellen, ha újra fölveszem »levelezői tollamat», mely a beállott esztendő folytán mindekkorig »hanyag tétlenségben pangott». Január 7-éről szól a te utolsó leve-

led — azaz nem utolsó, ha Isten éltet s megtart az irántami barátságban, melynek ugyan elvesztésétől most inkább reszketek, mint valaha, mert eszembe jutott, hogy a rám bízott «izét» mostanig sem írtattam le, mit azóta háromszor is megtehettem volna. Ezenel csombókot kötök zsebkendőmre. Tehát közelebbi leveled fonálán menve (e részben egyszer, tudom, utasítottál, hogy ha válaszolni akarok, válaszoljak illő renddel ne pedig szanaszét gázoljak, mint a kabóca) — előbb is az «örökös» tűnik szemembe. Hisz jól van így is, ha másképp nem lehet, de én jobb szerettem volna *amúgy* — mint a cigány miatyánkjaiban: «add meg uram kenyerünket... de mindjárt!...» Így én is megértem volna boldogságokat — amúgy nehezen. Óhajtanálak azon független helyzetben látni, mit nekem nem adott a gondviselés. No de, hátha ennyi sem volna. Szakál versét is olvastam — rossz vers, de jó szív. Azt hiszem, minden becsületes ember örült akkor.

Hogy (plusquam) szeretett Gézácskád folyógyúlt, annak szívből örvendettünk. Most mondja Laczi, hogy az éjjel vele álmodott: oly nagy volt, hogy az ajtón csak görnyedve jöhetett be — s ropant hegyes bajusza volt. Adja Isten, hogy legyen egyszer az is — nem mondom: «minél előbb», mert azzal csak téged vénítnék, s komám asszony majd nem szeretne tovább. Már is panaszodik, hogy rettentően elhíztál — hát ha még tovább hizlal (itt a boszúállása szalontai disznóért!). Én mióta Hanváról eljöttem, igen megcsappantam — az étel nem élvezet, csak utolsó szükségben fanyalodom rá. — Reméljük, a kodves komám asszony édes mamája már nem beteg... idő szerint sem volna ok aggodalomra.

Vörösmarty árváinak, a mint hallom, szépen gyűl a segedelem. Több ezerekről beszélnek. Mind szép, de még is szomorú. Egy Vörösmartynak meg kell hálnia, hogy családját anyagilag biztosítsa! Az én ívemen kevés van, csupán a collegatus szegényes adománya — egy csöpp: kívánom óceánba essék.

Már pedig hiába beszélsz: daczára a pesti kritikának, neked megvan, ha nem is érdemlett, de a jelen viszonyok közt *lehető* népszerűséged, míg én hasonlót alig mondhatnék magamról. Bizonyítja ezt munkáid gyors kelete — az enyéimnek öt—hat év kevés, hogy elkallódjanak, s az annyira kürtölt *Toldi* első kiadásából száznál több példányt készpénzen kellett megvennem, hogy a második kiadást eszközölhessem. Félek, hogy összegyűjtött verseim is olyan sorsra jutnak: dicsérik s nem veszik. Azonban elég legyen e tárgyat röviden érinteni — én oly kevéssé vagyok boldog e «méltánylás» e «dicséret» — mint te a «mellőztetés» érzetében.

Csakhogy a Szász «leveleit» valahára megkaptad. Tehát vess zabolát szájadra, fiú, s többé ne zúgolódjál a sors ellen! Szegény Károly! Ő sem igen boldog lehet Székelyországban. Egyik testvére

a napokban megfordult itt Kőrösön, attól kérdeztem felőle holmit. Anyagilag tűrhető az állapota — fáj neki a múlt s az elszigeteltség. Shakspeare-t fordítja: bár ne fáradna belé! Nekem is csak egyszer írt, mióta ott van: de én fölfogom helyzetét, sajnálom, de nem vádolom. Az a fiatal kedély *már is* meg van törve s ennyiben még nálam is boldogtalanabb.

A mi pedig az általad ajánlott vizet illeti: hiszen mosdom és iszom az Isten adtát, sokszor hónapokon keresztül. Mindegy. Néha aztán, ha a víz holtra búsított, egy pohár bornál akarom feledni a világot s ez sikerül is . . . egy-két órára. Gondtalan élet, foglalkozás a szabadban, ez segítne én rajtam, de körülményeim közt lehetetlen. — A pipázást azonban örömet elhagynám, ha a tőled (drága pénzen) vásárolt nagy pipát heverőbe tenni nem sajnálnám. Eh!-török fez, kaftánszerű schlaftrock és pipátlan száj: ez nem járja. Egyéb élvezetem sincs ez árnyékvilágban, mint a füst. De hogy te kilencz heti állhatatosságodat (veszett hosszú szó!) füstbe menni engedéd, azon csodálkozom. Én tőlem tanulj állhatatos lenni. Tegnap Pestre kellett volna mennem, a Tomori estélyére. Roppant irodalmi estély volt: Deák, Eötvös, Kemény, Jókai valának a corypheusok. Tomori erős meghívó leveleket küldött ide is; citálván engem, Szilágyit, Mentovicot és L. Laczit. Külön levél jött mindeniknek — amazoknak oly utasítással, hogy engem semmi módon itthon ne hagyjanak. Az enyém is tele volt annak bizonyításával, mennyire óhajtanak velem együtt lenni a fönttisztelet celebritások s az egész pesti világ. Szilágyi és Mentovics két nap ostromlottak folyvást, nóm is hozzájuk pártolván két gyermekével; amazok saját bemenetöket az enyémtől függeszték föl: és még is itthon maradtam, consequenter ők is. Ez aztán az állhatatosság. Nem mintha a föntírt urakat nagyon nem tisztelném és szeretném, de mert saját becses magamat épen nem bámulom — és szoknom kell azon állapotához, mikor nem leszek egyéb, mint Kis Péter vagy Tóth Pál, vagy pláne Tompa Mihály, az én «paraszt» barátom, ha Isten úgy akarja, mint ő . . . nem. Mert denique is, ha az ember elhízik, sokkal alkalmasb papnak, mint parasztnak — s az idylli élet mai világban igen keserves kenyér. De azért remélem, hogy az általam is óhajtott viszontelérés nem marad messzire, s bár kedélyem megfogyatkozott is hajdani épségében — marad belőle annyi csonka törzs vagy csuta (az elvágott kartól akarom venni e szép metaphorát), hogy vele szívemhez szoríthassalak; s — ha téged hájasságod miatt körül nem foghatnálak, helyetted akkor a «kicsi» komám asszonyt!

Névjegyes papirjaimat elvárom annak idejében, Palóczy Ábrist, minden lustasága mellett, köszöntöm és csókolom. A réztekercset még az őszi beküldtem Kubinyinak, de a *Fasárnapi Újság*-beli hirdetést hiába sürgettem; hanem most a «múzeum» rovata

alatt minden újságban hirdetik a bejei tanító nevét. Ennél többet eszközölni nem állt hatalmamban.

Hát lakodalmaztatok-e már Miskolczon? Mi itt igen, egyszer. Én is ott voltam nagy esodára, szinte reggelig. Két vagy három bálba is híttak, nem mentünk. Resteltem a feszes társaságot... azaz minden társaságot a meghitt, bizalmas körön kívül. Ez utóbbi ritka jószág; azért biz életem egyhangúan unalmas. Iskolai kötelességemet elég pontosan, de nem egész lélekből teljesítem — én már semmit sem tudok tenni *egész lélekből*. Szomorú vallomás, de így van... Különben családom egészséges, Julcsa már nem kénytelen fejkötőt viselni, Laczi jó iskolás. Az anyjok egy pár napig rosszszül volt, de már annál jobban. — Az idő ma szép, tavaszi; bár jőne hamar a kikelet. Nem csak azért, mert már hatvan forint árú szalmát fűtöttünk föl, de mert tán kedélyem is kitavaszkodnék az idővel.

Köszöntjük a hanvai és vidéki ismerős urakat s asszonyságokat. Te pedig, édes jó barátom, fogadd tőlem s tőlünk azt a szívből szakadt baráti sókot — melyet a te s kedveseid számára mindig tisztán, híven megőriz s adandó alkalommal természetben átszolgáztatni magát kötelezi.

Arany.

II.

Kőrös, márczius 8. 1857.

Kedves Miskám! Jól lakván szalagöves fánkkal, (melyből szívesen küldenék egy párt, ha telegraph volna odáig) illő dispositiót érzek a levélíráásra, annyival inkább, mert a mint a *Protestáns nap-tárból* látom, ma Istenes János napja van, s így jó lesz Istenhez tennem, megbánni eddigi hallgatásomat és röstségemet. Te ugyan most is azt írtad, hogy bizonyos dologban válaszoljak rögtön és én szentül föltettem magamban teljesíteni kívánságodat: de hiába, mindnyájan *gyarlandók* vagyunk, szokta mondani egy itteni híres toasztívó, s mi a levélírást illeti, én se vonom ki magam e közös epitheton alól, bár különben tökéletes vagyok is. No de «sat cito si sat bene» rajta fogok lenni, hogy a levelem megüsse, ha nem is a mértéket, legalább az — orrát.

Ergo. A chemiai procedurához, melyet tervezsz, nem értek. Ha a románczák egy része a II-ik, más része az V-ik kötetbe esik s másképp nem lehet, akkor nincs szó semmi symmetricus rendről. Még a balladák és beszélek inkább megférnek egy kötetben, mert félvér atyafiak — de a dalszerű románczokat a daloktól oly messze vetni, ez már kénytelenségből mehet, de senki sem fogja a rendező

kezet fölismerni. S így lévén adva a problema, természetesen se én, se te nem fogjuk megoldani kielégítőleg.

Régibb verseid iránti ellenszenved nem csodálom, én is voltam úgy sokkal — talán minddel. De az én nótám csak az, hogy nehéz *foldozni* úgy, hogy a kabát még is újnak lássék; nehezebb verset igazgatni akkor, midőn az első ihletéstől az ember oly távol van. Aztán meg a közönség a megszokottat nem örömet cseréli föl szokatlannal; első verseid egy része ismereteseb, mint sem újonnan lehetne már gyúrni. Azonban, belátásod szerint!

Szegény kis fiad baját, a miatti szenvedéseket nagy részvéttel olvastuk; reméljük azonban, hogy azóta egészen helyre jött és czoczózik az apjával. Adja Isten!

A szalontai komédia épen nem versed miatt késett el: Barabás mostanig sem küldte nekik le a képet. Különben nekem is írtak azóta, hogy téged kértek föl s te egy igen szép levélben kimenttetted magadat. Így hát ők meg vannak elégedve — hogy én megértelek-e? az más kérdés. Tudom én, hogy elvesztenél egy kanál vízbe, ha tehetnéd. Avagy nem töl-e csúffá Gesztelyen a két kalappal? Avagy nem rontottad le hősi hírnevedet a rókalyuk emlegetésével s nem gyaláztad-e meg bölcsőmet a szalontai disznóval? Miska, Miska! Tudom én már, miért nem írtál te verset a szalontaiaknak. Ím elkezdem én helyetted:

Disznairól hajdanonta,
Konya fülű nyájról:
De ma híres Nagy-Szalonta
Az ő Aranyáról etc.

A minap Vágó collega csakugyan itt volt. Reggel jött, végezte dolgát, este ment. Czeglédén valami rokona van, ahhoz sietett. Szintoly jól esett felföldi embert látni. Lévai Józsi is írt egy panasz-dús levelet, de még nem válaszoltam neki.

Szász Károlyt, a mint hallom, a kúnszentmiklósiak papnak választották. Csak lesz esze, és eljön abból az istenverte Székelyországból.

Hogy nálatok oly olcsóság van! Itt nem mondhatnám, mi réag kilencz pengős búzát eszünk stb.

És most jövök a legérdekeseb pontra. Mikor jőjjetek, barátim? Ha a legalkalmasb időt venném tekintetbe, azt mondanám, hogy jőjjetek augusztus elején és legyetek itt szeptember végeig; mert akkor vacatio lesz, egy óráig sem kellene elhagynom benneteket. Ez volna a legjobb kétségkívül, teljesen egymásnak élhetnénk itt. De a szünnapokra 1-szor, vagy Szalontára kell mennünk, mert ezt, élve, tovább nem halaszthatjuk; vagy 2-szor, ha ez valamikép mellőzhető volna, akkor én a két szabad hónapomat Budán a vízgyógy-

intézetben tölteném, mert meg vagyok győződve, hogy idegeimet heroica curával edzenem kell. Egyik fülemre már is rosszúl hallok: mi lesz belőlem, ha mindkettő megromlik, ha *rosszabb* nem következne is, a mit kimondani sem merek. És csak ily föltétel alatt lehet és szabad elmulasztanom a szalontai látogatást, különben nem. E dolog hát még függőben van, de annyi bizonyos, hogy a vacatiót nem töltöm itt. Így hát vacatio *előtt* kell jőnötök. Ebben egy kis alkalmatlanság az, hogy nekem nincs káplányom, következőleg, azért, hogy itt leszte, leczkére be kell járnom. No de, a délutánom, egy nap kivételével, *egész héten át szabad*, délelőtt adok néha egy, néha két, néha három órát. Azt hiszem, ettől beszélhetünk és mulathatunk eleget. Ezt pedig azért írtam meg ily részletesen, hogy több heti itt időzésre nem egy pár futó napra számolok, a miért nem is lenne érdemes ide fáradni. No már most, fiam, ha június — vagy júliusban jönnétek, nektek alkalmatlan volna oly nagy hőségben az utazás — én is, az év vége közeledvén, mind jobban el lennék foglalva; azért legtanácsosb, jőjjetek a szép *májusban*. Azonban akár mikor jöttök, csak jőjjetek, hozzon Isten mielőbb, mi ölelő karokkal (nehogy karókkal-t olvass) várunk s ha nem lesz is oly jó dohány, mint neked volt, majd csak megélünk. — Fájdalom! nekünk nincs Diósgyőrünk, nincs Agtelkünk — itt egészen egymással kell megelégednünk — noha, mint Bach miniszternek mondta egy itteni hivatalnok, midőn K. nevezetességeit elszámlálta: «wir haben Rákóczi-Bibel, Türkische Blätter (török dohány; török leveleket akart mondani) und *alles*». Ebből az allesből titeket is részesítünk.

Julcsa egy pár hétig ismét szenvedett orbánczával, de már fönn van és tisztúl a képe. Mióta hozzátok készültünk, nem volt baja, most újra előjött, de nem oly mértékben, mint az első. A haja most nem megy el.

Feleségem, óriási nátháját leszámítva, egészséges. Ő is írna most, de a napokban egy fátum érte — eltört szemüvege s most nem lát se eget, se földet — azaz nem lát levelet írni. Valóban igaz! Ő már szemüvegen olvas és ír, noha különben a távoli tárgyakra éles látása van. Laczi a fuvolát nyaggatja itt a szomszéd szobában: a minap ő is beteg volt *egy délután*; nem evett délben, rosszúl volt, lefeküdt a pamlagra. Délelőtti megéhezvén, bekérte levesét, de nem lévén a betegségnek gyakorlatában (soha sem volt beteg két napig egyfolytában), meg akarta adni a módját, a mint más betegtől látta, s fekve akará levelet elkölteni. Azonban a tányér fölborúl, a kanapé, az újdonsikárlott palló, az ágy, takaró, ruhája, szóval minden tárgy körülötte, a könyvek, melyekkel magát e *tartós* betegségre körül-sanczolta, hogy unalmát üzze, az óra, mely ugyan nem jár, de azért fejéhez tette, hogy az idő haladását megfigyelhesse — mindez, mondom, pocsék lett, szétgördült, eltört, tányérostúl együtt. Az anyja

e ribillióért megboszankodva, úgy nadrágban, mezítláb, a mint volt, kipurancsolá a beteget a szobából — és azóta semmi baja. Ez aztán a *comico-heroica cura*.

De minekutána a papírból kifogytam, a tárgyból még inkább, bezárom leveletem azon jó kívánnattal, hogy az Isten áldjon meg benneteket. Vegyétek legforróbb baráti ölelésünknek e hitvány papírra mázolt symbolumát — addig is míg a valódit kicserélhetjük, minek bekövetkeztét óhajtva várja

Aranyod.

III.

Nagy-Kőrös, okt. 28. 1857.

Kedves barátom! Fájdalmas előérzettel nyitám föl fekete pecsétetes leveledet. A csapás nagy; nagy kívált oly szerető szülékre, mint ti. Oh bár e kitétel: «a fájdalmat osztani» ne volna pusztá phrasis! mily szívesen osztanók itt a távolban keserviteket. De a mi könnyünk egygyel sem kevesíti a tiéteket; de a mi fájdalmunk a tietekből mit sem vesz el. Nem mondom hát, hogy vigasztaljon annak tudata, hogy mi is érezzük a csapást; sőt azt sem kellett mondanom, hogy érezzük azt. Szegény, kedves jó kis Géza! Mi sem látjuk őt többé: hanvai viszontlátás, bármikor lesz. nem lesz többé a réginek képe. Hiányzani fog valami — miről félünk szólni, de a mit mindnyájan nyomasztólag érezünk.

Szegény nőd! Sokkal inkább érzem fájdalma nagyságát, mint hogy csak egy vigasztaló szócskát is ki mernék ejteni. De te férfi vagy — te *légy* férfi. Tudom, hogy több, mint apai szeretettel csügg-tél kedvenczeden. De neked az *önző* fájdalomon kívül más kötelességed is van: neked kell szegény nődöt megnyugtatni. S bármely nevetséges itt a «philosophia»-féle elnyűtt phrasist hozni föl: ehhez utóvégre is philosophia szükséges. Erre már félig-meddig el voltál készülve. Szavaid, leveleid mutatják. Ha megtörtént az, a mitől féltél: igyekezzél ne a múlt fájdalmának adni magadat, hanem a jövőt elhárítani. Mondom, légy férfi.

Mi a szokott állapotban vagyunk. Szász Károly épen tegnap volt nálam. Ő verseit összeszedte s hozzám küldte, hogy nézzem át. Beszéltünk rólad, hogy nem írsz, találgattuk, miért nem írsz. Én sejtelmeimet hoztam föl: ő megnyugtatótt. Pesten járva, találkozott egy gömöri emberrel, kitől azt hallotta, hogy jól vagytok. Nagyon jól!

Nőm egészsége sem tökéletes. Lábfájdalma csak tűrhető, de minden reggel erős fejfájással kél, mely aztán estig tart, ritkán tágit elébb. Most is azért nem ír. A gyermekek egészségesek. Én — folyvást a régi bajjal vesződöm. Kevés munka, sőt az olvasás is el-

tompít, kiunerít. Ezért nem dolgozom : nagyon elég az iskola is. Ez így van a jelenben : hát még a kilátás ! Borzadok jövőmre **gondolni**.

Adja Isten, édes barátom, hogy mielőbb behegedjen a **seb**, mely most úgy fáj. Adja Isten, hogy nem sokára nyugodtabb leveled vehessem. Adjon nektek erőt, le nem roskadni a teher alatt — s annyi szenvedés után örömet boldogságot oly mértékben, mint azt kívánja.

igaz barátod

Arany János.

IV.

Nagy-Kőrös, július 3. 1858.

Kedves barátom ! Úgy nézd e levelet. hogy ez *három próbás*, mert harmadikszor próbálom már : most talán majd csak elsül. Két ízben kivertek, s olyankor nincs kedvem újra elővenni, rendesen eltépem.

Ha *aczel-kora* féle dicsekvésemet a szorgalmas levélírás dolgában szórúl-szóra találtad venni, volt okod az eltelt — több mint egy havi — szünidő alatt elmélkedni róla. Taplónak is rossz vagyok biz én már, édes Miskám. Egyébiránt ezúttal menthetném magam, mert mióta válaszod vettem, házunk valóságos vendégfogadó volt — nem panaszkép mondom — de a múlt júniusban annyi vendégünk járt, hogy elég lett volna egy egész évre. Szalontai rokonok — ismerősök — pestiek — ismét a Körösvölgyről, ismét szalontai jó barátok . . . egyik a másiknak adta az ajtót. Szegény nőm — fájós lábával és szakácsnétlan helyzetében — egy kissé sokat is talpalt — no de várhatom is már a vendéget más öt évig. Szemere itt fönn járt, de nálam nem volt. Megelégette egyszer, úgy lehet. Tompát is vártam e tavaszon . . . várhatom !

S pedig miért ne jönnétek ti emberek közé ? Hát otthon nem vagytok-e mindig azok közt ? A különbség csak az, hogy otthon szokott s talán ép azért már unott képek vesznek körül : a változtatás nem ártana. Mi a vacatiót is — hihetőleg — itthon töltjük, Szalontára nem megyünk, ez áll — mert voltunk tavaly — s most volt nálunk fél Szalonta, tehát ott már nagyon *ócskák* lennénk. Pestre sem megyünk ; először, mert oda pénz kellene sok, a mi nekünk kevés sincs, másodszor, mert engem mi sem vonz többé Pesthez. És így itthon maradunk a szünidőn. Nem történhetnék-e hát meg, hogy *ti* eljőjjetek ? Ha embert sem akarsz látni, itt ugyan nem látsz vacatióban, arról biztosítlak. Oly csendes itt akkor minden, mintha a Sahara közepén ülnél. Mert hogy *mi* menjünk hozzátok, édes barátom, abból ez idén bajosan lesz valami. Isten látja lelkemet,

hogy óhajtok hozzátok menni, veletek lenni. Nőm a gömöri fürdőkben lábbájának gyógyulását oly erős hittel hiszi, mintha szentírás volna. De házi körülmények itthon tartóztatnak. Sok kárt vallhatnánk, ha most hosszú időre elhagynók a házat. Legjobb lesz, ha megírod, hogy jöttök — vagy meg sem írod, csak megleptek. Augusztus első hete után szabad vagyok egészen, addig examennek, érettségi vizsgának vége. Oly csendesen élhetünk itt, hogy akár senkivel sem érintkezz, rajtunk kívül. Úgy-e eljössz, eljöttök?

Tragi-comicus históriádat a gyermekkorból nagy lelki gyönyörrel olvastam, s nagy elégtétellel a rimaszombati anyakönyv bizonyoságtételét: mely szerint hozzám vénültél, circiter. Így még inkább szerethetjük egymást, ha már egy évben születünk, igaz hogy te ősszel én tavasszal — no de az már mindegy. Szinte resteltem oly *rén* lenni a «fiatal» írók között, de már így nem leszek magam s nem íjdek meg. S neked sem szégyen: legalább hét évvel előztél meg az írói pályán: adja Isten, hogy 77-tel élj túl rajta. S ezzel nem rosszat akartam mondani.

Pesti újságot én is csak hébe-korba hallok, az sem érdemes, hogy vesztegessen rá ezt a fakó tintát. Legfontosabb, a mit az akadémiáról hallottam. Tudod, hogy alapszabályai rég idő óta fönt vannak. Ezek nem régiben visszaérkeztek, látszólag üdvös módosításokkal: de egy pont benne nagy gondot csinált. Az alapszabályok magokban jók volnának: de az van hozzájuk függesztve, hogy midőn azok magyarázatában «valami kétség fordul elő», azt nem maga az akadémia, hanem egy kinevezendő «cs. biztos» dönti el. Ez oly nagy dolog, hogy életkérdése az akadémiának. Hallik, hogy a főurak, kik tetemes áldozattal járultak ez intézethez, alapítványaikat e záradék miatt vissza akarják venni: s akkor adieu neked, magyar tudós társaság! S ha a záradék benmarad, másképp is adieu! elül tűz, hátul víz. Nem tudom, azóta mennyire haladt megoldása e dilemmának.

Régibb leveleim elvesztét sajnálom egy kissé: de csak rád nézve, ki annak *egyedüli* publicuma kell, hogy maradj. Semmi sem boszantana inkább, mint annak előre tudása, hogy levélfirkáim valaha nyilvánosságot látnak. Azonban ettől nincs okom remegni, oly szépen elfelednek egy pár év alatt, hogy verseimet sem olvassák, nem hogy apró pletykáimat. Sőt e feledtetést — mondhatom — már is *élvezem*, még öt-hat év s az újabb nemzedék nevemről is alig ismerend. Hogy oly örök küzdelmű szellemnek — minő Kazinczy volt — tanulságos levelei közzé tétessék, az az egésznek érdekében van: de mi érdek vihetne valakit a mi csevegéseink kiadására?

Heckenast, mint sejtem, rólad is (noha róka nem vagy azért, hogy úgy vágytál a *róka-lyukba*) két bört von: arczképedet kiadja előbb a könyvben, aztán a *Nővilág*ban. Velem is úgy tett, s midőn kértem belőle *egy* példányt (mert nekem a *Nővilág* nem jár) adott

30 p. krért. — Fränkellel való ügy-bajod sem újság már én előttem, ki a Kisfaludy-Társaság féle *Toldit* Eggenbergertől száznál szaporább példányban vásároltam meg, készpénzért, *Szuhaystól*, *Bosnyák Zsófiától* — s a mi több sajtót sem takarhattam bele, mert azóta is Heckenastnál van, ha el nem vezett.

Tompa verseiből már láttam három kötetet, de még mind nem; s miután érte bajosan mehetek, légy szíves *elhozni* együttalt azt is. Hosszabb ismertetését — vagy bírálatát még nem láttam egy lapban sem. Majd írok *én*, de nem köszöni meg *Sciaronia*.

Tiszánénak a példányokat, igen is, megköszöntem, erről ne aggódjál. Hogy P. Nagy Sándor = Salamon, P. Kis Sándor = Vadnai volt, azóta már te is tudni fogod, hiszen eléggé kimutatták foguk fehéret. Hanem azt nem tudom *én*, miféle malitiákat követtek el te veled *legújabbán*? Csak nem a negyed évi dolgokat érted?

De hát mi is fájjon az embernek ebben az irodalomban. Nekem csak egy fáj: az, hogy én nem írhatok. Nem írhatok szatirát, élel, hegyest, gorombát; nincs kedélyem a veszekedéshez; mert itt az kéne, különben megposhad az egész mocsár még jobban. Szóval ember kellene a gátra, de az én többé nem vagyok, talán sohasem is voltam, mindig lágyabb kedélyű lévén, mint a szatirára kell. Pedig, Isten bizony, *difficile est* . . .

Az ifjúságé a jövő, az irodalom, a költészet jövője, azt mondják. S ez általában igaz. De a mi költészetünkben hol van most a megifjító, fölfrissítő elem? Én nem látom az »istenfiakat«, mint Kazinczy. Van-e csak egy mákszemnyi önállóság azokban, kik egy idő óta föltünedeznek? Jut eszembe, mikor Tompa föllépett . . . volt abban az előbbi generációhoz képest valami új hang, valami önálló szellemi nyilatkozat. Petőfiről nem is szólok. S hogy az én fölléptem sem volt csupán a »széles országúton ballagás« — azt hiszem szerénytelenség nélkül meg lehet említenem. De most: egyik szakasztott olyan, mint a másik, úgy hogy én, a nevet letakarva, fejvesztés terhe alatt sem tudnám egyiket a másiktól megkülönböztetni. Ugyanazon egyhangú lyra . . . Petőfi húrjai (s néha az enyém is) *pötyörgössé letárgítva*. Legfőlebb Lisznai galvanicus vonaglásai rúgják ki magokat ez egyhangú pocsolyából. Ez a mostani költészet jelleme, s úgy hiszem, talál.

De elég erről ennyi. Te sem szereted hallani én se valami szörnyű gyönyörrel beszélem. De érintenem kellett, hogy ha már *néző* szerepre vagyok kárhoztatva az irodalomban, mi az, a mi boszant. Bár *igazi* tehetségek feledtetnének el mielőbb, de el fog feledtetni a *közönyösség*, mely ily irodalmi (értem költői) pangásnak természetes szüleménye.

Egyébiránt életünk foly, a szokott egyhangúságban, melyből a múlt hó, mint föntebb írtam, mégis némi kivétel vala. Vendégek

sűrű karavánjai frissíték föl «veternum»-unkat. Egy pár majális is volt — júniusban — hol jól mulattak, a kik értenek hozzá. Julesa tánczolt sokat — mi néztük és kissé fölfjodtunk.

Kupeczi vállalatomra most már átkozott jó idők járnak. Szárazság, aszály mindenfelé. Pár forint nyereséggel már is kivonhatnám lábamat e nem nekem való kelepcezből, de a Mercurius órdöge megszálva tart, s azt súgja, hogy várjak. S én elhatároztam magamban, várni: hát ha a szerencse épen kedvemért juttat éhenhalásra egész tájakat. Veszteség, emberi számítás szerint, alig történhető.

Nagyobb az, hogy a choleraanak megint híre jár. Pedig a híre után maga is itt lesz, egye meg a f... Tegnap előtt volt nálam Garas Bercezi (a Vágó collega fia) pesti jogász, az mondta, hogy Pesten, hír szerint már fordult elő eset. Ha ehhez veszszük, mit a lapok Londonból, «a Themse kigőzölgéséről» írnak, mely miatt az egész London s parlament rémülésbe esett, kell lenni benne valaminek. Hihető, nem a Themse okozza azt, hanem Indiából, azon veszett háborúból hozták. De Isten csak megóv talán bennünket, mint három évvel ezelőtt. Magamra nézve nem gondolnék vele, de családomért még *ezután* kellene élnem. Legrosszabb volna, ha meggátlaná találkozásunkat a szünidőben. Hanem, hisz Kőrös egészséges hely, most három éve is alig volt benne áldozat, míg a környék elhullott. Hanva detto...

Sárosi «közkívánatra» újra kiadja verseit, melyeket 25 éves írói pályáján szerzett. Ez szép szó és szép idő. De föltéve, hogy igaz, miszerint Sárosi 1816-ban született, ha már 33-ban föllépett, nem volt akkor több tizenhat évesnél. Ily korban mindenikünk írhatott verset, de csak a poeseos præceptor számára. Albumát is az idén folytatni akarja. De ha az első *olyan* volt, milyen lesz a második!

Valami concertféle, vagy mint Szilágyi Sándor a czédulákon címezte: «zenészeti és szavalati *akadémia*» is volt itt a más héten. Ezt csak azért említem, hogy Bulcsú K. (ki most kecskeméti tanár) átjött, elszavalni egy versét. De biz az nem igen fényesen ütött ki. B. szegény confuzióba jött s úgy reszketett folyvást, mint a nyárlevél. A versből keveset, vagy semmit sem értettem, valami dagályos historia volt.

Mentovicsról rég nem tudok semmit, csak azt hallottam, hogy egy kis leánya meghalt. No de jut is. marad is.

Szabó, Szilágyi s mindenek fölött Varga egészségesek. Tomori volt nálam a tavaszon, Nyári Pállal. Ez oly jól néz ki, jobban, mint 1848-ban, mikor legelőbb láttam.

Nem tudom, írtam-e már, hogy Julesa és Laczi Kovács Lajostól (a szathmáritól) négy vasgyár-részvényt kaptak? Az idén már az évi járandóságot is 60—60 forint, megkapták, ez tehát 1000—1000 pengő tőkét képvisel s jó lesz szegényeknek, ha majd *semmijök* sem

lesz. Az egész dolog, Kemény és Deák Ferencz közvetítésével, szép csöndesen történt. Kétségtől igen szép áldozat K. L. részéről s én nem éreztem magamat följogosítva a büszkeségre, hogy gyermekeim nevében visszautasítsam. A gyár Szatmárban létezik — az Avas hegyben.

S ezzel mostanra levélírói tehetségemet kimerítve — téged és kedves «komácskám» ezer meg ezerszer ölelve s csókolva vagyok, illetőleg vagyunk mi az egész család a sírig
hű barátitok

Aranyék.

Pákh is volt nálam a pestiekkel. Oly egészséges az, mint a makk, (Pack, mack, mily jó rím és eredeti!) kérdezett rólad is.

V.

Kőrös, Mihály-nap: 1860.

Édes barátom! Udvaromon ütik a dobot: «ki ad többet érte?» s ez épen alkalmas lelkiállapot, hogy neked pár sorban válaszoljak. A verset megkaptam, és köszönöm, addig is, míg díját elküldhetném. A lap csak november elején jelenhet meg; mert az engedély későn jön rá. A kiadást Heckenastnak adtam, három évre, elég jó föltételek alatt. Meglehet, hogy több jövedelmet hoz be, ha saját risicomra indítom meg: de nem mertem, egyéb gondjaimhoz még az expeditio nyügeibe is belé kapni. A szerződés főpontja az, hogy ő nekem a lap szellemi részének kiállítására 3000 forintot ad évenként (52 ív), ezer példányon fölül pedig mindeniktől öt forintot. Aestheticai és szépirodalmi lesz a lap: de nem divatlap. A Kisfaludy-Társaság 800 forint fixumot biztosít, azonfölül procentot, oly arányban, hogy ha például 2000-re szaporodnék a Társaság négy forintos pártolóinak száma, (kik könyvet kapnak, mint a szent István társulatnál), az én procentom másik 800-at hozna be. Tapasztalt szerkesztők véleménye szerint a laptól is megmaradna mintegy 1200 forint. Ezek kilátásaim. Jó része «földiekkel játszó égi tünemény» biz ennek, de már benne vagyok és eviczkelnem kell, a hogy tudok.

Költözésünk október 2: vagy 3-án történik, hogy az akadémiai nagygyűléskor már helyben lehessenek. Szállást nehéz volt kapnom, mert hamar kellett és rendkívüli időben, mert a kik szent Mihálykor (apropos: Isten éltesen kedves Miskám. Sokáig és boldogan!!) költözni akarnak, azok már Jakabkor lekötik a szállást, s én elkéstem. Mindazáltal kaptam, világos jó négy szobát, nem is drágán, csakhogy nem épen a város közepén. A Szénatér közelében van az (kálvinista embernek ott dukál) az üllői út és egy mellék-útca sarkán, mely utóbbira a kapu is nyílik, s melynek három pipa

íteza az ő classicus neve. Szám no. 11. Nagyobb biztosságért földszint valami policzey-amt is van, de hisz attól én meglakhatom a második emeletben. A kilátás excellens, de félek, hogy a télen át szellősnek fog bebizonyulni. Válaszodat már oda intézéd: *Üllői út és három pipa iteza sarkán: No. 11.*

Széchenyi-versem kész. Alkalmi poema lett biz az, és nagyon meglátszik rajta a moralis kényszerítés, melynek nyomása alatt világra jött. Hanem, legalább megtettem a, mit rám parancsoltak.

Lévay Józsit választák helyemre, de nem hiszem, hogy elfogadja. Egy az, hogy nálok már beállt az új tanév — itt ugyan a jövő semesterig elvárának érte — más az, hogy ő nehezen válnék meg Miskolcztúl, azt hiszem.

Utóbbi leveled nem kapom, hogy annak fonalán folytathatnám válaszomat. Arra emlékszem, hogy szemed állapotjának némi javulását írtad. Ennek örvendek és örvendj te is, mert ha csak kis javulást vehetsz is észre, akkor túl vagy a veszélyen. Akkor nem egyéb aranyeres vagy idegbajnál, mely előbb-utóbb el fog múlni. Ezt mondja Károlyi Samu is. Tartsd meg kérlek a diétát: és légy azon, hogy túl vérmes physikumodat minél inkább csökkentsd. Egy kis koplalás sem árt néha. Én úgy vagyok meggyőződve, hogy a mely mértékben nagy hajlamodat az elhízásra leküzdöd; oly arányban fog javulni egészséged. Nem mondta-e ezt neked orvos? Én nem vagyok az: de szemed baját a túl vérmességnek vélelem tulajdoníthatni.

Családom utcunque egészséges. Apró bajok, vagy komikus nyavalygások nélkül nem vagyunk: de különben tűrhető az állapot. Kedves komám asszonynak használt-e a fürdő? Csókolunk mindnyájan ezerszer, és azonfölül, egyszer. Majd meglátom, ha közelebb van-e Hanvához Pest, mint Kőrös. Áldjon meg a jó Isten!

barátod

Arany János.

É R T E S I T Ő.

Költemények. Írta Szabolcska Mihály. Kiadja a debreczeni Csokonai-kör. Nyomatott a Debreczeni Ellenőr könyvnyomdájában. 1891.

A napi sajtó már napi rendre tért Szabolcska Mihály verseinek fönt czímzett gyűjteménye fölött. A bírálók, úgy látszik, a helyzet s az egyéni viszonyok és fölfogások különbsége szerint különbözően ítélték róla. A méltánylás és a csekélylés majdnem egyenlő súlylyal esett a megítélés mérlegébe. Az objectiv okokon fölül nagy része van ebben azon jóhiszemű hírlapi zajnak is, mely a fiatal költő föltünését jelezte, vagy megelőzte. Felkölté némelyeknél a sokat ígérő varakozást, másoknál a résen álló szigort. A *Fővárosi Lapok* volt első szószólója s hangzatos hirdetője Szabolcska költői tehetségének. Magasztaló ismertetéssel mutatott be tőle egy pár verset, melyben ritka tehetség oroszlánkörmeit sejtegette. Mire rögtön, egyik jeles kritikusunk ifjúi lelkesedéssel adott hangot e versek szülte benyomásának. Mintegy új hajnalodását látta ezekben a magyar dalköltészetnek, új ösvény kezdetét lyránk szélesre taposott országútjáról, s üdítő lehet érezte egy sajátságos önálló költői tehetség légkörének. S bizonyynyal azóta is éber figyelemmel várja reményének fokonkénti teljesedését. Mert, hogy már teljesült volna, maga sem hiszi.

Ez a zaj és lelkesülés félig-meddig, a dologban ártatlan fiatal versíró számlájára is történt. Mintha nyilvánosan kiáltották volna hozzá: no fiú! most már mutasd meg, mit tudsz. Pedig az ily bátorítás — az egyéni természetek szerint — néha bizony megfélemlítésnek is beillik. — Az ekként indult előjátékot egy ideig fölszínen tartotta és élénkítette az a körülmény is, hogy Szabolcska verseiből egy gyűjtemény kiadását határozta el a debreczeni Csokonai-kör,

melynek ő, mint collégiumi tanuló, elismert versíró tagja volt. Hir-lapi vita és így közfigyelem tárgyává tették: vajon kiadassék-e csak-ugyan a gyűjtemény? vajon a kör jó szándéka nem fog-e hátrányára válni a már előre magasztalt fiatal író hírnevének, gyűjteményben összesítve adván ki tőle oly verseket, melyek talán az ő első, gyöngeszárnypróbálgatásai? Azonban győzött a jó szándék, melynek czél-jául, mint akkoriban olvastuk, nemcsak a költő föltüntetése, hanem papi előkészületi pályáján, külföldi tanulmányútjának segíté-lyezése is szolgált.

Lett legyen bármint, a gyűjtemény íme előttünk áll s magára vonja figyelmünket. Midőn lapjait forgatjuk s számot akarunk rövi-den adni a hatásról, melyet e versek reánk gyakoroltak, félre teszünk minden tekintetet azon jelenségekre, melyek a füzet kiadását meg-előzték. Nem feledjük azonban, hogy e versek írója, midőn gyűj-teménye a közönség kezébe került, lerázta ugyan már az iskola po-rát, de tehetségét az élet és tanulmány még meg nem érlelhette.

Sietünk itt mindjárt örömmel bevallani, hogy e dalokból csak-ugyan egy kedves költői tehetség sugárzik felénk. Nem tünemény-szerű, nem meglepő s nem olyan, mely új fordulatot jelző hangot vegyítene a mai magyar lyra megszokott zenéjébe. Elég ha a Long-fellow «csekélyebb dalnokai» sorában méltó helyet foglal. Mert so-káig várhatunk még azon megújódásra, melynek azon főntemlített kritikusunk már előfuvallatát érezte Szabolicska egy pár mutatóváy-versében. Rara temporum felicitas! Elég ha első gyűjteményéből meggyőződhetünk arról, hogy van a lyrához gyöngéd, finom izlése, érzése és érzéke s okot és biztosítékot is találunk arra, hogy valami maradandóbbat várjunk e téren tehetségétől, ha el nem forduland tőle haragjában, vagy unalmában a reá most még nyájasan mosolygó múzsa. Most is van egy pár olyan jó tulajdona, melylyel régibb és újabb lantpengető társai között nem mindegyik dicsekedhetik: egy-szerűség és könnyűség a kifejezésben, igazság és jó szemmérték a tartalomban. Nem egyszer vét ugyan kivált e két utóbbi ellen, de nem annyit, mint ifjú társai. Nem igen veri a levegőt üres harsogó sza-vakkal, nem próbálja sarkaiból kiforgatni a létező világrendet. Már maga az az egy pár sor, melyet jeligéül könyve homlokára tűzött, mutatja, hogy az ő múzsája nem pánczélos vitéz:

Pásztortűz vagyok én;
Más fényt nem irigylek:
Egy-két gyalog úta-st
Ha felmelegítek.

Ez a bevallott szerénység tükröződik az egész gyűjteményből, melyben sehol nem ragad magával kitörő szenvedély, sehol különösebb mélység, vagy magasság.

Négy külön keretbe osztotta be verseit: *Buzgóság, Remény-kétség, Szeretet, Képek* című alatt. E beosztásra voltaképen nem volt szükség. Nem ütnek el egymástól a költemények annyira, hogy egymással egy folyamatban szépen meg ne férhetnének. A cím most nem is felel meg minden részben a tartalomnak. Tévedés azt hinni, hogy az egyforma színű és hangú versek egymásután sorozása valami különösebb előnnyel jár. Mindenik költemény önálló, mindenik feleljen önmagáért, a nélkül, hogy a többiek társaságára támaszkodnék. Más az, ha tartalmilag kapcsolatos cyclusról van szó, vagy élesen különböző műfajokat akarunk elkülöníteni.

A *Buzgóság* hihetőleg az ifjú szerző papi hivatásának köszöni címét és foglalatját. Nem állítjuk, hogy lehetetlen, de bizonyára fölötte nehéz az istenes dolgokat s vallási érzelmeket nagyobb számban s egy folytában, valódi értékkel bíró költeményekben kibuzogni. Többnyire csak nagy ritkán s csak az ihlet áldott perceiben sikerül. Közélről fenyegeti a hidegség, a stereotip kézműszerűség. Szerzőnk egymásutáni sorrendben, mintegy előre kitűzött terv szerint éneкли Krisztus történetét: *Adventi esté, Karácsonykor, Ért utolján, Virágvasárnap, Nagyhét, Nagyszombat éjtszakáján, Feltámadott, Felszállt a mennybe, Pünkösdkor* s végül még egy *Husvét*, a mely a Genfben kapott benyomásokkal színevezve, újítja meg a feltámadásnak már előbb dicsőített eszméjét. -- Ily tervszerű sorozatban alig lehet elkerülni bizonyos egyformaságot, reflexiókat, moralisálást és néha az ürességet is. A fönlemíltett versek között is nem egy van, mely ilyenmő bajban szenved. Két darabja *Ért utolján* és az *Esteli ének* mintha valóban templomi éneknek készült volna. Köztudomású, hogy a magyarországi reformátusok régi használatban lévő *Énekes könyvek* megújításán fáradoznak ez idő szerint s e fáradozók között Szabolcska is helyet foglal. Nem találják korunkhoz illőnek a jó öreg Szenczi Molnár együgyő, faragatlan zsoltár-fordításait nemcsak nyelvi, hanem tartalmi tekintetben sem; nem találják kielégítőnek és teljesnek a jelen század elején készült úgynevezett *Dicséreteket* sem. Újítani akarják a régieket, javítani és bővíteni az újabbakat. Nehéz munka lesz, nehezebb, mint első tekintetre látszik. Csak megihletett szívvel és kíméletes kézzel lehet ahhoz nyúlui. Nem csupán versek átalakításáról, hanem a nép időszentelte vallásos énekeiről van szó, melyekben eddig háborítlan kifejezést nyert az ő vallásos

érzelme. Inkább Szenczi Molnár istenes együgyűsége maradjon mint sem helyébe lépjen egy modern lantos fellengző üres rímpengetése. A legegyszerűbb s némileg bibliai ódon zamatú nyelv fejezze ki a legbensőbb vallásos érzelmeket.

Épen ez a kellék hiányzik Szabolcska fönthemlített két énekében. Az *Év utolján* mindjárt ily hasonlattal kezdődik:

Mint a napnak estre szállva
Nő az árnya
S már fenyeget a homály:
Egy borongó néma bánat
Ugy vet árnyat
Rám is ez év alkonyán.

Nemde czifrább ez a bevezetés, mint minőt az ének természete megenged? Aztán a *néma bánat egy bús sejtelemmé lesz*, mely az *élet cseppnyiségét — semmiségét* érezteti. Ez is, úgy vélem, elég modern. Majd Istenhez fordulva mondja: «de te fedd meg, Szólj szívemre, kis hitemre». Helyesen van-e: szívére, hitére szólani valakinek? Megemlítem azt is, mert Szabolcska zene-érzékétől nem veszem jó néven, hogy a trochaicus lejtésben indult vers az utolsó előtti szak harmadik s negyedik sorában jambicus méretre szökken át: «már nem rövid az élet; Mit árt nekem, ha szétomol. Rajtam a por? Lelkem, az a te részed». Nem is említem, hogy ez egy kissé nehezen érthető, valamint a végső szak is: «Szállj hát idő! s te év vele, — Az Úr neve zeng ajkamon halálig, S halát adó víg énekem, Dicséretem, Ott találja a másik». Mi az a másik? mit és hol talál az? Sejttem, hogy az évről van szó; de nem sejtés, hanem világosság kell.

Ugyan ilyen megítélés alá esik az *Esteli ének* is, mely a *fátylas alkonyatot* apostrophálja, s melyben szintén nem hiányzanak a keresettebb szavak és kifejezések, de hiányzik az ihlet. Talán legbecesebb darabja e csoportnak az utolsó kis vers, az *Ünnepi harangszó*, mely a valóban áthatott költő *egész buzgóságát, összes imádságát* három halk sóhajban fejezi ki bájos egyszerűséggel: az első az Isten dicsérete, a második a szenvedőkért, a harmadik két öreg szüleiért. Egyébiránt itt meg kell említnem, hogy a szülői cultus kissé gyakran is szerepel Szabolcska verseiben. Divat ez már főleg Petőfi óta. Egy kicsi szép is, jó is, igaz is lehet belőle; de a sok aztán kopottá, üressé, hatástalanná, sőt nehézkessé válik, ép úgy, mint a honvágy és a szülőföld gyakori emlegetése, akár van rá alkalom és szükség,

akár nincsen. Különben a tágabb értelmű hazaszeretet túlzásáról nem lehet szó Szabolcskánál, nemcsak túlzásáról, de élénkebb hangsúlyozásáról sem. Ő ez ideig legalább nem állott be azon honfi-költők sorába, kik ökölbe szorított kézzel zengik dithyrambjukat a haza romjai fölött a zsarnokok és az elaljasult társadalom ellen. Úgy látszik, több a józansága, jobb az izlése.

Remény-kétség cím alá vannak sorozva szerelmi dalai, talán jelzéseül annak, hogy remény és kétség között hányódik a költő szerelmes szive, a mint hogy ilyenforma érzés vonúl át csaknem az egész sorozaton. Bizonyára ezek az apró dalok alkotják a kötet legértékesebb részét. Van ezekben valami újdón, friss hang, könnyűded báj és édes lágyság, mely fülbe és szívbe kedvesen csendül. Képzelve ugyan nem nagy terjedelmű, nem is eléggé lángoló és átható, erős szenvedély sem zaklatja: de e dalok mégis eleven érzés hangulatos kifejezői. Könnyen, szelíden folynak, mint egy bokrok közt csörgedező csermely, mely sehol sem torlódik zuhataggá. Öröme és reménye ép oly mérsékelt, mint bánata és kétsége. Ezért talán egy sincs dala közt, mely erősen megkapná szívünket s tartósan emlékünkebe vésődnék. Pedig nem egyet emelhetünk ki azok közül méltánylattal, például: *Mért nem születél* (63. lap.), *Hogyha nem egy másnak* (80. l.), *Koporsómra* (88. l.), *A kit én szeretek* (113. l.), *Erdőn* a II. szám. (119. l.) címűeket, melyek mindmegannyi bizonyosságai Szabolcska kiválóan lyrai hivatásának.

De az a hatás, az a kedvesség, mely valóban átérzett költeményeit kíséri, mindjárt elmarad, mihelyt nagyot, vagy cifrát akar mondani, vagy igenis tartalmas akar lenni. Pedig az ilyen akarás, bár fölötte ritkán, de néha mégis megkísérti. — A *Remény-kétség* szakasz *Tartalom* című első verse azt hirdeti, hogy «egyszerre támadtak szívében a szerelem és remény» ... de:

Reményem meghalt, sírba tettem
S szerelmem, mint elátkozott,
Mellé falazott bús menyasszony,
— Hogy a halottal fönt virasszon —
Örökre ott sír, ott zokog! ...

Nemde fölötte bizarr gondolat és keresett kép az az elátkozott, sírba falazott bús menyasszony? nem rettentőn komor bevezetés-e ez, a következő nyájas, szép dalok hangversenyéhez? s minek beszél maga a cím is *reményről*, ha az már meghalt és el is van

temetve? — Ide csatlakozik a kötet legelső verse, az *Flószó* is, mely arra való volna, hogy az egész gyűjteményhez kellemes előhangot ébresztszen. De nem ébreszt. Dalainak és költészetének eredetét és mivoltát magyarázná képekben a szerző: de elhagyja őt a természetesség s azzal együtt a világosság. Nézzük csak közelebbről. Énekli, hogy:

Szegény dalok, halvány dalok
A miket én mondogatok.
Egy buborék csak mindenik,
Mire fölszáll, összetörik . . .

Van-e annak helyes értelme, hogy a dal, mint a buborék, összetörik mire fölszáll, mire dallá lesz? Aztán folytatja: az, a mit szíve érez, Mig az a dal egészszé lesz, Az a sugár, mi ott rezeg Ilyenkor a lelke felett S körül szövi aranyszállal Édes angyalálmodással S föl a mennybe úgy száll vele: Ez, ez az ő költészete». Rakjuk össze a kép vonásait s képtelenség jó ki belőle. Tehát az ő költészete az a *sugár* s ebből a sugárból ered a *buborék*, a *dal*. Eredne, de még sem eredhet; mert a következő versszak szerint: «De ez (tudniillik a sugár, a költészet) dallá sohsem lehet, elszáll tőle mire fölébred s szíve hangos dobogása csak a szárnya csattogása (mindíg a sugaré vagy a költészeté) s nem mutatja magát dalban, mivel tündér (már tündér!) láthatatlan». Honnan ered tehát a *buborék*, a *dal*, ha se a sugárból, se a költészetből nem ered? Íme, ide visz a képhajhászat. Ennek újabb bizonyása az a néhány sor is, melyet Szabolcska legközelebb a *Kecskeméti Emlékkönyv*-ben a honvédek emlékének szentelt. «Nincs szó hirdetni méltó tettöket (a honvédekét). Volt egy . . . csatáik viharában Égcsattogásként szent, szilaj; De elvivé e kor (!) magával, Mint önzénjét a vihar.» (!!)

Valóban Szabolcska tehetsége s annak már eddig is mutatózó gyümölcse méltó arra, hogy őt az efféle phrasis-vadászattól óvjuk s ennek kerülésére figyelmeztessük. Csak hagyja ő a maga természetes útján járni s eredeti egyszerű üdeségében zengeni szelíd műzsáját. Ne mutassa azt, se pánczélos vitéznek, se «bécsi rongygyal» festett tetszelgő hölgynek. Nem való neki az ilyes cziczoma. Nincs is rá hajlandósága, csak a rossz példák után téved rá néha — feledékenységből. Hiszen dalai közt is azok a legjobbak, azok szólnak leginkább a szívhez, melyek legegyszerűbb kifejezői az igaz érzelmeknek. Ilyen a *Bolyongás* (127. l.), ez a kedves, bús beszélgetés a tavasszal, az újuló erdővel (az erdő különösen kedvelt és igen

sűrűn használt témája) a *Rab vagyok* (123. l.) című zengzetes dal, *Az az édes óra* (151. l.) stb.

A szakasz utolsó verse *Alice* (152. l.). Ez volt Szabolcska hírlapi föltűntetése alkalmával egyik mutatvány-költemény, mely leginkább ébresztette a figyelmet és reményt. Méltán. Helyesen megalkotott költemény ez s azóta sem igen írt ő ennél különbet. Benne alak és tartalom szép összhangban egyesül. S a tartalom igazán költői. Egy megkapó, eleven kép. A szép franczia lyány öntudatlan, kedélyes játéka a szerelemmel az általa nem értett magyar szavak bájos ismétlésével: «Szeretlek, szívből, igazán». A vers alakja, röpkedő hangmenete kedvesen símul a naiv játék rajzolásához, melynek vidám fényét aztán bús-komolylyá teszi a végén a költő subjectiv elborulása. — Rokon volna ezzel hang, alak és földolgozás tekintetében, a következő szakaszban (*Képek*) előforduló két darab, a *Kormányzó leánya* (192. l.) és a *Főlebbezés* (204. l.). Amaz a kormányzó kis lányának gyermekes naivságáról, emez a kis Emma bűnéről énekel, a ki imádkozás közben elnevette magát, ezért büntetést szabtak rá s ügyét a költő a jó Istenhez főlebbezi. Kedves, ellesett apróságai a változó alkalmiságoknak s nem is érdektelen színezéssel, de *Alice*-nél minden esetre csekélyebb értékkel.

A *Szeretet* című szakasz legtöbb darabja a honvágynak van szentelve; néhány azok között, a mint az alájegyzés mutatja, Genfben költ, hol a fiatal költő, mint tudjuk, papi tanulmányait folytatta. A hivatásával járó vallásos érzület itt is számos versében érvényesül. S ez nem épen baj, ha a maga helyén történik s merev modorossággá nem sekélyül. Pap-költők gyakran szoktak ebbe a hibába esni. Honvágyat énekelvén a dalok, természetes, hogy nem maradhat ki belőlök az erdő, az édes anya, a szülei ház és számos efféle vonatkozás, de meg kell vallani, hogy kevés kivétellel megvan bennök a melegség és bensőség s a költői szárnyalás. Szebb darabjai közé sorozom az *Indulás előtt*, *Bucsú az erdőtől*, *Idegen földön*, *Miért száll nyugotnak* címűeket. De már a *Fogadtatást* minden allegoricus rajza ellenére sem sorozhatom azok közé. Ebben úgy látszik, ismét azon «igen akarás»-nak van valami része. A *fűzesbéli kardalt* (gondolom, a madarakét) említi. «Feledve szegénynél (a fűzesnél) régen a játék, Melylyel én e karnak néha nap árték». Ki érti ezt? Mi szükség van erre az elburkolásra? «S a kakuk szót is kezd, de az a vége, Hogy a vadgalamb kineveti érte»... (!) S a bevégzés azzal a sorral, melyet akár komolyan, akár tréfásan veszünk, mindenképen igen prózai: «melyen meghatva érzem magamat».

A *Képek* címűjében néhány gyöngébb vers van beillesztve. Néhány nem objectív kép, hanem érzelmi dal. Már említém innen a *Kormányzó leányát* és a *Főlebbezést*; említém még, mint kiválóbbat, a *Hajnalt* (199. lap), mely tündöklő színeivel vonz. bár nem egészen ment némi erős képlegességtől. — Itt már másod ízben éneklí meg *Kossuthot*, tudniillik az előbbi szakaszban *Lajos napján*, (159. l.) itt pedig *Kossuth* (196. l.) cím alatt. E költemények értéke felől nincs mit mondanom, hacsak azt nem, hogy ezekben is tükröződik a mi fiatal költőnk egyénisége. Legtöbb ifjú s nem ifjú versíró, mi-helyt Kossuth nevét veszi ajkára s lantjára, csaknem a kirepedésig duzzadozik a dicsőítéstől, a szabadság és vértanúság magasztalásától s a zsarnokok gyűlöletétől. Szabolcska pedig szelíden ábrándozik a «nagy hontalanról» s nem sokkal van hozzá több mondani valója annál, hogy «szereti őt s rajta csügg, mint egy gyermek, életében halálában, míg csak szíve egyet dobban», — kérvén az Istent: «hogy szegény öregnek örömében hulljon már egyszer a könnye»... Íme «a pásztortűz» szerepénél többre nem vágyó költő! Íme a nyájas, szelíd költői természet, melyet sziporkázó honfitűzre nem lobbant a kínálkozó alkalom, — melynek lantjáról szinte lerí, midőn efféle hazafias ének pengetésére vállalkozik, minő e füzetben az *Alkalmi dal* (161. l.) (a népszámlálás után) és legközelebb a *Fővárosi Lapok*-ban *A magyar munkásokhoz*, mely eme jámbor intéssel záródik: «Vigyázzon hát minden igaz Magyar munkás magára, Ne hallgas-sunk semmiféle Socialis bujtogatók szavára!»

Verselése általában könnyű lebegésű. Dalai nagyobbára természetes üdeséggel bírnak, s egyszerű, magyaros nyelven folynak ajkáról. A népdalformák felé hajlik, de még sem határozott követője azoknak. Szereti a versszakoknak, a sorok berendezése által, olykor mintegy csonka alakítását, mi által az ismert, megszokott schémáktól eltér. Szereti a refrainekeket, változatos elhelyezéssel, a mi sűrűn egymásután használva, bizonyos unalommal jár. — A rímekben nem válogató, inkább a modern szabadosság barátja, mely megelégti, ha a rímelő szó végén egy vagy két önhangzó egyforma. Általában a külszerkezet tekintetében is feledékeny néha-néha.

Följegyzek illusztrálásúl néheny apróságot, nem azért, mintha nagy súlyt helyeznék ezekre, hanem azért, mert Szabolcskáról van szó, a ki megérdemli s a ki talán meg is figyeli az őszinte szót. — Neki rímzámba megy az ilyen: *rihar* — *odúiban*, (20. l.) *Kárho-zat* — mi *ragy* (110. l.) *térdem* — *szemével* (136. l.). Föl se vészi, ha az egyöntetűen haladó versszakok némelyikében némely sor egy-

egy-egy szótaggal kiugrik (24. l.); ha a kereszt-rímes négy soros szakban három sor egyformán rímel: *jakadását — úszó nyáját — tavan át*, — vagy: *fehérre fogja tenni képed*, Miként az öntudatra *ébredt* Bűnöst az üldöző *kísértet* (71. l.) Megtűri az ilyen verset: «mikor az erdő mint egy kaczer leány», a mely már csakugyan nem vers, — vagy az ilyen sort: *Ki kincseit kiszórja* (136. l.).

Nem folytatjuk tovább. Futólagos vizsgálatunkban nem lehetett czélunk a föltétlen dicséret, valamint nem a szembeötlő jó tulajdonok csekélylése. A Szabolcska tehetsége minden esetre méltó, hogy igazsággal, de egyszersmind reménynyel és rokonszenvvel forduljunk felé s bátorítólág üdvözljük a múzsák berkének küszöbén. Lelkiismeretes tanulmány és szorgalom, valamint képességének helyes mérlegelése meghozhatják neki a koszorút, mely reá most még távolból integet.

ó. s.

Letteratura ungherese, di Zigány Árpád. Milano, Ulrico Hoepli 1892.

Azon, szinte hihetetlen tájékozatlanság mellett, mely a magyar szellemi élet tárgyában a külföldön uralkodik, nagy okunk van örömmel fogadni minden oly kísérletet, mely e bajon segíteni törekszik. Dicsérettel adózunk tehát Zigány Árpád úr azon vállalkozásának is, hogy az olasz közönséggel megismertesse irodalmunk történetét. Műve a *Hoepli-féle kézikönyvek* (Manuali Hoepli) című, Olaszországban rendkívül elterjedt könyvsorozatban látott napvilágot, a mi biztos záloga annak, hogy nem fog olvasatlanul maradni. Kívánjuk is, hogy legyen minél számosabb közönsége, mert nagyban és egészben megfelel azon, nem túlzott követelményeknek, melyeket ily szabású munkához fűzhetünk.

Természetes, hogy Zigány úr műve nem tart számot eredetiségre; leghasználtabb kézikönyveink szolgáltak forrásául, de itt-ott láttuk annak nyomát is, hogy egyik-másik kiválóbb monographiánkat is elolvasta. Tárgyalásmódja ellen nemis emelhetünk lényegesebb kifogásokat; csak azt sajnáljuk, hogy néha lelkesedése nagyon is elragadja és szeret superlativusokban beszélni. Aranyról például azt mondja, hogy «nincs *egyetlen neme* a költészetnek, melyet meg ne kísérelt volna és mindig szerencsés sikerrel», a *Zrínyiás*ról azt, hogy «tökéletes remekmű» (pár sorral alább pedig megjegyzi, hogy hősei néha nagyon is sokat beszélnek, hogy nyelve sokszor dagályos, nyers, verselése hibás stb.), végül *Bánk-Bán*ról szólva, arra a me-

rész állításra ragadtatja el magát, hogy kivéve a Shakspere-darabokat, ez a világirodalom legjobb drámája. Jellemzései között általában gyakran vannak semmitmondó phrasisok is; például *Zalán futásáról* ezt mondja: «És valóban remekmű is, de ereje főképpen magában a költészetben rejlett» («ed è davvero un' opera magistrale, ma la sua forza stava soprattutto nella poesia medesima»). Kivált a modern részben akadnak egyes furcsa mondások, ott, a hol a szerző kevésbbé támaszkodhatott a kézikönyvekre; azt hiszszük például, hogy maga ifj. Ábrányi Kornél is megsokallná, a mit Zigány úr az ő lyrájáról mond: «előfutára, útjelzője egy új költői világnak». Mikszáth is bajosan hagyná helyben, hogy ő «analitikus és lélektani raffináltságainál fogva» is kiváló író; Szana Tamásról pedig, a kit a Kisfaludy-Társaság havi közlönye szerkesztőjének mond, ezt írja: «genialis író, tisztúlt izlésű (purgato), kinek tollából lágyan és vidáman folyik a szó». Ezzel szemben aztán Beöthy Zsoltról azt mondja, hogy «è uno scrittore senza ambizione artistica», művészi ambitio nélküli író!!

Ez a modern rész különben is nagyon hézagos, a mennyiben sok kevésbbé fontos név és munka fölemlítése mellett sok olyat mellőz, a mi vagy magában véve kiváló, vagy különösen az olasz közönséget érdekelheti. A matematikusok sorában például Lutter Nándort és Weninger Vinczét említi, megfedkezvén König Gyuláról. A philologia és irodalomtörténet tárgyalásánál igen szükséges lett volna megemlíteni Ábel Jenő munkásságát, a ki egy olasz humanista-író-nőnek, Isotta Nogarolanak munkáit is kiadta, utalni Fraknóinak az olasz-magyar viszonyokat tárgyaló sok becses kutatására, Lánczy Gyula *Dante-tanulmányaira*, Kőrösi Sándor munkájára a magyar nyelv olasz elemeiről stb. Általában sajnáljuk, hogy az olasz műveltségnek a magyarra gyakorolt befolyása nincs eléggé kitüntetve. Egy olaszoknak szánt műben e dolog elsőrendű fontossággal bírt volna.

Tárgyi tévedésekre is nem egy helyütt akadtunk. A 91. lapon például Kármán *Uránidájának* egyik munkatársáról, Schediusról szólva, azt mondja róla zárjelben «*più tardi Toldy*», s így össze-teszteti Schedellel; Csokonai *Dorottyájára* ráfogja, hogy Pope *Elrablott hajfűrtjéből* van átírva («*trascritto*»), Kisfaludy Károlynak szomorújátékai közé sorolja a *Mátyás diák* czínnű egyfelvonásos vígjátékot; Székácsról azt írja, hogy fordított a görög *anthologiákból* (dalle Antologie greche), nyilván nem bírva tudomással a *Görög Anthologia* czím alatt ismert gyűjteményről; a *feleség* szó etymológiáját így magyarázza meg: «mezzo ajuto», fél segély; beszél a

visegrádi palota «Masolino-készítette freskói»-ról is, holott ez a festő tudtunkkal csak Ozorai Pippó kastélyában dolgozott stb.

A könyv olaszságához is fér szó: sokszor nehézkes és incorrect. Csodáljuk, hogy a könyv kiadója egyes föltűnő lapszusokat nem javíttatott ki; hogy csak egyet említsünk, a 71. lapon ez van: «*con minore felice successo*», e helyett *meno felice successo*. Ha a szerző Zrínyi Miklóst «illustre *condottiere*»-nek mondja, azt mutatja, hogy nincs tisztában a «*condottiere*» szó jelentésével. Az olasz szótár nem ismeri az «epos», a «*piarista*» szókat, nem mondja ma «*lingua finna*»-nak a finnícát, és soha se fogadhatna magába ilyen szörnyképzéseket: *lingua ugora* (e helyett *ugrica*). Eötvös Lóránt báró is, ha olasz névjegyet nyomatna, nem *Loranto*, hanem Rolando vagy Orlandonak nevezné magát. A latin tulajdonneveket sem írja az olasz latin formájukban, hanem olaszosítva; valamint az olasznak Horatius «Orazio», azonképen Janus Pannonius is Giano Pannonio.

Elmondtuk ez apróságokat is, mert súlyt fektetünk az oly irányú munkásságra, a minőt e könyvével Zigány úr megkezd, és reméljük, hogy figyelmeztetéseinknek hasznát fogja venni. Addig is óhajtjuk, folytassa tevékenységét a magyar irodalom külföldön való ismertetése körül. Szépirodalmunk termékei között hála Istennek akárhány van, melylyel nem vallunk szégyent bármely nemzet előtt; fordítgasson belőlük mennél többet; mert a külföld nem az irodalomtörténetből, hanem első sorban magukból műveikből tanúlja megbecsülni egy nemzet íróit. —dó.

Arnold von Brescia, von Adolf Hausrath. Leipzig, Verlag von Breitkopf und Härtel. 1891.

Hausrath nevét jól ismerik azok, kiket a keresztyénség keletkezésének története közelebbről érdekel és a nagy közönség is tudja, hogy George Taylor történeti regényeinek Hausrath a szerzője.

Előttünk fekvő füzetében a XII. század egyik legérdekesebb alakjának életét beszéli el nagy kutatások alapján s mégis tömören és vonzó élénkséggel. Már Giesebrecht megjegyezte, hogy «bármily töredékesek értesítéseink Arnold életéről, ép elégségesek arra, hogy kijelöljük helyét a történetben». Arnoldnak e történeti jelentőségét akarja most Hausrath szélesebb körökkel megismertetni, nem a töredékes adatok önkényes magyarázatásával, hanem a történeti háttér részletesebb kidolgozásával.

S miért ne érdekelne szélesebb köröket is az oly elbeszélés, mely az egyházi és a világi hatalmak, a tiszta keresztyén eszmény és a hierarchikus intézmények összeütközésével foglalkozik s ez örökké érdekes mozgalmakat a XII. század annyira sajátos és változatos viszonyainak színeiben rajzolja.

Bár az investitura küzdelmeiből a pápai hatalom, mint győző kelt ki a XII. század közepe táján, Olaszországban egy új ellenzéki áramlat jelentékenyen csorbitotta e győzelmet. A városok önérzete emelkedik, az antik köztársaság formáiban szervezkednek, senatusok és consulok vezetése alá jutnak. Másrészt Palaestina köves útjain nem egy keresztes vitéznek jutott eszébe, hogy az akkori papság pompázó életmódja mennyire elüt Jézus és az apostolok életmódjától. A keresztes háborúkkal kapcsolatban van azon nézet elterjedése, hogy a szegény egyház az igazi, a megváltó előtt kedves egyház és az aszketai gondolat e fanatikusai annál veszélyesebbek voltak a világias clerusra nézve, mert alapjában csak ismételték, mit az imént Róma legatusai prédikáltak, midőn a császári püspökök ellen szólva, megbélyegezték a feleséges és simonistikus papságot. Mindehhez járult még a római jog tanulmánya, mely megújítja az állameszmét, ellentétben a theokratiával.

Az új egyházi ellenzék tehát az antikizáló városi szabadság-érzet, a keresztyén askezis és a jogi tanok hármas forrásából táplálkozik. Különös szerkezetű gondolatkör, mely védőre talált egy reformátorban, ki félig harcos, félig néptribun, askéta és a polgári szabadság hőse, a szentírás ismerője és az ókor elragadtatott bámulója, lelkesült, homályos és rejtelmes. Igazi próféta, mint már kortársai is nevezik Bresciai Arnoldot, mert ékesszólással fejezi ki forrongó vágyaikat és mi alaktalanul él elméjökben, azt elszántan politikai formába akarja önteni.

Arnold szülővárosa Brescia, Felső-Olaszország egyik legnevezetesebb helye. A longobard királyok régi dómja és az akkor még igen jelentékeny antik emlékek a régi hagyományok tiszteletére szoktathatták a nemes családból származó ifjút. Miután lectorrá avatták, Franciaországba utazott, hogy Abälardot hallgassa. A vezeklő Abälard, ki már ekkor átélte regényét a szép Héloïsezel, Nogent sur Seine mellett egy csendes erdős völgyben askétikus életet élt s tanítványok gyűltek a remetelak köré, hol a dialektika híres mestere a szentháromság mysteriumait magyarázta. Az bizonyos, hogy Arnold lelkes tanítványa volt s midőn visszatért Bresciába, hol előkelő származása a canonici regularesek prépostjának méltóságára segí-

tette, nemcsak ékesszólása és bibliai jártassága, hanem páratlanul szigorú askétai élete is nevezetessé tették. Még ellenségei sem tagadhatják meg tőle a szent élet dicsőségét, pedig a prépostnak sok ellensége támadt. Mert hevesen kikelt a világi papság s a szerzetesek ellen és nem elég, hogy életmódjokat gáncsolta, még azt is kívánta, hogy Krisztus utódjainak ne legyenek birtokaik és politikai jogaik, hanem csak a tizedből, vagy önkénytes adományokból éljenek, mi a szentírásnak megfelelőbb. Ez volt az, mit a kortársak Arnold «új dogmájának» neveztek. A nyolczszáz éves fejlődést tagadta a bresciai prépost s a theokrátiával szemben a régi római császárok törvényeire hivatkozott. Arnold az elsőkhöz tartozott a középkorban, kiknek elméjében újra föléledt a római állameszme.

Természetes, hogy ez álmodozások népszerűek lettek és gyakorlati következményeiket is érezte Mainfred, Brescia püspöke, kit, midőn 1137-ben hazatért a szent városból, majd hogy ki nem zártak a városból Arnold polgártársai.

A szomszéd városokban is érezhető volt Arnold izgatásainak hatása s igen valószínű, hogy a prépost II. Inczét és az avaratia Romanát is megtámadta. De nemsokára ütött a megtorlás órája. 1138 elején II. Anaklét ellenpápa meghalt, majd májusban a schisma is be volt fejezve. 1139-ben II. Incze zsinatot hívott egybe, melyen Mainfred is megjelent. A püspök bevádolta Arnoldot, és valószínű, hogy a vádlott megjelent a zsinat előtt. Még akkor azt hitték, hogy Arnold ereje az olasz zavarokban gyökerezett, azért csak száműzésre ítélték mint schismaticust — nem mint eretneket — és meg kellett esküdnie, hogy a pápa különös engedélye nélkül nem tér vissza hazájába. És most újra Abälardhoz vándorol a száműzött elkeseredve, de el nem csüggedve.

Abälard ekkor a Szent-Genovéa hegyén tanított, Páris mellett. De nem sokáig taníthatott nyugodtan. Clairvauxi Bernát üldözőbe vette. Oly ellentét választotta el az apátot Abälardtól, mely kizárt minden kölcsönös türelmet. Abälard szerint csak azt hihetjük el, mit előbb átértettünk. Pedig — úgymond Szent-Bernát — a jámbor hisz és nem kérdezősködik. A clairvauxi apát mindent megmozgatót, hogy Abälardot és «fegyverhordozóját», Arnoldot, ártalmatlanná tegye. Már a pápa is kiszolgáltatta neki a két eretneket, midőn Abälard fáradtan és nyugalomra vágyva, a clunyi apát oltalmát kérte. A közvélemény némikép a clairvauxi apát ellen fordult és ez egyelőre nem bántotta a két eretneket.

De Arnold nem adta meg magát. Visszatért a Genovéa he-

gyére és most ő alapított iskolát. Arnold nem annyira a scholastika kérdéseivel törődött, hanem főleg az egyház világiasodása ellen harczolt. Szerinte az apostolok szegény egyházának nem kell a világi birtok, nem kellene a világi ügyek és pörpatvarok. Már pedig a szegény egyház alapja egyszersmind a polgárok szabadságának és a népek békéjének, mert ezt főleg a hatalmas egyháznagyok zavarják. Volt némi hasonlóság a clairvauxi apát és Arnold tanai közt. Midőn Bernát az askézisről beszél, úgy tetszik, mintha Arnoldot hallanók, de Arnold meg akarta szabadítani a világot a kapzsi papoktól, a puhálgató szerzetesektől s a zsarnoki püspököktől, hogy szabad tért nyisson a derekas polgári elemnek, Bernát ellenben nem szegény és védtelen, hanem gazdag és mindenható egyházat akar alapítani, melynek szentségénél fogva joga van az uralomra s melynek tiszta a lelkiismerete, mi első föltétele a biztos és szilárd föllépésnek. Bernát valóban a keresztyénség egyik leghatalmasabb embere volt s így csakhamar alkalma nyílt arra, hogy VII. Lajostól vizontszolgálatot kérjen. A francia király tehát kiutasította Bresciai Arnoldot.

A következő években 1142—1145-ig Zürichben, majd Guido bíbornok kíséretében találjuk a száműzöttet. Ekkori életéről nincsenek eléggé biztos adataink, csak azt tudjuk, hogy Bernát még mindig veszedelmes embernek tartotta. Nagy buzgalommal figyelmezteti a pártfogókat az «új Kainra, ki hazátlanul bolyong a földön és a mitől otthon eltiltották, azt idegen helyen hajtja végre s körüljár mint az ordító oroszlán, keresve, hogy kit faljon föl».

Vége, hat évi száműzetés után, a nagy izgató újra Olaszország földjére lépett. III. Jenő visszafogadta az egyház közösségébe, vezeklést szabott reá és Arnoldnak esküvel kellett fogadnia, hogy hű fia lesz az egyháznak. Példás szigorral végezte a vezeklés munkáit, midőn körülötte csatazaj hangzott, mert Rómában kitört a forradalom, mely a világosságra csalta a katakombák vezeklőjét, ki most minden ígéretet felejtve, újra a régi Bresciai Arnolddá lett. Midőn III. Jenő pápa 1147-ben Franciaországba menekült, Arnold szabadban prédikált, híveket szerzett magának, kiket lombardoknak neveztek s kik askétai életét utánozták. De nemcsak a lombardoknak prédikált, hanem a Capitoliumon és a nyilvános gyűléseken is szidalmazta a kapzsi és nagyralátó bíbornokokat. És az igazi egyház szegénységéről szóló tana jól illett a szabadságra vágyó polgárok törekvéseihez, kik azt hirdették, hogy Péter utódjának nem szabad törődnie se a város, se az egyházi állam, se a római birodalom dolgaival, mert mind ez ügyek egyedül a római senatus hatásköré-

hez tartoznak. Lelkesült és szabadságtól ittas tömegek ujjongva fogadták most azon jelszavakat, melyeket Arnold Párisban a kolduló tanulók és Zürichben lassú alemann polgárok és urak előtt hangoztatott. S így Rómában egy új reformátor áll előttünk, nem a canonici regulares prépostja, hanem a római nép tribunja, ki az antik romok közt Róma hajdani nagyságáról és az egyház valódi fényéről beszél a quiritek előtt. Az alsóbb nemességből új lovagrendet akart alapítani, megújítja a népgyűléseket a forumon és arról is szól, hogy a nép és senatus válaszsza a római császárt. De mind ennek nála erkölcsi és asketikus háttére van.

És Arnold uralkodott Rómában, III. Jenő hiába kérte kiadátását. A római nép kétszer is Arnold mellé állott, midőn választania kellett a pápa és a bresciai próféta közt. De a római köztársaság a pápával nem tudott egyezkedni és hiába remélte a német király támogatását. Természetes volt, hogy a német király nem akart lemondani a curia barátságáról egy olasz város kedvéért, még ha elég szabad szellemű lett volna is, Péter örökségét egy világi hatóságnak kiszolgáltatni. Rómában a túlzók már arról beszéltek, hogy nincs szükség se császárra, se pápára, hanem megáll a város magára hagyva is. És ez talán nem marad üres beszéd, ha a német királyság tovább is a tehetetlenek kezére jut, de most III. Konrád helyébe Barbarossa Frigyeset választották királylyá a német fejedelmek.

Rómában akkor mindenki gúnyolta Konstantin császár adományát és Arnold hivei azt kívánták, hogy Frigyes a senatustól kérje a császári koronát. De Barbarossa jól tudta, hogy mit érnek ez álmodozások és azonkívül hívő germán volt, ki meghajolt a papi ruha előtt, de a togát semmibe sem vette. Hanem a fő baj az volt, hogy a köztársasági lelkesedés tüze lelohadt Rómában. A nép a lombardok szegényes ruhája helyett a cardinálisok bíborát és a pápa ragyogó koronáját kívánta látni. Végre 1154-ben oly pápát választottak a bíbornokok, ki merészen elfojtotta a már hanyatló, de még le nem csillapult mozgalmat. Az angol származású IV. Adorján (Breakspeare) 1155-ben, a nagy héten kimondotta Rómára az egyházi átkot, mit egy elődje sem mert megtenni. E próbát a rómaiak ki nem állották. «Rabszolgák voltak, kik lánczaikkal futottak el és visszacsúsztak a szolgaságba, midőn e láncznál megragadták őket». Virágvasárnaptól szerdáig még tűrte a nép a szörnyű csendet, de midőn azt hallotta, hogy Róma számára nem lesz föltámadás, s az apostolok sírja zárva marad, a katolikus quiritek föllázadtak a senatus ellen. A megijedt senatus a pápához követséget küldött, s a

pápa Arnold kiadatását követelte. Arnold éjszaki irányban menekült és az Orcia völgyében menhelyet talált. De Adorján kérésére a Rómába induló Barbarossa átadta a prófétát a pápai praefectusnak. S ekkor vértanúvá lett Arnold, ki kevésre becsülte a hagyományos viszonyok hatalmát és túlbecsülte az igazság erejét, mi az eszme vértanúinak közös hibája. De Frigvesnek is volt oka megbánni tettét. Húsz évi egyházi harczot kellett átküzdenie, mely a velencezi békével végződött 1177-ben, mikor is Barbarossa a San Marcóban letérdelt, hogy megcsókolja III. Sándor papucsát. d.

Magyarország közjogi viszonya Ausztriához és annak történelmi fejlődése. Írta dr. Ferdinandy Gejza. Előbeszéddel ellátta dr. Vécsey Tamás, egyetemi tanár. Buda-Pest, 1892.

Közjogi irodalmunk örvendetes föllendülésnek indul, egyre újabb s újabb termékeiről adhatunk számot. A három-négy utóbbi évben több, magyar nyelven írt közjogi monographia hagyta el a sajtót, mint a megelőző husz esztendő alatt. És a bő termés nem hoz üres szalmát, sok és ép magot ad. Tisztázódnak az eszmék, változik az előadás módja; lassankint elérjük a nyugot-európai tudományosság színvonalát. Különösen jellemző, hogyan szorúl hátra a korábban szokásos terjengő történeti elmélkedés, hogy helyet adjon a jogi elemzésnek. A közjog nálunk régebben történelemnek s tétel-les intézmények pusztja leírásának sajátos összetétele volt, most már azzá válik, a minek lennie kell, — jogi tudományszakká.

Mindezek elmondását pedig azért véltük alkalmoszerűnek Ferdinandy könyvének ismertetésekor, mert ez a kis munka jellegzetes kifejezése a vázolt átmenetnek. Első részében, liol a Magyarország és a monarchia másik állama közt fönnálló közjogi viszony kifejlődését adja elő, valóságos történelem, hazafias hanggal, nemes lelkesedéssel, de a lehető legkevesebb jogi tartalommal. Mi sem tagadjuk közjogi munkákban a történeti elemnek bizonyos határok közt való jogosultságát, különösen monographiákban, hol szűkebb körű tárgynak lehetőleg teljes megvilágítása lévén az író célja, a tárgyalat intézmény történeti fejlődésének előadása üdvös lehet. Ilyenkor is elkerülhetetlen azonban, hogy a történeti bevezetés a jogi tárgyalással kellő arányban álljon s a jogi jelentőséggel bíró mozzanatokra szorítkozzék. Ferdinandynak azonban e két szükséges föltételről nincs tudomása. A történeti rész könyvének felét fog-

lalja el, Magyarországnak teljes politikai történelmét nyújtja, minek következménye, hogy a figyelem az adatok e sokaságában könnyen észrevétlenül síklik el olyan pontok fölött, melyeknek megfontolása a mai tételes államjog szempontjából is szükséges volna.

Ily első rész után valóságos meglepetés éri az olvasót a munka következő, jogi részeiben. Különösen a második részt kell dícsérettel említenünk, mely a magyar államnak a monarchia másik államához való közjogi viszonyát tárgyalja az 1867-dik évi és ezután következő törvények szerint, olyan részletességgel s olyan jogászai előadással, mely nem egy kétes pontnak tisztázását viszi előbbre.

Nem tartozik e rövid ismertetés keretébe, hogy kiemeljük mindazon kérdéseket, melyekre nézve véleményünk Ferdinandyéval megegyezik avagy attól eltér, egy pontot azonban nem hagyhatunk észrevétel nélkül. Műve harmadik részének kezdetén, Madáchtól vett idézetek kíséretében fejtegeti, hogy «a tudomány csak tág kategóriákat képes fölláítani, a melyek között a gyakorlatban az éles határvonalat megvonni nem lehet,» és «nem képes elkerülni az ellenmondásokat, mert a míg egyik helyütt valamely fogalomnak szigorú meghatározását adja, addig új fogalmakkal találkozván, oly kifejezéseket használ azoknak jelölésére, melyek az előbb általa fölláított meghatározást tarthatatlanná teszik». Ez előzmény után mit várhatunk egyebet, mint hogy szerzőnk mellőzi az államalakulatok fajairól szokásos elméleti fejtegetéseket s előadja Ausztria és Magyarország közjogi kapcsolatát a nélkül, hogy e kapcsolat jelölésére terminusait szerint a tudományos műkifejezést, a jogi kategóriát megállapítaná. E helyett azonban sorban tárgyalja a szerinte oly kis jelentőségű kategóriákat, a frigynek, államszövetségnek, szövetséges államnak, reál- és personál-uniónak terjedelmes s nem mindig szerencsés fogalom-meghatározását adja s végül az osztrák-magyar monarchiát besorozza nem is egy, hanem egyidejűleg több ilyen kategóriába. Ezt írja: «hazánknak Ausztriához való viszonya tehát három elemet foglal magában, úgy mint jogi personál-uniót, államszövetséget és államok szövetkezetét.» Vajon a homályos terminológia világosabb, az államjogi elmélet természetesebb lesz-e ily eljárással? Bizonyynyal nem! Igaza van szerzőnek, mikor az államjogi alakulatok túlhajtott osztályozása, szigorúan körülírt kategóriákba való szorítása ellen föllázad, de a mit ő tesz, az még jobban bonyolítja az állapotokat, még tágabb tért nyit a céltalan theoretizálásnak. Egyszerűen mellőznünk kell az aprólékos, épen annyira fölösleges, mint a milyen meghatározhatatlan kategóriákat. Egyetlen

fogalomra van szükségünk: az állam fogalmára. Számtalan módú összetétele lehet az államnak és számtalan módon juthatnak államok egymással kapcsolatba; e különböző alakulatokat csoportokba oszthatja, kiknek ily fölösleges munkában kedve telik, de a csoportok egymásba folynak, szigorúan elhatárolt kategóriáknak nem tekinthetők, mert nélkülözik a megkülönböztető változhatatlan, lényeges vonást. Állam vagy nem állam? Ez az egy kérdés az, melyre minden közjogi alakulatnál határozott feleletet kell és lehet keresnünk.

I.— B.—

Nyílt levél a szerkesztőhöz.

Tisztelt szerkesztő úr! A *Nyelvőr* ez idei júniusi füzete egy grammatikus elfogultságával s egy betűszű alaposságával írt cikket közölt Meyer K. F. regényének, *Jenatsch György*nek fordításáról, mely a *Budapesti Szemle* múlt évi folyamában jelent meg. Engedje meg, tisztelt szerkesztő úr! hogy hallgassak a cikk hangjáról. Csak annyit jegyzek meg, hogy a bíráló is, hősi eleink szokása szerint, «diabolica *huj, huj* exclamatio»-val ront ellenfelének, hogy amúgy derekasan «agyon nyomorítsa, legyúrja, legyömöszölje». Zuboly barátunk a művelt módban határozottan fölötte áll az igen tisztelt bírálónak; mert bár hasonlóképen tud ordítani, mint valami orosz-lán, de, ha a dolog megkívánja, szelídebbre is tudja fogni a dolgot, hogy az urak meg ne ijedjenek.

A mi Zubolyunk hangja azonban mindig egyaránt rémes, ijesztő s az uraknak meg *kell* ijedniök.

A következőkben megjegyzéseket teszek a bíráló néhány kifogására. Megtámadja a fordítót, mert a nyelv kellő ismerete nélkül süketlenül különös képzésű szavak, eltérő alakok használatára vete-medik. Az elvetemült fordító egy fiúcskáról beszél, ki sehol sem találja helyét, hanem folyton kapálódzik kezével-lábával s ezt «izgó-mozgó» ifiúrnak nevezi. Ez az *izgó-mozgó* kifejezés megbélyegezni való merészség. A magyar nyelv ismeri az izgés-mozgást; ismeri e kifejezéseket: izeg-mozog, izgett-mozgott, mit izegsz-mozgatsz? Miért ne mondhatnók hát az «ingó-bingó, csengő-bongó» stb. analogiájára — «izgó-mozgó»? Igazi szókép, mely a czéltalanul hánykódót egy csapással képzelünk elé állítja... A fordító különben emlékezik, hogy e kifejezést mástól is hallotta. A *rátartáság*, szó sincs így a fordítónak. Pedig minden magyar ember értheti s nem fog benne

különczködést találni. A büszke s rátarti ember közt erős árnyalatok vannak; miért ne vihetnők át azt a főnévre is? Ha van rátarti ember, miért ne legyen rátartóság? Miért? Mert a bíráló megtiltja; mert a bíráló úgy tud magyarul, mint senki más s neki még e szóra szüksége nem volt. Egy tudatlan, Kazinczy-magyarságú ember merjen neki rátartóságról beszélni! A fordító pedig azt hiszi, minél több jó elvont névvel gyarapodhatik véletlen a magyar nyelv, annál jobb. A rátartiság fogalmához sok oly árnyalatot lehet találni, a milyen a büszkeségre nem mindig illik. Megtámadja a bíráló az «ország árulója» kifejezést is, mert szerinte hazaárulónak csak oly bűnöst mer tartani a fordító, ki legalább is egy birodalmat ad el». Nem úgy van. A büszke Planta mondja e kifejezést, mikor a demokrata csőcselék számúzi. E szokatlanabb kifejezést gőgje s megvetése hozza Planta ajakára; mintha gondolná magában, ez a csőcselék akarja most az ország dolgát intézni s mert ellenük támadtam, mindjárt ország árulója lettem. Különben a székelynek is Székelyország a hazája s épen nem ütköznék meg rajta, ha ország árulójának mondanák azt, a ki földjét eladja.

Megrovás alá esik az «éjjeljáró» szó is. Ez azonban nem annyira merész alkotás, mint inkább a «Nachtfahrer» szolgál fordítása. Nem az! Minden magyar ember azonnal megérti; nem kell semmi hasonló értelmű német szóra gondolnia, hogy tudja, mit jelent. Az «éjjeljáró» némileg tágabb képzetet ad, mintha éjji madarakról, sötétben bolyongókról vagy bujkálókról beszélnénk s a fordító ép e határozatlanabb, tágabb értelem kifejezésére használta az «éjjeljáró» nevet. A *kegyhely* már tisztán a Gnadenort fordítása. Meglehet különben szép csendesén a magyar nyelvben is, mint a hogy a búcsújáró hely kifejezésére megvan a németben a Wallfahrtsort. Így elmondhatnám, hogy a *Nyelvőr* a stílusbeli ízlés magyar kegyhelye, s e mellett könnyen dorongos nyelvészek búcsújáró helyévé válhatnak.

Említsük még föl a *firka* szót s borzadva láthatja az olvasó, mily tudatlan merészségekre vetemülő fordítóval van dolga.

A bírálónak azonban «már haja is égnek mered», ha a vakmerő epitheton ornansokra vet ügyet. Mellesleg megjegyezve: a *Nyelvőr* sok munkatársa igen csodálatos állapotokban leledzhetik. Széles e világon nincs kritikai iskola, melyben híveinek haja annyiszor égnek meredne, szeme szája annyiszor elállana s a bírálók, ámultokban embertársaik bárgyúságán, annyiszor hasra vágódnának, mint a *Nyelvőr* kritikai iskolájában. A kritikusok e rendkívüli

állapota minden érző lélek mély részvételét költheti föl. Most is, mily ártatlan epitheton ornansok delejezik meg a bíráló haját! Mint egy új Poloniusnak, nem tetszik a bírálónak e kifejezés: «följajló öröm». Szerinte ezt legjobban a német kifejezésből: «aufglühende Freude» lehet megérteni. Mintha a magyar az öröm árját nem ismerné s a hirtelen, nagy, egész lelkünket sodrából kivető örömről nem mondhatnók, hogy árja följajlik. E kitételben «följajló öröm», úgy hiszem, a tertium comparationis minden iskolás gyerek megérezheti. Legjobban megrázza e kitétel: «A fiú napbarnított, erős gyökérből hajtó legény». S a bíráló azonnal a némethez fordul segélyért. Mondhatta volna a fordító: erős, szép szál legény. De azért e kitételnél sem kell kérdezni: mit hajt, kit hajt, miből hajt, mire hajt. Itt is világos a tertium comparationis. Magam sem vagyok szerelmes a képbe, még ha a *hajtó* szó helyett így mondanám is: erős gyökérből fakadt legény. De ilyen lármát csapni miatta. «Tisztei serges kíséretében jár a vezér» — ebben a kitételben is van vakmerőség. A fordító azt gondolta, hogy ha madár repülhet seregesen, a tisztek is csatlakozhatnak seregesen vezérökhöz s ha magyarul egy sereg tiszt kíséretében járhat a vezér; nem olyan nagy merészség, ha a kíséret szót a «sereges» jelzővel élénkebbé tesszük. Csak pedanteria kereshet itt félreértést, hibát.

Ilyen pedanteriára vall a bíráló azon megjegyzése, hogy a fordító nem tudja a *meghökken* s a *visszahőköl* közt fönnálló különbséget. Az ember nem szokott visszahőkölni; legfőlebb meghökken. Ott van egy vidáman fecsegő leánycsapat. Hogy csicseregnek! Előáll a szörnyű grammatikus s azt mondja: csak a madár csicsereg. Elismerem, hogy a visszahőkölni kifejezést legtöbbször állatról használjuk; de e kifejezés először is azt a tartósabb testi megrázkódást, visszarántódást hozza képzetembe, melyet az állat a hirtelen ijedésnél mutat. Ezt az erős s oly jellemző mozgás képzetét viszem át az emberre, mikor ki akarom fejezni, hogy nem csak meghökken, hanem ez a meghökkenés testének mozdulatain is meglátszik. Ezért mondom: visszahőkölt. Különben nézze meg a bíráló a *Nyelvtörténeti Szótárt*. Cserei így szól: «Látván, futnak a hajdúk, ő is meghőkölé magát s visszanyomula.» Pázmánynál pedig az Isten visszahőkölteti az ő ellenségeit. Pázmány elől csak visszahőköl a bíráló is? Hanem nem hőköl az vissza, ha arról van szó, hogyan üsse agyon emberét akár — szalmaszállal is. Rásüti fordítóra, hogy nem tudja az *idején* s *idején való* közt a különbséget, mert egy mondatában a *való* szó tollában maradt. Ha ezt idején észrevettem volna!

Akkor elkerülöm a doronghullást! Azt nem! Mert nem ismerek embert, ki annyira áhítaná, másra a tudatlanság bélyegét rásütni, mint bírálóm. Valódi mania. Mikor azt írom: «fejem a tévedésig hasonlít a tiedre», ezt csak azért írhatom, mert a *tévedés* és *fölcserelés* szavakkal nem lehetek tisztában. E szólam különben nem ép oly képtelen, mint a bíráló akarja. Jobb az illet: «fejem szakasztott mása a tiédnek», de a másik mondásban sincs képtelenség. Oly nagy a hasonlóság, hogy tévedésbe hozhatja az embert, melyik az egyik, melyik a másik: s így származik a különben nem ép szerencsés szólás: a tévedésig hasonló. Egy helyen így szól a fordítás: «unszolta (tudniillik a kis leányt), hogy csak bátran, félelem nélkül tegye György elé, az iskola padjára, kis kosárkáját». A bíráló a német szövegből kisüti, hogy megint nem tudok valami különbséget: a különbséget *unszolni* s *bátorítani* közt. Miért ne unszolhatnám a restelkedő kis leányt, hogy bizony csak tegye oda György mellé kosarát, de oda tegye ám! A fordítás így más árnyalatot kap, mint az eredeti, de csak szeretetre méltó bírálóm láthat benne tudatlanságot az iránt, hogy *unszolni* s *bátorítani* közt különbség van. Ő aztán kijavíthatja magának így: «bátorította a kis leányt, hogy csak *bátran* stb.» Az igaz, a bírálót nem kell unszolni, ha szörnyű ítélethozásról van szó; szíves örömet megteszi úgy is. De bezeg kell ám bátorítani a szegény fordítót, hogy szemével se hunyorítson e félelmes s igaz bíró előtt. Hasonlókép csak a szón akad meg a bíráló, mikor különösnek találja, hogy ezt: «Sie (seine bischöfliche Gnaden) drangen heftig in mich». — így fordítom: «ugyancsak szívemhez beszélt». Nem csak grammatikai kaptafa, más is kell a stílus megértésére. A szövegben a szólást egy kemény protestáns, borissza pástétomos mondja egy katolikus püspökről, ki őt pinczesterének szeretné fölfogadni. A katolikus kenetességét parodizálja e «különös» kifejezéssel. A fordítás ha nem is szó szerint való, de jó.

Megrostálja a bíráló a fordító botlásait az igekötők körül is. A többi közt megrója a következő mondatot, a hol az ige mellől helytelenül maradt ki az igekötő: «Nagyon vágyott utána, hogy iskolatársát, Jenatschot ölelhesse.» S hozzá teszi: mindenki érzi, csak a fordító nem érezte, hogy itt az *ölel* tartós cselekvést jelent, holott annak e helyen semmi értelme. Szerinte tehát így kellene lennie: hogy megölelhesse. De hátha mindenki érzi, csak a bíráló nem, hogy itt az *ölel* nem szó szerint veendő; értelme pedig annyi, mintha az állana: vágyott utánna, hogy Jenatschot láthassa, vele

együtt lehessen. Az *umarmen* szóban is megvan az átvitt értelem. S mikor a két jó barát találkozik, nem is a biggadtabb formákra tartó Waser öleli meg Jenatschot, hanem Jenatsch szorítja szívére a meglepett látogatót . . .

Megrójjá a bíráló azután a fordító magyaroskodását is s a többi közt, a szövegben egy házassági tervről levén szó, a bíráló kárhoztatja azt, hogy e kitételt *das liegt im weiten Felde* így adom magyarul *«de annak még sok ága boga van»*. Talán így szóljak: addig még sok víz folyik le a Dunán? A fordító inkább arra a sok áthidalhatatlannak látszó akadályra gondolt, mely e tervnek útjában állt s azért választotta e kifejezést. Azt semmikép sem akarta, hogy ez ágon-bogon fönnakadjon a bíráló.

Pedig egy szűrös ágon fönnakad, mikor közvetlenül utána így szól: *Schrecken und Schande* a németben elválaszthatatlan alliteráló páros kifejezés, a melynek magyarul nem *szégyen* és *rettegés* felel meg (így adja a fordító), hanem a mindig összekötve előforduló *szégyen és gyalázat*. A *Schrecken und Schande* annyira nem elválaszthatatlan alliteráló kifejezés, hogy szokták ezt is mondani: *Schimpf und Schande*. S ez utóbbi változatnak felel meg a *szégyen* és *gyalázat*, nem pedig az *elsőnek*.

A bíráló nagyon fölrójjá a fordításnak, hogy a személyjelet nem jól alkalmazza. Szívesen megvallom, hogy egy párszor személyjel híján is meglehettünk volna. *Aber wozu der Lärm?* Nem főbenjáró hiba; legfőlebb kis szeplőcske a mondatban. De miért ne álljon személyjel e példában: *«Furcsa látogatása volt iskolájában, professor uram!»* Ha még hozzá veszem, hogy ez a professor csakugyan teljhatalmú direktora, korlátlan jószívű zsarnoka is volt annak az iskolának. Ne haragítsa meg bíráló ezt a derék Semmler professor urat, kinek esze ágába sem jutna különben, hogy valaki az ő iskolája mellől a személyjelet ki akarja irtani. Mily kicsinyeskedés! Ellenben hiányzik bíráló szerint a személyjel e mondásban: *«teteme ott nyugszik, károgó madárnak szörnyű étekül»*. Ha ép az a körülmény hat rám, hogy egy jó emberem teteme ott fekszik a mezőn, mint pusztá préda, mint tehetetlen semmi; s e mellett mellékesnek tartom, hogy károgó madárnak vagy kemény kritikusnak prédája-e s ezért ezt a kifejezést *«szörnyű étekül»* a vele vonatkozásban álló részekről némileg függetlenné, külön állóvá tenni akarom: ezt ez esetben itt nem tehetem. A grammatikus ezért oltott magyarnak nevez.

Ép ily grammatikai fontoskodást űz azzal a két példával,

melyekben megrójjá a *nek* rag elhagyását. «A most történtek nyitjára lelni» s «a vérfürdő nem egy korábbi barátom életébe került» szerinte nem jó. Ezt azonban nem annyira nyelvérzéke súgja a bírálóknak, mint inkább a grammatikai elmélet.

A fordítás szórendje ellen tett kifogásoknál némely helyesen fölhozottakon kívül sok olyant is említ föl, melyet csak azért mondhat rossznak, mert pusztán szemével olvasta, de nem hallgatta fülével is. Ugyan itt kifogása van e mondat ellen: «újra öt évvel öregebb lett». E mondatnak az értelem szerint különböző szórendje lehet. Waser öt évvel előbbi életébe repül vissza s eltűnik előle a jelen; ekkor a zúgó vihar elűzi gyermekkorá csalogató képeit s e pillanatban öt évvel öregebb lett újra. Az «öt évvel öregebb»: ez a három szó itt egyetlen egy képzetté van összekapcsolva. Ennél a mondatnál: «Vén anyókák, kik napégette arcokat félénken vörös fejkendőjökkel takarták» e kérdést teszi a bíráló: tehát nem merészen vörös volt a fejkendőjük? Tessék a *félénken* szó után vesszőt tenni s úgy olvasni. A vén anyókák csoportjában ép mozdulataiknak a félénksége a legjellemzőbb s a szóhangsúly által különváló, mintegy magára álló határozó ott azon helyen elég élénken föltünteteti. A *félénken* szót a *vörös* szóval csak bírálónk fogja egybekapcsolni, mert a nyomtatásban egymás mellett állanak.

Miután a bíráló erre több kisebb-nagyobb — szerinte megbocsáthatatlan — botlást róvásra vett, görög tüzet gyújt s Berzsenyi, Vörösmarty, Petőfi szellemét idézve, egy szemenszedett műfordítást tár föl, «melyért magáért is érdemes volt az egész regényt közétenni». A szörnyűség így hangzik: «Ugyan tanácsjegyző uram! Nadrágjokba esett le a szívök?» Biz ez ott áll! Tagadhatatlanul! Még ha az *esett* helyett így szólna az ékes mondás: pottyant le vagy szállott le a szívök! Nem tehetek róla. Szerencsére Petőfit idézte bírálónk s így legalább némi analogont találok *Leheljében*:

... Adjon Isten néked bő nadrágot,
Hogy elférjen benne egész bátorságod.

Végezni szeretném soraimat. De az igazság kedvéért meg kell említenem, hogy a fordításból még «sok érdekes bogarat tűz tolla hegyére» a bíráló. Ezek közé való a többi közt ez a kifejezés: «nem akarom véretem elmérgesíteni.» Ha a *Nyelvtörténeti Szótár* szerint a «mirigy megmérgezhetheti a közelvalókat» s az ember lába is «mérgeződhetik», akkor véretem is megmérgezhethetem; s mivel az ember nem csak megkeseredhetik, hanem el is keseredhetik, hát véretem

el is mérgesíthetem. A bogarak közt érdemesnek tartja bíráló megemlíteni, hogy a szentírás helyett pusztán *az írás* szó fordul elő a fordításban. Uram Istenem! Egy papról van szó s az összefüggésből, értelemből világos, hogy az az írás milyen írás. A bíráló azonban a némethez fordul magyarázatért s ott találja: *die heilige Schrift*. De hátha Mayer is csak annyit írt volna: *die Schrift*. Akkor bírálónak a *Nyelvtörténeti Szótárt* kellett volna fölnyitnia, hol a többi közt ez vagyon írva: «Mert azt mondgya az írás, ne pantologyatok egymás ellen». Megfogadom az írás szavát s nem szólok tovább a bírálatról, melyben a méltányosságának színe sincs meg. Minden kis hiba szerinte tudatlanság, értelmetlenség szülötte. Én kevésbbé tévedek, ha azt mondom, hogy a bírálat a «furor grammaticus» terméke. Ennél a furornál pedig Heliogabalus nem volt kegyetlenebb. Ez a furor mindig mázsás kalapáccsal jár s egyenlő haraggal s erővel csap rá a légyre, mint az elefántra. Ezt az embernek érteni kell s nem fog többé haragudni. Ez a furor, ez az esetlen óriás különben úgy bírál, mint önképző egyletekben a diákok. Az «erős» bírálatnak ezeknél következő a módszere. Először is zuglapba valónak mondják egymás verseit. Így tesz bíráló is a fordítással. Azután szertele-nűl nagyítanak; néhány hibát azonnal száznak s ezernek látnak. Végül a társak általános helyeslése közt kijelentik, hogy még Herkó pater sem írt ily rossz dolgot. Bírálónk is így tesz. Csakhogy nála Herkó pater Kazinczy Ferencz s így származik a lesújtó ítélet, hogy Kazinczy szándékos magyartalanosságai óta még nem jelent meg magyartalanabb fordítás.

Ám legyen Beckmessernek az ő hite szerint. Bírálónk ép oly művészettel nyomja meg a tollat, mint szeretetre méltó rokona a krétát. Az olvasó ellenben vegye tekintetbe, hogy itt egy fölfogásában, stílusában, alakjaiban a magyarétól teljesen elütő munka fordításáról van szó.

M. S.

A POETIKA ÚTJA ÉS CZÉLJA. *)

Mi a poetika czélja, s melyik az az út, a mely legegyszerűsebben és legbiztosabban vezetí czéljához? Ez a legelső kérdés, melyre választ kell adnom.

Mint minden tudomány, a poetika is törvényeket keres, igyekszik kifejteni, megállapítani, bizonyítani és rendszerbe foglalni. Vizsgálatai és ezekre alapítandó tanai az emberi szellem életének és munkásságának bizonyos körére vonatkoznak. Ez a kör pedig az emberi érzés és képzelet közös, együttes nyilatkozásának területe. De, ha egyelőre nem törekszem is szabatosabb meghatározásra, nyilván szükséges e kört még valamivel szűkebbre vonnom. Azt mondhatom: *az emberi érzés és képzelet nyilatkozása*, képzeteknek és gondolatoknak, ezek kisebb vagy nagyobb csoportjának nyelvbeli kifejezése által, melynek közvetlen és fő czélja: ismét az emberi érzés és képzelet elevenítő, jól eső foglalkoztatása. Ezen a körön, ha kívül marad is egy és más, a mit versnek *látunk*, bizonyára beleesik mindaz, a mit költeménynek nevezhetünk. A legkisebb népdalnak, mely a legegyszerűbb érzést egyetlen, egyszerű képzetel fejezi ki, a messzire elkerült legény hazavágya a keleten ragyogó csillaghoz sóhajtvá tör elő, ennek a kis dalnak ép úgy helye van benne, mint annak a rengeteg költeménynek, mely mint egységes alkotás, az érzésnek és képzeletnek a költői irodalomban kétségkívül legnagyobb változatosságát és gazdagságát fejezi ki: Dante *Isteni színjátékának*.

Világunknak ez a gazdag köre az, melylyel önök előtt foglalkozni fogok. Miképen és mi célból? Nem bölcséleti esz-

*) Bevezető előadás a poetikába.

mékből és tételekből indulva ki, a belőlők szülemelő fogalmakhoz és hozzájuk vezető következtetésekhez ragaszkodva igyekszem, minél szigorúbb szabályoknak, minél szövevényesebb rendszerét szerkeszteni meg, hogy a költészet fejlődésének reájok vonjam azokat a jelenségeit, a melyek épen alkalmasoknak mutatkoznak, s mellőzzem vagy épen elítéljem azokat, a melyek nem. A mi célunkhoz nem így jutunk el legbiztosabban. Nem is úgy, ha egy kor múltó divatának hódolva, vagy talán mélyebb, de se egyetemes, se változatlan okokon nem nyugvó ízlés-áramlatainak, nézeteinek alapján próbálnánk rendszert alkotni és ebben mértéket szerezni más idők és országok költői alkotásainak megbecslésére, bizonyítgatván nem azt, hogy : íme, a miből tanainkat elvontuk, az a nekünk legmegfelelőbb költészet, hanem azt, hogy : ez az igazi költészet. Az elvont tételek s bizonyos kor és nép költői termékei által vezért kutatás mindjárt kiindulásában többé-kevésbé híjával van annak az elfogultatlanságnak, mely a tényekben rejlő igazi törvényszerűség fölismerésének egyik legkiválóbb biztosítója.

A tények : ezek, a mikre és a mikből építünk. Körük hosszú fejlődés eredményeül áll előttünk, melynek kezdetéről csak hasonlóságok, következtetések útján mondhatunk valamit. Az meg, a mi megvan, a mi vizsgálódásunk anyagául kínálkozik, gazdagságában alig tekinthető át. Legelől történeti és néprajzi adatok kínálkoznak, melyek a költészetet illetik; azután eredeti szövegökben elveszett s tartalmuk szerint is elfeledett költemények tárgyának megjelölései (mint a nép ajkán : a Debreczenbe bekukkanó *Bolond Istók* és számtalan közmondásunk, Tinódi *Zsigmond-krónikájában* a poklokat járó Tar Lőrincz, vagy nem ismert darabokról fönmaradt színlapok), olykor tartalmuknak kivonatos vagy átalakított, megtoldott vagy megcsonkított följegyzései, (mint nemzeti mondáink a Névtelen és Turóczi krónikáiban, nyomuk veszett színművek cselekvényének ismertetései), másszor hosszabb vagy rövidebb töredékek belőlők, (mint a Kis Károly haláláról szóló ének maradványa vagy Lengyel László népeinek dala); azután az, akár élő szóval föntartott, akár írva vagy nyomtatva maradt költemények roppant tömege. Nem maradhatnak figyelmen kívül az elméleti, kritikai munkák sem, melyek mindezekre vonatkoznak. Mindebben a tárgyak és formák rendkívüli sokasága, egymástól többé-kevésbé eltérő változatai, összeolvadása és

elkülönülése, elenyészése és újra támadása: a legegyszerűbbtől, melynek hatását s e szerint értékét a még csak gagyogó gyermek mosolylyal fejezi ki, a sokszorososan összetettig, melynek belső és külső szövedékét csak eles és tanult szem ismeri föl.

Az ember valója az, melyből ez a fejlődés kiindul, s a mely minden fokán, valamennyi változatában, összes termékeiben magát kifejezi. Nyilatkozik egyenesen vagy elburkoltan, hívebben vagy homályosabban, egyenes szóval vagy képekben vagy beszédekben vagy cselekvényekben, egyszerűbb vagy cizomásabb alakban. De ez a nyilatkozása, ez a törekvése saját magának kifejezésére: tárgy és alak tekintetében sok mindenféle hatásnak volt és van kitéve. Mindenek előtt a külső természet hatásainak, melyek érzésünk és képzeletünk fejlődésének más-más színeket, más-más jellemző vonásokat, más-más hajlamokat kölcsönzenek: éjszak köde, dél napja, a tenger zúgása, bérczek és erdők rengetegei, a puszták végtelene mind befolyással vannak az ember lelki világának fejlesztésére. Az epikai dálnak balladává és románczczá ágazása legvilágosabban mutat e hatásokra. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül az emberi élet viszonyainak, módjainak, állapotainak, foglalkozásainak, viszontagságainak, egész menetének befolyását, mely a különböző faji tulajdonságokhoz s a külső természetnek eltérő, sokszor ellentétes sajátosságaihoz képest, másnak és másnak mutatkozik. A költészet motivumai és formái abban az arányban gazdagszanak, a mint a művelődés emelkedik, az állami és társadalmi szervezet tágul és gyarapodik, az életviszonyok bonyolultabbakká lesznek. Azután az egész erkölcsi élet hatása: az erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi nézetek, meggyőződések, rendszerek, alakulások: mindez a tárgyalás alá vett körre, a költészet körére nézve kiváló fontosságú. Így a magyar költészetnek nem csak tartalmára, hanem formáira is rendkívüli fontosságú volt az a politikai átalakulás, mely a negyvenes években régi rendi alkotmányunkat democratiaivá változtatta. A nép egész külső és belső világa, a politikai viszonyoknál fogva, egyszerre általános érdeklődés tárgyává lett. Ennek eredménye nem csak egyeseknek, Petőfinek, Aranynek, Tompának sajátos költészete, hanem bizonyos tárgyak és formák, melyekkel az egész magyar költészet gazdagodott: a régi tárgyaknak és formáknak műköltészetünk szervezetébe való illeszkedése.

Végül legalább is hasonló figyelmet igényel a nagy egyéniségek egyéni sajátosságainak hatása, melynek nyomát jelentőségek mértékével arányban álló ideig, rendesen magán viseli az életnek az a köre, melyben működtek.

Azt hiszem, nem lesz önöknek semmi kétségek a felől, hogy mind e tényezők hatása meglátszik, kimutatható a költészet egész körén, ennek minden pontján, összes tartalmi és alakai mozzanatain. A jelenségek, melyek előttünk állanak, rájuk utalnak, mint keletkezésök és alakulásuk magyarázóira, épen úgy, miként a virág a magra, melyből lett, a földre, melyben kicsírázott, az öntöző kézre, mely táplálta, a törzsébe oltott szemre, mely által nemesedett, az égre, mely alatt kinyílt. Mindezek közelebb visznek azon rejtelmes, utolsó erő sejtelméhez, ha talán nem is tiszta megértéséhez, mely benne kifejezésre jut.

A költészet fejlődésének egyes jelenségeiben e szülő, érlelő, alakító hatások összeműködésének eredményeit látván, mintegy föl vagyunk híva azon *törvények* keresésére, melyek a fejlődésben érvényesülnek. Melyek pontosan a közreható tényezők? Milyen módon és milyen mértékben hatnak egyenként és összevéve? Hogyan alakul, különböző erejöknel és természetöknél fogva, együttes hatásuk? Miben és hogyan mutatkozik ez a költészet tárgyai és alakjai tekintetében? Miben és hogyan az egyes költői művek hatására, ennek kiterjedésére és időtartamára nézve? E kérdések körül való vizsgálatok, még ha matematikai bizonyosságú eredményekre nem vezetnek is, mindenesetre közelebb visznek a költészet lényegének és formáinak megismeréséhez. Közelebb visznek azon okok megértéséhez, melyekből különböző időkben az emberi szellem vonzódása következett más-más költői tárgyakhoz vagy tárgycsoportokhoz, a tárgyaknak ilyen vagy amolyan fölfogása, ilyen vagy amolyan alakba öntése, nyelvbeli kifejezéseknek ilyen vagy amolyan jelleme; egy-egy új műformának a költészet szervezetébe illeszkedése, alakulása, enyészete, följulása, költői művek hosszabb vagy rövidebb élete, hatásuk állandósága vagy változásai.

Hogy erre az eredményre jussunk, vagy legalább ezt az eredményt megközelítsük, természetesen nagyon fontos, hogy milyen utat választunk. Legegyszerűbb s legbiztosabbnak látszik a nyelvész útja, ki a bonyolult nyelvjelenségek magyará-

zatára megy visszafelé a történeti fejlődés útján egészen addig, a míg ráborúl a homály s tapogatóznia sem lehet többé; a található legrégibb, legegyszerűbb alakok vizsgálatával, ezek fejlődésének nyomon kísérésével, a módosító elemek származásának kipuhatólásával, a rokon jelenségek csoportosításával és egybevetésével emelkedik a törvények kimutatásához. Ez a *történeti módszer* bennünket is a költészet jellemző jelenségeire utal, a költői tárgyak és formák fejlődésének során és fonálán. Erre nézve szüksége lenne a poetikának, alapúl, egy olyan tudományra, a mely még nincs meg: az összehasonlító irodalomtörténet tudományára. Némi előmunkákat találunk rá Carriere Móricz költészettanának második kiadásában, *) hol az egyes költői ágak vagy inkább tárgyak fejlődésének, fölfogásainak és alakításainak összehasonlító tárgyalása útmutatásokkal és alapvonalaiban van megkísérelve; továbbá De Gubernatis Angelónak olasz nyelven írt nagy egyetemes költészettörténetében, mely anyagának műfajok szerint való berendezése és gazdag példatára által lehet segítségére a történeti módszerű poetikának. **) Ez eljárás a költészettörténet tényeiből és jelenségeiből indul ki s fejtegetéseiben fejlődésök-höz ragaszkodik biztos alapúl. Ezekből vonja ki esetleges tanulságait s bizonyságokért, ellenpróba gyanánt, ismét ezekhez fordul kérdéseivel.

Legelső állomásunk kétségkívül a költészetnek legősibb, legegyszerűbb jelenségeinél lesz, azok között, melyek a költészetben önkénytelenül kifejezésre jutó lelki mozzanatot legtisztábban mutatják, a legegyszerűbb s ennél fogva legérthetőbb természeti és társadalmi viszonyok hatása alatt: más szóval a költészetet születésének természetes meztelenségében. De a művelt népek szellemi élete folyamán visszafelé haladván, még e ponttól nagyon távol útunkat állja a régiség sötéte; ahhoz az analógiához kell segítségért folyamodnunk, melynek hasznára és szükségére már Thukydides ráutalt: a fejletlenül maradt népek jelen viszonyaiból vonnunk következtetést a

*) *Die Poesie. Ihr Wesen und ihre Formen, mit Grundzügen der vergleichenden Literaturgeschichte.* Von M. Carriere. Zweite, umgearbeitete Auflage. Leipzig, Brockhaus, 1884.

**) *Storia universale della letteratura.* P. Angelo De Gubernatis. 18 kötet. Milanó, 1883—84.

fejletteknek hajdani állapotaira. A vad népek szellemi életének egyszerű nyilvánulásai sejtetik, sőt magyarázzák a műveltekeit, mikor még ezek is vadak voltak. Azután, a mint az ember szellemi látköre tágul, külső és belső életviszonyai egyre bonyolódottabbak és szövevényesebbek lesznek, változó természeti és erkölcsi hatások alá kerül: a főntebb vázlatosan említett befolyások alatt vizsgálni fogjuk, milyen fejlődést, elágazást, alakulást vesz a költészet. E vizsgálatok során, mintegy pihenőkül útunkban, melyek a legérdekesebb és tanulságosabb kilátásokat nyitják meg előttünk, a költészetnek nevezetes, jellemző, úgynevezett maradandó alkotásaihoz fogunk jutni, melyekhez útunk további folytatása közben újra meg újra vissza is kell téregetnünk. Alakosságukban, de még tárgyuk fölfogásában is, ezeket sem fogjuk menteknek találni a változó körülmények befolyásától, melyeket főntebb érintettünk; de úgy látszik: oly kiváló módon és mértékben fejezték ki azt, a mi általában minden költészetnek s különösen az ő nemökbeli költészetnek lényege, hogy ebbeli erejöknél fogva sikeresen küzdenek meg a változott körülményekkel, melyek fölfogás és alak tekintetében a költészetet utánok mássá és ismét mássá formálták át. Gondoljunk csak arra, hogy Homért ma is élvezi minden művelt olvasó, pedig a kerek világon egyetlen ember nem beszéli többé nyelvét s egyetlen ember sem hisz isteneiben. Nemcsak, mint olvasó, nemcsak, mint a szép költemények kedvelője, az emberi geniusz csodálója mondtam kiválóan fontosaknak az ilyenmő alkotásokat, hanem mint a költészet törvényeinek nyomozója is. Mert mikor azt vizsgáljuk: miért hatottak e munkák tovább, mint mások; miféle erőnél fogva tartották fönn magokat azon költemények roppant tömegének már élettelen rétegei fölött, melyeket az ő koruk óta annyiszor változott divat, ízlés, vallásos és erkölcsi fölfogás, politikai viharok eltemettek; miért és mennyiben élnek, Homér, Dante és Shakespere ma is? — mikor ezekre a kérdésekre igyekszünk feleletet adni, voltaképen a *költészet állandó törvényeit* kutatjuk. Keressük a tulajdonságokat, melyek a kiválóan költői munkák hatását megalapítják, biztosítják, állandóvá és maradandóvá teszik. Keressük, mi bennök a kiválóan költői; általánosítva: mi a kiválóan költői?

Már csak abból a célból is, hogy ezekhez az állandó törvényekhez juthassunk, meg kell ismerkednünk a *fejlődés törvé-*

nyelve is. Azokat nevezhetjük így, melyek nem a költészet lényegére vonatkoznak, hanem a költői tehetség nyilatkozását bizonyos befolyások alatt szükségszerűleg irányozzák, megszabják, ilyen vagy amolyan útra vezetik. Ezek a törvények bizonyos tárgyak iránti hajlamban, a fölfogásnak, jellemzésnek, alakításnak, verselésnek, kifejezésnek, korok és népek szerint többé-kevésbé különböző módjaiban érvényesülnek. Ezek világosítanak föl bennünket a költészet ágakra oszlásának, mind tovább és tovább tagolódásának oka és jelentősége felől, ezek az egyes ágak jellemző és jelentéktelen sajátosságairól. A költészetet előfának mutatják, mely egy magból csirázik, egy gyökérből tör föl és táplálkozik, azután elágazik, az ágak ismét hajtásokat eresztenek és így tovább. A fejlődés törvényei által ismerjük meg mélyében a költészet egész szervezetének kialakulását és belső életét. Általok azon módokat és formákat, melyekben az emberi érzés és képzelet költői kifejezésre jut. Még pedig kétségtelennek tartom, hogy minderre nézve annál tisztább belátáshoz jutunk, minél kevésbé keresünk oly módokat és formákat, melyeket minden részletökben, minden egyes sajátosságukban tökéleteseknek, mintaszerűeknek, változás alá nem vetett érvényűeknek tarthassunk és hirdethessünk. Ez a nézetem egyáltalában nincs ellenmondásban azzal, a mit fentebb a maradandó művekről és állandó törvényekről mondtam. A görög költői fölfogást és drámai formát nem ítéltetjük el a shakspereinek alapján és viszont; egyiket sem állíthatjuk föl minden vonásában örök kánonúl. De a költészet lényeges törvényeinek érvényesülését, ennek mértékét és fokát, melyen az egyéni gényusz mutatja, egyikről a másikra vonatkozva is, bátran és tanúságosan vizsgálhatjuk. Az eljárásnak ez a módja némileg megfelel annak, a melylyel tudományunk atyja, Aristoteles a költészet tudományos tárgyalását megkezdte. A fősúlyt a költészet fejlődésének ismertetésére, ennek lélektani és történeti megvilágítására fekteti, az adatok nyomozására, melyek az ember lelki világának sajátos mozzanataira utalnak s a költészetnek és egyes alakjainak fejlődésére nézve fontosak. Elmondja nézetét a költészet eredetéről, a hősi dalok és jambikus gúnyversek elkülönüléséről, a dráma alakulásáról a dithyrambusokból és fallosz-énekekből, a szomorújáték forrásairól, tárgyairól, változatairól és legnevezetesebb képviselőiről; vitatja ugyan egyik műfaj elsőségét a másik

fölött, súlyt is helyez alakjaiknak egy-egy lényegtelen vonására; de részletes tárgyalása folyamán (Hunfalvy fordításában V. fejezet, Gerébnél IV.) a következő érdekes nyilatkozatot is olvashatjuk: «Annak vizsgálata, hogy a tragédia és egyes ágai, akár magokat, akár színi előadásukat tekintve, immár teljesen kielégítők-e, nem tartozik ide». Más szóval ő is arra a gondolatra jut, hogy teljesen kifejlődött tökéletességű módot és alapot a költészet fejlődésében nem kell keresnünk, ha igazi, helyes ismeretekre törekszünk. Alantabb pedig (XXVI. fejezet) ezt írja: «A költészetben és politikában nem egy a helyesség».

A fejlődés törvényei, melyeket Arisztoteles is buzgón nyomoz, ezeknek kihüvelykezése tesznek csak képessé bennünket az állandó törvények fölismerésére. Egymástól lényegesen különböznek; nem szabad összevételünk őket. Amazok más-más körülmények között más-más eredményekre mutatnak; emezek mindig egyre: igazi költészetre. Amazok a befolyások különbözőségéhez képest a költészet alakításában érvényesülnek, emezek a költemények értékének nagyságában és hatásának állandóságában. Röviden: az állandó törvények a költésnek maradandó, a fejlődésiek pedig változó elemeiben nyilatkoznak. Tiszta elválasztásuk megóv bennünket a csalódástól, hogy állandó törvényül állítsunk föl olyasmit, a miben csak változásnak alávetett hatás nyilatkozik. Egy közeli példa, melyet önök mindnyájan ismernek, könnyen megvilágíthatja a különbséget. Garay balladájának nemcsak előadásán, hanem alakításán, szónokilag kifejtő módján és szónoki hatásokat kereső nyelvén félreismerhetetlenül meglátszik korának bélyege, mely a magyar szónoklatnak igazi virágkora volt s a szónoki formák kultuszát az ország ötvenkét zöld asztala mellől terjesztette. Aranynál a ballada formája átalakul, még pedig nem egyedül az ő egyéni szellemének kohójában és tanulmányai érlelő melegén, melyek őt a skót és székely balladák ismeretére vezettek, hanem részben a korviszonyok következtében. Az új műforma születésének vagy magyar irodalmi polgáriasításának kora a forradalom utáni idők, melyek tele voltak keservvel, kétséggel, sötét képzetekkel; a közelmúlt gyászát és dicsőségét, valamint az akkori jelen erőszakos rémtetteit csak felszavakban, célzásokban emlegethették; a szónoklat el volt némúlva. Arany igazában a forradalom után (1853—56.) kezdett balladákat írni s e viszonyok

nyoma megvan az ő balladájának fölfogásában és alakjában, egész stíljében. Igaz ugyan, hogy mikor 1860 után országszerte újból megeredt a szónoklatok árja, bár a negyvenes éveketől eltérő jellemmel, új költészetünk balladája akkor is egészen Arany nyomában maradt. Hát az új szónoki kor más hatást szült volna, mint a régi? Hol van itt a törvény, melyet emlegetek? Meg van. A politikai életnek ezt a hatását, mely a harminczas és negyvenes évekenél különben is sokkal gyöngébb, legyőzte Arany költészetének s a kritikának hatása. A ballada formáinak e változásában a korszerűség törvénye, egy *fejlődési törvény* nyilatkozik, mely óvatosakká tehet bennünket abban, hogy legnagyobb csodálatunk mellett is Arany iránt, az ő balladáját az egyedül igazi balladának nevezzük. A mint Greguss erre mutatott ilyen értelemben, épen úgy mutatott a negyvenes években Tatay István a Garay-félére; a jövőben ki tudja, ki és mire fog még mutatni. De mindnyájan meg fognak egyezni abban, hogy Garay jobb balladáiban, és sokkal magasabb fokon Aranyéiban, az emberi szenvedélyeknek eleven és jellemző rajzát látjuk, melynél fogva a változott viszonyok ellenére ma is gyönyörködve olvassuk *Kontot* s valószínűleg még sokáig elragadtatva fogják olvasni a *Szondi két apródját*. Ebben már a költészetnek egy állandó törvénye érvényesül.

A poetika végső célja ezeknek az állandó törvényeknek megkeresése és formulázása. Arra törekszik, hogy a fejlődési törvények uralkodása alatt keletkezett műfajoknak, ezek elágazásainak és összességének lényeges sajátosságait mutathassa ki. Igyekszik megjelölni költői művek hatásának azt a közös alapját, mely kor- és népszerű elemeik mellett, vagy immár kor- és népszerűtlen elemeik ellenére, maradandóságukat biztosítja. Nem ismerünk, a remekek között sem, egyetlen költői alkotást, mely valamennyi, tartalmi és alaki vonásában csupa egyetemes és változatlan hatások terméke lenne; nem kereshetünk és állíthatunk föl ennél fogva minden részletökben örök mintákat sem. De nyomoznunk kell a változó jelenségekben, az egész költészetre s talán az egyes, főbb műfajokra nézve is, azt a közös lényeget, melyet a benyomás közössége bizonyít, noha mindig, minden körülmények között változó módon és változó alakban jut is kifejezésre. Bizonyára a homéri époszoknak is van belső közössége valamely kis nép-
 énekkel; de miben, mikor térre és időre nézve oly távol esnek

egymástól? Viszont ki nem látja a különbséget az *Iliász* és a *Megszabadított Jeruzsálem* között, jól lehet egyazon műfaj termékei? Szépen és helyesen mondja erre nézve Erdélyi János: «A különbséget sokszor csak a vak nem látja; de az egységet épszemű sem mindig». Scherer Vilmosnak philologiai módszerrel tervezett, de csak vázlatban maradt poetikája, *) mely sok készületlenség mellett mindenesetre még több eszméltetőt és útbaigazítót tartalmaz, reform-irányában épen az állandó törvények kérdésére alig vet ügyet. Főcéljának mindig az anyag pontos összegyűjtését s leírását tekinti: tudományát a költészet leíró természetrajzának. Bármily fontosnak tartom kezdeményezését, főkép Grimm Jakab nyelvtörténeti módszereinek alkalmazása tekintetében; s bármennyire elismerem az anyag egybegyűjtésének, rendezésének, leírásának kiváló fontosságát: nem nyughatnám bele a föladatnak s az útnak általa adott, kissé homályos meghatározásába. A pusztá leírásnál és rendezésnél philosophiai tudomány nem állapodhatik meg, nem a poetika sem, mely a költészet bölcsellete.

Az új út és mód tekintetében, melylyel föladatunkat legalább megközelíteni reméljük, ha irodalmi kapcsolatokat és előzményeket keresünk, saját æsthetikai irodalmunkban Erdélyi Jánosra kell visszamennünk. Ő harczolt kiválóan éles észszel, gazdag tudással és elvi meggyőződésből, — nem, ő harczolt majdnem egyedül az æsthetikai dogmatismusnak azon zárt rendszerei ellen, melyek korábbi és egykorú irodalmi kritikánkban uralkodtak, valamely külön idő, külön nép, külön ember alkotásaiban többé vagy kevésbbé elfogúlva. *Kisebb prózáinak* 1865-ben megjelent két kötetes gyűjteményében s *Pályák és pálmák* cím alatt 1886-ban kiadott irodalomtörténeti és kritikai értekezéseiben sok rokon gondolatot fognak önök találni, melyeket itt futólag érintettem. Méltán tekinthetjük és nevezhetjük őt nálunk a történeti fölfogású és módszerű költészet-philosophia vagy poetika atyjának. Nem annyira azért, sőt kevésbbé azért, mivel a népköltés tudományos búvárlatának ő az első és legkiválóbb képviselője irodalmunkban, hanem inkább amaz új irodalomtörténeti és poetikai fölfogásnak elvi kifejtéseért, melyet legrészletesebben és behatóbban az *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* című

*) *Poetik.* Von Wilh. Scherer. Berlini, 1888.

értekezésében magyarázott s gyakorlatilag összes dolgozataiban alkalmazott. Nem akar egyik nemzet fejlődéséről a másikra varrni hímet. Nem lát abban «észileg kielégítőt», hogy bármely nép és kor költészete, akár a görögé is, egyedül tekintessék valódi költészetnek. Elutasítja magától a gondolatot, hogy «az egymásután következők rendit szabogassa; a költészet fajait külön választva méltányolja; egyiket egyik, másikat más idő számára kikösse, lefoglalja; a köröket egymásból kizárja vagy egymással szemben állítsa; holott minden irodalmi, bevégeztnek látszó korszak, melyet meg tudunk különböztetni, csak az előbbieket gyümölcse s az utóbbiak magva». Íme, Dante nem írt se lyrát, se époszt, hanem költészetet, mégis: «Nem a különbség első, hanem a fogalom».

Mind érdekes és tanulságos gondolatok; de Erdélyi fölfogása mégis kiegészítést és tovább fejtést igényel. Az irodalom fejlődését ő majdnem csak az irodalmi hatások figyelembe vételével tekintette és magyarázta, a többire pedig vagy éppen nem, vagy csak mellékesen vonatkozott. Nem kis jelentőségű lépés a merev dogmatismusból kifelé, különösen ha meggondoljuk, hogy Toldy Ferencz, noha inkább történetíró volt s a «magyar ész» minden jelentősebb nyilatkozata elragadta: történeti tárgyalása és lelkes elismerései során mégis csak befelé haladt a Kazinczy-fele idealizmus, «a legfőbb szép» rendszerébe, melyből munkássága legutolsó szakában sem jutott ki, legföljebb kénytelen-kelletlen kitekintgetett. Ily viszonyok között s akkor, midőn egy újabb poetikai dogmatizmus jelei mutatkoztak, a Toldytól különböző alapon és iránynyal s vele összetűzve: mondom, nevezetes lépés volt Erdélyié, de nem az utolsó, a mint kétségkívül nem az a mienk s nem lesz az az utánunk következőké sem.

A költői fejlődés törvényei más, az irodalmi életen kívül álló erők által is érvényesülvén, megértésök szükségessé teszi ezeknek figyelembe vételét és magyarázatát is. E tekintetben úttörő jelentőségű Gyulai Pál irodalomtörténeti és kritikai munkássága. A költők pályájának és egyes műveinek benső kapcsolatát korukkal, ennek politikai és társadalmi életével s az irodalmi hagyománnyal nálunk ő mutatja föl először éles szemmel és művészi kézzel *Vörösmartyban* és *Katonában*. Mindennek fontosságát alig szükséges bővebben fejtegetnem. A francia classicizmus műformáinak minden egyes sajátjá-

gukban való kiképződését nem érthetjük magából Aristotelesből, se a renaissanceból, se a régibb francia irodalom hagyományaiból, nem, ezekből összevéve sem; meg kell tekintenünk a gall szellem uralkodó vonásait: a szabatoságot, elemző képességét és elmésségét s talán még messzebb, ezek a forrásait; tekintenünk a Lajosok korának politikai életét, mely a szabadságnak semmiféle formájára nézve nem volt kedvező s a hódolat kultuszát fejlesztette ki; tekintenünk az idők társadalmi szokásait, nézeteit és divatát, mely irtózott a közönségestől s mozdulatokban, ruhában és beszédben mindennek előtt kényes és finom volt. Még tovább is vizsgálódhatnánk, hogy mi minden hatott össze, milyen erők által nyilatkozott a kor- és fajszerűség törvénye oly költészet létrehozásában, melynek fő költője Racine s codificatora Boileau.

Úgy ez a költészet, mint minden más a világon, nemcsak oly szünetlen változásnak alávetett elemekből áll, melyek fejlődési törvényeknek felelnek meg, hanem olyanokból is, melyek lényegökben, jellemökben allandóknak, természet szerint valóknak, változatlan okok eredményeinek tekinthetők. A természetes és állandó elemek, okok, törvények kinyomozásával, elkülönítésével, megismerésével nemcsak azt tudjuk meg egyúttal, hogy valamely népnek, kornak, embernek költészetben mi az esetleges és átmenő, hanem azt is, hogy mi a természettel ellenkező. Emezek kiválasztásával viszont rájutunk amazokra. Sohasem szabad elfelednünk, hogy egyes korok divata, akár az egész művelt világra kiterjedő divata, a hagyomány, még nem természet, legalább nem tiszta természet. Ezt a természetet, a költészetnek az ember és az emberi élet természetében fekvő törvényeit keresvén végső föladatunk gyanánt: külsőképen gazdag eredmény előre sem kecsegtet. Talán eljutunk a tíz parancsolatig; de a költői alkotás és alakítás minden mozzanatára kiterjedő, magának változatlan és egyetemes érvényt követelő codexet semmi esetre nem tudunk és nem is akarunk szerkeszteni. A régi poetika törvényhez volt, mi csak törvénykutatók leszünk.

A mondottak után nem szükséges bővebben magyaráznom, hogy a poetikát nem tartom a költészet iskolájának, tanító mesterének. Lelki adományaink különbözőzése ily vállalkozást nem csak haszontalannak, hanem egyenest lehetetlennek ítel.

Már Wackernagel idézi irodalmi kézikönyvének *) bevezetésében Plato szavait: «A ki a múzsák örülete nélkül közelik a költészet kapuihoz, azt hiven, hogy pusztá készület által költővé lehet, tökéletlen marad, s az örültek költészete kioltja az eszesekét». Meggyőződésem szerint, az új poetikának semmi köze az új *Eddához*, mely az énekeseket a dolgok költői körülírására oktatja; semmi köze Harsdörfer *Nürnbergi tölcseréhez*, mely a költés mesterségét hat óra alatt akarja olvasóinak fejébe töltetni. Semmi köze hozzájuk, sem a velök többé-kevésbbé rokon czélt követő utódaikhoz. Az új poetika nem ezekből fejlődött, hanem egyenes tagadásukúl állott elő. Fő-célja, mint minden tudományé, az igazság keresése: megismerése az emberi szellem egy nevezetes életkörének, lényege és fejlődése törvényeiben. E kör, mint már említettem: *az emberi érzés és képzelet, tisztán az emberi érzéshez és képzelethez szótában*. E körnek sajátosságával kapcsolatos természetesen az a jelentőség is, melylyel tudománya, bölcselete bír életünkre, világunkra. Nem szolgál a gyakorlati élet haladásának semmiféle eszközével; de érzésünknek többet nyújt a fölismert igazságok, a kielégített tudás öröménél, midőn nem csak az embert érteti meg velünk, hanem megérteti Shakesperet és Dantet. Ne alacsonyítsuk le tehetségtelen versírók szövetséges társává; ennél több tiszteletet érdemel. Az emberi szellem költői alkotásainak elfogulatlan és mélyökön való megértésére vezet, s ezzel gyarapítja, mélyíti, állandósítja azt a legfelső és legnemesebb élvezetet, melyet ember embernek, ez az egész, napunk körül forgó világ szülötteinek nyújtani képes.

BEÖTHY ZSOLT.

*) *Poetik, Rethorik und Stylistik*. Academische Vorlesungen Wilh. Wackernagel, herausgegeben von Ludwig Sieber. Halle, 1873.

A ZSIDÓKÉRDÉS OROSZORSZÁGBAN.*)

Nagy Péter korában és még néhány utána következő császár urakodása alatt a zsidóság az orosz területéről ki volt tiltva; jelenleg Oroszországban több zsidó lakik, mint bármely más államban. Oroszországra Lengyelország hagyatekából jutottak, a hol Izrael fiai a középkor végén szaporodtak el annyira. A földgömbön lakó zsidóságnak talán a fele most a császár alattvalója. Birodalmában három-négy millió, sőt némelyek szerint öt millió zsidó lakik. Valóságos számukat nem tudjuk; a statisztikai adatok nem megbízhatók. Az bizonyos, hogy több izraelita van Oroszországban, mint Svájcban svájci ember, vagy mint Németalföldön hollandi. Az a négy millió zsidó nem szétszórva él a birodalomban; annál számosabbak a keresztényekhez képest, a kik között laknak, mert Ábrahám ivadékanak túlnyomó többsége a régi lengyel tartományokba és a szomszédos kormányzóságokba van összezsúfolva. A nyugati tartományok némelyikében a lakosságnak 15—20, sőt 25 százalékat képezik az izraeliták. A városi lakosság között a zsidók száma még nagyobb, mert leginkább a városokban és a mezővárosokban laknak. Lengyelországnak, Lithvániának és Kis-Oroszországnak számos városában a zsidók teszik a többséget; vannak mezővárosok, sőt 20—30,000 és 50,000 lakosú városok, mint például Berdicsev és Balta, a melyek szennyes

*) A francziák és oroszok politikai rokonszenve elég biztosíték arra nézve, hogy Leroy-Beaulieu, a jeles francia tudós, ki után közöljük e cikket, az orosz zsidók ügyéről nem ír a valóságnál sötétebb színekkel. Annál érdekesebb tehát, hogy mégis így ír.

Sionok, a hol a keresztyén ember szinte elvesz Jákób fiai között, a kik ott mintha újra nemzetté tömörültek volna.

Minthogy a zsidóság ott számosabb, mint bárhol másutt és a kormány bizonyos korlátolt területre akarja őket szorítani, a sémiták ügye ott természetesen sokkal inkább napirenden van, mint bármely más országban. Azonban valamint Németországon, Ausztria-Magyarországon, Romániában és Algírban, úgy Oroszországban is több oldalról kell az ügyet tekinteni; három fő szempontot emelek ki, a melyek jelentősége nem mindenütt egyforma nagy. A zsidóság ügye részint vallási kérdés, részint nemzetiiségi, részint pedig közgazdasági vagy társadalmi kérdés.*) Oroszországban, mint Európa többi országaiban, jelenleg az antisémitaságnak nem a vallási ellen-szenv a főoka. A zsidóüldözések ugyan rendesen husvét idején kezdődnek, mégis a nép a zsidót nem annyira azért gyűlöli, mert nem keresztyén, hanem inkább azért, mert idegen és mert őt kizsákmányolja.

I.

Európa még nem feledte el azokat a zsidóüldözéseket, a melyek több héten át beszennyezték III. Sándor czár uralkodásának első éveit. Azok a vad jelenetek nem voltak újak. Mégis messzire kell visszamennünk, míg a történet könyvében, akár az orosz történetében, hozzájuk hasonlót találunk. A zsidóság, mióta a Dnyeper vagy a Nyémen partján lakik, a nép szemében sokkal is gyűlöletesebb dolgokkal foglalkozik, sem-hogy az ellenök irányuló gyűlölet természetes ne volna. A zsidó mind a lengyel, mind az orosz uralom alatt, hagyományos eszköze volt minden hivatalos és magán végrehajtásnak. A zsidó volt a malomkő, a mely a köznépet a nemesség és az állam javára őrölte. Kis-Oroszországban a zsidó még mai napság is a kincstár közege, habár nem közvetlen közege. Ha a sztanojov valamely hátralékos falusi adófizetőnek a marháját el akarja

*) A szerző kijelenti, hogy a sokat bolygatott zsidókérdéssel foglalkozhatna itt kissé, de a jelenkori zsidóságra és annak szereplésére vonatkozó nézeteit majd más alkalommal mondja el. Ígért tanulmánya csakugyan meg is jelent a *Revue des deux mondes* idei folyamában.

adni, a zsidót már magával viszi. (Ez az egyik oka annak, hogy a zsidókat kivált az asszonyok és a fiatal lányok gyűlölik; mert a legtöbb helyen az a szokás, hogy a tehenek, a ludak és a tyúkók az ő tulajdonukat képezik.) Ehhez a kincstári és uradalmi bérlő ellen irányuló évszázados gyűlölethez járul még a fizetésre képtelen adósnak a hitelezője ellen irányuló haragja és a köznépnek elkeseredése egy olyan faj ellen, a mely mindig a keresztyén ember kizsákmányolásával foglalkozott.

Azonban a gyűlöletnek ennyi csírája ellenére a III. Sándor uralkodása kezdetén kiütött antisémita zavargások korántsem látszanak a közgyűlölet természetes, önkénytelen nyilvánulásainak. A császári kormány sokkal is keményebben tartja a feket, semhogy ilyféle mozgalom megtorlatlanul maradhatna, vagy hogy a nép haragjának tanácsát követné, ha arra fölhatalmazva nem volna, vagy magát fölhatalmazottnak nem vélné. A zsidóság elleni zavargások részint a németországi antisémita mozgalmak következményei voltak. Csakhogy Németországban a mozgalom hírlapi cikkekre és képviselőválasztásokra szorítkozott, Oroszországban pedig az erőszak a tulajdon és a személyek ellen fordult. Azonban az orosz sajtó is háborút kezdett a zsidóság ellen, a melytől, mint Oroszország húsaiba hatolt idegen elemtől, szenvedtek az orosz hazafiak. A fővárosok kezdték, a vidék követte őket. Annál súlyosabb volt a támadás, mert az illető hírlapok a kormány hírlapjai voltak és — legalább a vidéken — censurával jelentek meg. Néhány hónappal II. Sándor tragikus halála után történt: mindenütt zűrzavar volt; az izgatott Oroszország önkénytelenül bűnbakot keresett, a kire bűnét hárítsa és a kin dühét kitöltse. A felszabadító czár elleni összeesküvésben néhány zsidó fiatal ember és leány is részt vett. A sajtó szolgáltatta ki a «koszos» zsidót a nép dühének. A köznép hazafias bosszúját és magán gyűlölségét töltötte ki rajtok. Az erejében megingatott és az összeesküvések rémgondolatától üldözött kormány szabadjára engedte az izgatást, vagy szemet húnyt, olyan gyöngeiséget tanúsítván, kivált kezdetben, a mely a czinkossággal egyértelmű. Kétségtelen, hogy azok a férfiak, a kiknek akkor kezében volt a hatalom, szorultságukban örültek, hogy szelentyűt találtak, a melyen a politikai nyugalanságot és a rettetgető összeesküvéseket félrevezethették. Határozatlanságból-e vagy számításból, de nyilván boldogok voltak, hogy a forra-

dalmi mozgalmat hirtelen felig nemzeti, felig vallási mozgalom váltotta föl.

Sok városban előre kijelölt napon volt az antisémita zavargás; az eljárás csaknem egészen egyforma volt, azt mondhatnók, hogy egy terv szerint cselekedtek. A zavargások úgy kezdődtek, hogy izgatók érkeztek a vasúton az illető helyre. Néhol már előtte való napon hirdetményeket ragasztottak ki, a melyeken azzal vádolták a zsidóságot, hogy ők voltak a nihilismus előmozdítói és II. Sándor czár gyilkosai. A néptömegek fölbiztatására az izgatók az utczákon vagy a korcsmákban antisémita újságokat olvastak föl és úgy magyarázták a cikkeket, hogy azok ukázok, a melyekben az van megparancsolva, hogy a zsidókat meg kell verni és ki kell fosztani. (II. Sándor czár egy kiáltványának hibás magyarázata az izgatók szándékát előmozdította. Az új czár ugyanis felszólította népét, hogy üzze el magától a lázadókat, *kramolniki*. A ruthének azt a nagy-orosz szavat az ő *kramotniki* szavukkal zavarták össze, a mely boltost jelent, és azt hitték, hogy a czár a zsidó kalmárokat érti.) Ravaszúl azt is mondták az izgatók, hogy az ukázokat csak azért nem teszik közhírré, mert a hatóságot megvesztegették az izraeliták. Ez a csalétek mindig félrevezeti a népet, kivált ha arról van szó, hogy szája íze szerint cselekedjék, vagy hogy bosszúját kitöltse. És valóban, mindenütt elterjedt annak a híre, hogy a czár három napot engedélyezett a zsidók sarczolására. Ebben a hitében még más is megerősítette az orosz népet, a mely, mint Samarin G. mondja, csak akkor hisz a hatóságnak, ha az erőszakot alkalmaz. A rendőrség gondtalansága és a hatóság közönyössége, sőt a katonaság tétlensége is, a mely közönyösen szemlélte, hogyan rabolják ki a zsidó városrészeket. Nem egyszer lefegyverezték és bezárták azokat a zsidókat, a kik védekezni próbáltak; a kik revolverrel kezökben ört mertek állani házuk előtt, azokat jogtalan fegyverviselésért bíróság elé idézték. Az egyházi emberek, az óhitű és katolikus püspökök és papok legnagyobb része — becsületökre válik — nem viselkedtek úgy, mint a világi csinovníkok, hanem a zavargások lecsillapítására törekedtek. Némely pap azzal próbálta föltartóztatni a fosztogatókat, hogy a szentképekkel állta útjokat. A rabbinusok és a czadikok a pópák hajlékában találtak menedéket. Több pap még meg is szenvedett azért, hogy a «kutya» zsidót oltalmába fogadta.

Sok városban és mezővárosban napokon át tartott a zsidóhajsza, a nélkül, hogy valaki gátolta volna. Voltak tisztviselők, a kik nyíltan kimondták, hogy: «ez a kis leczke nem árt nekik». Kiebben a polgári és a katonai hatóságok úgy szemlélték a zsidó házak elpusztítását, mintha az valami látványosság lett volna; a katonaság mintha csak kíséretül szolgált volna a zavargóknak. Balta városában, a melynek 20,000 lakosa nagyobb-részt zsidó, mint valami megostromolt ellenséges várban, harmincz órán át folyt a zsákmánylás. Több mint ezer zsidó házból alig negyven maradt bántatlan. Ellenben a hol a hatóság erélyt tanúsított, zavargás nem volt. Így volt az éjszaknyugati kormányzóságokban, a hol a legtöbb zsidó lakik, tehát a leggyűlöltebbeknek kellene lenniök. Ott Todtleben tábornok, hogy elejét vegye a rendetlenségeknek, kijelentette, hogy nem tűr zavargást; az elég volt a nyugalom biztosítására. Tudták, hogy a szebasztopoli hős szavát tartja.

A délnyugati tartományokban, a hol a zsidókat a nép dühének kiszolgáltatták, elszomorító jelenetek folytak le. A nép mindazokat a házakat megtámadta, a melyek nem voltak keresztrel jelölve. Az ajtókat betörték és szétzúzták a boltkirakatokat; a bútortatot kidobták az ablakon, az edényeket összetörték, a fehér ruhát szétszaggatták és szilajságuk meg gyerekes viseletök mutatta, hogy milyen örömük telik a pusztításban. Kivált abban gyönyörködött a csöcselek, ha ágytollat szórhatott ki; havas felhők gyanánt szállt a sok toll az utczákon. Sok helyen inkább a pusztításban telt kedve a népnek, mint a rablásban. A parasztokat, a kik szekérrel jöttek a falvakból, hogy ők is részt vegyenek a zsákmánylásban, a városiak kizavarták a házakból, mikor fosztogatni akartak. Némely mezővárosban a bútortzat szétrombolása után, a házakat rombolták le, kiszedték a padlót, leszedték a háztetőt, úgy, hogy nem maradt egyéb a pusztfa falnál. A nép dühé a zsinagógákat és a temetőket sem kímélte; tetszett nekik, hogy a sírokat megszentelteleníthetik és a thora tekercseit bemocskolhatják. Természetesen mindenekelőtt a korcsmák ellen fordultak és azok ellen a helyek ellen, a hol szeszes italokat mérnek. Beverték a hordók fenekét, úgy, hogy a pálinka folyt az utczákon és hasra fekvé itták föl a csatornából. Néhány városban az eszeveszett asszonyok a két-három éves gyermekeket itatták pálinkával, hogy «sohase felejtsek el ezt a gyöngyöletet». Más anyák a lerombolt zsidó-

házakhoz vezettek gyermekeiket és azt mondták nekik: «Eszetekben tartsátok, hogyan jártak a zsidók».

A nép dühe inkább a tulajdon ellen fordult, semmint a személyek ellen; mintha tudták volna, hogy akkor sújtják a zsidókat leginkább, ha a vagyonukat pusztítják el. Sok zsidót bántalmaztak, sokat nyomorékká tettek, némelyik meg is halt azután. De a helyszínén talán egyet sem öltek meg, nem gyilkoltak és nem szaggatták szét őket. A mi más népeknél, amelyek művelteknek mondják magokat, lehetetlenség lett volna, itt megtörtént: nem folyt vér. A tömeg megmutatta, hogy bárbar, de nem tanúsított kegyetlenséget. Talán azért nem volt gyilkolás, mert a nép szelid természetű, vagy talán, mert attól tartottak, hogy nem ragaszkodnának eléggé a csár ukázához, a mely csak azt rendelte, hogy a zsidókat kifoszszaák és verjék, nem pedig azt, hogy megöljék őket. A rémjelenetek alkalmával azonban néha az oroszok jólelkűségöknek és hiszékenységöknek is jelét adták. Oreichov faluban a parasztok egy szegény özvegy zsidóasszonyt támadtak meg; az elpanaszolta nekik nyomorúságát és kegyelmet kért. A parasztok nem akarván a csár iránt engedetlenséget tanúsítani, nem merték a szegény asszonyt bántatlanul hagyni, hát legalább az ablakát törték be, «hogy kötelességöket teljesítsék».*)

Bármilyen szelidnek, engedelmesnek látszik valamely nép, azok, a kik fölbiztatják, sohasem tudhatják, hol lesz dühének határa. A hatóság, a mely eleinte közönyös volt, attól kezdett tartani, hogy a zsidó kalmárok ellen kezdett mozgalom más osztályok ellen is fordulhat, a nemesség, a földbirtokosok és a tisztviselők ellen. Félős volt, hogy az antisémita zavargás általános társadalmi mozgalommá alakul át. A forradalmi elemek a hatóságok kívánsága szerint kezdett mozgalmat politikai mozgalommá akarták fejleszteni. Láttam egy kis-orosz nyelven írt körözüvényt, a mely a népnek elmondja, hogy nem csupán a zsidóság aknázza ki; a rendőrség és a csinovnikok ellen lázít az írat. A forradalmi nyomtatványok, egyebek közt a *Csernyi Peredel*, hasonló czélú kiáltványokat tettek közzé. Ideje volt már rendet csinálni. Olyan hazafiak is, a kik különben a zsidóság iránt nem viseltettek valami jóindulattal, mint például Katkov, a törvény oltalmát kérték számukra. Érezte a

*) *Russkii Errei*, 1881, június 25.

Moszkvai Újság szerkesztője, hogy egy nagy birodalomban lehetetlen egy egész fajt vagy vallásfelekezetet kiirtásra szánni. Végre a kormány elhatározta, hogy a zavargásoknak véget vet. Az izgatókat elfogták; igaz, hogy csakhamar szabadon bocsátották őket. A főkolompósok legnagyobb részének nem lett bántódása. Szigorúan senkit sem büntettek, sőt néha nevetésgesen csekély büntetést szabtak ki; pedig Oroszországban, a halálbüntetés eltörlése ellenére, a parasztokat a legcsekélyebb zendülés alhalmával is halállal büntetik. A zavargások következményei képezték az igazi büntetést. Minthogy a zsidóság tönkre volt téve vagy egyelőre eltűnt, nem volt, a ki a parasztoktól megvásárolta volna termékeiket, azoknak hát alig volt ára, a városokban pedig megdrágultak az élelmiszerek, mert elpusztították a boltokat és a kereskedők elmenekültek.

II.

A lengyel és orosz zsidók nagyjából igen különböznek a francia zsidóktól. Csak az elsassi zsidóság hasonlítható némileg hozzájuk. Kevés van közöttük olyan, a ki a jelenkori műveltség színvonalára emelkedett. Fehér-, Kis- és Új-Oroszországban a zsidóság összetömörülve szinte külön népet alkot. Csaknem olyan külön nemzetiséget alkotnak, mint a milyen külön vallásuk van. Összes szokásaikban különböznek a keresztyénektől. Sajátságos öltözetök az a hosszú kaftán, a melyet jól ismernek minden középeurópai kereskedő helyen. Saját nyelvök, «jargonjuk» van, a mely nem egyéb egy héber szavakkal kevert német tájszólásnál. Van saját irodalmuk, orosz, lengyel, német és héber nyelvű hírlapjaik; sőt még saját színházai és színészeik is vannak.

Csekély számú kiváló izraeliták kivételével, a kik külsőleg a műveltek módjára élnek, Ábrahám ivadékának többi milliói törvényeiket szigorúan megtartják. Nem kevésbé ragaszkodnak vallásukhoz és szertartásukhoz, mint az óhitű és katolikus parasztok, a kik között laknak. Sokan, néha a legszegényebbek is, szabadidejüket a *thora* és a talmud tanulmányozásával töltik el. A zsinagógákon kívül, a melyet ők *Schulenak* neveznek és a melybe sűrűn eljárnak, még piszkos imaházai és iskolái is vannak, a melyeket *minjanimnak* vagy *beth-hamidrasnak*

neveznek. Mint másutt, játék- és zeneegyesületeket alapítanak, a zsidók a nyugati városokban a héber könyvek olvasásával és magyarázásával foglalkozó egyesületeket alakítanak. Vilnában, a melyet Lithvánországban «Izrael anyja» czímmel tisztelnek meg, nemrég még több mint húsz *chevroth-poalim*, azaz izraelita munkásegyesület volt és valamennyinek külön-külön imaháza volt, némely egyesületnek nem is egy, de több. A vilnai mészárosoknak azonkívül van *jesivájuk* is, azaz felsőbb talmudiskolájuk, a melybe körülbelül száz *bócher*, talmudtanuló, jár. Ugyanígy állapotok vannak Varsóban, Minszkben, Berdicsebben és mindazokban a városokban, a hol sok zsidó lakik. E jámbor egyesületek alapításánál abból az eszméből indulnak ki, a mely nemcsak a zsidók között, hanem a keresztyének között is általánosan el van terjedve, hogy több foganatja van az imádságnak, ha többen együtt imádkoznak. Rendesen csoportokban imádkoznak és egy csoport, *minjan*, legalább is tíz férfúból áll; a zsidóknál ugyanis, mint a mohamedánusoknál, vallásosabbak, illetőleg jámborabbak a férfiak, mint a nők. Minden *minjannak* a tagjai napjában háromszor találkoznak, az imádsághoz szükséges holmijokkal, a *tefilim*mel vagy a *talet*szal fölszerelve. Nyáron a legjámborabbak már két vagy három óra-kor hajnalban gyülekeznek össze reggeli imádságra. Minden *chevra* vagy egyesület tart saját *maggidot*, fölolvasót. E különböző rangú írástudók, *maggidok*, *ravok* (rabbinus) és *talmidok* némelyike két keze munkájából él. A hivatalos iskolából kikerülő, a kormánytól kinevezett vagy megerősített rabbinusokban gyakran nem nagyon bíznak. A legbuzgóbb zsidók, a kabbalisták vagy *chaszidim czadikok*at fogadnak magok mellé, a kiket a mohamedán marabukhoz hasonlíthatunk; babonás tisztelettel viseltetnek azok mestereik iránt és hiszekenységök adományaival gazdagítják őket.*)

A «pogányok» vagy «gajok» ellenszenve és gyűlölete által külső behatásoktól megvédetve, így virúl a zsidó élet a zord

*) Nem beszélek itt a *karaita* zsidókról, a kik a talmudot nem veszik számba. Azok csak néhány ezren vannak és nagyobbára a Krim félszigeten laknak. E *karaiták* szokásai egészen mások, mint a többi zsidóságé; nem is idegenkednek tőlük annyira sem a keresztyének, sem a mohamedánusok és az orosz törvények sem olyan szigorúak irántok.

éjszak vidékein és így fejlődött ki két évezredes elzárkózottságában. Oroszországban nemcsak a keresztyénség éli középkorát, hanem a zsidóság is, sőt az még inkább, áthatva a középkori ghetto hagyományaitól és szokásaitól. E zsidó élet — *vita more judaico* — a melyet apáik módjára élnek, a kiknek csontjai keleten és nyugaton szanaszét porlanak, épen úgy virúl a fekete orosz sas szárnyai alatt, mint hajdan a fehér lengyel sasé alatt. Vannak saját temetőik és zsinagógáik, a melyek némelyike nagyságban és pompában az orosz templomokkal vetekedik. Vannak saját vágóhídjaik, a hol *kóser* húst vághatnak; vannak saját fürdőik, a hol vallásuk szabályai szerint tisztálkodhatnak férfiak, asszonyaik. Autonóm községi szervezetök van és joguk van községi adót szedni, hogy alapítványaikat föntarthassák. Szabadon gyakorolhatják vallásukat és végezhetik szertartásaikat. Csak egy tekintetben korlátozza őket a törvény: abban, a miben a keresztyén felekezeteket is korlátozza, tudniillik hogy nem szabad nekik ó-hitű oroszokat a zsidó vallásra téríteni és az ó-hitűek térítési kísérleteit nem szabad akadályozniok. 1887-ben egy zsidó atyát és anyát törvény elé idéztek, mert kitért leányukat, Lysakovnét, vissza akarták téríteni. Ugyanazon évben Charkovban egy Tichtenstein nevű öreg zsidót bezártak, mert miután kitért, újra zsinagógába kezdett járni. Évről-évre fordulnak elő ilyen pörök. Másutt hallatlan az ilyen eset, Oroszországban közönséges. A törvény rendeli így és a bíróságok a törvényt zsidóra, protestansra és katolikusra egyaránt alkalmazzák.

A vallási szabadságuk tehát csak meg volna — már a mennyire az orosz törvény keretébe nem ütközik — a polgári szabadságot és egyenjogúságot azonban nem élvezik. E tekintetben nemcsak a keresztyéneknek, hanem nyilvánvalóan még a mohamedánusoknak is korlátozottabbak.

A czár zsidó alattvalóiról saját külön törvények intézkednek, a melyeket részint a vallási, részint a nemzetiségi és gazdasági bizalmatlanság sugallt. A zsidókra vonatkozó bonyolódott törvények száma többre rúg ezernél, a melyek a *Szrod-Zakonornak*, az orosz corpus jurisnek tizenöt kötetében vannak szétszórva. *) E törvények, a melyeket minduntalan megváltoz-

*) V. ö. M. E. Levin: *Siód ouzakonenii o Ecreiakh*, Sz.-Pétervár, 1885; továbbá Orchanski: *Rousskoe zakonodatelstvo o Erreiakh*.

tattak, hol fölfüggesztettek, hol újra eredeti szigorúságukban alkalmaztak, most csaknem kibonyolíthatatlan zürzavarba vesznek. Másként intézkednek a törvények Oroszországban, mint Lengyelországban, a hol a zsidók valamivel enyhébb sorukat a lengyel türelmességnek és Varsó nagyhercezség francia hagyományainak köszönhetik. A törvények bonyodalmát még fokozzák a miniszteri rendeletek és a titkos körlevelek, a melyek kiegészítik és módosítják a törvényeket, hol enyhítik, hol szigorítják őket. Már több egy évszázadánál, hogy Lengyelország fölosztása következtében Oroszországban a zsidókérdés fölmerült és még máig sem oldották meg. Mindenki elismeri, hogy a jelenlegi zsidó törvények rendszertelenek és valamennyi kormány átalakításukat tervezi. II. Sándor czár után III. Sándor czár is nagy bizottságot nevezett ki a reform tanulmányozására, a mely bizottság évekig dolgozott gróf Pahlen elnökelete alatt. Már 1888-ban hirdették, hogy befejezték munkálataikat. Ne szorítkozzanak hát arra, hogy czéltalanul egész hegygyé halmozzák az anyagot, hanem oldják meg a kérdést a nagy birodalomhoz és az uralkodó nagylelkűségéhez méltóan! Részemről nem hihetem, hogy egy császári bizottságot nem egyébért nevezték ki, mint azért, hogy Európát bolondítsák és lecsilláptítsák a művelt népeknek a zsidó-üldözések miatti megbotránkozását.

III.

Jelenleg a zsidókkal úgy bánnak, mint idegenekkel. Vagy inkább azt mondhatjuk, hogy olyan kötelességeket rónak rájuk, mintha belföldiek volnának és olyan kevés jogot ruháznak rájuk, mintha külföldiek volnának. A törvények ugyan nem mondják ki ez elvet, de a törvényhozók mindig ez elvet követek. A törvény a zsidókra ugyanolyan terheket, adót és hadkötelezettséget ró, mint az oroszokra; de a teljes polgárjogot megtagadja tőlök.

A zsidónak még az a legelemibb joga sincs meg, hogy szabadon választhatná lakhelyét, hogy költözködhetnék, a hova

Hogy az orosz uralom előtt milyen volt a zsidók helyzete, v. ö. Huppe: *Verfassung der Republik Polen*, VIII. 5.

akar. Nem lakhatik ott, a hol akar; a czár minden más alattvalójának biztosítja a törvény azon jogát, hogy a birodalom minden részében utazhatik és letelepedhetik, csak a négy millió zsidónak nem engedi meg. A zsidónak csak egy vidék van nyitva, a volt Lengyelország és Kis-Oroszországnak meg Új-Oroszországnak néhány szomszédos kormányzósága. Egy nagy ghejtónak mondható ez a vidék, a melybe a zsidóság el van különítve. A nagy birodalom többi részei, tehát egész Nagy-Oroszország, az egész régi Muszkaország és a többi európai és ázsiai orosz birtok el van zárva előlük. Csak kevesen mentesek e korlátozástól; azok a zsidóságnak elenyésző kisebbségét teszik. A czárok, úgy látszik, azért korlátozták a zsidóságot a volt lengyel tartományokra, a hol eredetileg laktak, hogy megkíméljék a szent Oroszországot a zsidóság nyavalyájától. A zsidóságot pestisnek tekintvén, a nyugati tartományba zárták, mint valami veszteglő intézetbe.

De még azon a vidéken is, a hova őket szorították, vannak olyan helyek, a hol nem szabad lakniok. 1858 óta tilos nekik az osztrák vagy a porosz határhoz ötven versztnél kisebb távolságra lakni. De a gyakorlatban nem sokáig alkalmazhatták ezt a tilalmat, a melyet azért bocsátottak ki, hogy a csempészetet megakadályozzák; a tilalom azonban még most is érvényben van és a törvényt néha kérlelhetetlen szigorral alkalmazzák, a mi annál érzékenyebben sújtja a zsidóságot, mert néha hosszú ideig nem alkalmazzák, úgy hogy szinte megfedkeznek róla. Némely vidéken eltűrték, hogy letelepedjenek a határszélen, azután egy hatósági rendelettel váratlanul újra elűzték őket. Ez történt 1881-ben Volhyniában. Ezernyi családot juttatott koldusbotra a kiutasítás és még sem volt teljes. A szegényeket kíméletlenül kiűzték, a gazdagok vesztegetések által szabadultak a rendszabály alól. Ez a zsidóknál épen olyan természetes, mint a milyen természetes volt azelőtt az üldözött *raszkolnikoknál* (óhitű keresztyén felekezetek); a kivételes törvények a rendőrség adófizetőjévé tették őket. Izráel fiait kenyekezve szerint zsarolhatja az *iszpravnik*, a *sztanovoi*, az *uriadnik* és a mindenféle rangú és rendű sok *csinornik* vagy tisztviselő. A korlátozó törvények bonyodalmas hálózata oly szorosan megköti az orosz zsidót, hogy az meg sem moccanhat a nélkül, hogy valamelyiket meg ne sértené. Soha a legügyesebb zsidó sem lehet biztos a felől, hogy a törvények ellen nem

vétett; a rendőrség mindig találhat valamit, a miért törvény elé állíthatja. Ez annyira igaz, hogy a zsidók egyenjogúsításának egyik fő akadályát képezi. A *csinornikoknak* és mindenféle tisztviselőknek érdekekben van, hogy a zsidót a törvény kötelei által hatalmukban tarthassák.

A sémiták számára kijelölt vidéknek kellő közepén is ki vannak zárva a «zsidó kutyák» a Dnyeper partján álló szent Kievből, nyugati Oroszország fővárosából. Csak egy bizonyos osztályhoz tartozó zsidóknak szabad ott letelepedni és azoknak is csak egy számukra kijelölt külvárosban szabad lakni. Köteket lehetne írni arról a sok pörről, a mely a kievi zsidók helyzetéből támadt. A zsidótörvények egyik legbonyolultabb fejezetébe tartoznak ezek a dolgok.*) Néhány éve, mikor Oroszországban jártam, egy odesszai bankár szállt meg Kiev egyik legelőkelőbb vendéglőjében. De a vendéglős, mikor vendégének útlevelében megpillantotta az «evrei» (zsidó) szót, a melynek nem szabad hiányozni egy zsidónak az útleveléből sem, azonnal kiutasította. Kiev dicsősége, hogy alig múlik ott év, a törvény megsértőinek ilyféle kiutasítása nélkül.

Azok a törvények, a melyek a zsidók letelepedéséről intézkednek, a legfurcsább helyzeteket hozzák létre. A zsidót még annyi jogra sem tartják méltónak, mint a gonosztevőket, a kiket büntetésök letelte után csak néhány évre tilt ki a törvény bizonyos városokból, nevezetesen a fővárosokból. A császárság e páriái közül némelyeknek ugyan megengedi a törvény, hogy a belső tartományokban lakjanak. Megengedi azoknak a zsidóknak, a kik egyetemet jártak és oklevelet szereztek, az elsőrangú kereskedőknek is, a kik nagy adót fizetnek. Ugyanazon kedvezményben részesülnek azok a mesteremberek, a kik valamely czéhbe beíratkoznak; ők azonban csak ideiglenes tartózkodási engedélyt kapnak. Az engedélyt kevesen kérik; nem mernek letelepedni a városokban, mert mindig a kiutasítástól kell tartaniok. Ha egy zsidó kereskedőt az a szerencsétlenség éri, hogy az első osztályból a második osztályba kerül, szintén elveszti tartózkodási jogát. Zsidó művész vagy tudós, a

*) Más városokban, nevezetesen Vilnában, már több ízben akarták a zsidókat külön városrészbe szorítani. Még a hol a törvény nem kényszeríti is őket, rendszeren egy csoportban laknak a zsidók, úgy hogy a keresztyén városok mellett külön zsidó városrészek vannak.

kinek oklevele nincsen, a törvény értelmében a fővárosban nem lakhatik. Például, ha a törvény szavaihoz ragaszkodnak, a legnagyobb orosz szobrásznak, Antokolszkynak, ki a francia Institut tagja, nem szabad Szent-Pétervárott tartózkodnia.

Természetesen az izraeliták a törvénytől szabott korlátoznak áttörésére törekzenek. E törekvésükben néha a legfurcsább eszközökhöz nyúlnak. Ime két példa. Egy fiatal ember, a ki doktori oklevele révén a fővárosban lakhatott, hogy öreg szüleit is magához vehesse Szent-Pétervárra, atyját szolgálójának, anyját szakácsnéjának jelentette be. — Egy fiatal leány, a ki Moszkvában a gyorsírást akarta megtanulni, csak egy módot talált arra, hogy a rendőri kiutasításnak elejét vegye: kéjhölgynek iratkozott be, mert a zsidó kéjhölgyeknek mindenütt szabad lakniok. Azonban nemsokára mégis kiutasították, mert az orvosi vizsgálat alkalmával kiderült, hogy nem abból él, a mely czímen engedélyt kapott a fővárosban való tartózkodásra.

Ilyenféle szabályrendeleteknek nyilvánvalóan csak sok csalás lehet a következménye. Szerencsére azonban Oroszországban a hatóságok megvesztegethetősége enyhíti a törvények szigorát, az önkény enyhíti kegyetlenségöket. Az izraeliták is, a *raszkolnikok* is, tudják azt a közmondást, hogy: «a törvény egy nem eléggé feszített kötél, a nagyok fölötte bágznak át, a kicsinyek alatta bujnak át». Az ellenök kiadott rendeletek végrehajtását a rendőrség tetszése szerint halogathatja. Nem mindig és nem mindenütt hajtják végre egyformán a törvényeket. Majd csúrik-csavarják a haszonleső tisztviselők a gazdagok érdekében, majd miniszteri rendelet érkezik, hogy a törvényeket szigorúan végre kell hajtani. III. Sándor uralkodása alatt, az antisémita zavargások után ezer meg ezer izraelitát üztek ki hirtelen olyan helyekről, a hol addig tűrték őket, például Kievből, Orelből, sőt Moszkvából is. Néha barbár kegyetlenséggel üzték el őket, nem adtak néhány hónapi haladékot sem, és gyakran olyan családokat is elűztek, a melyeknek a törvény értelmében a birodalom bármely részében szabad lett volna tartózkodni. Némely kerületben vallási aggodalom volt a zsidók kiűzésének oka vagy ürügye. Az Oroszországban divatozó százféle vallásfelekezet közül egy, a zsidózók vagy szombatosok felekezete, a szombatot tartja a vasárnap helyett és az ó-testamentumot többre becsüli az újnál. Az ezen eretnekek ellen intézett vizsgálatokból eléggé kitűnt, hogy nem a zsidók okai az ő

eretnekségöknek, mégis nem egy helyen, mikor szombatosokat fedeztek föl, mindjárt elűzték a zsidókat az egész környékből.

Vajon legalább azon a szűk helyen, a melyet elhagyniok nem szabad, ugyanazokat a jogokat élvezik-e az izraeliták, mint a czár többi alattvalói? Korántsem. Meg vannak fosztva néhány fontos jogtól. A nyugati tartományokban kell lakniok, de földbirtokot vásárolniok tilos. Ezt a tilalmat 1864-ben adták ki vagy újították meg. Voltak, a kik a jobbágyság fölszabadulásakor földbirtokot vásároltak. Akkor az nagy izgalmat okozott, hát megtiltották nekik a földbirtok-vásárlást. Voltak, a kik egész évsorra vettek bérbe földbirtokot és vagy magok műveltek, vagy kiadták albérletbe a parasztnak. Ennek is véget vetett III. Sándor alatt az 1882. évi «ideiglenes szabályrendelet». A városokon kívül tilos földet bérelniök vagy venniök; sem földbirtokosok, sem bérlők nem lehetnek. Azt állítják, hogy a zsidó bérlők oly kapzsis, hogy zsarolják a földet; de ebben a tekintetben sem rosszabbak, mint a nagyoroszországi *kulakik* (uzsorások) és kereskedők. Ha tulajdona volna a föld, természetesen jobban kímélné. Mai napság, ha egy bérlőnek vagy parasztnak kölcsönt ad, azt be nem tábláztathatja, hát kénytelen nagyobb kamatot venni; megvásárolhatja a termést, üzérkedhetik gabonával, de termelnie nem szabad. A törvény értelmében csak közvetítő lehet, és a birodalom nyugati részében tudvalevőleg a zsidóság kezében van az egész kereskedelem.

Azt mondják, hogy a zsidók nem művelik a földet. A törvényhozó azért tiltja meg nekik a földbirtok vásárlását, hogy meg ne foszthassa vagyonától a nemességet és a parasztságot. A zsidó valóban nem földműves. Ez keleti Európában a zsidók ügyének egyik legnagyobb baja; mert keleten a városi élet még fejletlen, a nép nagy tömege még inkább földművelésből él. Miért nem fogja meg a zsidó évszázadok óta az eke szarvát? Az izraeliták története megadja erre a feleletet. Immár kétezer esztendeje, hogy őket a földtől elválasztották. Magok a törvények zárták be őket az egész középkoron át a városi *ghettókba*. Köztudomás szerint a városi népesség nem szokott visszatérni a földműveléshez. A városi emberből sohasem lesz paraszt. Ez történeti törvény, a melyet eléggé igazol egész művelődésünk, egész társadalmi fejlődésünk. Ebben a tekintetben a zsidó csak olyan, mint bármely másfajta ember. A ki leszokott

a kemény mezei munkáról, az többé hozzá nem szokik. A zsidónak a testi ereje nem is elég már ahhoz. Elgyöngült az izomereje; a városi élet, a *ghettóba* való elkülönítés, az örökös nyomorúság elgyöngítette és lesorvasztotta. Kitűnik ez az orosz katonai statisztikából. A sorozásokon aránylag sokkal kevesebb izraelita válik be, mint orosz, lengyel vagy litván. A sorozásra kerülő izraelitáknak vagy a kellő magassága vagy a kellő mellbősége nincs meg. A zsidó nagyon is sokat nyomorgott testileg, mert vagyoni állapota nyomorúságos volt.

A keleteurópai zsidóságra nézve a legnagyobb jótétémény volna, ha egy része újra földműves lehetne. A zsidókérdés ezzel már félig meg volna oldva. Ezt az izraeliták is tudják; meg is próbálták már többfeleképen némely országban, kivált a földművelés azon ágainál, a melyekhez, mint a kertészethez és a szőlőműveléshez, inkább ügyesség és türelem kívántatik, semmint testi erő. A zsidóságnak a földműveléshez való szoktatását már az orosz kormány is megkísérlette 1810-ben és 1840-ben. I. Sándor, de kivált Miklós csár, birodalmuk több pontján alapítottak zsidó földműves-gyarmatokat. De közülök csak kevés sikerült. Fölvirágzásuk azonban már eleve lehetetlenné volt téve a szűkkeblű közigazgatási intézkedések által; hiszen kiszolgált altisztekkel akarták őket a földművelésre tanítani, a kiknek fő tanítási eszközük a korbács volt!

Ha a földbirtok szerzését megtiltják nekik, azzal bizony nem szoktatják őket a mezei munkához; azzal pedig még kevésbé, ha megtiltják, hogy falvakban lakjanak. Pedig e tilalmakat többször bocsátották ki ellenök és most, újonnan III. Sándornak 1882. évi «ideiglenes szabályrendelete». 1882 óta nem szabad nekik a városokon és mezővárosokon kívül lakniok. Azt hitték a csár alattvalói, hogy ezzel elejét veszik az antisemita zavargásoknak; mintha bizony nem épen a városokból adták volna ki a jelszót a zsidók üldözésére. Az izraeliták ellen kiadott minde rendszabályok kétélűek; egyaránt sújtják a keresztyéneket, a kiknek védelmére vannak szánva, és a zsidókat, a kik ellen kibocsátják. Némely vidéken a földbirtoknak és földbérletnek értéke föltűnően csökkent, a földhitel pedig megdrágult.

IV.

Ha az állam nem engedi meg az izraelitáknak, hogy a városokon kívül lakjanak és mezei munkával foglalkozzanak, azzal kellene őket a városokhoz kötni, hogy mindennemű városi mesterséget, mindennemű polgári foglalkozást meg kellene nekik engedni. De azt nem teszik; még e szűk téren is mindenféleképpen korlátozzák őket. Munkásságukban hol kivételi törvények, hol miniszteri rendeletek és titkos intézkedések gátolják őket. Arra gondolni sem lehet, hogy a zsidóból állami tisztviselő legyen; némi csekély kivétellel a törvény minden köztisztviselőből kizárja őket. Lehetnek például állami mérnökök; tényleg azonban az sem lesz zsidóból, hacsak ki nem tér; és ha kitér, még az is csak ritkán segít rajta. Lehetnek katona-orvosok is; de egy rendelet értelmében ez állásnak is csak öt százalékat foglalhatja el zsidó. Valasztott tisztviselők sem lehetnek, sem fizetések, sem pedig fizetés nélküliek. Zsidó nem lehet se polgármester, se előljáró. A községi esküdteknek legfőlebb egy tizedrésze, a városi tanácsosoknak legfőlebb harmadrésze lehet zsidó, még olyan városokban is, a hol többségben vannak.

Még abban is korlátozza őket a törvény, hogy miféle magántisztviségeket szabad elvállalniok. Nemrég el kellett őket bocsátani a szolgálatból az összes délnyugati vasútnak. Egy jellemző vonás eléggé mutatja, hogyan magyarázzák a hatóságok a zsidóknak adott jogokat. A törvény megengedi, hogy azok az izraeliták, a kiknek gyógyszerészi oklevelök van, a birodalom minden részében lakjanak: a szentpétervári rendőrség mégis bezáratta a város összes izraelita gyógyszerárát. Eljárásukat azzal indokolták, hogy a törvény értelmében szabad nekik ott lakni, de hogy üzletet is nyithatnak, azt a törvény nem mondja. Még furesább azonban az, hogy az orosz igazságszolgáltatás is minden ilyenféle ügyben ezt az álláspontot foglalja el. A zsidókkal szemben olyan elvet követnek, a mely homlok-egyenest ellenkezik mindennemű törvénykezésnek alapelveivel. Azt tartják, hogy mindaz tilos, a mi világosan nincs megengedve.

Lássuk munkásságuk korlátozásának egy másik példáját. Az elsőrendű kereskedőknek a törvény megengedi, hogy tetszé-

sők szerint válaszszaák lakhelyöket a birodalomban; ebben a tekintetben az orosz kereskedőkkel egyenjogúak. A hatóságok mégis eltiltják őket nem egy üzlettől és iparágtól. A szeszes italokkal való kereskedést és a szeszes italok készítését csak ott engedik meg nekik, a hol a többi izraelita is lakhatik. Nyugaton a zsidók nagy része vendéglős és korcsmáros. Ezer meg ezer izraelita családnak ez a kenyérkeresete évszázadok óta azon a vidéken. III. Sándor alatt arról volt szó, hogy teljesen eltíltásák őket ettől a foglalkozástól még azon a vidéken is, a hol szabad volt lakniok. A tilalmat nem adták ugyan ki, de elerték néha, a mit akartak, kerülő úton, az italmérési szabályokkal. Szemökre vetik a zsidó kocsmárosoknak, hogy előmozdították az iszákosságot; ez azonban inkább a korcsmáros hibája, mint a zsidóé. A statisztika azt bizonyítja, hogy a hol zsidók nem is laknak, ott lesz a legtöbb ember az iszákosság áldozatává.

Egy Mikhailovics Alexistól származó régi törvény, a melyet Miklós czár 1835-ben újra megerősített, megtiltotta a zsidóknak keresztyén szolgálát tartását. E törvény áthágására 1865-ig halálbüntetés volt kiszabva. A törvény, a melyet vallási szempontból tartottak szükségesnek, csak a szolgaszemélyzetre vonatkozott. Azt megengedték a zsidó kereskedőknek, hogy üzleteikben keresztyéneket is alkalmazhassanak. III. Sándor alatt a hatóságok mégis néha megtiltották a zsidóknak, hogy üzletekben vagy gyárukban keresztyént foglalkoztassanak. Ezzel lehetetlenné tették nekik az iparüzést, de viszont a szolgálatukban álló keresztyéneket is megfosztották kenyérkeresetüktől. Ilyen rendszabályokat nem lehet sokáig föntartani. 1887-ben a Nagy Péter atyjától származó elavúlt törvényt fölfüggesztették. Most tarthat a zsidó keresztyén szolgálát is, csupán azzal a méltányos megszorítással, hogy szolgálát és munkásait ne akadályozza vallásuk gyakorlásában.

Azonban a czár kormánya, a mit egyik kezével ad, azt a másikkal visszaveszi. Most egy újabb korlátozás sújtja, és pedig talán még érzékenyebben, az orosz zsidókat. III. Sándor czár kormánya a közép- és főiskolákra bocsátható izraeliták számát korlátozza. Pedig mi volna a közös nevelésnél alkalmasabb arra, hogy a zsidóság összeolvadjon a többi néposztállyal? Mi volna a classicusok tanulmányozásánál és az egyetemi tanulmányoknál alkalmasabb arra, hogy őket

megszabadítsa hagyományos előítéleteiktől és kiragadja őket talmudi elzárkózottságukból? A mit más népfajoknál dícséretképen szoktak emlegetni: a tanulásvágy, azt Jákob ivadékanak bűnül róvják föl. Oroszországban és Németországban egyaránt szemökre vetik, hogy oly buzgón tanulnak; nem vallják be, hogy voltaképen irigylük az iskolai küzdelmek szerény színterén elért eredményeiket. Némely városban valóban nagy volt a zsidó tanulók száma a keresztyénekéhez képest; mind a fiú-, mind a leány-gymnasiumokat elárasztották a növendékek sokaságával. A császárság azon városában, a hol az izraeliták legjobban megvannak, Odesszában, az orosz középiskolák tanulóinak ötven, sőt hetven százaléka zsidó volt. A kormány elhatározta, hogy véget vet ennek a botrányos állapotnak. Úgy látszik, hogy a közoktatásügyi miniszter a nemzeti műveltségre nézve veszedelmesnek tartotta ezt az állapotot. 1887-ben tehát rendeletet adott ki, hogy ezentúl a fölvett tanulóknak csak tíz százaléka lehet izraelita, még olyan kerületekben és városokban is, a hol a lakosságnak 25 vagy 30 százaléka zsidó. A birodalom belső vidékein csak öt százalék lehet a zsidó tanulók száma, a két fővárosban pedig csak három százalék.

A középiskoláknak szóló e rendszabályokat kiterjesztettek az egyetemekre. Ott is csak nevetséges kis százalékát veszik föl azon zsidóknak, kik a jogi, orvosi vagy tudományos pályára készülnek. 1887-ben például 75 jelentkező közül a dorpati egyetemen csak hetet vettek föl. Milyen rettenetes, milyen elkeserítő lehet a diákokra nézve, mikor elzárják előlük a felsőbb tanulmányokat és nem bocsátják őket azokra a pályákra, a melyeket a törvény megnyit nekik! És még panaszkodnak, hogy a nihilisták között mindkét nembeli izraeliták is vannak. Az ilyen bánásmód talán szeretetet kelthet bennök Oroszország iránt és a czár iránt? Valóban, ha a fejedelemnek tanácsadói egyetérténének a forradalmi emberekkel, akkor sem tudnának neki jobb módot ajánlani a művelt proletárság szaporítására, a melyből tudvalevőleg leghamarabb válhatnak ki forradalmi elemek. Azt is számba kell még vennünk, hogy ilyenféle rendszabályok az izraelitákra nézve sokkal kínosabbak, mint bárki másra nézve volnának; ugyanis az orosz törvények értelmében, ha lehetetlenné teszik, hogy egyetemi oklevelet szerezzenek, azzal attól a reménytől is megfosztják őket, hogy a fővárosok-

ban vagy a birodalomnak előlők elzárt részeiben lakhassanak. Az a kérdés merült föl azután, vajon az izraelita tanulók számának a középiskolákban és az egyetemeken való korlátozása a faj ellen irányúl-e vagy pedig a vallás ellen. Azok a fiatal emberek, a kiket 1887-ben a kievi egyetemről visszautasítottak, mert már betelt az izraelita hallgatók száma, azt kérdezték, hogy fölveszik-e őket, ha megkeresztelkednek. Azt felelték nekik, hogy az új törvény minden izraelita származású fiatal emberre vonatkozik. Úgy látszik, a miniszter nem hagyta jóvá ezt a nézetet. Azt hiszem, hogy a megkeresztelkedett zsidók előtt végre mégis megnyíltak a kievi *alma mater* kapui. Ez egészen az orosz törvényhozás szellemében és hagyományai szerint van, a mely habozás nélkül érezteti a törvény súlyát, hogy a zsidókat és az eretnekeket az uralkodó vallásra térítse. Talán nem olyan nagy kegyetlenség valakit a vallásáért megtámadni, mintha a származásáért támadjuk meg; de hova lesz így a lelkiismereti szabadság? Vajon nem épen a vallását sértik-e azzal, hogy a zsidónak csak úgy engedik meg a jognak vagy orvosi tudományoknak hallgatását, ha előbb külsőleg elhagyja ősi vallását? Ehhez hasonló eset volt az, mikor az ó-korban Julián császár arra a gondolatra jutott, hogy alattvalóinak egy részét eltiltsa a felsőbb tanulmányoktól; a keresztyének voltak azok, és «a galileusok» ellen intézett összes rendszabályok közül azt a tilalmat tartották a leggyűlöletesebbnek.

V.

Nyilván mindezen rendkívüli törvények czéljokat tévesztik. A zsidóságnak épen azon hibáit fokozza, a melyeket méltán kárhoztatnak. E törvények a zsidókat önmagokra utalják, elkülönítik őket a többi népfajoktól és a nemzet kebelében külön néppé teszik.

Mely vádakkal illetik leggyakrabban és legtöbb okkal a zsidókat? A vádak két fő csoportba lehet foglalni, egy nemzetiségi és egy közgazdasági csoportba. Szemökre vetik elzárkózottságukat és azon hajlamukat, hogy különválva maradnak a népek között, a melyekkel együtt laknak és külön szokásokkal, külön törvényekkel külön érdekű törzset képeznek minden korban és minden körülmények között. Talán gyakran méltán

vetik ezt szemökre, legalább az oroszországi és keleti zsidóknak; de vajon a törvények által zsidók és keresztyének közé vont korlátok, vajon azon törekvések, hogy őket külön tartományokba, külön foglalkozásra, külön iskolákra szorítják, vajon azon rendszabályok, a melyekkel megakadályozzák, hogy magasabb műveltséget szerezzenek, nem épen elzárkózásukat mozdítják-e elő? Nem szorítják-e még inkább vissza talmudi előítéleteikbe, nem fokozzák-e a *gajok* elleni gyűlöletöket, nem fojtják-e el bennök az új-kor szellemét és csupán Izráel hazáját, a *kahalt* (község) és zsidó voltuk tudatát hagyván meg nekik, nem fosztják-e meg őket minden egyéb nemzeti tudattól?

Bűnül róják föl nekik összetartásukat és hogy a keresztyének kiaknázására újra titkos községeket, vagy előljáróktól vezetett testületeket akarnak alapítani. Megfeledkeznek arról, hogy ezt a testületi szervezetet évszázadokon át rájuk kényszerítették; hogy a forradalom előtt még mindenütt így volt; hogy a lehető legnagyobb összetartásra szorították őket a körülöttük levő társadalomnak üldözései és rosszindulata; hogy Oroszországban is, mint a középkorban mindenütt, épen az állam tartotta fenn testületi szervezetöket az államkinestár érdekében; hogy II. Katalintól Miklósig az orosz törvények magok hajtották őket a községek igájába; sőt még azt a jogot is megadták az izraelita előljáróságoknak, hogy ők jelöljék ki azokat a zsidókat, a kiket katonai szolgálatra kell adni, és a községek, kiadásaik fedezésére, még mai napság is föl vannak jogosítva «kosáradót» (*korobocsnija*) szedni a község tagjaitól. A zsidók összetartása és tömörülése csak akkor fog megszűnni, ha el lesznek törölve azok a törvények, a melyek őket a keresztyénektől elszigetelik.

Épen így van ez a gazdasági téren is. Az által, hogy az izraeliták tevékenységet korlátozzák, hogy kizárják őket a szabadelvű és tudományos pályákról, hogy rendszeresen elzárják előttök a szellemi foglalkozások kapuit, épen arra a munkásságra szorítják őket, a melyet szemökre vetnek. Miután arra a szűk térre terelték őket, még azzal vádolják, hogy azt a teret ők lefoglalták. Panaszkodnak azon, hogy csaknem valamennyien kereskedők, alkuszok, pénzváltók, házalók, uzsorások, korcsmárosok, de a ki közülök boltját vagy irodáját elhagyva, más foglalkozást keres, azt visszautasítják minden térről. Mindig csak

azt hajtják, hogy a zsidók élösködők és mégis azokhoz a foglalkozásokhoz láncolják őket, a melyeket élösködő foglalkozásoknak tartanak.

Azt állítják, hogy a zsidó idegenkedik minden termelő munkásságtól; hogy ő csak másoknak a kizsákmányolója, hogy másnak a munkájából él és szedi meg magát. Talán igaz is, legalább egy tekintetben. A zsidó többnyire nem egyéb, mint közvetítő a termelő és fogyasztó között, a társadalomra nézve pedig az volna jó, ha minél kevesebb ilyen közvetítő volna. De ha elvül állítjuk föl, hogy minden kereskedő, minden üzér, minden közvetítő élösködő, akkor nemcsak a zsidóra, hanem a keresztyénre is, nemcsak a sémitára, hanem az árja származására is alkalmaznunk kell ez elvet. Nem nyilvánvaló-e az, hogy a javak forgalma a társadalmi szervezetnek épen olyan lényeges működése, mint a vérkeringés az élő testben?

Azt mondják, hogy a zsidó kerüli a kézimunkát, a mint csak teheti. Igaz; de nem csupán a sémita teszi azt. Hány művelt országban látjuk, hogy mind a falusi, mind a városi ember a testi munkától megszabadulni törekszik! Sajnos, korántsem csupán Izrael népe idegenkedik a kézimunkától, jár *állások* után, foglalkozik inkább a kereskedelemmel és olyan mesterségekkel, a melyekhez nem kell nagy testi erő. De különben bármilyen káros is a jelenkori társadalomra nézve, hogy mindinkább növekszik a testi munka kerülésére való törekvés, szabad-e azt állítanunk, a mit Tolsztoj és a mi socialistaink vallanak, tudniillik hogy nincs egyéb egészséges és tisztességes foglalatosság, mint a testi munka? Pedig úgy látszik, ebben a véleményben vannak az oroszországi és nyugateurópai antisémíták.

Egyébiránt épen Oroszországban indokolatlan ez a szemrehányás. Ott és mindenütt, a hol sokan laknak együtt egy tömegben, lehetetlen, hogy minden zsidó kereskedésből éljen. Talán Sem ivadékának legnagyobb része két keze munkájával és homloka veritékével kénytelen kenyerét keresni, mint Jáfet egyszerű utódai. Ebben az orosz Izrael országában alig van olyan mesterség, a melylyel nem foglalkoznának Ábrahám fiai; sok mesterséget csaknem egyedül ők űznek, és pedig nem egyet a legalsóbbrendű és legdurvább mesterségek közül. Sok zsidó szabó, varga, lakatos, asztalos, tímár, kocsis, kályhaesináló, mészáros, zsindelyező, mázoló, kékfestő. Habár jobb szeretik

az olyan mesterségeket, a melyekhez inkább csak ügyesség kívántatik, semmint testi erő, mégis van közöttük sok ács, kovács, kőműves és kubikos is. A nyugati orosz városok kőépületeinek legnagyobb részét zsidók építették.

A zsidó községek nagyon szívükön viselik a kézművesek jólétét. Én magam láttam Varsóban a zsidó gyermekek számára állított különféle ipariskolákat. Sajnos, de csupán a kézi ügyességre való tanítás a zsidó mesterembert nem menti meg a nyomortól. Többen vannak, mint a hányra szüksége van nyugati Oroszország városi vagy falusi népségének és azért gyakran a kereslet és kínálat közötti kapcsolat kérlelhetetlen elvének áldozataivá lesznek. Bizony elkeseredett versenyre kelnek egymással és e verseny nyomasztó voltát a keresztyén mesterember is tapasztalja. Többnyire hihetetlen olcsón dolgoznak. Kevés országban fizetik olyan rosszul a kézimunkát; de szegény is a lengyel és orosz zsidók kilencz tizedrésze. Szűk és bűzös lakásokban élnek összezsúfolva, a hova napfény és levegő be nem hatol, gyakran több család egy szobában és többnyire nagy családok; e vézna zsidók, a kik húsz éves korukban már nősülnek, a nyomorból származó mindenféle bajnak és betegségnek áldozataivá lesznek. A rettenetes gyilkos nyomorúságnak csak igénytelenségök, kitartásukkal és vallásosságukkal képesek ellenállni. Nincsen Oroszországban olyan néposztály, a mely nagyobb nyomorban volna, mint az a szegény zsidóság.

Szinte megfullad a zsidóság azon a szűk helyen, a hova a törvény korlátjai zárják, és számuk szaporodtával napról-napra súlyosbodik rájuk nézve a létért való küzdelem. Hogy megélhessenek, olyan helyeket kellene előttök megnyitni, a hol nagyobb szükség van még városi és polgári foglalkozású egyénekre. Nyilván egész nyugati Oroszországban túlságos sok a kereskedő, szatócs és kézműves, holott a császárság középső és keleti vidékein sok helyen nincsen elég. Nézzük Oroszország térképét. Rögtön szemünkbe tűnik, hogy azon a vidéken, a hol a zsidók laknak és ők képezik a városi lakosság nagy részét, sokkal sűrűbben vannak a városok, mint az ország azon vidékein, a hol nem szabad lakniok. A statisztikai táblázatokból is könnyen meggyőződhetünk, hogy nincsen kellő egyensúly, hogy nem természetes a városi lakosság eloszlása; a törvény tartja vissza a nyugati tartományokban és mint valami gát az árvizét, úgy akadályozza a szomszédos tájakra való szétáram-

lását. Az egyensúly helyreállna, ha a zsidó lakosság fölöslege előtt más vidékeket is megnyitnának.

Az a nyugati tartományok keresztyén lakosságának is érdekében volna. III. Sándor bizottságokat nevezett ki a nyugati tartományokban, hogy azok tanulmányozzák a zsidók ügyét; a bizottságok csaknem kivétel nélkül azon a véleményen voltak, hogy a zsidók lakhelyének korlátozását csökkenteni kell, vagy inkább egészen meg kell szüntetni. Mit is tehetnének okosabban? A nyugati tartományok úgyszólván telítve vannak izraelitákkal. Mindig azt mondták, szinte hivatalosan kijelentették, hogy a zsidók élösködők, vérszopók, pusztító sáskahad; a tartományok természetesen nem tartják nagy szerencsének, hogy éppen csak őket szánták e sáskahad legelőjének. Mivelhogy a zsidókat éppen azokba a tartományokba szorítják, a hol a lengyelek, litvánok, lettek, kis- és fehér-oroszok laknak, az ember szinte önkénytelenül arra gondol, hogy Oroszország mostoha fiainak tekinti ezeket és meg akarja őket rontani.

Azonban mindazon bajok ellenére, a melyeket a városi zsidó lakosságnak ilyen szűk térre való szorítása és elszaporodása előidéz, még most sem pusztították ki egészen és nem legelték le kopárra ezek az évszázadok óta pusztító sáskák nyugati Oroszországot. Zöld ott még mostan is a föld, aranykalászszal ékes a mező. E tartományok közül több, kivált Fehér-Oroszországban, a császárság legtermékenyebb részei közé tartozik és gazdasági fejlődések általában nem áll azon vidékek fejlődése mögött, a melyek az izraeliták élösködése ellen védve vannak. Sőt ellenkezőleg, a nyugati kormányzóságoknak egy része, ipari és mezőgazdasági fejlettségére nézve, a legmagasabb színvonalon áll. Például Lengyelország, a melynek nincsen nagyon termékeny földje, a császárság leggazdagabb vidékei közé tartozik.

Két különböző jelentőségű ellenvetés lehet az ellen, hogy Oroszország belsejét a zsidóság előtt megnyissák, az egyik politikai vagy nemzetiségi szempontból, a másik közgazdasági szempontból. Nemzeti szempontból attól lehet tartani, hogy az izraeliták, rendkívüli szaporaságukkal, lassankint egészen elzsidósítják a számukra megnyitott területet. Olyan kis államban, mint Románia, talán indokolt az ilyféle aggodalom; a románoknak talán van okuk attól tartani, hogy újjászülető nemzetiségek elmerülne a külföldről betóduló idegenek áradá-

tában. De a nagy Oroszországban ettől nem kell tartani. Ilyen óriásból soha sem lesz Izrael országa. Sőt ellenkezőleg, épen a zsidókat lehetne nemzetiségökből kiforgatni, ha az egész birodalomban szétszórónák őket. Jelentéktlenebb és kevésbé tömör volna a sémita tömeg, könnyebben lehetne őket elorozsósítani.

A közgazdasági szempontból tett ellenvetés komolyabb. Azt mondják, Nagy-Oroszországot az izraeliták előtt megnyitni azonos volna a sémita gazdálkodásnak való kiszolgáltatásával. Már elmúlt az a kor, a melyben — Nagy Péter szerint — egy muszka (nagy-orosz) kereskedő fölért négy zsidóval. Mindazonáltal a *kupczik* kereskedői ügyességeknek olyan jeleit adják, hogy bármely más népfajnál inkább megpróbálhatják az izraelitákkal való mérközést. Az bizonyos, hogy a fehér-oroszoknál és ruthéneknel félelmesebb ellenfelei volnának a sémitáknak. Az is kétségtelen, hogy a keletkező verseny Oroszországra és az orosz kereskedelemre nézve a legjobb ösztönzés volna. Csak az ösztönözhetné az orosz kereskedőt a kezdeményezésre, pedig a kezdeményezés hiánya egyik oka annak, hogy Oroszországot túlszárnyalja a jelenkor másik óriása, Amerika.

A közvagyonosodás az átalakuláson okvetetlenül nyerne; lehetséges-e tehát, hogy a nép vesztené? A gyűlöletes tőke talán nyomasztóbb volna a munkásra és a parasztra? Nagyon valószínűtlen ez annak, a ki ismeri az orosz életet és társadalmat. A mi az embernek ember általi kihasználását illeti, az orosz munkásnak már nincs veszteni valója. A falusi kisipar, nevezetesen a zúgipar, *kuszternaia*, a hogy az oroszok nevezik, nem egyéb, mint a munkásnak rendszeres kiaknázása a közvetítők és kereskedők részéről. Bezobrazov V. szerint ez uzsorások zsarolása és gonoszsága határtalan. «Leírhatatlan, hogy milyen élet van némely iparosvárosban, például Pavlovóban, ez orosz Sheffieldben. Szomorú dráma az, a mely elénk tárul minden hétfőn, mikor vásár van. Olyanok ott az emberek, mint a vadállatok, a melyek egymást elnyelik.*) Ott, Nagy-Oroszország közepén, a hol nincsenek élősködő zsidók, az óhitű alkuszok előlegeikért vagy bizományi díjaikért száz százalékot vagy még többet is vesznek. Gyakran a mezővárosokban és falvakban is

*) Bezobrazov Vladimir: *Études sur l'économie nationale de la Russie*, t. II. 2-e partie, p. 173—174, cf. 1-re partie, p. 262.

így van. A *kulakik* és a *mir-evők* egy cseppel sem különbek, mint a zsidó uzsorások.*) Azért, hogy egy vérből valók és egy hiten vannak, lelki furdalás nélkül kizsákmányolják honfitársaikat. Némely községben a *muzsikok* nagy részét tönkretette a nagy kamat és már csak névleg övük a földjük; hitelezőik rab-szolgáivá lettek. Ha az izraeliták előtt megnyitnák Nagy-Oroszországot, annak a munkásokra és a *muzsikokra* nézve az volna az első következménye, hogy a kamatláb csökkenne.

Azt mondják, hogy a zsidók rontják a nép erkölceit. Igazolja-e ezt az állítást a statisztika? A vétségeknek és bűnöknek aránya rendesen csekélyebb a nyugati tartományokban, mint a keletiekben. Sőt a zsidók között ritkábban fordulnak elő bűnesetek, mint a keresztyének között. Azt vetik ez ellen, hogy a zsidók értik, mint kell a törvény szigorúságát enyhíteni; mintha bizony Oroszországban nem mindenki tudná, hogyan fordíthatja a törvényt saját javára. Egyébiránt a zsidók azokat a törvényeket játszszaák ki, a melyeket önkényesen, épen az ő gyötresőkre bocsátanak ki; már pedig abban nem az ő részőkön, hanem a törvény részén van a hiba. Különben a közigazgatási hatóságok és a rendőrség a törvény kijátszásában az izraeliták czinkostársai. Még a fővárosokban is szemet húnynak a hatóságok és nem szigorúak a törvény végrehajtásában. A kivételes és bajosan végrehajtható törvények azok, a melyeknek erkölcsrontó hatásuk van a közigazgatásra és a zsidóságra egyaránt. Nyilván nem mindig könnyű egy képzelt földrajzi vonalat áthághatatlan khinai falnak tekinteni. Legegyszerűbb volna, ha eltörölnék ez akadémikus törvényeket és az izraelitákat is a rendes törvényeknek vetnék alá, a melyeket azután teljes szigorúsággal lehetne ellenök végrehajtani.

Lássuk végre a legnagyobb ellenvetést. — A mi orosz zsidóink, mondják Szent-Pétervárott és Moszkvában, nem méltók arra, hogy őket hazafiaknak tekintsük. Ők magok is idege-
neknek tartják magokat. Nem szeretik orosz hazájokat. Nincs más hazájok, mint Izrael országa és az ő *kahaljuk*. — Erre a zsidók azt válaszolják: Mikor mutatta meg Oroszország, hogy igazi hazánk? Hogyan szeressünk olyan országot, a mely ellenségnek tekint bennünket?

*) Vesd össze: *l'Empir des tsars et les Russes*, t. I-ier, liv. VIII. chap. IV.

Azt mondják, hogy a zsidók hazafiatlanságának bizonyítékai közé tartozik a katonáskodástól való felelem. A vér-adó kötelezettsége alól mindenképen menekülni akarnak. Egy válás, egy faj sem tanúsít ebben olyan makacsságot, mint a zsidó. Részemről valóban csodálatosnak tartanám, ha úgy volna. Ezekről az emberektől, a kik keresztyén polgártársaiknak legtöbb jogától meg vannak fosztva, azt kívánják, hogy azokéhoz hasonló lemondást és készséget tanúsítsanak a legsúlyosabb polgári kötelesség teljesítésében! Ez több, mint a mennyit embertől kívánni lehet. Képzeljétek el, a miről némely keleti izraelita ábrándozik, hogy volna egy Zsidóország, egy új Juda, a melyet, zsidó törvények szerint, zsidók kormányoznának. Hogy ha ez a hamvaiból föltámadt Izrael úgy bánnék a keresztyénekkal, mint a hogy az óhitű Oroszország bánik a zsidókkal, hiszitek-e, hogy Izrael keresztyén polgárai készségesen katonáskodnának Dávid utódainak hadseregében? — Keresztyén, zsidó és muzulmán egyaránt csak akkor érezheti magát minden polgári kötelesség teljesítésére kötelezettnek, ha minden jogban is reszesül. Ha a zsidóktól ugyanannyit követelnek, mint az oroszoktól, akkor bánjanak velök úgy, mint oroszokkal.

Még nem régiben nem volt olyan csalás, a melyet a lengyel zsidó el ne követett volna, hogy a sorozástól megmeneküljön. Számba kell azonban venni azt is, hogy a talmudhoz és a vallási törvényekhez szigorúan alkalmazkodó izraelitára nézve épen a katonai élet rendkívül terhes. A táborban és a kaszárnyában lehetetlen híven megtartani az izraelita vallás legaprólékosabb szabályait. Azonfölül a régi katonai rendszerre való visszaemlékezés is fokozta az izraelitákban a katonáskodás iránti ellenszenvet. Oroszországban az első zsidó katonák tíz éves fiúk voltak, a kiket mindenkorra elszakítottak családjoktól és erőszakosan megkereszteltek. I. Sándor és Miklós czár olyanformán bántak velök, mint Mahmud kora előtt a törökök a janicsároknak nevelt keresztyén fiúkkal. Még nemrégiben is leginkább a katonaságnál törekedtek a zsidók kitérítésére. Arról sem feledkezzünk meg, hogy a zsidók mindennemű előléptetésből ki vannak zárva. Zsidó nem lehet katonatiszt; a szabályrendeletek megtiltják, hogy katonai iskolába lépjenek. A zsidó katonának, ki évekig szolgál a császári sas alatt, mikor a katonaságból kiszabadul, nem szabad ott elnie és meghalnia, a hol katona-éveit töltötte.

Az 1886-iki sorozáson, 832,000 legény közül, 45,000 volt az izraelita; ennyiből már egész hadosztályt lehetett volna alakítani. A 45,000 izraelita közül 4000, azaz körülbelül 10% volt a sorozás-kerülő. Azelőtt sokkal nagyobb volt az arányszám; 30, sőt 40%-ra rúgott. *) Hogy az izraeliták katonaság-kerülésének elejét vegyék és a keresztyéneknek ne kelljen aránylag több katonát adni, egy ukáz 1876-ban elrendelte, hogy a nem jelentkező, vagy a katonáskodásra alkalmatlan legények helyett ugyanazon vallásbelieknek kell másokat szolgálatra küldeni. De az egy-vallásúakra hárított kölcsönös felelősség sem vezetett célhoz. 1886 óta a sorozásokra nem jelentkező izraeliták családjának jelentékeny pénzbürságot kell fizetni. 1886-ban e bürságok legalább is 1.200,000 rubelre rúgtak, azaz három millió frankra. Ennek, úgy látszik, meg volt a kívánt hatása; 1887-ben Mohilev és Minszk tartományokban a sorozást kerülő izraeliták számaránya 68 és 60%-ról öt és 16%-ra csökkent. Azonban ez is csak rendkívüli rendszabály, csakis a zsidók ellen van kibocsátva. Pedig Oroszország nem oldhatja meg rendkívüli törvényekkel a zsidókérdést.

Tanúlságul szolgálhatna Lengyelország példája. 1862-ben, mikor Lengyelországnak még külön közigazgatása volt, egy törvény a zsidókat az ország többi lakosaival egyenjogúvá tette. A visztula-melléki tartományoknak nem volt okuk ezt megbánni. A császárság egy vidékén sem férnek meg olyan jól egymással a zsidók és a keresztyének, mint ott. Ritkábban voltak ott zsidó-üldözések és úgy látszik, hogy Varsóban idegenek kezdték a hajsztát. Az «izraelita lengyelek» polgári egyenjogúsításukért hálát tanúsítottak katolikus honfitársaik iránt. Sőt volt eset, hogy lengyel hazafiakként viselkedtek, a mit annál inkább méltányolnunk kell, mert veszített ügyet támogattak. Az oroszok, a kik azzal vádolják a zsidót, hogy hazájához ra-

*) Az izraeliták azt állítják, hogy az ő hitükön levő katonaság-kerülők nagy száma onnan ered, hogy több zsidót vesznek föl a sorozási lajstromba, mint a hányat kellene. Olyanokat is beírnak, a kik már máshol is be vannak írva, vagy már szolgáltak, vagy pedig már meg is haltak. A sorozási lajstromokból következtetve — azt mondják — a császárságban levő zsidó lakosságot legalább öt millióra kellene becsülni, pedig alig van négy millió. Az orosz anyakönyvek tökéletlensége oka az ilyenféle vitáknak. A rabbikat, a kik hitsorsosaik anyakönyveit vezetik, azzal vádolják, hogy előmozdítják a csalást.

gaszkodni képtelen, nem egyszer panaszkodtak, hogy a Visztula vidékén lakó izraeliták a lengyelekkel rokon-érzésűek. Ha Oroszország úgy bánik velök, mintha oroszok volnának, akkor a Duna és Dnyeper vidékén lakó zsidó izraelita oroszszá lesz. Pétervárott, Odesszában, sőt Vilnában is már sokan eloroszosodtak. Mihelyt a keresztyénnel egyenjogúsítva lesz a zsidó, már csak azért is örömet fog az oroszhoz hajolni, mert érdeke is azt kívánja, hogy az ország urainak jóindulatát megnyerje; azt pedig tudjuk, hogy az érdek szavára nagyon hallgat a sémita.

Nem ismételhetem eléggé, hogy az izraeliták beolvadásának legnagyobb akadályai a kivételi törvények. Ha ezt a válaszfalat lebontják, a többi magától le fog dőlni. Azt azonban ne várjuk, hogy a zsidók és keresztyének mindjárt egyesülnek. A beolvadáshoz évszázadok kellenek, míg egészen teljes lesz. A fajok és vallások közötti versengés és féltékenység nemzedékeken át sem fog megszűnni, mert a fajok, vallások és néposztályok versenye meg nem szüntethető. Minel nagyobb terjedelmű valamely állam, annál nagyobbak lehetnek benne az ellentétek, már csak a nagy távolságoknál fogva is. De nem lesz olyan heves az összeütközés, ha a keresztyének keresztyénileg fognak bánni a zsidókkal. A közeledés mindkét részről annál könnyebb lesz, minél kevesebb lesz a mesterséges korlát.

Oroszországban, mint Franciaországban, a szabadság és a polgári egyenlőség fogja megoldani a kérdést. Oroszország nem teheti azt, a mit valaha Spanyolország tett, nem üzheti ki a zsidókat tömegesen; mai napság még olyan országban sem lehet azt tenni, a hol autocratia van. A kivándorlásról is volt szó; de az sem megoldás. Egy Mózes kellene, a ki Izrael népét kivezetné ebből az Egyiptomból, de hová? Hiába szólítja föl őket az orosz sajtó, hiába ösztökéli a nép kíméletlensége, a zsidók még nem kezdték meg a kivándorlást. Ezrével távoztak, milliónyian maradtak.*) Nem akarják vagy nem tudják elhagyni a földet, a hol születtek és a hol apáik laktak évszázadokon át, mielőtt a muszka odajött Nagy-Oroszországból. A zsidók ott laknak a határszéli tartományokban és évről-évre szaporod-

*) Az antisémíták kimutatták, hogy rendes kivándorlás van az Egyesült-Államokba. Évenként néhány ezer zsidó indul el New-Yorkba; ez a kivándorlás csak az amerikai zsidók számát növeli; az orosz zsidók számát azonban nem csökkenti.

nak; a politikai bölcsesség is arra inti az oroszot, hogy ne tegye őket ellenségeivé. Mi haszna abból Oroszországnak, ha a zsidóság ellenszenve is támogatja a németek és lengyelek ellenállását?

Van még egy szavam, ki kell mondanom korunknak és saját hazánknak szégyenere. Néhány év óta vannak olyanok Nyugat-Európában, sőt Franciaországban is, a kik jóhiszeműleg törvényes intézkedéseket követelnek a zsidók ellen. Ime, azok a kivételi törvények, a melyek valamikor általánosan el voltak terjedve, egy országban még most is fönnállanak. Célhoz vezettek-e? A helyett, hogy elintézték volna, inkább elmergesítették a zsidókérdést. Nincsen több olyan ország, a hol annyira volna fokozva az ellentét a zsidók és keresztyének között. Elmúlt időkből való törvények azok, elmúlt idők erőszakosságait támasztották föl. Az antisémiták elavúlt óvszerei ellen eléggé inti Európa művelt államait Oroszország példája.

LEROY-BEAULIEU után, *franciából*

S. J.

A KIRÁLYI MAGYAR TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT FÉLSZÁZADOS JUBILÆUMA.

Nem kutatjuk, hogy az úgynevezett nagy közönség azt az ünnepi közgyűlést, melyet a természettudományi társulat folyó évi január 17-dikén félszázados főnnállása alkalmából a budapesti tudomány-egyetem chemiai intézetének előadó termében tartott, nemzeti culturánk fejlődésének történetében nevezetes határkönek tekintette-e, vagy pedig a napi események zajában csak oly futólagos tudomást vett-e róla, a minőt a jubilæum immár közkeletű elnevezésével oly gyakran illetett ünnepélyekről venni szokott; annyi bizonyos, hogy az a most már tekintélyes számú lelkes sereg, mely hazánkban a természettudományok művelését és terjesztését tette föladatává, és a közönségnek az a már szintén igen tekintélyes része, mely e lelkes sereg zászlaja után indulva a tudományok terjesztésében és népszerűsítésében művelődésünk hatalmas tényezőjét ismeri föl, vagy személyesen, vagy ha ezt nem tehetette, úgy bizonyára szívrrel és lélekkel jelen volt az ünnepi gyűlésen, mely ötven év zajtalan, de annál eredményesebb munkálkodására tekintett vissza.

Azon leszünk, hogy ez emlékünnap jelentőségét az ünnepelő társulat múltjához és culturtörökvéseinkhez való viszonyában méltassuk.

*

*

*

Magyarország történetének az 1825-diki országgyűléstől számított újabb korszaka, mely a nemzetet százados tespedéséből fölrázta és új, az addiginál öröndetesebb idők elé vezette,

a mentés munkájával kezdődött. A politikai téren küzdő hazafiak megmentették az ország alkotmányát és ezzel államiságát, az írók lelkes serege megmentette a nemzet nyelvét. De a «legnagyobb magyar» az ő ritka éleslátásával fölismerte, hogy a megmenteni valón kívül még sok a megteremteni való is: teremteni kellett magyar társadalmat, magyar tudományt. A társadalmi reform a nálunk eladdig ismeretlen egyesületi szellem fölköltésében és meghonosításában állott, és az egyesületi szellem volt hivatva arra is, hogy tudományos törekvéseinket új életre keltse.

1832-ben megalakult a magyar tudományos Akadémia. A matematikai és természettudományi osztályban hat rendes tag számára volt hely föntartva, de csak egyet lehetett igazi természettudóssal betölteni: szomorú bizonyossága elmaradásunknak. De hát ilyen elmaradottságban egyszerre nem lehetett akadémikusokat teremteni. Szükség volt egy előkészítő intézményre. És e szerényebb, de következményeiben annál fontosabb föladat megoldásához nem kellett se politikai éleslátás, se tudományos lángész, se valami különös írói vagy szónoki tehetség. Csak egy tevékeny, ügyszerető és hazafias buzgalomtól áthatott férfiúra volt szükség, ki a szétforgácsolt erőket egyesíteni, az érdeklődést fölkelteni és föntartani tudta. E férfiú volt Bugát Pál.

Az 1841. év május hó utolsó napjain Bene Ferencznek, a magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései megalapítójának meghívására az ország minden részéből összesereglett orvosok és természetvizsgálók között Bugát Pál egy aláírási ívet köröztetett a magyar természettudományi társulat megalapítása végett; az ívet pár nap múlva 134-en írták alá, s már június 13-dikán megtartotta a társulat, Kubinyi Ágoston táblabíró elnöklete alatt, alakuló közgyűlést, mely elnökké Bugát Pált, másodelnökké pedig Kubinyi Ágostont választotta és a Bugát és Vajda Péter készítette alapszabályokat egyhangúlag elfogadta.

A társulat ötven éves történetének első, a megalakulástól a forradalom lezajlásáig terjedő korszakát minden irányban a kezdet nehézségei jellemzik. A helytartó-tanács a társulat megerősítése végett hozzá intézett folyamodványt azzal utasította vissza, hogy a társulat először is felsőbb helyen eszközölje ki megerősítését, a felsőbb helyre intézett folyamodvány pedig azzal

a hátíráttal érkezett vissza, hogy a társulat válaszszon előbb pártfogót. Így történt, hogy az 1843 márcz. 14-diki közgyűlés egyhangú lelkesedéssel István főherczeget kérte föl pártfogóúl és az erre való tekintetből a «királyi» szóval toldotta meg a társulat címét. A főherczeg kegyesen teljesítette a kérelmet s ezután két hó múlva (1844 október 22.) le is érkezett a királyi engedély. Három evnél több telt tehát bele, míg a társulatot nyilvános, országos, és így «oklevél-oszthatási képességgel» fölruházott társulatnak ismerték el.

E külső bajok mellett az alapítók túlságos buzgalma zátonyra vitte a társulat belső tevékenységét. Fölötte magas czélokat tűztek magok elé: a természettudományokat művelni és hazánkat természettudományi szempontból átkutatni, a természettudományokat terjeszteni és népszerűsíteni, végre egy nagyszabású természettudományi múzeumot fölállítani. Oly föladatak, melyek megoldásán jelenleg az intézetek egész sokasága, különösen pedig az akadémia, a természettudományi társulat és a nemzeti múzeum fáradozik!

Mivel a mind e szép czélok elérésére megkívántató anyagi és szellemi erő nem volt meg, a lelkesedés inkább a tömérdek számban tartott köz- és szakgyűlésen fölvetett indítványban, mint intensív alkotásban nyilatkozott. És a lelkes Bugát példával járt elől. A társulat első kilencz évében indítványozott népszerű természettudományi előadásokat, fizeteses «gyakorlati leczkéket», phytophænologiai megfigyeléseket, hazai köszénbizottságot, hazai ásványbizottságot; indítványozta népszerű munkák kiadását, stb. Mindezeket az indítványokat el is fogadták és szerencsésen zátonyra is vitték. Hasonló sors érte a többi szép indítványt, a többi között Szőnyi Pálnak 1846-diki azt az indítványát, mely szerint a tudományos érintkezés előmozdítására egy folyóirat lett volna megindítandó.

De Bugát figyelme kiterjedt az anyagiakra is. A társulat első hét évében az évi bevételek egyre-másra csak ezer forintra rúgtak, mely összeget nagyobbára a lakbér emésztette föl, mert a könyvtár és a gyűjtemények miatt nagyobb helyiségre volt szükség. Bugát a segítséget a pártoló tagoktól, és ezek számbeli gyarapodását ismét az elnök tekintélyétől várta. Ennél fogva már 1844-ben átengedte az elnöki széket Kubinyi Ágostonnak, kit abban egy év múlva Scitovszky János pécsi püspök váltott föl. Az új elnökök szereztek is pártoló tagokat, de azért az ala-

pítványok összege még 1848-ban sem haladta meg a 3500 forintot, mely összegben Bugátnak ezer forintos alapítványa is benfoglaltatik. Scitovszky 1848-ban visszalépett, s ekkor ismét Bugát vette át az elnökséget, mígnem ugyanez év december havában a társulat legmunkásabb tagjaival együtt Pestről menekülnie kellett.

A társulati tevékenység ez első időszakának legmaradandóbb emléke *A királyi magyar természettudományi társulat Érkönyvei*, és pedig két kötet, melyekből egy évre átlag négy nyomtatott ív esik.

Ez az eredmény, ha figyelembe vesszük az alapítóknak oly sokat felölölő programját, melynek inkább az erők szétforgácsolására, mint vállvetett tevékenységre kellett vezetnie, nem kicsinylendő, sőt tekintve a dolgozatok értékét, nagyon is megbecsülni való. Ez időszakban csak két, a kor színvonalán álló zoologusunk volt, Fridvalszky Imre, az Európa-szerte híres entomologus, és Petényi Salamon János, a honi madártan megalapítója; az ő munkásságuk hozzá véve Rhédey Antal, Heuffel János és Glós Sámuelnek a vakondokra és a földi kutyára (*Spalax typhlus*) vonatkozó becses vizsgálatait, teszi az *Érkönyvek* állat- és élettani anyagát (összesen hat értekezés); különben az élettani szakok művelése, a mint a szaküléseken tett számos előterjesztés mutatja, eléggé élénknek mondható. A növénytan köréből összesen hat dolgozat jelent meg, melyek közül kiválik Sadler Józsefnek értekezése a honi fűneműekről és a magyar növénytan történetéről. A geologia körében is Sadler érdekes előadásai tűnnek ki; a munkásság egyébiránt kiválóan a hazai meteoritekre terjedt ki, és e vizsgálatok forrásműveknek tekintendők. A mi a chemiát illeti, tisztán chemiai tárgyak nem is fordultak elő, a mennyiben Nendtvich és Boor dolgozatai inkább az ásványtan és technologia körébe vágtak; a természettan, csillagászat és meteorologia pedig — ha az *Érkönyvekből* kell itélnünk — teljesen el voltak hanyagolva. Pedig a pesti egyetem akkori physikusa, Jedlik Ányos, teljes erejével karolta föl a társulat ügyét, és számos érdekes, kísérletekkel is egybekötött előadást tartott, melyekben saját vizsgálatainak eredményeit terjeszté elő, és így a legnagyobb mértékben sajnálnunk kell, hogy e kiváló tudósunk eredményeit még hazai irodalmunk sem őrizte meg. És ha a természettan jelen századbeli történetében nem fog valami föltünőbb szere-

pet játszani, ezt csakis annak lehet betudnunk, hogy eredményeinek elsőbbségi jogait az irodalom eszközeivel annak idején nem biztosította.

A szerény, de jól biztató kezdetnek a szabadságharc vizsontagságai csaknem véget vetettek. Az 1848 előtti tagok létszáma ötvenre olvadt, Bugát hivatalát vesztette és rendőri felügyelet alatt állott. Ekkor Szőnyi Pál állott a kis csapat élére; 1850 június 20-dikára közgyűlést hívott össze, melylyel a társulat a felsőbb helyről nyert engedély mellett munkásságát újra megkezdé, és pedig a körülményeknek megfelelő szerényebb keretben. Az évi jövedelmek mód nélküli megcsappanása miatt le kellett mondani a külön társulati helyiségről; a gyűjteményeket a nemzeti múzeumnak adományozták, a könyvtárt Kovács Gyula magánlakásán helyezték el, a gyűléseket pedig az az akadémia helyiségeiben tartották. De még így is az alapítókehez kellett nyúlni, s az *Erkönyvek* III. kötete csak báró Sina Simon bőkezűsége révén jelenhetett meg. De a szomorú viszonyokat öröndetesen kiegyenlítette az a lendület, melyet a társulat a szellemiek terén vett. Az akadémia szünetelő munkásságát a társulat tevékenysége pótolta és új erők, mint Fridvalszky János, Hunfalvy János, Kruspér, Say, Sztocek láttak a munkához; az igazi tudományos szellem mindinkább tért hódított. Az 1855-ben titkárrá választott Szabó megnyerte a társulat számára az akkoriban Pesten működő német tanárok nagy részét, kik nagyon jó hatással voltak a társulat tudományos színvonalának emelésére. Az ő kedvökért az *Erkönyvek* III. kötetét német nyelven is kiadták, mi azonban szintén emelte a munkásság színvonalát, mert a tagok látták, hogy munkásságukra a külföld is tekint. Szóval a társulat a forradalom előtti «múzeumi» irányból az «akadémiai» irányba zökent át.

Szőnyi 1858-ig vezette a társulat ügyeit. Az ez évi deczemberi közgyűlés, a megjelent tagok titkos összebeszélésére, a társulat megmentője helyett Korizmics László közgazdasági író-t helyezte az elnöki székbe. De Korizmics sehogy sem érezhette magát a már tudományos szellemtől áthatott társulatban, s már két év múlva lemondott. És így az 1860 deczemberi közgyűlés majdnem egyhangúlag ismét Bugátot választotta elnökké. A tagokat e választásban az alapító iránti hála és kegyelet vezette, de Bugát a már gyökeresen megváltozott viszo-

nyok között nem sokat tehetett. Az indítványok és a csapongó lelkesedés kora lejárt, de bizonyára a legkeservesebb csalódás érte őt magyar tudományos mesterszavai meghonosítása iránt való törekvéseiben. Kedvét veszve és testileg is megtörve, 1865 elején megvált az elnökségtől és egy fél év múlva (július 9.) megszűnt élni. A társulat körül való elévülhetetlen érdemeit szellemi munkásságán kívül még mintegy 4500 forintra rúgó alapítványai is hirdetik. *) Visszalépése után Sztoczek foglalta el az elnöki széket.

Az 1860-diki évet a tudomány történetében egy nevezetes esemény, a színképelemzés föltalálása teszi emlékezetessé. Oly eredmények tárultak föl, minőket annak előtte nem csak a tudós higgadt elméje, de még a legcsapongóbb phantasia sem mert volna remélni. Ez az esemény, kapcsolatban azzal a ritka hatással, melyet Humboldt Sándor az ő *Kosmos*ával már elért volt, a művelt külföldön hatalmas áramlatot, a természettudományok mindinkább fokozódó népszerűsítését vonta maga után. A társulat ügyeit ekkor már a modern tudomány színvonalán álló egyének vezették, az ifjabb tagok közül pedig sokan utaztak külföldre, és így az említettük áramlatnak hazánkat erő hullámcsapásai nem tűntek el nyomtalanul. Mind nyomatékosabban előtérbe lépett annak szüksége, hogy a társulat az alapszabályaiban eleitől fogva kitűzött, de eladdig kellő figyelemre nem méltatott tudomány-népszerűsítő tevékenységet minél előbb megkezdje, mi most már annyival is inkább illette a társulatot, mivel az akadémia a hatvanas évek elejétől már rendeltetésének élhetett és így a társulatnak az «akadémiai» irányra már semmi szüksége sem volt. Szabó ezt már 1860-ban hangsúlyozta, Bugát pedig 1861-ben már egy népszerű természettudományi folyóirat eszméjét pendíté meg.

A társulat választmánya mindezeket helyeselte, a föladat megoldásához azonban a viszonyok által nagyon is megokolt óvatossággal fogott hozzá. Mindössze annyi történt, hogy 1860-ban az addigi *Évkönyveket* folyóirattá alakították át, mely *A természettudományi társulat közlönye* címet viselte, s

*) Életrajzát, irodalmi és tudományos tevékenységét megtaláljuk Kátai Gábor társulati volt titkárnak azon *Emlékbeszédében*, melyet a társulat huszonöt éves jubileuma alkalmával tartott. (*Emlékbeszéd B. P. fölött*, Pest, Bucsánszky Alajosnál, 4°, 1868.)

a melyben a szorosán szakszerű czikkek mellett már egyes népszerű közlemények is voltak. E kísérletnél még jóval nagyobb eredményt mutatott föl a népszerű természettudományi előadásoknak különben már régóta tervezett megvalósítása. Sztoczek elnök erre nézve 1865-ben határozott tervvel lépett föl, és a választmány Than elnöklete alatt bizottságot küldött ki az előadások rendezésére. Az első előadásokat 1866-ban, a társulat huszonötéves jubilauma alkalmával tartották. Magát a jubilaris ünnepet a porosz háború miatt csak 1868 február 1-jén tartották meg, mely alkalommal Than ismét tartott egy népszerű előadást: *„Az égi testek alkotórészeiről.”*

Ugyanez ünneppel zárul a társulat ötven éves történetének második korszaka, melynek kiemelkedő mozzanatjaként meg föl kell említenünk, hogy 1867-ben a választmány megvalósította Kubinyi Ferencznek már 1844-ben tett azt az indítványát, hogy felirat intéztessék az országgyűléshez, hogy a társulat is vétessék föl azon közintézetek sorába, melyek országos támogatásban részesülnek. És báró Eötvös József közoktatásügyi miniszternek javaslatára az országgyűlés az 1870-diki költségvetésben e célra föl is vett 5000 forintot. Ezt az összeget később 4000 forintra szállította ugyan le, de azért folyvást megszavazza. Egy másik kiemelkedő mozzanatként föl kell említenünk, hogy István főherczegnek 1867-ben bekövetkezett halála után az ugyanez évi július 17-ki közgyűlés egyhangú élénk lelkesedéssel József főherczeget választotta meg a társulat pártfogójává, ki is a választást örömteli készséggel fogadta.

A társulat e második korszakában az állattan terén a régiek közül csak Petényi volt tevékeny, és az is maradt 1855-ben következett haláláig. Pezsgőbb élet csak a hatvanas években indult meg, mikor már egy újabb nemzedék kezdé meg működését. Egyesek és hatóságok többször fordultak szakvéleményért a társulathoz a közgazdaságot is érdeklő állattani kérdésekben, és ugyancsak a társulatban pendítették meg először a budapesti állatkert eszméjét. Az *Éckönyvek* folytatásaként 1867-ig kiadott *Közlöny* hét kötetében tizenkilenc állattani dolgozat jelent meg. Az ásvány- és földtan köréből kiadott ötvenhat értekezés többsége a hév- és ásványvizekkel foglalkozik, míg a chemiai dolgozatok, szám szerint hatvan, leginkább az elemző chemia körébe vágnak. Tudományos értékeket tekintve kiemelkednek Than vizsgálatai. Az elettan terén Balogh Kálmán, a

híres Czermák tanítványa, és Jendrassik Jenő, ugyanennek utóda az egyetemen, példájokkal az akkori élettani tudomány színvonalán álló tevékenység középpontjává lettek. A *Közlöny* hetedik kötetében tizennégy, kivétel nélkül becses élettani dolgozat jelent meg. A növénytan művelésében Kovács Gyula és Dorner József tűntek ki, és két érdekes pályakérdés közül az egyik (a magyar búzafajok elemzése) igen szép eredménnyel oldatott meg. A *Közlönyben* tíz dolgozat adatott ki. A legörvendetesebb emelkedést azonban a természettan terén látjuk; a legtöbb dolgozat Sztoczecktől és tanítványaitól való. A társulat kiadványaiban tizenhatsz ismertető cikkken kívül húsz szorososan vett értékes természettani dolgozat jelent meg, és a matematikusok, más alkalmas organum híján, szintén a társulat kiadványait keresték föl, melyekben ekként összesen tizennégy matematikai dolgozatot tettek közzé.

A társulat ötven éves történetének az 1868. évi teli közgyűlés után kezdődő harmadik korszakát már egészen tisztán az az irány jellemzi, a melybe a társulat, természetesen még csak nagyon óvatosan, már a második korszakban tért: a természettudományok népszerűsítésére fektette a főszűlyt, és ily módon a tudományok művelésén kívül egy egészen általános kulturális föladat megoldását, a közműveltségnek a természettudományok révén való terjesztését tűzte ki czélul. Fölismerte, hogy nem a tudósok száma és kitűnősége teszi valamely nép kulturáját. Kiváló tudósaink a múlt században is voltak, de azért nem volt kulturánk; *) úgy voltunk akkor, mint a hogy például Oroszország még most is van.

A nagy föladat megoldására az akkori politikai és társadalmi külső viszonyok is kedvezők voltak. A minden téren való hátramaradásunkból származó bajokat nemzet és kormány egyaránt igyekeztek orvosolni. De magában a társulat kebelében is üdvös változások történtek; a tisztikar csupa természettudósból volt összeállítva, kik a szervezés munkájába nem csak becsvágyukat, hanem tapasztalataikat is belevitték és a fölismert szükségletek fedezésére a legalkalmasabb eszközöket tudták megválasztani. Az új irányban tett döntő lépés a régóta tervezett népszerű folyóirat, a *Természettudományi Közlöny*,

*) V. ö. Szily K., Magyar természettudósok száz év előtt, *Természettudományi Közlöny*, XX. 169.

megindítása volt; az első szám 1869 január 1-jén jelent meg. A tagok évdíjuk fejében kapták.

Az új folyóirat hatását mi sem hirdeti hangosabban a tagok számának gyarapodásánál. 1867 végén a tagok száma 577, egy évvel a *Közlöny* megindulása után e szám 1658-ra emelkedik, és folytonos emelkedéssel 1891 végén 7524-re rúg! Oly eredmény ez, melynek párját nem csak hazai tudományos egyesületeink körében, de a művelt külföldön is hiába keressük.

A második fontos lépés a népszerű előadások rendszerezése volt. Ezeket előbb az akadémia kisebb termében, utóbb az egyetemi és műegyetemi természettudományi intézetek legnagyobb előadó termeiben tartották. Hogy ezek az előadások, melyek száma a lefolyt huszonhárom év alatt mintegy 200-ra rúg, minden tagra nézve hozzáférhetők legyenek, eleintén a *Közlönyben*, majd külön gyűjteményben (*Népszerű természet-tudományi előadások gyűjteménye*), utoljára pedig a *Közlöny*-höz való, 1888-ban megindított *Pótfüzetekben* adattak ki. Miután a közönség ily öröndetesen karolta föl az előadásokat, a társulat 1887 óta a Szabó Józseftől már 1860-ban sürgetett cyclusokat, azaz valamely tudományszak egészére vagy nagyobb részére kiterjeszkedő előadás-sorozatokat rendezi.

Végre 1872-ben megindította a társulat a Dapsy Lászlótól az 1871-diki közgyűlésen indítványozott természettudományi könyvkiadó vállalatot, melynek kezdetbeli célja a külföldi legjelesebb s e mellett közérdekű természettudományi munkák, előadások és értekezések áttűltetése volt. De a kiadott külföldi termékek minden jelessége, részben világhíre mellett is a közönség előbb-utóbb betelt volna az idegen termékkel, ha a vállalat bár szerényebb, de hazai eredetöknél fogva a közönség szívéhez is közelebb férköző munkákat nem vesz vala föl. Az első honi termék négy évvel, a második pedig tíz évvel a vállalat megindítása után jelent meg; ezeket a hazai munkák tekintélyes sora követte, úgy hogy az eddig megjelent, a természet-tudományok minden ágára, sőt a gazdaságra, östörténelemre és földrajzra kiterjeszkedő negyvenhárom kötetben tizenhárom eredeti magyar mű foglaltatik.

De a népszerűsítés mellett a társulat korántsem hanyagolta el a szorosabb tudományos munkálkodást, és szakszerű előadások, előterjesztések és ismertetések révén éleszti a tagok tevékenységét. Az országos segélyből pedig egyenes megbízás

útján természettudományi monographiákat készített, melyeknek tetemes része a magyaron kívül más nyelven is megjelent.

A társulati könyvtár, mely a társulat első évtizedében még alig érdemelte a könyvtár nevet, a tagok számának és ezzel a társulat anyagi erejének növekedésével arányosan gyarapodott; míg az első huszonöt év alatt csak 1814 forint fordítatott a könyvtárra, a második huszonöt év alatt közel 49,000 forintot költöttek könyvek vásárlására. A könyvtár jelenleg mintegy 11,000 műből áll, és becses anyagát tekintve, a társulat irodalmi és tudományos tevékenységének hatalmas segítője. A társulat 1869-ben csak negyvenöt tudományos egyesülettel cserélte ki kiadványait, azonban az 1874-ben Bene Rudolf indítványára a tudományos társulatokhoz intézett fölhívás, és még inkább a fentebb említett monographiáknak külföldi nyelveken is való kiadása oly hatással volt, hogy a társulat immár 184 ilyen csereviszonyt tart fenn, melyekben a föld kerektségének csaknem minden művelt állama képviselve van.

A társulati munkásság a természettudományok egyes ágaiban az imént vázolt harmadik korszakban a különböző kiadványok révén úgyszólván közkezen forog, minélfogva fölöslegesnek volna e munkásságot még csak általános vonásaiban is ismertetnünk. E helyett csak néhány szót szólunk még a társulat vagyoni állásáról. Ez híven tükröződik vissza a szellemiek terén elért sikerekben. Míg a társulat első huszonöt évében az évi bevétel átlag csak 1626 forintra tehető, addig a bevétel 1867. végén már 3231 forint, mely összeg 1878 végeig nagy rohamossággal 23107 forintra, és innét 1890 végeig már kevésbbé rohamos, de azért állandó növekedéssel 32,183 forintra emelkedik. Ugyanez év végén az alaptőke 87,131 forint, a tiszta vagyon pedig 92,790 forintot tüntet elő.

Most még, ha terünk megengedné, legalább vázlatosan elő kellene tüntetnünk a társulat azon buzgó tisztviselőinek tevékenységét, kiknek odaadó munkája mindezeket a szép eredményeket lehetővé tette. De így az érdemes seregnek csak vezéreit említhetjük föl. A társulat virágzásának korszaka a Szabó József titkár és Sztoczek elnök kijelölte helyes irányokban indul meg. Az 1862-ben alelnökké, 1872-ben pedig elnökké választott Than Károly, a modern természettudományoknak e kiváló, messze hazánk határain túl is méltán elismert egyik képviselője, példájával új erőt önt a neki buzdult munkatár-

sakba. Lemondása után Szily Kálmán, kit már az 1868-diki közgyűlés bizalma első titkárrá választott, és a ki később, mint alelnök s azután újra, mint első titkár buzgólkodott a társulatban, 1880-ban elnökké választatott, s mint ilyen a mai napig vezeti a társulat ügyeit. Hogy ő a társulat eddigi főnnál-lásának harmadik korszakában kitűzött reformok végrehajtá-sára mennyire volt hivatva, erről nem szólunk, mert az ered-mények már beszéltek helyettünk.

* *

Azt hiszszük, hogy e történelmi vázlat után minden olvasónk szívesen el fogja ismerni, hogy a természettudományi társulatnak az évek kerek száma csak az alkalmat, az elért eredmények azonban a jogot adták arra, hogy örömmünnepet üljön. Az ünnepi diszgyűlésen jelen volt vallás- és közoktatás-ügyi miniszter, összes tudományos intézeteinknek képviselői és a lelkes közönség egyaránt siettek is örömüknek kifejezést adni, midőn elhangzottak Szily elnök szavai, melyekkel a tár-sulat félé százados múltjának történetét vázolta. Az ünnepi han-gulat még inkább fokozódott, midőn Lengyel Béla első titkár *A természettudományok terjedése hazánkban* című előadásá-val*) rámutatott azokra a kiválóan politikai és társadalmi tényezőkre, melyek a társulat fölvirágzását oly jótékonyan elő-mozdították és előtűntette azon kiváló férfiak tevékenységét, kiknek a siker köszönhető, végül pedig a társulatnak nem vér-mes és hiú reményektől czifrázott, hanem az eddigi eredmé-nyeknek és az ezek elérésére szolgáló eszközöknek mérlegelé-sére alapított örvendetes képét festette.

Méltó befejezése az egész ünnepi ülésnek az, midőn Than Károly az előadó asztalhoz lépett, hogy az ülés prog-rammjának harmadik tárgyaként a *Visszapillantás a múl-takra* című, kísérletekkel egybekötött előadását**) megtartsa. Ez az előadás, abban a keretben, melybe azt a tudós előadó illesztette, a népszerű előadások rendes színvonalán fölfele-melkedve hazai természettudományi kulturánk újabb történetének ép oly érdekes, mint kellemesen meglepő képét tárta föl.

*) *Természettudományi Közlöny*, XXIV. 1892, 72.

**) *Természettudományi Közlöny*, XXIV. 1892, 78.

Than, azóta hogy a közérdekű előadások megvalósítására a kellő lépéseket megtette, kísérletekkel megvilágosított őt nagyobb ily előadást tartott a társulatban, és a társulat elnöksége és titkársága fölkérte őt, hogy ez előadások legkiválóbb mozzanatait a díszgyűlésen a tagok emlékezetében fölelevenítse. Than e kérelemnek akként tett eleget, hogy régibb előadásainak anyagát egyúttal párhuzamba állította azon vívmányokkal, melyek az illető előadások óta elértettek, és e mellett megemlékezett mindazon munkálatokról, melyeket a magyar természetbúvárok az illető szakokban végeztek. És a közönség nagy örömmel értesült, hogy a physikai és chemiai tudományoknak épen azon ágaiban, melyekben a tudományos búvárlat a hatvanas évek óta a legélénkebb tevékenységet fejtette ki, a magyar tudományosság is oly eredményeket hozott létre, melyekre bármelyik, a mienkénél kedvezőbb viszonyok között fejlődött régibb kultúra is büszke lehetne. Ez eredmények némelyike technikai és gyakorlati szempontból fontos, másika a tiszta tudomány legfensőbb magaslataira emelkedik, de mindegyikökből az észjárásnak és a módszernek eredetisége hangosan tanúskodik a magyar szellemnek sajátos teremtő erejéről. És mindez önálló eredmények a természettudományi társulatnak főképen ismeretterjesztő működésével a legszorosabb kapcsolatban vannak.

Than előadása azt az élénk vágyat kelté föl, vajha a természethistóriai tudományoknak is egy ily hivatott képviselője az ezen a téren a hazánkban elért eredményeket e tudományok egyetemes fejlődésének keretében feltüntetné. Nem tagadható, hogy e tudományokban a nemzeti szellem nyilvánulásai még szembeötlőbbek; tárgyuknál fogva egy ország természeti, gazdasági és kulturviszonyait sajátosabban érintik, mint az inkább nemzetközi jellegű physikai, chemiai és matematikai tudományok. És a társulat tevékenysége, az itt elért eredményekkel még szorosabb kapcsolatban van.

A jubileumnak legmaradandóbb emléke azonban a jubileumi *Emlékkönyv*, *) melyet a társulati titkárság az 1891-diki

*) *Emlékkönyv a kir. magy. természettudományi társulat félézsázados jubileumára.* A választmány megbízásából szerkesztette a titkárság. Buda-Pest, kiadja a Kir. m. természettud. társulat, 1892. Nagy 8-adrét, ötvenkét és fél ív.

közgyűlés határozatára készített. A könyv három része közül az első a társulat történetével foglalkozik,^{*)} és pedig úgy általános történetével, mint a társulatban művelt egyes szakok különleges történetével. Az előbbeni a társulat ez idei elnöke tollából való, az utóbbit pedig Entz Géza (állattan), Szabó József (ásványtan), Than Károly (chemia), Högyes Endre (élettan), Staub Móríc (növénytan), és Szily Kálmán (természettan) írták meg. Ezek mellett ott van még a társulati könyvtár története Heller Ágosttól és a társulati vagyoné Lengyel Istvántól. A könyv második része természettudományi értekezéseket foglal magában a társulat mostani munkatársaitól, a harmadik rész pedig a tagok teljes névsorából és statisztikájából áll.

A könyv második és legterjedelmesebb (38⁵/₈ ív) része nem csupán tudományos értékénél fogva becses, hanem kiválóan érdekessé teszi még azt az a kép, melyet belőle a társulati munkásságra nézve nyerünk. Az itt szereplő ötvenkét dolgozótárs minden összebeszélés nélkül, egymástól teljesen függetlenül, tehát a társulat irányára nézve annál jellemzőbb bizonyíték gyanánt rakta össze ezt a szép természettudományi mozaikot. A dolgozótársak egy tekintélyes része önálló vizsgálatainak eredményeit közli, melyek azonban a tudománykedvelő közönséget épen úgy érdekelhetik, mint a szakembert; egy másik része a természettudományok újabb vívmányait ismerteti és egyes, kiválóbb természeti jelenséget tárgyal népszerű modorban; mások megint oly tárgyakat fejtegetnek, melyekből a természettudományoknak az ipari, gazdasági és egészségügyi viszonyokat illető fontossága válik szembeötlővé. Az egyik dolgozótárs ismét a tudományos vizsgálatok módszerét világosítja meg, a másik meg előtűnteti azt a szoros kapcsolatot, melybe az egészen különböző jelenségek a természettudományi bűvarkodás révén jutnak; egy harmadik pedig a természettudományoknak egyéb tudományokban tett szolgálatait tűnteti elő. Egy negyediknek dolgozatából meg azt látjuk, miként tűnik ki a nép jelleme és gondolkodásmódja a természet tárgyainak és jelenségeinek fölfogásában. De van itt olyan dolgozat is, mely a természettudományi világnézetnek kedélyvilágunkra való befolyását tárja elénk; van olyan is, mely a tudomány és művészetnek érintkező pontjait és belső vonatko-

^{*)} Innét merítettük első sorban a közölt történelmi adatokat.

zásait tünteti föl; van végre olyan is, mely a természettudományok népszerűsítésének elveivel és eszközeivel foglalkozik és kijelöli a határokat, melyek között a népszerűsítésnek mozognia kell, ha áldásos eredményeket akar elérni.

Íme a társulat jelenlegi munkásságának a képe! Hiszszük, hogy senki sem fogja mondani, hogy csak a szavakkal játszunk, ha azt állítjuk, hogy a ki az *Emlékkönyvet* a kezébe veszi, kezébe veszi a mai természettudományi társulatot «kicsinyben».

* * *

Midőn valamely kultur-intézmény jubilál, ezt nem szabad a pihenni térést megelőző eletnyilvánulásnak tekintenünk. Szomorú fényt vetne ez közviszonyainkra, ha így volna. Egyesek, egész nemzedékek elenyésznek, de a munkát és törekvést szakadatlan láncolatban hagyják utódaikra. A múltakra való visszatekintés, az elért eredmények számonszedése csak álláspont, melyből a jövőre tekintünk.

A természettudományi társulat vezetői, ha nem is olyan nagyon régen, de bizonyára már több év előtt levonták a tanulságot a múltból a jövőre nézve. A társulat elnöke a jubilæumi díszgyűlésen előterjesztett történelmi visszapillantását azzal fejezte be, hogy a társulatnak már több év óta nincs mit a programján bővítenie, változtatnia, mert a hazai viszonyok kijelölte kerékvágásba már évek előtt belezökkent. Ha azt a páratlan föllendülést, melyet a társulat eddigi fönnállásának utolsó két tizedében vett, a helyes irány biztos fokmérőjének tekintjük, úgy bizonyára nincs okunk, hogy az elnöki szavak igazságát és helyességét bármiképen is kétségbe vonjuk. Mivel pedig ezt a lendületet — bármi nagyra becsüljük és bármi gyümölcsözőnek ismerjük is el a társulat szorosan tudományos működését — első sorban a népszerűsítő iránynak kell betudnunk, önként fölmerül a kérdés, vajon ez az irány, ez a kerékvágás a jövőben is mindvégig követendő lesz-e? A régi, vagy pedig újabb eszközöket és módokat kell-e majd fölhasználni a cél elérésére? Miféle esélyek elé fogja sodorni a társulatot az ő saját, folyton gyarapodó ereje?

A természettudományok népszerűsítésének, mint általában minden tudomány népszerűsítésének és terjesztésének,

eredményeire nézve a vélemények egymástól nagyon eltérők. Az értelmi haladás föltétlen ellenségeiről nem szólunk, de vannak magok a természetbúvárok között is tekintélyes és igen tiszteletre méltó egyének, kik a tudományt egyáltalában nem is tartják népszerűsíthetőnek, és a szerintők csak úgy mondva népszerűsített tudományt nem is tekintik tudmánynak, hanem tudákosságnak, mely több kárt okoz, mint a mennyi hasznót hajt. Szerintők az alapfogalmaknak helyes, és az illető tudományághoz való minden viszonylatukban szabatos átértése már magában véve oly föladat, melynek a szakember is csak évek hosszú során át való önművelése után felelhet meg. Hogy tehát a tudományos vívmányokat a laikusra nézve hozzáférhetővé lehessen tenni, ezt egyszerűen lehetetlennek vélik, és szerintők minden ilyen kísérletnek balul kell kiütnie.

Vannak ismét sokan — és ezek vannak többségben — kik a felhomályt is többre becsülik a sötétségnél, és úgy vélekednek, hogy a helyes módon és helyes eszközökkel való népszerűsítés, nem csak hogy nem okozhat tudákosságot, hanem ellenkezőleg, azzal a kevéssel is, mit jól nyújthat, az elméket szerénységre és józanságra szoktatja. Végre sokan a mértéket még lejjebb szállítják. Már azt is nagyon megbecsülni valónak tekintik, ha a népszerűsítés a kulturtörekvések iránt való érdeklődésnél egyebet nem szül is.

Nem tagadható, hogy a természettudományi vívmányok helyes megértése még a leíró, tehát a laikusra nézve legkönnyebben hozzáférhetővé tehető ágakban is hosszas készülést és tanulmányt kíván meg. A természettudományok bármely ágában való alaposság megszerzése pedig jelenleg már az egész embert veszi igénybe. És így az a népszerűsítés, mely szakképzettséget, habár csak egészen részletekbe menő szakképzettséget tűzne ki céljául, eleve eltévesztett dolog volna. De hát nem is ez a cél. A cél az egyetemes művelődés jelenlegi viszonyai között nem is egyesek, bármekkora legyen is tekintélyök, nem is az egyes tudományos társulatok és intézetek tűzik ki, hanem kitűzi maga a társadalom, kitűzik az élet követelményei, melyek elől elzárkózni hiú törekvés volna. Így tehát az illető tudományos társulatoknak kell — ha ugyan a valóságos társadalmi viszonyoknak és az élet követelményeinek meg akarnak felelni — azon lenniök, hogy a helyes kerékvágásba zökkenjenek. A művelt társadalom immár nem várja be a tudomány embe-

reitől kiinduló kezdeményezést, hanem maga követeli és kívánja meg, hogy a tudomány vívmányai őt ne csak pusztá bámulatba ejtsék, hanem értelmileg is érintsék. Ezt pedig a népszerűsítéssel minden esetre el lehet érni. Mert szerencsére minden tudománynak legelső és legfőbb elvei egyszerűek; a bonyodalom csak számtalanféle vonatkozásaikból áll elő. E vonatkozások mindegyikét, tehát azokat is, melyek a tiszta tudomány eszményi magaslatán állanak, mindenkire nézve hozzáférhetővé tenni, bizonyára soha sem fog sikerülni, de igen is sikerülhet, és a tapasztalás tanúsága szerint sikerül is hozzáférhetővé tenni épen azokat, melyeket a mindennapi élet jelenségei vetnek felszínre. De a népszerűsítőnek itt is szem előtt kell tartania a tudományos álláspontnak azt a szerénységét, melyet magok a legkiválóbb természetbúvárok is folyvást szem előtt tartanak, és ekkor a tudáskosság veszélyétől nincs mit tartania.

A természettudományi társulat népszerűsítő munkásságán végig tekintve be kell ismernünk, hogy e munkásság túlnyomó részében az anyag helyes és körültekintő megválasztása a megkívántató alapossággal, az álláspont szerénységével és még azzal egyesül, mit a természettudományi világnézet józanságának szeretnénk nevezni. És ez utóbbit különösen hangsúlyozzuk, mert napirenden levő dolog, hogy a népszerűsítés terén a csapongó képzelet mind inkább tért hódít, és a népszerűsítő túllépi a határt, melyet úgy a komoly búvárkodás eredményei, mint értelmi tehetségeink kitűznek. Hajlandók vagyunk a népszerűsítésnek a társulatban uralkodó módját és elveit angol befolyásnak tulajdonítani. És hogy ez a mód a magyar közönségnek és általában a magyar jellem józanágának teljesen ínyére van, ezt a külső sikeren kívül bizonyítja az a belső siker, mely a közönségnek a természettudományok iránti meleg érdeklődésében nyilvánul, mit a társulat belső életét közelebb-ről ismerőknek tapasztalniok bő alkalmuk van.

A társulat jövője tehát az imént jeleztük módon és irányon sarkallik. E mód és irány kifejezője és megtestesítője pedig a társulat főorgánuma, a *Természettudományi Közlöny*. Ez a főkapocs a társulat és ennek tagjai között. Igaz, hogy a társulatnak nyolczadfélezer tagja között van 1200 fővárosi tag, kiknek a nyilvános előadások és a társulati könyvtár révén is fönn van tartva a társulattal való szorosabb összeköttetés; van továbbá a tagok között egyre-másra másfél ezer könyvkiadó-

vállalati aláíró, kik e vállalat révén is föntartják a szellemi kapcsolatot; de a tagok túlnyomó többségére nézve a *Közlöny* az egyedüli kapocs. És e tagok, ha nem a külső formákat, hanem a dolog érdemét tekintjük, tulajdonképen csak *Közlöny*-előfizetők, és oly viszonyban vannak a társulattal, mint a milyenben akármelyik hirlap vagy folyóirat közönsége van e hirlap vagy folyóirat anyagi és szellemi ügyeinek vezetőivel. És ha a társulat immár a «társadalomból szívja életnedvét», úgy a *Közlöny* az a gyökér, melyen át e fölszívás létesül. A társulat további virágzása a *Közlöny* irányától, módjától és színvonalától függ; a *Közlönnyel* emelkedett, és ha elbukik a *Közlönnyel* együtt bukik el.

Az utóbbi eshetőség megvalósulása adott viszonyaink között nagy baj, a nemzet egészét sújtó baj volna. Midőn a társulati tevékenység irányáról és ez irány főorganumáról, a *Közlönyről* tüzetesebben szólottunk, egy bár távolabb fekvő, de azért figyelmünkre a legteljesebb mértékben méltó oly általánosabb föladatot is tartottunk szem előtt, melynek helyes megoldása a társulatra, és pedig épen népszerűsítő iránya révén háramlik. A természettudományoknak rendkívüli társadalmi jelentőségét immár senki sem tagadhatja. Nem czélunk, hogy reszletesen fejtegezzük azt a hatást, melyet e tudományok úgy az eszmék világában, a philosophiai terén, mint a gyakorlati világban, a technikai terén immár végére hanyatló századunkban kifejtenek. *) Mind a két nembeli hatás egyazon czél felé evez: a társadalom gyökeres átalakítására. Hogy ez a czél mentül simábban, mentül kevesebb rázkódással legyen elérhető, ez hazai viszonyaink között, hol is a rázkódásokat eleddig szerencsésen elkerültük, kétszeresen kívánatos, és a társulat egy magasabb politikai szempontból méltánylandó hazafias missiót teljesít, midőn a nemzet értelmiségének természettudományi színvonalát emelve egyúttal a nemzetet lassan, szinte észrevehetetlenül előkészíti a jövő idők átalakulásaira.

Ez általános és magasabb hivatás mellett nem lehet figyelmünkön kívül hagynunk egy szerényebb, de viszonyaink között mégis jelentős föladatot, melynek teljes megoldását szín-

*) E tárgyat behatóan fejtegeti Szily Kálmán elnöki megnyitója az 1889-diki társulati közgyűlésen. (*Természettudományi Közlöny*, XXI, 1889, 41.)

tén a természettudományi társulattól kell várnunk, és az eddigiek után alapos reménnyel várhatjuk is. Ez tisztán irodalmi föladat. Nem évszázadokkal, csak évtizedekkel kell mérnünk azt az időt, melyben magyar természettudományi értekezések már csak stílusuk, magyartalanságuk és mesterszavaiknak szörnyűségei miatt is inkább elijesztő, mint megkedveltető hatással voltak a művelt közönségre. Hogy ezen a téren is öröndetes haladást tettünk, hogy immár nyilvánvalónak kell elismernünk a magyar nyelvnek a tudományok művelésére teljesen alkalmas voltát: ez oly eredmény, melyet a természettudományi társulatnak is köszönhetünk. Az a rendkívüli gond, melylyel a társulat vezetői a társulati kiadványok nyelve fölött örködnek, műveli és fejleszti a természettudományi írók nyelverzékét, és így a társulat, a nélkül hogy ezt valaha forma szerint is a programjába fölvette volna, egyúttal valóságos nyelvművelő társulatnak föladatát is teljesíti. Ennek köszönhető, hogy természettudományi irodalmunk, tisztán irodalmi szempontból, reszint megközelítette, reszint túlhaladta tudományos irodalmunk egyéb ágait. És bizonyára nem csalódunk, ha a társulat külső sikereit is jelentős részben ennek a körülménynek tudjuk be.

Nem mondhatnók, hogy ezen a téren nincs már tenni való. Itt van különösen a mesterszavak kérdése, melylyel megint a helyesírás kérdése van kapcsolatban. A megoldás itt nagyon sok, a társulati tevékenységen egészen kívül álló köröktől is függ. De az eddigiek után bizton remélhetjük, hogy a végleges megállapodások majdani eredményeiben az érdem méltó része fogja illetni a társulatot, melyek kebeléből már annyi egészséges irányelv indult ki, és a melytől a közönség most már úgyszólván elvárja, hogy a megkezdett ösvenyen haladva, a tudományok magyar nyelvének mindvégig művelője és gondozója maradjon.

A természettudományi társulat jövőjét befolyásoló tényezőkről elmélkedve, figyelmünket végül szükségképen magára vonja a társulat szervezete. Hogy ez a szervezet az eddigi vezetés mellett eddigelé teljesen bevált, ehhez szó sem férhet. Azonban a tagok száma már eddig is messze túlhaladja azt a számot, mely az egyesületi, különösen pedig a tudományos egyesületi működés kereten belül megférni szokott. Kérdés tehát, hogy a tagoknak meg várható további szaporodása nem fog-e a

társulati szervezetre veszélyessé válni? Különösen pedig nem fog-e szakadásokra és az erők szétforgácsolására vezetni?

Említettük már, hogy a tagok túlnyomó többsége a társulati szervezettel és vezetéssel szemben passiv viszonyban van. A dolog természete szerint ilyen viszonyban fog maradni a tagok számának várható emelkedése mellett is. A tagok nagy száma tehát a társulati szervezetre olyan közvetlen befolyással, mely azt akár helyes, akár helytelen irányokba eltéríthetné, aligha lesz. Elvégre, ha tudományos egyesületeink bármelyikét tekintjük is, mindenütt azt látjuk, hogy az egyesületi működés nem parlamentáris, vagy legföljebb csak látszólag parlamentáris; mindenütt csak azt látjuk, hogy a vezetők és a körülöttük csoportosuló dolgozótársak billentik ki a mérleg serpenyőjét, és a társulati közönség egyszerűen vagy követi vagy nem követi a tőlük kijelölt utakat, a szerint, a mint ezek az ő igényeinek megfelelnek vagy meg nem felelnek. Ugyanez a jelenség mutatkozik még a parlamentárisabb módon működő társadalmi egyesületeknél is. A fölvetett kérdés eldöntése tehát a vezetőktől és az őket támogató dolgozótársaktól függ.

A múltak tanúságaira támaszkodva aggodalomra nincsen okunk. Hiú becsvágy, a babér reménye, de még csak czéhszellem sem volt soha rúgója azoknak, kik a társulat vezetésére vállalkoztak. Már a társulat bölcsőjét sem ringatták nagynevű hazafiak, szónokok vagy politikusok, hanem egyszerű és igénytelen tudósok, kiket az ügy szeretetén kívül egyéb érzelem vagy vágyakozás nem serkentett; és így maradt ez napjainkig. Nincs tehát okunk, hogy föltegyük, hogy a hagyomány ereje meg fog törni és hogy a jövőben mindez másként lesz.

Miután a népszerűsítő irány teljesen háttérbe szorította a régi akadémiai irányt, a szorosan vett tudományos tevékenység az akadémiai és a tisztán népszerűsítő és ismeretterjesztő munkálkodás közötti középútra terelődött. Ez a főoka annak, hogy a passiv álláspontú társulati közönség szaporodásával árnyos lépést tart a munkálkodó elemek szaporodása is. Nem rejti-e magában ez a körülmény a különválás, a szakadás csíráit?

Nem, és pedig azért nem, mert a társulat az egyik vagy másik szakma minden különös dédelgetése nélkül mindegyik dolgozótársának egyaránt alkalmat ad a tevékenységre. Igaz, hogy a matematikai és physikai társulatnak a múlt évben

való megalakulását némelyek olyas különválási folyamatnak tekintették, de ez csak úgy a belső, mint a külső viszonyok felreismeréséből származhatott. A külső viszonyokat megteremté egyrészt a matematika művelőinek tekintélyes csapatja, mely tudatára ébredt az együttműködés szükségének, másrészt az a körülmény, hogy a matematika szakszerű művelése a természettudományi társulat programján kívül esik; a belső viszonyokat pedig nem kellett megteremtteni, meg voltak ezek a matematika és a physika egymással való legbensőbb szövetségében. Természetesen nincs kizárva, hogy utóvégre külön állattani, chemiai, élettani, stb. társulatok is alakuljanak, és így az erők kelleténél jobban szétforgácsolódjanak. Ennek elejét veszik azonban azok a természettudományi szakosztályok, melyek a természettudományi társulat kebelében a múlt év végén megalakítottak, és a melyek az anya-társulattól való elszakadás nélkül is teljes mértékben lehetővé teszik az egyes csoportokban buzgólkodó szakemberek együttes működését. Ha a természettudományoknak óriási mezejét tekintjük, a melyen az egyes szakmákban működő bűvárok az intensiv munkásság eredményeit csak olyképen érhetik el, hogy mindinkább szorosodó körbe tömörülnek, a társulatnak ez az intézkedése magának az egész társulatnak jövőjét szilárdítja meg.

De ha utóvégre mégis bekövetkeznék a szakok szerinti önálló és életrevaló egyesületekbe való különválás, a természettudományi társulat, a reá nehezedő teher egy részétől föl szabadítva, csak annál következetesebben haladhatna azon az úton, melyen jól fölfogott és jól fölismert legfontosabb hivatásának felel meg. És ez esetben is a társulaté maradna a dicsőség, hogy tudományos életünket annyira fejleszté, hogy egyes, önálló életre képes rajokat bocsáthatott ki magából.

Végig tekintettünk a jövőben való virágzás föltetelein. Semmi sötét felhő sem zavarja a kilátást. És így megnyugvással nézhetünk a természettudományi társulat jövője elé, mely hazai kulturánk fejlesztésében ép oly áldásosnak ígérkezik, mint a milyen eddigi múltja volt.

CZÓGLER ALAJOS.

A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN.*)

Első közlemény.

I.

A katholicus egyház elsősege a magyar államban.

A magyar nemzet a katholicus vallás világitó szövetségének fényétől vezetve lépett a polgárosodás útjára és annak ægise alatt foglalt helyet az európai államok körében. A katholicus vallás volt azon paizs, melynek védelme alatt a magyar állam csakhamar annyira megszilárdult s a magyar király oly tekintelyre jutott, hogy Európa fejedelmei közül, a királyság megalapítása után már alig 95 évvel, a keresztyénség vezérbajnokának tekintett László király választatott a szent föld visszafoglalása céljából indítandó keresztes háború vezéreül.

Tudták királyaink, tudták a nemzet vezérférfia, de tudára jutott később az egész nemzet, hogy az ország állami fönn-

*) Nem egyszer nyitottuk meg e folyóirat hasábjait oly közleményeknek, melyek az állam és egyház között fönforgó kérdéseket tárgyalták s mert a kérdések megvitatása volt célunk, oly közleményeket sem mellőztünk, melyek nézeteinktől többé-kevésbé eltértek. E most megkezdett terjedelmes tanulmánynyal sem értünk minden részletben egyet, de azt hisszük, közlésével elősegítjük a kérdések tisztázását, mert szerzője tárgyilagosan, bő tárgyismeret és levéltári kutatások alapján igyekszik megvilágítani a vitás pontokat. A tanulmány fővonásaiban 1884-ben, az akkori, lényegileg ma sem változott viszonyok közvetlen befolyása alatt készült, de azóta fölmerült körülmények is utólag figyelembe vétettek.

Szerk.

állása a keresztyénséghez van kötve s biztosítéka a catholicus vallás, melynek védelmében bőven is öntötte véré.

Az alakuló állam szervezésének munkájánál természet-szerűleg állott őrt a catholicus egyház, mely az állami intézmények alapjainak lerakásánál kettős minőségben gyakorolta, főpapjai útján, döntő befolyását.

István azon célból, hogy egyrészt nemzetének, a byzanczi és nyugatrómai császárság közé ékelt országának önállóságát és függetlenségét biztosítsa, másrészt, hogy ugyanazon célból fejedelmi tekintélyét és hatalmát emelje és ekként apostolkodásának tisztjét a nemzetnek keresztyén hitre térítésében — melyet az ország állami főnnállásának egyedüli föltételeül tekintett — minél hathatósabban teljesíthesse, országát szent Péternek ajánlotta föl s a koronát, a királyi kenetet szent Péter utódjától, Krisztus helytartójától kérte. Az apostolok fejedelme örömmel teljesítette István kérelmét. A magyar archiregnum fejedelmét, a koronán kívül, az apostolság tisztjével is kitüntette és az esztergomi érsekség és a többi püspökségek engedélyezése mellett az ország egyházainak rendezésére s kormányzására fölhatalmazta.

István ezzel biztosította országának politikai és egyházi függetlenségét, melyre a német birodalom egyháza irányában, nehogy ez oldalról legyen a nemzet függetlensége támadásnak kitéve, annyival mellőzhetetlenebb szüksége volt, mert a passauai püspök, mint a volt lorch-i érsekség főpásztorának utódja és a salzburgi érsek, egyházmegyéjöknek szerintük újra föléledt jogait Magyarországra is kiterjesztetni kívánták.

A catholicus egyház volt az ország támasza, gyámoka, melynek védszárnyai alatt erősödött és gyarapodott. Nagyon természetes tehát, hogy ily körülmények közt az egyház püspökeinek, már főpapi állásuknál fogva is, nagy befolyást kellett gyakorolniok és gyakoroltak is az állam ügyeire.

De nemcsak e minőségben gyakorolta a clerus a dolgok rendjének megfelelő befolyását. A clerus azon időben a nemzetnek legműveltebb, mondhatjuk, egyedül művelt osztálya volt. Az ország nagyjai írni és olvasni sem tudtak. A papságot tehát már műveltsége kijelölte arra, hogy az ország szervezésében, intézményei megalkotásában, polgári kormányzásában is részt vegyen; közreműködjék a törvényhozásban, bíraskodásban, közigazgatásban és évszázadokon át a magánjogok őre

legyen a jogügyleteknek írásba foglalása, az okiratoknak a hiteles helyeken őrzése s az igtatásnál — az adományrendszerben egészen a legújabb időkig érvényben maradt — részvevése által.

A főpapok tehát nemcsak egyházi, hanem világi méltósággal is bírtak, és e kettős minőségekben voltak nemcsak az állam vallásának, az állam egyházának, hanem az országnak és a trónnak is támaszai.

Mi sem volt tehát természetesebb, mint hogy az ország legelső törvényei és ezeknek legelső szakaszai, jelesen a szent király első végzeményének első fejezetei a katholicus vallással, az egyházzal és a főpapokkal foglalkozzanak, kimondván, hogy a katholicus vallást az első, a katholicus egyházat a királyi palotában a második, és a püspököket a harmadik hely illeti meg.

És mi sem volt természetesebb, mint, hogy az állam egyháza és ennek papsága méltóságban, tisztségekben és befolyásban kiváló előjogokkal ruháztatott föl, mely előjogoknak megfelelő kötelességeit az egyház, a haza, a trón körül szerzett gazdag érdemeivel váltotta meg.

A reformatió után a harc vizállyai között, midőn a nemzet pártokra oszlott és a pártviszályt a valláskülönbőség is kiélesítette, hévvel kelt az ősi hit védelmére a katholicus papság is, de ennek ellenére oly mérsékletet, oly türelmet tanúsított, melynek példáját máshol nem igen találjuk. Az ország hazafias papsága mindig számon tudta tartani az idők változó viszonyait s követelményeit s nem várta be a tizenkettedik órát az igazság és méltányosság elveinek érvényesítésére. Nem tett úgy, mint a francia papság, melynek egyik feje, a narbonnei érsek, a türelmi rendelet beigtatásakor, 1787 július 27-én találta jónak a türelmesség erényének gyakorlására buzdítani a királyt, bár ékes, de későn jött szavakkal: «Hálákat adván Fölségednek oltárainktól a hazugság és esküszegés veszélyének eltávolításáért, soha sem fogjuk irigyleni tévelygő testvéreinktől az apának és hitvesnek kedves nevét. Megelégedéssel fogjuk látni, hogy a szegyen nélkül született gyermekek a törvény védelme alatt osztozzanak azok örökségén, kik nekik életet adtak. Áldjuk Fölségedet, hogy visszaállította a drága összhangot, melynek a törvény és a természeti jogok között uralkodnia kell. Kűszöbölje ki Fölséged rendeleteiből (királyságának püspökei azok, kik ezt

Felségedtől a vallás nevében esdik), küszöbölje ki azon szigorú büntetéseket, melyeket egyaránt elítélnek az ész, az igazság és az emberszeretet.» Gyönyörű szavak, de vérbe fojtotta s az oltárok romjaiba temette azokat, rövid idő múltán, a fekevesztett düh és esztelenség, a szerencsétlen király mindazon jó szándékú terveivel együtt, melyekkel, mint Lamy kimutatja, határozottan kijelölte a bajok orvoslásának, az egyenlőseg életbeléptetésének útját, de melyek foganatosítását — nagy részben a kiváltságos rendek ellenállása miatt is — a forradalom csavarta ki kezeiből.*)

A magyar papság akart is, tudott is mindig hivatásának magaslátára állani a haza, a nemzet, a trón érdekében, a nélkül, hogy egy hajszálnyira is meg kellett volna feledkeznie egyházának, vallásának azon érdekeiről, melyeket föláldoznia nem szabad, nem lehet.

II.

A catholicus egyház sérelmei.

Kitünő előjogokkal ruházott föl a catholicus clerus. Természetszerűleg folytak azok a catholicus vallás államvallási minőségéből s azon föladatokból, melyeket reá az ország alkotmánya ruházott s melyeket, mint a besztercebányai káptalan, a clerus nemesi jogait védő, egyik felségfolyamodványában mondja: «vérenek bő ontásával érdemelt ki». Ragaszkodott is ezen, egész az újabb időkig élvezett, sőt részben ma is fönnálló előjogaihoz s kiváltságaihoz, hisz azok az alkotmánynak kiegészítő részeit tették, melyek védelmezése kötelessége volt mindaddig, míg maga az alkotmány, maga az ország közbizonyja és az egész államélet gyökeres változáson nem ment keresztül.

Mert bár a szent király első törvényei, az ország törvénykönyvének legelső szakaszai a catholicus vallás, a catholicus egyház és a catholicus papság kivételes állását, kitünő előjogait szentesítik is, csakhamar oly idők állottak be, midőn a clerus indíttatva érezte magát, kiváltságainak és előjogainak

*) *Les commencemens de la Révolution Française.*

védelmére kelni, azoknak akár való, akár vélt sérelme miatt. Bizonyos antagonismus már korán keletkezett a királyi hatalom és a catholicus egyház között, melyről az ország törvénykönyvében foglalt törvények is tanúskodnak, s mely antagonismusban a törvényhozás többi tényezőit majd maga mellett, majd ellenében látta a papság. E sérelmek három irányzat szerint különböztethetők meg, a szerint, a mint azok az egyháziak megadóztatására, az egyházi javadalmakra és azok adományozására, vagy pedig magokra az egyház intézményeire és az egyháznak befolyására vonatkoztak.

A catholicus clerus fősérelmei ugyanis a következők voltak: 1. pénzben és egyéb szolgáltatásokban, továbbá a honvédelmi kötelezettség teljesítésében a többi honlakosoknál nagyobb adózással terheltetés; 2. az egyházi javadalmaknak nem érdemesek vagy nem honfiak, hanem méltatlanok vagy idegenek részére adományozása; a javadalmak összesítése vagy világi méltóságokkal kapcsolatosan adományozása; 3. az államhatalom oly intézkedései, melyek egyenesen a catholicus vallás és egyház ellen irányulóknak tekintettek, mert részint vallási és egyházi intézmények, sőt részben az ország alkotmányával kapcsolatos egyházi méltóságok megszüntetését czélozták, részint a catholicus egyháznak a catholicus iskolák és alapokra vonatkozó befolyását vagy korlátozták, vagy éppen megszüntették, mint ez II. József alatt az alkotmányt hatályon kívül helyező intézkedései miatt és újabb időben a parlamentaris kormányforma behozatalával s illetőleg visszaállításával az ország régi alkotmányának az új idők viszonyaihoz mért átalakításánál fogva következett be.

Volt ugyan és pedig mélyreható változás 1848 után is, midőn a catholicus alapok — mint II. József alatt is — a kincstárba kebeleztettek, kincstári kezelés alá vétettek és a curiával a concordatum létrejött. E változás — bár több tekintetben inkább, sőt főleg, alakilag — súlyos sérelemmel járt. A concordatum nyílt sérelem és támadás volt a magyar egyház és a primási méltóság ellen is és pedig még azon politikai czélzattal, hogy ez úton is megingattassanak a magyar állam épületének alapjai.

Ez időszakot azonban a sérelmek tekintetében bizvást mellőzhetjük, egyrészt, mert ha a concordatum egy ideig tényleg érvényben is volt, az már de facto régen hatályon kívül jutott és

de iure érvénytelenségének bizonyítása fölösleges, másrészt mert a concordatum hatálya alatt a clerus befolyása nemesak hogy nem csökkent, hanem inkább emelkedett, azonban azon nagy különbséggel, hogy az akkori kormányhatalomnak célzata az volt, hogy e befolyásnak a magyar államiságra, a magyar nemzetiségre nézve hátrányos irányt adjon.

A clerus sérelmeit, az időrend tekintetében megkülönböztetve, két csoportra lehet osztani. A választóvonalat azon határ képezi, melyet az ország alkotmányának megváltoztatásával a catholicus vallás államvallási minőségének megszűnte jelöl ki.

Általánosságban, nagyban és egészben azt mondhatni, hogy 1848-ig a sérelmek, különösen, ha mellőzzük Mária Teréziának a Jézus-társaság és II. Józsefnek a paulinusok, benczések, prémontréiek, cisterciek s egyéb szerzetes-rendek eltörlésére vonatkozó intézkedéseit, csakis a megadóztatás, és általában a javadalmak, a temporalia tekintetében forogtak fön és e körülmény engedi a clerus sérelmeinek megkülönböztetését a szerint, a mint azokat az ország többi rendei is a clerus jogaival és az alkotmánynyal ellentétben állóknak találván, országos sérelmeknek tekintették, melyek orvoslását országgyűlésileg ismételten is kérelmezték.

A kincstár mindig a közjó bálványa volt, melynek áldozatot hozni a polgárok kötelessége, mert a mi közjó, az az egyesek haszna is és megfordítva. Ám a közjót szívesen élvezzük, de arra áldozni kevésbbe szeretünk, főleg ha a közjó és a közjó előmozdításának alapjai, eszközei, forrásai és ezek táplálása iránt eltérők a nézetek a kincstár és az adózók között. Biz ez hajdan is így volt. A kincstár soha sem volt zavarok nélkül, és iparkodott első sorban az egyházi javadalmasoktól, kik az ország többi rendei előtt elsőséggel bírnak a méltóságban és elsőséggel a teherben is, külön adózásokat szedni egy vagy más cím alatt a közjó érdekében. Az ország többi rendei a clerus védelmére állottak. Tudták, hogy ha a clerus nemesi előjogait védik, saját magok kiváltságait védelmezik. Azért már Albert király alatt találunk oly törvényt, mely a clerusnak az «abusive» behozott taksákkal terheltetését megtiltja.

Kevésbbe volt erre szükség a mohácsi vész előtt, midőn számos esetben inkább a királyi hatalmat kellett védeni a főurak ellen, mint a mohácsi vész után, midőn a nemzetnek lételet, alkotmányát, önállóságát kellett védeni a támadások

ellen s midőn az ország természetszerűleg bizalmatlansággal fogadott minden intézkedést, mely sérelmet ejtett régi jogokon, változtatást eszközölt régi viszonyokon s így rést látszott ütni oly intézményeken, oly kiváltságokon, melyek az ország alkotmányával kapcsolatban lévén, méltán keletkeztethet azon föltevés, hogy azon sérelmek akár czélzatosan s tudatosan, akár nem, az alkotmányt veszélyeztethetik.

Már III. Károly alatt kezdődött a clerusnak szorosabb értelemben vett megadóztatása. Határozott alakot vett Mária Terézia alatt, kinek intézkedéseit II. József föntartotta és megerősítette ugyan, de a kinek valamint az ország alkotmányát fölfüggesztő intézkedései ellen, azonképen a clerus megadóztatása, a szerzetes-rendek eltörlése, a catholicus alapoknak incamerálása ellen is egyértelemmel foglaltak állást az ország rendei, sőt maga az udvari cancellaria is az alapok incameratiója ellen nagyon határozott hangon fölterjesztést intézett 1781-ben 4351. szám alatt a császárhoz.

II. Lipót megszüntette ugyan az adózást, de Ferencz király újra életbeléptette azt. Midőn azonban az ország rendinek hosszú szünet után újra tanácskozásra lehetett egybegyűlniök, nem késtek a legelső országgyűlésen felszólalni a clerus megadóztatása ellen, s ez ügyben benyújtott praerentialis sérelmöknek orvoslását kérni.

Az ország rendeinél azonban azon indok, melynél fogva a clerus megadóztatása ellen állást foglaltak, mint már föntebb megemlítettük, az volt, mert tudták, hogy ezzel saját jogaikat és saját kiváltságaikat is védelmezik és védelmezik az alkotmányt is a bécsi kormány központosító s a magyar alkotmányos jogok megrövidítésére irányuló czélzatai ellenében. Midőn azonban a dolgok új rendjének előhírnökei az ország politikai, társadalmi és összes viszonyai megváltoztatásának bekövetkeztét sejtetni, majd mind határozottabb alakban az óhajtott átalakulás medrébe jutását következtetni engedték, a clerus és sérelmei irányában az ország rendeknek pártállása gyökeres változáson ment keresztül, annyira, hogy épen a clerus megadóztatása kérdésében a cancellaria nagyon is szükségesnek látta hangsúlyozni, hogy, ha ez ügy országgyűlési tárgyalásra fog utasíttatni, az uralkodó áramlat mellett a clerus bizonyos lehet arról, hogy az országgyűlésen sokkal súlyosabb terhek

fognak reá kirovatni azoknál, melyek a legfőbb kegyúr rendelkezéseiben megállapítottak.

Méltán mondható tehát, hogy a clerus sérelmei tekintetében az 1848. év határvonalat jelöl. Ez időszak előtt a clerus sérelmei egyszersmind az ország összes rendeiének sérelmei is, azon körülményeknél fogva, melyeket fentebb jeleztünk. Gyökeres változás állt be 1848 után. A catholicus egyház megszűnt államegyház lenni. Elvesztette, a dolgok új rendjénél fogva el kellett vesztenie azon kivételes befolyást, melyet az ország ügyeire nézve még a bírói és a végrehajtó hatalom tekintetében is állásából kifolyólag gyakorolt. A közjogi téren azonban még sok becses kiváltságot tartott meg s megtartotta gazdag javadalmait s catholicus alapjait, melyek tulajdonjogát a catholicus egyház mint államegyház szerezte meg.

A catholicus egyháznak s papságnak számolnia kellett volna a gyökerében megváltozott viszonyokkal. Megszűnt azon kapocs, mely a papságot, az ország első rendét, az ország többi rendeihez csatolta. Nem volt többé szükség arra, hogy az alkotmányt és annak sánczai között a papsággal együtt a nemesi előjogokat és kiváltságokat, melyek közé a nem-adózás is tartozott, kelljen védelmezni. Megszűntek a karok és rendek. A papság és az új népképvisélet között nem volt semmi összekötő kapocs, sőt ellenkezőleg. A népképvisélet bizalmatlansággal nézett a papságra és oly irányzat indult meg, mely a szabadság és egyenlőségnek kétségtelenül szent értelemben vett, de nem a maga helyén alkalmazott elve alatt az államot vallás nélkülivé (nem akarjuk mondani, vallástalanná) akarta tenni, támadásokat intézett a catholicus egyház ellen, kétségbe vonta a catholicusok jogát alapjaikra, súlyos sérelmeket, melyeket csak nehezen és sokszor csak részben lehetett orvosolni, ejtett több catholicus alapon, mintha csak a szabadság és egyenlőségből az folynek, hogy a catholicusok szabadsága és egyenlősége szoríttassék meg.

Ámde ma már ez megváltozott. A sok bizottság-kiküldésnek annyi haszna mégis volt, hogy a valódi tényállás iránt nemi tájékozást eredményezett, mely kedvezőbb, méltányosabb fölfogásnak, a tulajdonjogtiszteletben tartásának engedett helyet. A tulajdonjog egyébiránt csakis a catholicus alapokra nézve vitatott, míg a papi jószágok ügye föl sem merült, holott azok elvétele iránt már a rendi országgyűlésen tétetett indítvány.

Sokkal inkább lehet egyebiránt bízni az ország döntő köreinek helyes fölfogásában, hogysem a papi jószágok elvétele kérdése komolyan jöhetne szóba. Az ez irányban szerzett tapasztalatok semmi esetre sem szólnak az elvétel mellett. A papi jószágok az állam igényeivel szemben az államkincstárra nézve annyi, mint egy csepp a tengerben. Az államkincstár elnyeli azokat a nélkül, hogy csak látszatja is lenne. Nézzük csak Franciaországot. Itt az állam mintegy 52 milliót fizet a papságnak, a kincstár által bevont javak jövedelme pedig 245 millió frankot tett, ide nem számítva a tized címén 25 és az adómentesség fejében tíz millió livre-t. A francia érsekek és püspökök száma megközelíti a százat. És évi javadalmazásuk 920,000 frank! Ma nincs se tőke, se jövedelem és a clerus illetményei, a napoleoni concordatum ellenére, időközönként megtámadásoknak tétetnek ki, hogy a papságtól javadalmazása megvonassék.

Az állam nem tökegyűjtő, «non fruges, sed capitalia consummere natus». Mint Leroy-Beaulieu Pál mondja: «az állam fölemészti és a semmiségbe juttatja vissza a neki jutó tőkéket. Az államnak a jövedelmekből s nem a tőkékből kell élnie».

Mi is lenne 129 millió értékű egyházi vagyon. Igaz, hogy ez az illeték alapján van számítva, már pedig kétségtelen, hogy a tényleges érték sokkal több. Ám, ha sokkal többel is számítunk, mi az, a mai államháztartás igényeihez képest. De bármennyit tesz is a *katholicus* egyházi vagyon, nincs szó és nem is lesz a papi jószágok és a *katholicus* alapok elvételéről. Megszűnt azon áramlat is, mely azt mondta, hogy az állam ne törődjék a vallással. Visszahelyezkedtünk a felekezeti iskolák segélyezésének kimondásával az 1848. évi XX. törvény álláspontjára, hogy igen, az államnak érdeke a vallást gyámolítani, mert az államnak szüksége van arra, hogy polgárai vallásosak legyenek.

Ha ma sérelem van a papi jószágok tekintetében, e sérelem nem a főpapok részéről, hanem a kormány részéről a főpapság ellen áll fönn, kik közül sokan vajmi rosszul kezelték és kezelik jószágaikat.

Ma a főpapság részéről, tudtunkkal, egy *fősérelem* emelgetik a *katholicus* iskolákra és alapokra vonatkozó befolyásuk megrövidítése miatt. Míg 1848 előtt — mint láttuk — főleg az anyagiakra, megadóztatásukra vonatkoztak, az ország rendei

által is országos ügyképen tárgyalt sérelmeik, ma a katholicus alapokra és iskolákra vonatkozó befolyás megrövidítése a gravamen. E sérelem a katholicus vallás államvallási minőségének idején, midőn azon alapoknak katholicus voltára, tulajdonjogára nézve észrevétel és kétségnek még csak árnya sem merülhetett föl, ki volt ugyan zárva, de nem lett volna szabad később, államvallási minőségének megszűntével sem fölmerülnie, mert a vallás-egyenlőség behozatala csorbát nem ejthetett a katholicusok tulajdonjogán.

A főpapság részéről sérelem gyanánt említették föl a végrendekezési korlátozás is, illetőleg a végrendekezési jog elnyeréseért a jövedelem harmadrészből álló taksa fizetése.

Ez ügyet azonban nem e tanulmány keretében, hanem külön fogjuk majd tárgyalni.

Van továbbá sérelem a congrua-ügy rendezésére célzó tárgyalások alkalmából is, mert a plébánosok jobb javadalmazásának kérdésénél, illetőleg jobb javadalmazás megállapításánál az egyházi beneficiumok hozzájárulását, egyéb elégséges alap hiányában, számításon kívül hagyni nem lehet, a mint a monarchia másik felében a congrua-rendezés csakugyan az egyházi javadalmakra kivetett adó alapján történt.

Számos sérelem volt a régi időkben, de azok megszüntetettek, vagy az idők változó viszonyai következtében, sérelmek lenni megszűntek. Voltak különösen az egyházi beneficiumoknak idegenek részére adományozása miatt is. Ámde ezek — kivéve a kapornaki apátságot — az ausztriai apátságokból mind kihasítottak s újlag hazai rendeknek adományoztattak. Csakis a kapornaki apátságra nézve lehetne még kérdés, melyet a jezsuiták bírnak. Ámde a jezsuiták az országban már több collegiummal bírnak, iskoláik kedveltségnek örvendenek, a kapornaki apátságra nézve tehát ma — szintén a viszonyoknak gyökeres megváltozása következtében — sérelemnek emlegetése csakugyan fölösleges dolog lenne.

III.

A catholicus clerus megadóztatása az ország védelme, valamint lelkészségek gyarapítása és föntartása céljából a várerődítési és a lelkési pénztári segélyjárulékkal. II. Ferdinánd, III. Károly, I. Lipót, Mária Terézia, II. József, II. Lipót intézkedései a várerődítési segély (subsídium pro fortificatione) tárgyában.

Mint említettük, legsúlyosabb sérelem volt a clerus külön megadóztatása. Ez ugyan 1848 után de facto, majd a papnöveldéi alap alapításának ő Felsége által, a pápa hozzájárulása mellett, 1857. évben, engedélyezésével és a főpapság által ez alapra három millió forint névértékű földtehermentesítési kötvénynek befizetésével, ő Felsége elhatározása következtében is megszűnt, de mivel tárgya el nem avúlt, jelen alkalommal ezt fogjuk ismertetni, annnyival inkább, mert ez ügy hosszas tárgyalásokra adott alkalmat, melyek ismertetése már azon oknál fogva sem látszik érdektelennek, mert a megadóztatás ügyét az ezen ügyben egybehívott vegyes bizottságok az ország törvényei és a királyi resolútiók szempontjából ő Felségének, mint legfőbb kegyúrnak jogaira vonatkozólag is részletesen tárgyalták. E tárgyalások fölvilágosítást adnak azon álláspontról, melyet ez ügyben az ország kormánysszékei, sőt magok királyaink is elfoglaltak és ekként a bizottságok fejtegetései ma a legfőbb kegyúri jog tekintetéből is actualis jelleggel bírnak.

A clerus első megadóztatása — az ausztriai házból származó királyaink alatt is — az ország védelmére történt, a mint ily adózás már korábban is az ország védelme céljából vette ki. A főpapok segélylyel tartoztak a végek védelméhez hozzájárulni (subsídium ecclesiasticum pro fortificatione), mely teher később még külön járulékkal szaporodott, a római catholicus plébánosok fölsegelésére rendelt lelkési pénztárba fizetendő segély czimén (subsídium ad cassam parochorum).

A várerődítési állandó segélynek törvényeinkben semmi alapja nincs. Eredetét veszi II. Ferdinándnak december 11-én kelt ugyanazon diplomájából, melylyel a főpapságnak ingó (nem családi, magán) vagyona feléről, a szabad rendelkezést megengedte azon kikötéssel, hogy a vagyon másik fele papnöveldék fölállítására, továbbá plébániák javítására és segélye-

zesére az esztergomi érsek és más püspökök belátása szerint fordíttassék. Ugyanezen diploma záradékában a nevezett király a végek segélyezését a főpapoktól a következő szavakban reméli: «Reméljük mindazonáltal, hogy ők a végekről, melyek a közös hazának s így az egész keresztyénségnek bástyája, mint legszentebb ügyről, végrendeleteikben meg fognak emlékezni.» Tehát a főpapok a végekre se valamit hagyni, se évi segélyt fizetni, kivéve, ha háború idején, a körülményekhez képest, némelykor országgyűlésileg e célra megrovattak, nem tartoztak; mert különben a mondott záradékot a nevezett diplomába fölvenni nem lett volna szükséges.

Ám a záradéknak hatása nem igen volt. — A főpapok se a papnöveldekre és a plébániákra, se a végekre nem tettek hagyományokat. Igaz, hogy 1648-ban kiadott azon legfőbb elhatározás, mely szerint azok hagyatékából, kik a végekről meg nem emlékeztek, vagy ab intestato elhaltak, bizonyos rész a végekre visszatartassék, de ebből azon másik kérdés támadt, hogy mennyi tartassék vissza. A magyar kamara tehát 1666-ban javaslatba hozta, hogy a Ferdinandi diploma vagy szigorúbb föltételekre vezettessék, vagy érvényen kívül helyezettessék; majd indítványozta, hogy a clerus ingó javainak egy harmadára szoríttassék. Az ugyanazon évben kiadott legfőbb elhatározás azonban egyszerűen a Ferdinandi diplomának pontos megtartását rendelte el.

A diploma I. Lipót által 1677. évi július 30-án megerősített ugyan, de azon kérdés, hogy a főpapok mennyit tartoznak a végekre hagyni, döntetlenül maradt, sőt a megerősítés «sine quavis immutatione seu novatione in antiquo corroborato vigore suo per omnia» történt. Végre 1703-ban létrejött ugyan a Kollonich-egyezmény, mely szerint a főpap hagyatékából egy harmad illette a kincstárt a végerőségekre, de mint az 1715: XVI. tanúsítja, ez egyezmény a clerus által kétségbe vonatott és ennél fogva e törvényczikk elrendelte, hogy a Ferdinandi diplomának a határőrvidéki segélyre való kötelezést tárgyzó értelme fölött megkezdett bizottsági tanácskozmány folytattassék és elintéztessék, addig pedig a főpapok rendje vagy a Kollonich-egyezményhez alkalmazkodjék, vagy a szabad végrendelkezés iránt ő Felségéhez folyamodjék, mely alkalommal maga ő Felsége fogja — mint kit ez illet — a diploma említett záradékát, ha kételynek helye lenne, elintézni.

1720-ban tehát, az idézett törvényczikk értelmében — királyi megbízásból — a kalocsai érsek által április hó 28-ára egybehívott clerusnak, a kamarát képviselő tanácsosoknak s a királyi ügyek igazgatójának közbejöttével a tanácskozmány, melyben nemcsak a hagyatékból járó résznek, hanem a végek céljaira évi segélynek néhány év folyamára leendő fizetése is tárgyalásra került, megtartatott; de a tanácskozmány eredményre nem vezetett, sőt a clerus, a canoni és hazai törvényekre hivatkozással, a megadóztatás ellen fölszólalván, kijelentette, hogy mint az ország első statusa, hasonló ügyekről országgyűlésen kívül külön nem tárgyalhat és ennélfogva kéri, hogy a segély ügye — mint mely az országgyűlés elé tartozik — azon is tárgyalassék. A clerus 1723-ban Keresztély Ágost, szász herczeg, akkori primás elnöklete alatt ülést tartott, melyben elhatároztatott, hogy minden főpap a végrendelkezési jogért valamit ajánljon föl és a létrejött megállapodáshoz képest fizessen, majd 1730-ban a clerus belenyugodott, hogy a hagyaték egyharmada a kincstárt illesse. Határozat azonban az ügy végelintézéseül e tárgyalás folyamában sem hozatott. Ez időtől kezdve ez ügyben többé tárgyalások sem tartattak, úgy, hogy a királyi adományból javadalmat bíró főpapokra nézve föntartatott azon szabály, hogy magokat vagy az 1715; XVI. törvényczikkhez, tehát a Kollonich-egyezményhez alkalmazni, vagy ő Felségétől szabad végrendelkezésre engedélyt kieszközölni tartoznak.

A mi a várerődítési segélyt illeti, a clerus jövedelme tizedét már 1716-ban, a kiadott pápai bulla értelme szerint, három evi időközre följánlotta s be is fizette.

A három év lejártával azonban a clerus pápai bulla nélkül nem akarta ajánlatát megújítani s az ügyet az országgyűlésre vitetni kérte. Az esztergomi s kalocsai érsek a végekre példaadásul önkénytes adományokat tettek ugyan, de mivel a többiek a püspöki javak elhanyagolt állapotával vagy a rájuk háramló különböző terhekkal mentették magokat, a clerus mindaddig nem fizetett, míg III. Károly 1725-ben új pápai bullát nem eszközölt ki, melynek értelmében öt évre évi 18,666 forint 40 krajczár vettetett ki. Majd 1733 márczius 7-én kelt kéziratában a király kérdést intézett gróf Eszterházy Imre primáshoz, hogy tekintettel a plébániák csekély számára, valamint a létezőknek szegény voltára, a király példájának követése

s püspöktársainak jó példaadás végett mennyivel fog jövedelmeiből a lelkészi pénztárhoz járulni és hány új plebániát fog állítani vagy restaurálni. A primás az ugyanazon év május 18-án tartott helytartótanácsi ülés jegyzőkönyve szerint — tekintve, hogy megyéje plébánáit részint restaurálta, részint alapjából építtette és ebből származó terheit még ki nem fizette — egy évre a fizetés alól magát fölmentetni kérte, de azontúl évi 6000 forintot megajánlott. (37. udv. canc.) Ezután új és új pápai bullák adattak ki, melyek alapján a fizetés 1767-ig folyt, midőn az utolsó bulla idejének leteltével Mária Terézia 1769-ben, január 12-én kelt kéziratában (Nr. 71) kijelentvén további pápai bulla kieszközlésének mellőzését, úgy a német tartományokban, mint Magyarországon, 1768 január 1-től számított öt évre a várerődítési segély fizetését elrendelte. «Ich habe den Entschluss gefasset» — így kezdődik a legfőbb elhatározás — «mit Einbringung der geistlichen Subsidii in meinem gesammten teutschen und hungarischen Erblanden ohne eines weiteren päbstlichen Indulti fürgehen zu lassen.» A cancellaria január 20-án 64. szám alatt kelt előterjesztésében, részletesen hivatkozván a clerusnak 1720. évi ellenvetéseire, az előreláthatólag fölmerülendő nehézségek mellőzése czéljából, a királyi elhatározás elejtése mellett nyilatkozott. A királynő azonban megmaradt batározata mellett: «Expositio ipsa autem maturanda est», sőt 1769-ben, augusztus 28-án kelt kéziratával, illetőleg 1769 szeptember 9-én kiadott leiratával az érsekeket és püspököket és a nagyobb javadalmasokat jövedelmeikből a lelkészi pénztárba tíz és a várerődítési alapba szintén tíz százaléknak fizetésére kötelezte, oly módon, hogy az ezen százalékkal megállapított segélyt csak az újonnan kinevezettek tartozzanak fizetni, kiknek adománylevelébe az erre vonatkozó záradék fölvételét is elrendelendőnek találta, míg a többi javadalmasokra nézve éltük végéig a szolgáltatás eddigi mérvét hagyta érvényben.

A birtokos káptalanokat és kolostorokat, tekintettel kegyűri terheikre, a lelkészi pénztárba fizetés alól a királynő ugyanazon leiratával fölmentette ugyan, de a várerődítési pénztárba az 1768-tól folyó öt év leteltétől számítva szintén tíz százaléknak fizetésére; sőt a nem-birtokos káptalanokat és szerzetesrendi kolostorokat is fölös jövedelmeikből tíz százaléknak szolgáltatására kötelezte, ellenben a lekipásztori hivatallal járó

javadalmakat az öt év leteltével a várerődítési segély fizetése alól fölmentette.

IV.

A káptalanok fölszólalnak a megadóztatás ellen. A beszterczebányai káptalan fölterjesztése ez ügyben.

A királynő intézkedései ellen — az esztergomi érseki szék üres lévén — a kalocsai érsek 1769 márczius 17-én szólalt föl s a fizetés eszközölhetésére a pápai engedély szükségességét vitatta. A királynő azonban határozottan föntartotta intézkedését. «*Resolutioni meæ cui jam multi alii ordinarii debitum morem gesserunt firmiter insisto et opinionem cancellariæ in eo quid Archiepiscopo Colocensi rescribendum sit, approbo.*» A clerus az 1768-tól folyó öt évre az időről-időre megszabott segélyt meg is fizette. — De midőn 1773-ban a tíz százalékra fölemelt állandó segély beszolgáltatásának ideje bekövetkezett, a királyi intézkedés — az előleges összeírások hiánya miatt is — teljesen keresztül nem vitethetett s a tíz százalék fizetése 1775-re tétetett át, míg 1773—74-re a megelőző öt évi időszakra megállapított régi százalék vettetett ki. A clerus azonban alig fizetett. Különösen a káptalanok remonstráltak. De hiába.

Gróf Batthyány József, kalocsai érsek elnöklete alatt 1775 augusztus 8-án tárgyalta a «*commissio religionis in negotio piarum foundationum*» némely káptalanoknak, más javadalmasoknak és monostoroknak az öt, tíz, illetőleg húsz százalékos adózás alól fölmentésök iránt beadott kérvényeit. A kérvényeket a bizottság a Felség elé terjesztendőeknek véleményezte, azon véleményének előadása mellett, hogy: «*ad quietandam conscientiarum suarum anxietatem, vel captivandum ejusdem assensum necesse videretur ut vel clerus ad tractatum quem admodum gloriosæ memoriæ imperator Carolus Sextus instituerat, convocetur, vel eidem impositæ huius legalitas alia ratione una cum motivo Mtem suam Ssmam ad hanc beneficiorum ecclesiasticorum taxationem inducente, ad declinandas et continuo hoc in merito perferendas repræsentationes et molestas instantias proponatur.*»

A helytartótanács augusztus 14-én terjesztette föl az ügyet. A cancellaria a kérvényeket nem találta ugyan minden alap nélkül levőknek, de mivel a királyi elhatározás kibocsátatott és kihirdettetett, a fizetési kötelezettséget föntartandónak vélte, akkép, hogy a fizetés ne 1773 január elsejétől, hanem 1775 január elsejétől kezdődjék, mint mely évben a királyi végleges elhatározás ez ügyben a helytartótanáccsal közöltetett.

Ily értelemben adatott is ki 1775 október 16 án a királyi leirat (4853. sz.). A rendelet tehát érvényben tartatott, de fogantatása oly hiányosan történt, hogy a hátralékok 1785 október végéig 504,243 forint 24⁵/₈ krajczárra szaporodtak.

A clerus által fölhozott indokokat a beszterczebányai káptalan fölterjesztése összegezi, melyből — minthogy maga a fölterjesztés a tárgyalási iratokból hiányzik — a vegyes bizottsági jegyzőkönyv nyomán a következők emelendők ki:

A teher sem az egyházi, sem a hazai törvényeken nem alapszik, sőt azokkal ellenkezik.

A hazai törvényekből hivatkozás történik I. Ferdinánd 1558. évi végzeményének X. cikkére és pedig tekintettel Szent István II. könyvének negyedik fejezetére. Ezek szerint, úgy, mint a többi honlakosok, azonképen az egyházi személyek kiváltságai is sértetlenül megtartandók. Ezen kiváltságok és mentességek, a Hk. I. R. 2., továbbá 9. czímen alapúlnak, melyek szerint az egyháziak is ugyanazon jogokkal bírnak, mint a többi nemesek; jövedelmeikkel szabadon rendelkezhetnek; minden szolgálmánytól s adózástól mentesek s katonáskodni is csak az ország védelmére tartoznak.

Továbbá hivatkozik a beszterczebányai káptalan a nemesi adómentességet, valamint az alapjogokat biztosító 1723: VI., illetőleg 1741: VIII., az általános fölkelésről szóló 1741: LXIII. és az egyházi férfiaknak adókkal vagy díjakkal terhelését tiltó 1471: XXIV. törvénycikkekre, s különösen megemlíti, hogy a kirótt tíz százalék fizetését országgyűlésen kívül el nem vállalhatja, mert ebből az következne, hogy: «si in solvendam proventuum decimam extra Regni comitia assensum præbuerit, totius etiam nobilitatis Hungariæ prærogativam, iisdem legibus innixam, cum sempiterna cleri Hungarici nota et invidia collapsam, sera etiam nobilitatis Hungariæ posteritas deploret».

Hivatkozik a káptalan arra is, hogy a földesurak a kilenczeden kívül, a törvények ellenére, a papi tizedet is kapják, úgy hogy abból csak meghatározott, néha alig harmad-, negyed-részt adnak a tized tulajdonosának.

Az Ausztriában s a többi tartományokban fönnálló gyakorlat Magyarország clerusára ki nem terjeszthető, különösen azért sem, mert Magyarország az 1715 : III. törvényezikk ellenére a többi tartományok módjára nem kormányozható.

Végre a káptalan fölemlíti, hogy az új káptalanok alapító-, valamint a káptalanba kinevezett tagok adomány-leveleiben ily megterhelhetetésre vonatkozó kötelezettség nem foglaltatik.

A cancellaria azonban a fölhozott indokok taglalásába ez alkalommal nem bocsátkozott, mert a segély szolgáltatását már előző királyi rendeletek elhatározták.

József 1787-ben kelt legfölsőbb elhatározásában (7953. szám) elengedte ugyan, de csakis kegyelemből, az 1781 november elsejéig fölszaporodott hátralékokat, sőt kijelentette, hogy hiba volt a cancellaria s helytartótanács elnökétől, hogy az 1775-ben kiadott rendeletnek pontos végrehajtására nem törekedett, mert a clerus fölterjesztései a fejedelmi parancsok ellenében fölfüggesztő erővel nem bírhatnak: «*der Strenge der Rechten nach würde daher den damaligen Vorstehern und denen Erben die Haftung für sämtliche diese Rückstände... obliegen, doch will ich blos aus Gnade darüber hinausgehen, auch eingerathenermassen die Rückstände bis auf den 1. November 1781 in Gnaden nachsehen.*» Az 1781 november 1-től járó hátralékos és folyó segélyeknek beszédését azonban elrendelte, oly hozzáadással, hogy a ki pontosan nem fizet, attól a korábbi hátralékok is behajthatók.

Együttal a legfölsőbb elhatározás a királyi ügyek igazgatóját is rendre utasította: «*dem Causarum regalium Directori über seine unerwartete Anfrage, was für einen Titulum actionis derselbe wider die, die Bezahlung des Fortifications-Betrages weigerende Individuen ergreifen solle? zu Recht zu weisen und besonders gegenwärtig zu halten... dass ihm Clero die Pflicht zu dieser Bezahlung ex mandato regio obliege, nachdem der Clerus seine Dotation vom König erhalten und selbe überhaupt in temporalibus nie von dem Pabsten eine Abhängigkeit haben kann.*».

Ugyane leírat kijelenti, hogy: «der Satz, dass der Clerus mit dem weltlichem Adel ganz gleiche Vorrechte habe, unbegründet, wie solches die nebenfindige Beylage bestättiget».

E rendelet foganatosításának ideje alatt József elhalt, s II. Lipót, 1790 április 7-én kelt legfőbb elhatározásával kimondotta, hogy: «Magyarország papsága, mint az ország első rendje, a köztörvények szerint minden járuléktól vagy adózástól mentes lévén, a reá rótt, s az utolsó kormány alatt tényleg tíz, illetőleg húsz százalékkal a várerődítési pénztár, illetőleg a vallásalap javára beszedett hányadnak a folyó évi január 28-án kibocsátott királyi leirat szerint is önkényt meg kell szűnnie; mivel azonban e leirat az 1780. évi állapotot veszi alapúl; azonkívül többekre e kötelezettség magok az alapító- vagy adománylevelek értelmében rovatott s a javadalmak általok e terhekkel fogadtattak el, az ily javadalmak által e terhek ezentúl is viselendők, hacsak a legközelebbi országgyűlésen ezekről más intézkedés nem történik.»

Ez időtől kezdve csakis azok fizették a segélyt, kiknek adománylevelebe e kötelezettség beigtattatott.

Ugyane legfőbb elhatározásokra támaszkodva, a cancellaria a vallás- és tanulmányi alapnak, mint létezett apátságok, prepostságok és szerzetes rendekhez tartozott javadalmak birtoкосainak a várerődítési segély alól fölmentését is javaslatba hozta, azonban ennek hely nem adatott és az 1794-ben kelt legfőbb elhatározással csakis néhány évi halasztás engedélyeztetett.

V.

Oratio Hungarorum: anonym beadvány (1799 márczius), mely a megadóztatás jogos alapját vitatja. Ferencz király a beadványt véleményezésvégett gróf Pálffy cancellárnak adja ki. Az ügy tárgyalása céljából egyes bizottság hívatik össze. Az anonym beadvány tartalma.

Az ügy ez állásában érkezett egy anonym beadvány ö Felségéhez: «Ad augustissimum Imperatorem et Regem Apostolicum! *Oratio Hungarorum*», melyben kifejtetik, hogy a főpapok, káptalanok, monostorok s egyházi javadalmakat bíró, bármily néven nevezett javadalmak a várerődítési segélyt fizetni tartoznak s kik ezt megtagadnák, ő Felsége elhatározá-

sától függ, hogy a vonakodók vagy javaiktól s méltóságaiktól örökre megfosztassanak, vagy jövedelmeik zár alá vettessenek és a törvényekben megjelölt célokra fordíttassanak.

Fontos e kérvény azért is, mert a kegyurasághoz tartozó ügyeknek az országgyűlésre utalása, mint a királyi jogra sérelmes intézkedés ellen fölszólal, mint ezt alább szó szerint idézni fogjuk.

Ferencz király ezen, 1799 márczius havában beérkezett kérvényt csakhamar kiadta legfőbb kéziratával gróf Pálffy Károly cancellárnak, ez ügyben adandó véleményes jelentés végett (3994. 1799). Majd a császári udvari kamara elnöke, gróf Zichy Károly Delivuk Marknak legfőbb kézjeggyel ellátott hasontárgyú munkálatát — mely azonban az iratok közt ma már nem található — együttes tárgyalás végett 1802 szeptember 30-án, 2311. szám alatt szintén áttette. Ez ügyben a cancellár, Pálffy elnöklete alatt a következő évben vegyes bizottság hívatott össze, melynek tagjai, gróf Koháry Ferencz, az udvari kamara alelnöke, Rosos Pál püspök, Lányi (előadó), Németh János, Rajner István, Mikos László udvari tanácsosok, Névery és Piacsek udvari titkárok voltak.

A vegyes bizottságnak 1803 február 28-án tartott üléséből fölvett jegyzőkönyv (4180/1803) szerint a tárgyalás alapjául az *Oratio Hungarorum* cím alatt fönt említett anonym propositio szolgált, tekintettel Delivuk beadványára. A jegyzőkönyv azonban az *Oratio Hungarorum* címűt helytelenül Delivuk javaslatának mondja és az *Oratio Hungarorum* helyett «Anonymus» propositióját említi.

Az *Oratio Hungarorum* hivatkozik az 1498: LVI., 1507: XXVI., 1514: LIX. törvénycikkekre, melyek szerint az egyházi javadalmasok a várerődítési segélyt fizetni tartoznak. Azt, hogy jövedelmeik hányadrészt fizessék, bizonyosan tudjuk, mondja a beadvány, királyi resolúciók szokták meghatározni.

Az 1769 február 4-én és augusztus 23-án kelt királyi elhatározások szerint 1769 előtt a hányad öt százalékban volt meghatározva, de az 1769 szeptember 2-án kiadott elhatározás azt tíz százalékre emelte, olykép, hogy e magasabb járulék csak az újonnan kinevezendő javadalmasokra vettessék ki; sőt a káptalanok-, valamint monostorokra is öt éven át még a régi kivetés alkalmaztassék s a tíz százalékos járuleknak csak az öt év elteltével vettessenek alá.

Ez intézkedés az 1775 márczius 31-én kiadott legfölsőbb elhatározásban azon hozzáadással erősített meg, hogy a fizetési kötelezettség jövőre az installationis collationalisokba bevétessék s javadalom-üresedés idején, a fizetendő hányad kamarai birtoklás alá jövő javadalmaknál a kamarai actákból, kamarai birtoklás alá nem kerülőknél pedig az illetőktől a helytartótanács útján bekívánandó vallomásokból állapittassék meg.

Az 1775 november elsején kelt királyi resolutio akként intézkedik, hogy azon káptalanok, javadalmasok s monostorok, melyeknek csak 1775 elején jutott tudomásukra a tíz százalék kivetés, 1773-ban és 1774-ben a régi mód szerint kimért hányad fizetésében hagyassanak meg, de 1775-től kezdve tíz százalékot fizessenek.

Miután az anonym beadvány még az 1790 ápril 7-én 4050. szám alatt kiadott és föntebb ismertetett legfölsőbb elhatározást teljes szövege szerint idézi, azon következtetésre jut, hogy az előadottakból kitetszőleg az egyházi javadalmasok, káptalanok, monostorok, a várerődítési segélyt a törvények értelmében tartoztak fizetni s a királyi resolutiók szerint reájok kivetett hányadot a világos törvényekből kifolyó hosszú, állandó gyakorlat szerint 1790-ig tényleg fizették is.

«E fizetés ellen» — mondja a beadvány — «főleg két ellenvetés tétetik: egyik a Hk. I. 2. és 9. czímére, másik az 1790. évi resolutióra alapítva». Ez ellenvetésekre az *Oratio* következőket jegyzi meg:

Igaz ugyan, hogy a Hk. I. rész második czím szerint a főpapok és az egyházak minden rectorai az ország többi nemeseivel egyenlő prerogatívának örvendenek; a kilenczedik czím pedig az ország összes nemeseinek a jogaikkal és jövedelmeikkel való szabad élest s mindennemű adózástól mentességet biztosítja, de ebből nem következik, hogy a főpapok és a többi javadalmasok a várerődítési segélyt fizetni nem tartoznak, mert az említett kilenczedik czím kinek-kinek csakis saját jogaira és jövedelmeire ad hatalmat, ámde a főpapok s a többi egyházi javadalmasok nem tulajdonosok, hanem Szent István második decretumának második könyve szerint az egyházi javaknak s jövedelmeknek csak administratorai, miből önként következik, hogy a várerődítési segély alól való mentességeket a második és kilenczedik czím alapján magokra annál kevésbbé alkalmaz-

hatják, mennyivel bizonyosabb, hogy tételes törvények azon segély szolgáltatását világosan követelik.

Ehhez járúl, hogy ha a főpapok és javadalmasok az egyházi javak s jövedelmek tulajdonosai lennének s az említett cikkekből a várerődítési segély alól való mentességek következtethetnék, akkor e segély, mint törvénytelen, sem azokra, kik azt eddig fizették, sem azokra, kik azt tényleg fizetik, sem collationalisok, vagy alapító levelek által, sem bármely más módon ki nem vettethetett volna és tényleges eredménynyel soha ki sem vettetett volna. Az idézett czímek szerint ugyanis nem egyedül néhányan, hanem a nemesek, tulajdonukat illetőleg mindnyájan, ugyanazon szabadsággal, mentesség és kiváltság előjogával bírnak. Ez előjogot azonban, minthogy az csak a nemesek tulajdonaira vonatkozik, sem a várerődítési segélyre alkalmazni, sem az e segély fizetését elrendelő törvényekkel összeegyeztetni nem lehet. Ezt annál bizonyosabban állítjuk, mert a főpapok s más egyházi javadalmasok — mint tudjuk — egyházi javaikban nem a tulajdont, hanem csak az administratiót bírják. Ez elvből kifolyólag látjuk, hogy maga a királyi felség is, kitől pedig a Hk. I. rész 11. czíme szerint minden egyházak, minden alapítványok eredetöket nyerik és ki által az összes javadalmak adományoztatnak, az intercalaris birtoklás idejére, az üresedésben levő javadalmak után, a várerődítési segélyt már régtől fogva hasonlóképen megfizeti.

A mi pedig az 1790 ápril 7-én kelt 4050. számú elhatározást illeti, annak szövege világosan mutatja, hogy az, a Hk. I. R. 2. és 9. czímeire alapíttatik. Valamint azonban már kifejtettük, hogy e czímek a főpapokra s más egyházi javadalmasokra a várerődítési segély tekintetében semmiképen nem alkalmazhatók, akként bizonyos, hogy az említett elhatározás sem használ nekik. Ezenkívül, a szóban levő elhatározás szerint, a várerődítési segély fizetése jövőre csak azon részében vonatott vissza, a melyben 1780-tól 1790-ig netán magasabban állapíttatott meg. Ámde e segély 1780 előtt már régen ki volt vetve és pedig csakis azon különbséggel, hogy az ersekek és püspökök és nagyobb javadalmakat bíró egyháziak, kik javadalmukat már 1769-ben bírták, az öt százalékos segély fizetésében éltük végéig meghagyattak, míg a többiek tíz százalékos szolgáltatásra köteleztettek. Az említett resolútióból tehát csakis azon kedvezmény következik, hogy ha javadalmát már 1769-ben

bíró valamely egyházira, az 1780—1790. évi időszakban a tíz százalékos fizetés rovatott, az általa fizetendő segély ismét az öt százalékos hányadra szállíttassék le.

Mi alaposat sem hoznak föl tehát azok, kik a káptalano-kat, monostorokat és a többi egyházi javadalmasokat, kikre alapítványi vagy collationalis levelek által a fizetési kötelezettség ki nem rovatott, a segély fizetésétől szabadoknak, menteseknek vélik. Ez oknál fogva az anonym beadvány új, legfőbb elhatározással a magyar kamarát utasítandónak tartja, hogy a kérdéses segélyt nemcsak azoktól, kik azt tényleg fizetik, hanem azoktól is, kik azt megtagadják, úgy a múltra, mint a jövőre pontosan szedesse be és pedig a múltra az eddigi föl-osztás szerint, jövőre pedig a törvényes és káptalani bizonyság jelenlétében a kamarai emberek által eszközözendő összeírásokból kiszámítandó arány szerint, mivel a mostani fölosztás igen hiányos és szilárd alap nélkül való, mint ez az egri püspök példájából világosan kitetszik, ki, bár javadalma tudvalevőleg nem kevesebbet, mint 200,000 forintot szokott jövedelmezni, várerődítési segély czímén mégis csak 449 forint 38 krajczárt fizet.

Az nem akadály, hogy az egyházi javadalmakban és jövedelmekben a kamarai birtoklás esetén kívül szokatlan volt eddig kamarai összeírásokat elrendelni, mivel jogi szabály, hogy kinek joga van a czélra, annak joggal kell bírni az eszközökre is, melyek nélkül a czél el nem érhető. A várerődítési segély kivetésének s fölosztásának joga a királyi felséget megilleti, tehát a felségtől a helyes arány kipuhatolására szükséges kamarai összeírások elrendelésének joga sem vitatható el. Önként értetik azonban, hogy ez új összeírások csak azon javadalmakban és jövedelmekben foganatosítandók, hol azok az előbocsátott módon még végre nem hajtottak és hogy az 1767 szeptember 2-iki elhatározás szerint azok, kik javadalmukat már 1769-ben bírták, az öt százalékos hányad fizetésében meghagynak.

Ha pedig valamely javadalmas a király intézkedésének engedni nem akarna s megtagadná a fizetést, vagy megakadályozná az összeírást, az az ország törvényei és statutumai ellen cselekednék; az ezek ellen cselekvőről pedig az 1507: VIII. törvényczikk akként intézkedik, hogy ha az főpap vagy más egyházi személy lenne, főpapságának vagy egyéb méltóságának

és javadalmának elvesztésében ipso facto elmarasztaltassék és a királyi Felség s az ország ellen örökre hűtlennek és számkivetettnek tartassék. Különben az egyházi segélynek akár végváraak föllállítására, föntartására és helyreállítására, akár más hadi készülétekre és jelesen az 1518 : XV. és 1553 : VIII. törvényezikk szerint katonaság tartására fordítása annyira méltányos és jogos, hogy ha az ország törvényeiben eddig erről gondoskodás nem történt volna, most kellene arról gondoskodni, midőn a catholica szent vallást, melynek föntartására és védelmére az egyházi jószágok jövedelmei mindenekelőtt fordítandók, a libertinismus, a francziák fegyveres kezével segítve, már világosan és nyíltan megtámadja. Az említett törvények kétségtelen rendelkezésein kívül tehát a föntartandó és védelmezendő szent vallás czélja természeténél fogva mutatja, hogy a főpapok s bármely egyházi javadalmasok a törvények szigorú értelme szerint úgy a várerődítési segély fizetésére, mint az egyházak, épületek, fölszerelvények föntartására s helyreállítására kötelezvék. Minthogy pedig azokról, kik a föntartást és helyreállítást elhanyagolnák, az 1723 : LXXI. akként rendelkezik, hogy azok jövedelmei zár alá vétessenek és a törvényekben meghatározott czélokra fordíttassanak: ő Felsége tetszésétől függ, a viszonyokhoz képest, elrendelni, hogy a várerődítési segélyt megtagadó, vagy az összeírást megakadályozó egyházi javadalmasok akár az 1507 : VIII. értelmében javadalmaiktól és méltóságaiktól örökre megfosztassanak, akár jövedelmeik az 1723 : LXXI. szerint zár alá vétessenek és a törvényekben kijelölt czélokra fordíttassanak.

Egyébiránt mivel a magyar királyok a Hk. I. R. 11. czíme szerint a királyság eredetétől kezdve minden egyházak egyedüli alapítói s ebből folyólag a kegyúri jogot annak egész értelmében és foglalatában mindenkor korlátlanúl gyakorolták; mivel maga, a szóban levő várerődítési segély, a meghatározandó és kivetendő hányad tekintetében, régi állandó gyakorlat szerint, mely a Hk. Előszó 10. cz. értelmében már törvényerejűvé vált, egyedül királyi resolútiók által szokott megállapíttatni, az anonym beadvány kijelenti, hogy a legfőbb kegyúri jog, az abból folyó intézkedések és szabályozások osztatlanúl a Felséget illetik és ennél fogva az 1790 április 7-én kelt királyi resolútió, mely a várerődítési segély kiszabását országgyűlési tárgyalástól függővé tenni látszik, a királyi Felség jogára sérel-

mes: «cum denique novissimis etiam Legibus per art. 23. 1791. indivisim soli Mttati Regiæ, qua supremo Ecclesiarum patrono, deferatur ut Ecclesias Dei in suis juribus conservet, et fundationes cujusvis nominis ad mentem fundatorum administrari curet; hinc universas etiam ex supremo Jure patronatus profluentes ordinationes et Regulationes indivisim soli Majestati Regiæ competere atque ideo in supracitata resolutione regia ddo 7-æ aprilis 1790. no. 4050 edita clausulam illam, per quam objectum definiendi subsidii fortificationalis ad comitiorum deliberationem reservari videtur, juribus regiæ majestatis, qua supremi omnium ecclesiarum et fundationum patroni, præjudiciosam esse, silentio præterire non possumus quia sic se res habet et sic nos omnes sentimus qui Regi atque Legi fideles sumus et manemus

Hungari».

Így végződik e fontos anonym beadvány, melyet a Felség, anonymitása ellenére, tárgyalatni rendelt.

VI.

A vegyes bizottság tárgyalásai 1803. évben.

A vegyes bizottság 1803 február 28-án tartott ülésében az ügyet szintén kettős, a törvények és a királyi resolútiók szempontjából tárgyalta. — A királyi resolúciókra vonatkozólag a főtebb már ismertetett tényállást a bizottság az ügy tárgyalásának bevezetéseül előre bocsátván, elégnnek vélte az Anonymus által idézett törvényekre szorítkozni s megjegyezni, hogy az 1498 : LVI. törvényezikkből a papságnak várerődítési terhe egyáltalán nem következik; mert e törvényezikk csak arra vonatkozik, hogy a boszniai püspök a hozzá tartozó végvárakat lássa el. Az 1507 : XXVI. törvényezikk nem létezik; ha pedig az 1504 : XXVI. törvényezikket volt szándék idézni, ez nem tartalmaz egyebet, mint hogy a kegyurak akarata ellenére a püspök által megerősített plebánosoknak a jobbágyok tizedet ne fizessenek, hanem e tized a végekre fordíttassék. Az 1514 : LIX. törvényezikk megemlékezik ugyan a végvárak fõntartására fordítandó egyházi javadalmakról, de csak azon esetre, ha valamely egyházi férfiú több, mint egy javadalmat

bírna — mely eset azonban most elő nem fordulhat — ha pedig egynek mégis több javadalom adományoztatik, ez királyi adományozás és engedély útján történik.

Ha a segély szolgáltatásával az egyháziak tartoztak volna, az egyháziaknak a várerődtitési segély fizetésére vonatkozó kötelezettsége — ha ez csakugyan fönnállt — bizonyára nem hagyatott volna figyelmen kívül akkor, midőn a koronázás előtti 1608 : XXI. törvényczikk útján a végek oltalmára szükséges eszközökről, gondoskodás czéljából, kérdés tétetett ő Felsegéhez, hogy a karokkal és rendekkel biztos módot találni és kimutatni méltóztassék, hogy az ország őrségei honnan, miképen, mi úton és módon láttathatnának el hadi szerekkel, épületekkel, erődítvényekkel és szükséges katonasággal.

A vegyes bizottság sem az 1608 : XXI. törvényczikk előtt, sem azután nem tud törvényt, mely szerint a clerus a többi honlakosoktól megkülönböztetve s külön segélylyel tartoznék járulni a végek oltalmához, melyről egyrészt — számos törvényünk tanúsága szerint — a király s a kamarai kincstár gondoskodott, melyhez másrészt a honlakosok pénzbeli segélylyel és eleséggel, vagy ingyen munkával járultak. Ez így maradt azután is, hogy ő Felsege, hivatkozással az 1608 : XXI. törvényczikkre, a végekről való gondoskodást az 1655 : X. törvényczikk szerint elvállalta, míg nem az ingyen-munka az 1729 : I. törvényczikk alapján, az abban megállapított föltételek mellett, 24,000 forinttal megváltatott, mely váltságához az egyháziak nem megkülönböztetve, hanem csak úgy járultak, mint a többi honlakosok. Egy szóval, nincs törvény, mely a végek föntartása s a fölkelés és hadviselés költségei tekintetében az egyháziakra külön terhet róna, sőt ellenkezőleg, az 1439 : XIX. és 1471 : XXIV. törvényczikkek megtiltják a nem rég behozott díjazást s rendelik, hogy azok, kik hadat viselni tartoznak, azt a régi szokás szerint tegyék.

Igaz, hogy az 1537 : XV., XVI., XVII., XVIII.; az 1538. évi XVI., az 1542 : XXVII., az 1543 : XVII., az 1545 : XVII., az 1546 : VII., XVI., az 1555 : V., az 1559 : XIV., az 1598 : XV., az 1599 : VII. törvényczikkek szerint az egyháziak részint pénzben, részint a tized tizedével, vagy a tized minden száz forintja után öt, majd két lovas tartásával rovattak meg, de e taksálás is a fölkelés és abból folyólag az ország védelmére vonatkozó kötelességhez tartozott, csak úgy, mint az ország zászlós urai-

nál, főnemesei- s nemeseinél és nem képezett valami külön segélyt, sőt azon taksálásnak még a szegényebb, a birtoktalan egyháziak, a plebánosok is alávetettek.

A magyar udvari kamarának 1720 szeptember 28-án és október 5-én kelt fölterjesztésében foglalt egyik ellenvetése az volt, hogy a papság a tized jövedelméből még béke idején is katonaaállításal, a világiaktól megkülönböztetve tartozott, mivel az 1559: XV. törvénycikk a világiakat a hadtartásnak több évre kötelezése alól fölmentette, ellenben az 1559: XIV. a papságot az 1555. (helyesebben 1557.) évi törvénycikkekben meghatározott módon csapatok tartására szorította. Ennek ellenében megjegyzi a bizottság, hogy valamint az 1555: IV. törvénycikk az állandó katonatartást a világi főuraknak s nemeseknek kötelességévé tette, azonképen már az 1559: XIV. törvénycikk meghozatala után az 1563. évben alkotott XVIII. törvénycikk szerint a világiak úgy, mint az egyháziak, tartoztak a végeken állandóan tartani katonákat, mely intézkedés az 1567: XX., 1569: XXII., 1575: X., 1593: XVI. és 1595: XXV. törvénycikkekben újrolag kimondatott. Ez természetes volt, mert ha a háború nem dült is mindig, a törökkel való harcra mégis szüntelen készen lenni és ekként — mivel akkor állandó hadsereg nem volt — katonákat béke idején is tartani kellett.

Nem tagadható végre, hogy az 1715: XVI. törvénycikk a clerus által a fölkelés és háborús viszonyok esetén kívül is a végek számára szolgáltatandó segélyről szól, ámde itt meg kell jegyezni, hogy e törvénycikk nem az életben levő egyházi javadalmasok által fizetendő évi segélyre, hanem arra vonatkozik, hogy a Lipót király által megerősített Ferdinand-diploma és a Kollonich-egyezmény szerint a javadalmas egyháziak végrendeletökben hagyatékukból egy részt a végek számára rendelni kötelesek és ez intézkedés is nem az egész clerusra, hanem csak azokra vonatkozik, kik ő Felsége adományából egyházi javadalmat élveznek.

Ezek után a bizottság a következő kérdések részletes tárgyalásába bocsátkozott:

1. A várerődítési állandó évi segély a törvények vagy a királyi resolútiók alapján úgy a múltra, mint a jövőre az ország papságától behajtassék-e, vagy mily eljárás alkalmaztassék, hogy a már Mária Terézia által nyilvánított királyi szándéknak elég tétethessék?

2. A kevésbbé javadalmazott káptalanok tagjai is (úgy-mint a rozsnyói, besztercebányai, zenggi és a váci újabb alapítású kanonokok) alávettessek-e a tíz százalékos segély fizetésének, s ennél fogva e kötelezettség az ő collationalisukba is bevétessék-e?

3. Vajon a szóban levő segély a Mária Terézia alatt eszközölt bevallásokból megállapított és 1775 január 1-től a káptalanokra kivetett összegben szedessék-e be a káptalani tagoktól arányos fölosztás szerint, vagy pedig az 1782. évi bevallások alapján határozassák-e meg a fizetendő összeg?

4. Vajon azon káptalanbeliektől, kiknek collationalisába a fizetési kötelezettség korábbi években ideiglenes módon már beigtattatott, a segély az adományozási oklevél keltétől, vagy mely időtől kezdve szedessék be?

5. Mivel az 1787. évig kiadott pápai bullák és királyi resolútiók szerint magán adományozástól függő apátok s prépostok, sőt nem javadalmas rendek klastromai is a mondott segélynek alávetettek, mi határozassák ezekre?

6. A vallás- és tanulmányi alapra nézve ez érdemben úgy a múltra, mint a jövőre nézve mily eljárás alkalmaztassék? Végre:

7. mivel a benézések, prémontréiek s cisterciták iskola-tartási kötelezettséggel visszaállítottak, tőlük azon segély-összeg hajtassék-e be, mely eddig a vallás-alap által a nevezett szervezetek javai birtoklásának ideje alatt fizettetett, vagy az, melyet eltöröltetésök előtt fizettek, vagy pedig mi más hányad vettessék ki rájuk?

A kamarai képviselő külön vélemedenye szerint ez ügyben a kamarára nézve még a következő kérdések merülnek föl:

a) Vajon a magyar clerus a törvény alapján, vagy a királyi resolútiók értelmében szoríttassék-e a tíz százalékos segély fizetésére, vagy e királyi jog «in foro quoque contradictorio» állapíttassék-e meg; a segélyt megtagadó egyháziaktól javaik elvétessenek-e, vagy zár alá tétessenek, vagy mi más mód követtessék, hogy az ez ügyben kibocsátott legfelsőbb elhatározásoknak érvény szereztessek.

A fölvetett kérdésben a kamara elismeri, hogy erre vonatkozólag nincs törvény és a fizetési kötelezettség a pápai bullákból és királyi resolútiókból folyik, de a mint a várerő-dítési segély pápai bullákkal a clerusra, határozatlan jövedelme

után ismételten kivettethetett, úgy nem szenved kétséget, hogy Mária Terézia, mint apostoli magyar király, e terhet *állandó* kötelezettség gyanánt megállapítani annyival inkább jogosítva volt, mert a magyar clerus a Hk. I. könyv 11. czíme szerint a temporaliákban a szent-széktől nem függ.

A clerus ez irányban nem is mutatott vonakodást, s mint I. Lipótnak 1701 április 9-én kelt diplomájából kitetszik, a clerus, Kollonich primás útján, mindennemű gabona: búza, rozs, árpa, zab tizedének az egész országban a clerus minden tagja által fizetendő tizedét följánlotta, és ez ajánlatot Lipót király elfogadta.

Az 1790 február 28-án kelt legfelsőbb elhatározás, mely szerint minden az 1780. évi állapotra helyeztetik vissza, a dolgon nem változtat, mert a várerődítési segély nem második József országlása, hanem már azelőtt állapítottatott és határozottatott meg.

Csakis az 1790 április 7-én kelt s főntebb már idézett legfelsőbb elhatározás van ezzel ellentétben, mely szerint egyedül azon egyházi javadalmasok kötelezvék a várerődítési segély fizetésére, kiknek collationalisába e kötelezettség beigtattatott, minélfogva az ezen legfelsőbb elhatározás értelme szerint be nem hajtható s 1802 október végéig 400,742 forint 37 krajczarra rúgó hátraléknak törlesztését indítványozza a kamara, jövőre pedig azt véli irányadóul tartandónak, mi már 1775-ben a politikai és kamarai kormányhatósággal egyetértőleg megállapítottatott.

A püspökökre s királyi adományozású más magasabb állású javadalmasokra vonatkozólag azonban alig foroghat fönn nehézség, mert kevesen lehetnek, kik javadalmaikat 1769 előtt — mely évben a fizetési kötelezettségnek a collationalisba beigtatása elrendeltetett — nyerték volna, s így akár jövedelmök zár alá vételének, akár javadalmuk elvételének szüksége is alig tehető föl.

b) Azon kérdésre, vajon kötelesek-e a káptalanok és conventek is a várerődítési segély fizetésére, a kamara igennel válaszol, mert ha a Felség, mint apostoli király, a püspököket s fölsőbb javadalmasokat arra szoríthatja, ugyanez áll a királyi alapítású káptalanok és conventekre is, de kívánatos, hogy minden káptalanbelinek collationalisába beigtattassék a káptalant terhelő várerődítési segélyből reá eső hányad. A szegényebb káptalanokra nézve azonban azt javasolja, hogy csak

öt százalékkal rovassanak meg, a szegényebb piarista, minorita s egyéb conventek pedig a fizetés terhe alól teljesen fölmentes-
senek.

c) A vallás- és tanulmányi alapnak a várerődítési segély-
lyel megterheltetésére vonatkozó kérdésre a kamara azon véle-
ményben van, hogy mivel a vallás-alaphoz több prépostság,
apátság s eltörölt szerzet jószágai tartoznak, a méltányosság-
gal alig egyeznek meg ez alapnak a fizetés alól való fölmen-
tése, a mi pedig a tanulmányi alapot illeti, ennél a fizetésre
vonatkozó kötezettség az alapító levelekben úgysis befog-
laltatik.

A mi ez alapok hátralékait illeti, azok II. Lipót 1790. évi
elhatározása szerint elengedtettek ugyan, de mivel az 1793 már-
cius 4-én kelt kancelláriai előterjesztésre legfölsőbbileg el-
határoztatott, hogy mindkét alap a várerődítési segélyt fizetni
köteles, s mivel a kancelláriának 1794 július 7-én kelt elő-
terjesztésére a nevezett alapok hátralékainak törlesztésére
nyolcz évi határidőt szabott ki, s ez idő alatt azok törlesztettek
is, ez ügyben újabb kérdés fölvetését a kamara szükségtelen-
nek tartja.

d) Végre azon kérdésre, vajon a kamarának időközi
administratiója alá nem kerülő egyházi javadalmak után a
II. József alatt foganatosított bevallások szerint, vagy egyéb-
ként vettessék-e ki a várerődítési segély, a kamara azon véle-
ményben van, hogy kulcsúl és alapúl egyelőre a II. József
alatti bevallások fogadtassanak el, kivéve a benedekieknek,
prémontréieknek s cistercieknek javadalmait, melyek e rendek
visszaállitásáig a vallás-alapba bekebelezve és így nyilvános
igazgatás alatt lévén, azok jövedelmei az udvari számvevőség
által könnyen kimutathatók.

A javadalmak évi jövedelmeinek a kamara kiküldöttje
által egy káptalanbeli s a megyei bizonyosság jelenlétében össze-
írására vonatkozólag az Anonymus részéről tett javaslat nem
ajánlható, mert újításnak tűnik föl és így subsumptiókra ad-
hatna alkalmat.

A kancellária tárgyalás alá vevén a kérdéseket, azon
véleményét fejezte ki, hogy az ország törvényeiből a papságnak
a mondott évi segély szolgáltatására vonatkozó kötelezettsége
nemcsak nem következethető, hanem inkább őt az annak fize-
tése alól való mentesség a Hk. I. R. 2., 9. cím, 1723. 6.,

I. Mátyás 1471. évi decretumának 24., Albertének 19. cikke értelmében illeti. Kötelezettség csakis a Kollonich-egyezmény és az 1715: XVI. szerint az egyezményben megjelölt főpapokat hagyatékuknak egyharmadára nézve terheli.

A mi az Anonymusnak a Hk. I. R. 9. címére alapított azon ellenvetését illeti, hogy az egyháziak javadalmaiknak nem tulajdonosai, hanem haszonélvezői, a kancellária megjegyzi, hogy ez nem határoz, mert ez hajdantól fogva tudva volt, és mégis kimondatott, hogy az egyháziak a főnemesekkel és nemesekkel egyenlő mentességi és szabadsági előjogokat bírjanak, sőt magában a Hk. I. 2. címében kijelentetik, hogy a világi, vagyis azon javak tekintetében, melyeket az egyháziak haszonélvezetre bírnak, a világiakkal egyenlő mentességeket élvezzenek.

A mi a királyi resolútiókat illeti, ezek között összeütközés van, mert a Mária Terézia által kiadott intézkedésekkel Lipótnak 1790. évi elhatározása ellentétben áll, már pedig ez az országban kihirdettetett s vissza nem vonathatik. A magyar kamara 1799-ben (7379. szám) azzal érvelt, hogy a káptalanok már 1780. év előtt fizettek a várerődítési segélyt és így magából, Lipótnak 1790 ápril 7-iki resolútiójából és ez évi január 28-án kiadott királyi leíratából — mely szerint mindek az 1780. évi állapotra helyeztettek vissza — következik, hogy ma is szoríthatók a fizetésre. Ez ellen azonban a kancellária egyrészt megjegyzi, hogy 1775. évig a káptalanok csak kisebb, bizonyos évekre szorított segélyt fizettek, midőn pedig 1775 január 1-től a tízsázalékos segély állandólag kivettetett, ez többé be nem fizettetett, hanem csak követelésileg s kivetésben állott fönn, másrészt fölemlíti, hogy Lipót elhatározásában úgy maga, a tíz százalékos segélylyel való terheltetés, mely Mária Teréziának, az 1780. évet megelőző idejére vitetik vissza, mint a segélynek II. József alatti behajtása törvénytelennek ismertetik el. A várerődítési segély fizetésére tehát a királyi resolútiók alapján az egyháziak nem szoríthatók, kivéve azokat, kiknek kötelezettségek collationalisukba beigtattatott.

Ezek szerint Anonymusnak az 1507: VIII. és az 1723. évi LXXI. t.-cz.-re alapított azon javaslata, hogy a nem fizetőktől javadalmaik elvétessenek vagy zár alá helyezettessenek, meg nem állhat, de e törvény a szóban levő esetre nem is alkalmazható, s a királyi igazságtól s kegyelemtől nagyon is

távol lenne erőszakkal követelni azt, mivel se törvény, se királyi resolútiók alapján a clerus meg nem terhelhető, s mi rajta törvény útján sem vehető meg.

Továbbá a pápai bullák s a kegyúri jog alapján sem lehet a clerusra e terhet egyszerűen csak azért kivetni, mert a pápának a canonok értelmében hatalmában áll a papságot segélyek szolgáltatására kötelezni. Egyébként is e segély csak néhány évre szorítottatott, sőt a bullában a rendkívüli szükség esetét kivéve, a clerus mentessége világosan elismertetett.

Mária Terézia azonban nem pápai jogon s nem a canonok alapján, hanem saját jogán, állandólag s nagyobb összegben vetette ki a segélyt, sőt 1769. évi resolútiójában kijelentette, hogy a pápától jóváhagyást nem is akar kérni; II. József pedig a királyi jogot, melynél fogva a várerődítési segélyt kivetette, a legfőbb kegyurasági jogra visszavezetve, arra alapította, hogy a clerus javadalmát a királytól nyeri, s a temporaliákban a pápától nem függ.

Nem tagadható, hogy a legfőbb kegyúri jog Magyarország apostoli királyait megilleti, de valamint e jog az ország törvényei szerint számíttatik a királyi jogokhoz, azonképen az ország törvényeinek megfelelőleg gyakorlandó is az és azon érvből, hogy a clerus a temporaliákban a pápától nem függ, nem más következik, mint az, hogy a temporaliák tekintetében a világi hatalomnak az ország törvényei értelmében alá van vetve.

«*Natura et indoles — így szól a bizottság, exercitiumque summi iuris Patronatus, in ipsis Regni legibus declarata, consistunt alioquin non nisi in iure beneficia ecclesiastica conferendi, seu beneficiatos nominandi et post obitum singuli bona ecclesiastica sede vacante possidendi, ecclesias et earum jura protegendí ac providendi ne bona ecclesiarum desolata reddantur utve proventus eorum convertantur in fines, in quos fundationes ecclesiarum per divos Hungariæ reges institutæ sunt.*»

A clerus hadviselési kötelezettségének, mely különben is az ország alkotmányából folyik, mindig teljesen eleget tett és eleget tesz akár a fölkelés, akár az ország által segély följajnlásának esete adja magát elő. A mi pedig azon czímet illeti, hogy javadalmát királyi adományból bírja, a fiscus már régtől fogva, a főpapok ingó és szerzeményi birtokai felől rendelkezést kívánó 1598 : XXXX. t.-cz. és a Ferdinándi diploma tanúsága szerint,

a főpapoknak csak egyházi javadalmak jövedelmeiből szerzett vagyonára nevezve támasztott igényt, a melyre vonatkozó contro-versiának azonban a Kollonich-egyezmény véget vetett. Mint-hogy tehát a clerus úgy életében, mint halála esetére a végek oltalmához hozzájárul, e két módon s a Ferdinánd-fele diploma rendelkezésén fölül teherrel meg nem rövható.

A mi a tizednek Kollonich primás által följánlott tizedét illeti, ezt a clerus a töröktől visszafoglalt részeken levő jószágainak s tizedeinek visszanyerésével mindennemű gabona után tartozott az 1701 ápril 9-én kelt diploma szerint fizetni. Ez tulajdonképen fegyverjog czímen, a háború költségeinek kárpótlásául és a megszűnt banderialis kötelezettség helyettesítésül illette volna a kincstárt. A magyar kamara már 1720 október 5-én kelt repräsentatiójában tárgyalta ez ügyet, mely repräsentatióból s az abban idézett okiratokból azonban kiderült, hogy a tized után tized fizetése iránt tett intézkedés érvényre nem jutott. Miért nem érvényesítettett e szolgáltatás, nem tudható, de következtethető, hogy vagy Kollonichnak, ki az ajánlatot az egész clerus nevében tette, — erre kellő fölhatalmazása az egész clerustól nem volt, s így a clerus, mely a Kollonich-fele conventiót is kétségbe vonta, a tized tizedéről szóló tractatushoz hozzá nem járult; vagy mivel a bérlők, a tized legnagyobb részben bérbe levén adva, abból a tizedrészt természetben kiadni nem akarták; vagy végre okúl szolgálhattott az is, hogy az 1715: VIII. által az ország védelmi rendszere megváltoztatvatván, a rendes hadseregére és ennek tartására az adó behozatott; de ezen fölül a fölkelés terhe a cleruson megmaradt és így azon indok, hogy a tized tizede a papság részéről a banderiumok terhe helyett ajánltatott meg, helyesnek nem találtatott.

Az sem mutatkozott elfogadható érvnek, hogy a tized tizede a háború költségeinek megterítéseül ajánltatott meg, mert az egyházi javadalmak s tizedek nem mind a töröktől visszafoglalt vidéken voltak, s különben is az egyházak a töröktől visszafoglalt jószágaik birtokába visszahelyezésre nézve a magános tulajdonosokkal egy kategoriába nem vonhatók. Bármilyen volt is egyébiránt az ok, bizonyos, hogy tized tizede nem fizettetett s így ez alapon a várerődítési 10 százalékos évi segély nem követelhető.

Mint a bizottság megjegyezte, a segély fizetésének köve-

telése tekintetében nehézség, csakis a káptalanokra forgott fönn, mert az érsekek, püspökök, apátok, prépostok kinevezési okíratába — az 1790. évi Lipót-resolutio kiadása után kinevezett néhány javadalmas kivételével — a fizetési kötelezettség beigtattatott; hogy tehát az ország törvényeinek és az említett királyi elhatározásnak épségben tartása mellett, a segély fizetése mégis követeltethessék, a kancellária és az általános udvari kamara részéről egyetértőleg azon javaslat tétetett, hogy nemcsak az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, hanem a kanonokok és káptalanbeliek collationalisaiba is vétessék föl a várerődítési járulék fizetésére vonatkozó kötelezettség, mint ez az 1780. évben kiadott legfelsőbb elhatározás óta meg is kezdetett és azon föltétel igtattatott a collationalisokba, hogy ha ő Felsége a várerődítési segély fizetésének kötelezettségét a káptalanbeliek kinevezési okírataiba is beigtatandónak határozná, e kötelezettség és föltétel az időközben kiadott collationalisokba is fölvettnek tekintessék.

Ha tehát jövőre e kötelezettség a collationalisokba bevétetik, akkor annak alapján a várerődítési segély a nem-fizetőkön a jog útján is megvétethetik, a nélkül, hogy az 1790-ben kiadott legfelsőbb elhatározáson csorba ejtetnék.

A kevésbbé javadalmazott káptalanbeliek megadóztatására nézve az udvari kancellária figyelembe véve, hogy már Mária Terézia a püspökök között is különbséget tett, és a csanádi püspököt, hacsak jövedelmei a 12,000 frtot meg nem haladnák, a várerődítési segély alól fölmentette (1317/1777), a kanonokok közt is különbséget tétetni, s azokat, kiknek jövedelmeik az 1500 frtot meg nem haladják, e teher alól fölmentetni javasolta.

Ezzel ellentétben a kamara az 1500 frt jövedelemmel nem bíró kanonokokat öt százalékkal vélte megrovandóknak.

A harmadik kérdésre, a segélynek mely bevallások alapján beszédésére nézve a bizottság megjegyzi, hogy az 1769. évi 594. számú legfelsőbb elhatározás utasította a kancelláriát, hogy a 10 százalékos segély összegének biztos megállapíthatása végett a kamarával egyetértőleg oly normativumot állapítson meg, mely szerint legbiztosabban s állandóan lehessen meghatározni a várerődítések és a lelkészi pénztár céljaira fizetendő segély összegét. E legfelsőbb elhatározás alapján a kivetés már 1775 január 1-jére a káptalanokra vonatkozólag

eszközöltetvén, annak állandóan meg kellene maradnia, ámde mivel a kamara a kivetés kulcsául az 1782. évi bevallásokat javasolta alapúl vétetni, a kérdés eldöntésének legfelsőbb elhatározás alá bocsátását szükségesnek látta a bizottság azon megjegyzéssel, hogy a káptalanok javainak s jövedelmeinek az Anonymus által javasolt új összeírása mellőzendő lenne.

A segély beszédésének időpontjára azt javasolta a bizottság, hogy a várerődítési segély egyenlőség kedvéért valamenynyi káptalanbelitől 1803 január 1-től szedessék.

A magán-adományozású javadalmasok megadóztatása tekintetében odanyilatkozott a bizottság, hogy mivel a magán-adományozástól függő apátságok s prépostságokra vonatkozó collationalisok a magán-kegyuraktól, nem pedig a Felségtől adatnak ki, ily prépostok és apátok kinevezési okíratába a fizetési kötelezettség nem is igtattathatik be; a mi pedig a nem javadalmas szerzeteseket illeti, ezeknél collationalisoknak helye nincs, és így egyrészt, mert királyi javadalommal ellátva nincsenek, másrészt, mert annyira szegények, hogy inkább ők magok lennének segélyben részesítendők, a várerődítési segéllyel megrovatásukat a bizottság teljesen mellőzendőnek vélte.

A tanulmányi alapra nézve a bizottság megjegyzi, hogy itt kérdésnek helye nincs, mivel az ezen alap részére kiadott adománylevélben világosan befoglaltatik, hogy a helytartótanács által kiszámítandó 10 százalékos segélyt, a mennyiben ez alól már mentes vagy mentesítendő nem lenne, fizetni tartozik.

A vallás-alap tekintetében a kancellária fölemlítette, hogy ez alap oly javakkal is bír, melyek az eltörölt szerzetes-rendek által királyi adományozáson kívül szerezettek; e javakra nézve tehát a fizetéstől a vallás-alap, úgy mint a magán-kegyurasági apátságok és prépostságok, föl lenne mentendő.

E véleményhez azonban a kamara nem járult, mert a magán-adományozású apátok és prépostok csak azért mentesek, mert collationalisukba a kötelezettség be nem igtatható, s mert az eltörölt szerzetes-rendek vagyonának királyi intézkedés által a vallás-alapba olvasztásával az ily javak, mint gróf Koháry Ferencz, a kamara alelnöke megjegyezte, a királyi adományozásból származókkal egy tekintet alá esnek, s különben sem véli a kamara helyesnek, hogy a vallás-alap javainak honnan származása kutattassék.

A kancellária azonban erre szükségesnek látja, azon ellenvetést tenni, hogy a vallás-alap II. József alatt létesített, midőn a magán-adományozású egyháziak is kényszerítettek segélyt fizetni, s így nem csodálható, hogy a segély a vallás-alapra is a javak különbsége nélkül kivettetett. A magán-adományozású apátok s prépostok egyébiránt nem azért mentesítendőek a szóban levő teher alól, mert a kötelezettség a collationalisba nem igtatható, hanem azért, mert nem királyi, hanem magán-adományból nyervén javadalmukat, megterheletésöknek semmi alapja sincs; különben is a magán kinevezéstől függő apátok és prépostokról, valamint szerzetes-rendekről sem a Ferdinándi diplomában, melyből a várerődítési segély eredetét veszi, sem az 1715: XVI. t.-czikkben nincs szó és így mindenesetre indokolt, hogy a vallás-alap, a mennyiben a szerzeteseknek ez alapra jutott javai között olyanok vannak, melyek magánosok alapítványaiból s végrendeleteiből veszik eredetöket, a várerődítési segély terhe alól annyival inkább fölmentessék, mert e javak az eltörlött szerzetes-rendek leltárai alapján nehézség nélkül kimutathatók.

Az iránt, hogy a benézések, prémontréiek és cisterciták szerzetes-rendei a várerődítési segélyhez tartoznak-e és mennyivel hozzájárulni, a bizottság fölemlítette, hogy az 1802-ben kiadott legfelsőbb elhatározás (2272—1802) szerint ez ügyben a jog és méltányosság szerint, akkor fog a legfelsőbb határozat kiadatni, midőn a kancellária a clerus által fizetendő várerődítési segély ügyében javaslatát már bemutatta, minélfogva a bizottság elégnék vélte ez irányban a legfelsőbb resolutio kibocsátását kérni.

o—t.

A HÁROMSZÖGŰ KALAP.

Beszély.

Harmadik és utolsó közlemény. *)

XXV.

GARDUÑA CSILLAGA.

Előzzük meg őket, minthogy úgyis szabadságunkban áll gyorsabban járni, mint bárki fiának.

Garduña e közben már visszatért a malomba, minthogy hasztalan kereste-kutatta Seña Frasquitát a város összes utczáin.

A ravasz alguacil útközben betekintett a corregidori lakba is, hol a legnagyobb csendet s nyugalmat tapasztalta. A kapuk nyitva álltak akár csak fényes nappal, mint ez már szokás volt, valahányszor künt az utcán végezte magasztos tisztét a hatóság képviselője. A lépcsőház kölapjain s az előszobában ott aludtak a többi alguacilok s törvényszolgák, tétlen pihenés közt várva urukra. A mint azonban észrevették Garduña érkezését, ketten-hárman nyújtózkodni kezdtek s kérdezték tőle, ki seniorjok s közvetlen főnökük volt:

— Jön-e már az úr?

— Esze ágában sincs . . . Csak maradatok vesztég . . . Azért jöttem, hogy megtudjam, nem történt-e valami azóta idehaza?

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 186. és 187. füzetében.

— Semmi sem történt.

— És a nagyságos asszony?

— Fönt alszik a szobájában.

— Nem jött be a kapun az imént valami asszonyszemély?

— Ide senki sem tette be a lábát egész este óta . . .

— Nahát ne is ereszszetek be senkit, akárki legyen s akármit mondjon is. Sőt ellenkezőleg! Még ha maga az arkan-gyal*) jönne ide, hogy az úr vagy az úrnő után kérdezősköd-jék, még azt is csak csípjétek nyakon s vigyétek a dutyiba.

— Úgy látszik, ma este ritka madárra vadásztok — jegyezte meg egy esbirro.

— Drága vad lehet az! — tette hozzá a másik.

— A lehető legdrágább — válaszolt Garduña ünnepé-lyesen. — Képzeltetitek, mennyire kényes a dolog, ha maga a corregidor úr s én vagyunk a hajtók személyesen . . . Nahát, ficzkók, Isten áldjon, nyitva tartsátok a szemetek!

— Isten hírével, Señor Bastian — felelték mindannyian, búcsút intve Garduñának.

— Csillagom kezd homályosulni — mormogá az utóbbi, a minta corregidori lakból távozott. — Már még az asszonyok is rászednek! A molnárné a faluba ment férjét fölkeresni, s nem jött a városba . . . Szerencsétlen Garduña, hova lett a szaglászó képességed!

S így elmélkedve, a malomnak vette útját.

Az alguacilnak valóban volt oka sajnálni régi szaglászó képességét, minthogy nem vette szelét annak az embernek, ki e perczben ott húzta meg magát egy fűzfa mögött, nem messzi a szakadéktól, s ki ezt dűnnyögte kabátjának ujjába vagyis inkább skarlátpiros köpenyébe:

— Ügyelj, szép öcsém! Ott jön Garduña barátunk . . . Nem szabad meglátnia.

Ez ember Lucas bátya volt, a corregidor ruhájába öltözve; úgy haladt a város felé, közbe-közbe ördögi mondókáját ismé-telgetve:

— A corregidorné is szép asszony ám!

Garduña átment a nélkül, hogy meglátta volna, s az álcorregidor elhagyta rejtekhelyét s bement a városba . . .

*) Eredetiben: lucero del alba = a hajnali csillag.

Kevéssel aztán az alguacil is megérkezett a malomba, mint már jeleztük.

XXVI.

A VISSZAHATÁS.

A corregidor ott feküdt még mindig az ágyban, úgy s a hogyan Lucas bátya látta volt őt a kulcslyukon keresztül.

— De jól megizzadtam, Garduña! Nagy betegségtől mentett ez meg! — kiáltott föl, mihelyt az alguacil a szobába lépett. — És Seña Frasquita? Találkoztál vele? Itt van veled? Beszért a feleségemmel?

— Señor — felelt az alguacil siralmas hangon — a molnárné úgy rászédett engem, mint a legutolsó ostobát! Nem a városba ment, hanem a faluba . . . Az urát kereste föl . . . Bocsássa meg nagyságod, hogy ilyen ostoba tudtam lenni!

— Annál jobb, annál jobb — szólt a madridi uraság gonoszságtól villogó szemekkel. Akkor hát minden rendben van, semmi baj többé! Még virradat előtt az Inquisitio börtönébe fognak sétálni, egymáshoz lánczolt karokkal, ott aztán Lucas bátya szépen elrothad a maga Seña Frasquitájával, mielőtt még valakinek elmesélhetnék, a mi ma éjjel történt . . .

— Hozd ide ruhámat, Garduña, azóta már megszáradt. . . Hozd hamar s öltöztess föl. Most már nincs többé semmiféle imádó, most már a corregidor fog vele szemben állni! . . .

Garduña lement a konyhába, hogy fölhozza a ruhát . . .

XXVII.

A KIRÁLY NEVÉBEN!

Ezalatt Seña Frasquita, Señor Juan Lopez és Toñuelo a malom felé közeledtek s néhány percz múlva meg is érkeztek oda.

— Én lépek be legelőször — szólt a jeles falusi bíró. — Én volnék itt a hatóság, mi? . . . Toñuelo, te velem jössz . . .

kegyelmed pedig, Señá Frasquita, itt vár künt a kapunál, a míg nem hívom.

S ezzel befelé indult Señor Juan Lopez a szőlőlugas alatt, hol a holdfénynél egy meglehetősen púpos alakot pillantott meg, úgy öltözve, mint a hogy a molnár szokott, szürke posztómellényben és nadrágban, fekete övvel, kék harisnyával, murciai bársony sapkával s vállra vetett köpenynyel.

— Ő az — kiáltott a bíró. — A király nevében! . . . Add meg magad, Lucas bátya!

A sapkás ember befelé igyekezett a malomba.

— Add meg magad — ordította Toñuelo is s rája vetette magát. Megragadta a nyaka csigolyáján, féltérdével jól hátba rúgta úgy hogy azonnal fölfordult.

Hanem abban a perczen Toñuelóra is valami vadállat-féle vetette magát, megragadta őt a derekánál fogva, végig hurcolta a terrász kövezetén s jobbról-balról pofozni kezdte.

Señá Frasquita volt, ki ezt kiáltozta:

— Ebatta gazembere! . . . Békét hagysz az én Lucasomnak!

De a másik perczen egy újabb egyén jelent meg szamarat vezetve kötőféken, ki aztán elszántan a nő s az alguacil közé vetette magát s minden áron meg iparkodott menteni az utóbbit . . .

Garduña volt, ki a falu alguacilját Don Eugenio de Zuñigának vélte s mind azt mondogatta a molnárnénak:

— Señora ne bántsa az uramat! ne bántsa az uramat! S föllökte az asszonyt, hogy ez háttal ráesett a bíróra.

Señá Frasquita két tűz közt látván magát, olyan ütést mért Garduñának gyomra közepére, hogy az, a milyen hosszú volt, úgy elnyúlt a földön, hasra esve!

S Garduñával immár négy ember hentergett a földön.

Señor Juan Lopez azt iparkodott megakadályozni, hogy a kit Lucas bátyának vélt, föl ne tápáskodhassék s jó erősen rányomva tartotta lábát a vékonyán.

— Garduña! segítség! A király nevében! Én vagyok a corregidor! — kiáltott föl végül Don Eugenio, mikor látta, hogy a bíró a szó szoros értelmében agyon nyomja őt bikabőrből készült cipőjével.

— A corregidor! . . . Csakugyan! . . . — szólt Señor Juan Lopez elrémülve.

— A corregidor! — ismétlék mindannyian.

— Mindannyiatokat börtönbe vettetek! — kiáltott Don Eugenio de Zuñiga. — Mindannyiatokat fölköttetek!

— De Señor — szólt Juan Lopez, térdre bocsátkozva. — Bocsássa meg nagyságod, hogy bántalmaztam! Miként ismerhettem volna nagyságodra ebben a parasztruhában?

— Te barbár, te! — válaszolt a corregidor . . . — Hát valamit csak magamra kellett vennem! Nem tudod, hogy az én ruhámat ellopták? Egy egész rablóbandát hozott ide Lucas a nyakamra . . .

— Hazugság! — rikoltott a navarrai asszony.

— Hallgasson meg engem, Señã Frasquita — szólt hozzá Garduña s félre hívta őt. A corregidor úr ő nagyságának s az egész társaságnak engedelmével! . . . Ha kegyelmed nem hozza rendbe a dolgot, valamennyien akasztófára kerülünk s legelőszőr Lucas bátya!

— De hát mi a baj? — kérde Señã Frasquita.

— Az a baj, hogy Lucas bátya e perczben bent van a városban, corregidornak öltözve . . . s Isten a megmondhatója, vajon nem sikerült-e neki ebben az álöltözetben egyenesen a corregidorné hálószobájába jutni be . . .

S az alguacil pár szóval elmondta a történeteket, a mint azokat mi már ismerjük.

— Jézus! — kiáltott a molnárné. — Tehát azt hiszi az uram, hogy én meg vagyok gyalázva! Tehát a városba ment, hogy boszút álljon! Menjünk, menjünk a városba, hadd igazoltok engem Lucasom előtt!

— Menjünk a városba s gátoljuk meg, hogy az az ember a feleségemmel beszéljen s mind azt a sok ostobaságot elfecsegye neki, a mit maga gondolt ki a számár fejével — szólt a corregidor s az egyik számárhoz ment. — Bíró úr, adja ide a fél-lábát, hadd hágjak föl.

— Menjünk, menjünk a városba — tette hozzá Garduña is. — S adja Isten, corregidor úr, hogy Lucas bátya beérte legyen azzal, hogy a nagyságod ruhájának segélyével csak beszéljen a nagyságos asszonynyal.

— Mit mondasz, szerencsétlen! — tört ki Eugenio de Zuñiga. — Te képesnek hiszed azt a parasztot arra, hogy . . .

— Mindenre! — felelt Señã Frasquita.

XXVIII.

AVE MARIA PURISSIMA! LAS DOCE Y MEDIA Y SERENO! *)

Így kiáltozott a város utczáin az, kinek erre hivatalos joga volt, midőn a molnárné s a corregidor, mindenik a malom egy-egy szamarának hátán, Señor Juan Lopez pedig a sajátjáén, a két alguacil meg önön lábán megérkeztek a corregidori lak kapujához.

A kapu be volt zárva.

Mintha csak minden összeesküdött volna az nap, úgy a hatósági személyek, mint ezek alantasai ellen.

— Baj! — gondolta Garduña.

S a kopogtatóval kettőt-hármat dörömbölt.

Hosszú idő telt el a nélkül, hogy ajtót nyitottak vagy egyáltalán valami feleletet adtak volna onnan belőlről.

Seña Frasquita sáppadtabb volt, mint a fehér viasz.

A corregidor mindkét kezéről lerágta már a tíz körmét.

Senki sem szólt egy kukkot sem.

Bum . . . Bum . . . Bumm! Hangzott egyre-másra a sok ütés a corregidori lak kapuján, mit fölváltva mért rá a két alguacil és Señor Juan Lopez . . . De hiába! Sehonnan semmi válasz! . . . Nem nyitottak! Még a légy sem mocczant.

Csak a szökőkút vizének tiszta csobogása hallszott ki a kerti udvarról, a *patióról*.

Így telt el egyik percz a másik után, oly hosszúak, mint az öröklét. Végre körülbelül egy óra tájban kinyílt egy ablak a második emeleten s egy női hang szólt ki rajta:

— Ki van ott?

— A szoptatós dajka hangja! . . . — dörömböge Garduña.

— Én! — felelt Don Eugenio de Zuñiga. — Nyissátok ki a kaput!

Egy pillanatra ismét néma csend állt be.

— Ki az az én? — kérde aztán a dajka.

— De hát nem hallod a hangomat? Én vagyok, az úr! . . .

A corregidor vagyok! . . .

*) Üdvözlégy szeplőtlen szűz! Fél egyre és derült az ég!

Megint szünet következett.

— Álljon odább kegyelmed Isten hírével — felelt a jámbor asszony. — Az én uram már egy órával ezelőtt hazajött s mindjárt le is feküdt . . . Jó lesz, ha kegyelmetek is hazamennek, lefeküsznek s kialudják azt a bort, mi — úgy látszik — nagyon a fejökbe szállt.

S azzal az ablak hangosan becsapódott.

Seña Frasquita mindkét kezével befödte arcát.

— Dajka! — dörgött a corregidor, magából kikelten. — Nem hallja maga, hogy azt mondom, nyissák ki a kaput? Nem hallja maga, ki vagyok? Maga is akasztófára akar kerülni?

Az ablak ismét kinyílt.

— Ejnye ez már furcsa! — mondta a dada. — Kicsoda kegyelmed, hogy ilyen lármát csap itt?

— Én vagyok a corregidor!

— Keressen más bolondot! Nem megmondtam az imént, hogy a corregidor úr még éjfél előtt hazajött? . . . Saját szememmel láttam, mikor a nagyságos asszony lakosztályába ment s bezárkózott. Tréfát akar kegyelmed üzni belőlem? Nahát várjon kegyelmed, mindjárt meglátja, a mit még nem látott!

Azzal csak hirtelen kinyílt a kapu s egy rakás cseléd és törvényszolga, mindenik jókora husággal kezében, kirohant a ház előtt állókra, mérgesen kiabálva:

— Lássuk hát? Hol van hát az, ki a corregidor akar lenni? Melyik az a bolondos ficzkó? Hol az a részeg pimasz?

S mintha egy egész sereg ördög szállt volna sikra verekedni a sötétben. Nem lehetett szóhoz jutni. S bizony se a corregidor, se Garduña, miként Señor Juan Lopez s Toñuelo nem maradt ép bőrrel.

Immár ez a második adag ütleget volt, mi Don Eugeniónak ma éjjeli kalandból eddigelé kijutott; nem is számítva azt a fürdőt, melyet a malomároknak vett volt.

Seña Frasquita pedig, a mint ott állt e zűrzavaron kívül, sírva fakadt: életében először történt vele, hogy sírt . . .

— Lucas! Lucas! — szólt. — S te képes voltál kétkedni bennem! S te képes voltál más asszonyt ölelni! . . . A mi bajunknak nincs többé orvossága!

XXIX.

POST NUBILA . . . DIANA.

— Miféle botrányos zaj ez? — szólalt meg végre egy nyugodt, fönséges és bájos zengésű hang a lármázó csapat fölött.

Valamennyien föltekintettek s egy feketébe öltözött nőt pillantottak meg, ki az épület főerkélyén jelent meg.

— A nagyságos asszony! — szóltak az inasok s abba-hagyták az ütlegetést.

— A feleségem! — dadogá Don Eugenio.

— Hadd jöjjenek be azok a parasztok! . . . A corregidor úr azt izeni, hogy megengedi . . . — tette hozzá a corregidorné.

A szolgák útát nyitottak. Don Zuñiga belépett a kapun s fölfelé haladtak a lépcsőn.

Soha elítélt ily bizonytalan léptekkel s ily kikelt ábrázattal nem ment a vesztőhelyre, mint a hogyan most a corregidor haladt föl saját házának lépcsőjén . . . Mindazonáltal bizonyos nemes önzés kezdett rajta erőt venni, melynek következtében az a gondolat, hogy férji becsületét gyalázat érte, mindazon bajok fölé kerekedett, melyeket saját maga zúdított fejére s melyek annyira sújtolák; valamint e gondolat hatása alatt feledni kezdé helyzetének mindazon visszásságait is, melyek őt oly nevetségessé tették . . .

— Végre is mindenekelőtt a Zuñiga és a Ponce de Leon család nevét viselem . . . tünődék. Jaj annak, ki erről megfeledkezett! Jaj e nőnek, ha beszennyezte nevemet!

XXX.

EGY ELŐKELŐ HÖLGY.

A corregidorné a palota nagy termében fogadta férjét s ennek falusi kíséretét.

Egyes egyedül volt s a mint ott állt, mereven rászegezte szemét az ajtóra.

Igen előkelő születésű hölgy volt; még mindig elég fiatal, nyugodt és komoly szépség, kit méltóbban ábrázolhatott volna

keresztyén festő ecsete, mint pogány szobrász vésője. Öltözékén mindazon nemesség és komolyság előmlött, mi a kor ízlésével csak összefért. Öltözéke rövid, szűk aljból állt, magas és bő ujjakkal, fekete bombassinból, világosszínű, majdnem sárgás csipkekendő fődte gyönyörű vállait, alabastrom karjainak legnagyobb részét hosszú keztyű borította fekete tüllből. Egy rengeteg legyezővel legyezte magát, mely a Filippi-szigetokről került, másik kezével pedig csipkekendőt tartott, melynek négy csücske oly szabályos symmetriával függött le, minőt csak még magatartásában s legesekélyebb mozdulataiban lehetett találni.

Volt e szép hölgyben valami királynői s még inkább valami, a mi apácza-fejedelemnőre emlékeztetett; s valóban mindenkiben tiszteletet és félelmet keltett, a ki csak ránézett. Különben is az az előkelőség, a hogyan ily órában öltözve volt, magatartásának komolysága s a termet világító számos gyeritya, a mellett tanúskodtak, hogy a corregidorné e jelenetnek bizonyos színpadias ünnepélyességet, szertartásos színezetet igyekezett adni, a miből még nyilvánvalóbb legyen férje kalandjának silány és aljas jellege.

Említsük meg végül, hogy ez úrhölgynek ez volt neve: Doña Mercedes Carrillo de Albornos y Espinosa de los Monteros, s hogy a városnak volt lyánya, unokája, dedunokája, ükunokája, sőt egészen huszadik ízig unokája, a mennyiben ugyanis a városnak egykori dicső hódítóitól származott. Családja világi hiúságból ráerőszakolta, hogy férjhez menjen az öreg s vagyonos corregidorhoz: s ő, noha máskülönben apácza lett volna, minthogy természetes hajlama a zárdához vont, beleegyezett e fájdalmas áldozatba.

Ez időszerint már két csemetéje volt a merész madriditől, sőt a hír azt is rebesgette, hogy ezúttal immár harmadízben készül házokhoz látogatni a gólya . . .

S ezzel visszatérhetünk elbeszélésünk folytatásához.

XXXI.

A MEGTORLÁS.

— Mercedes! — kiáltott föl a corregidor, a mint neje előtt megjelent. — Azonnal tudni akarom . . .

— Ej, ej, Lucas bátya, hát kegyelmed itten? — szakítá félbe a corregidorné. — Talán valami baj történt a malomban?

— Señora! Semmi kedvem most tréfálni! — viszonzá fölböszülve a corregidor. Mielőtt a magam részéről magyarázatokba bocsátkoznám, tudni akarom, mi történt házam becsületével . . .

— Tartozik is az rám! Talán bizony az én őrizetemre bízta kegyelmed?

— Igen, Señora, az önére, — felelte Don Eugenio. — Minden nőnek kötelessége örködni férje becsülete fölött.

— Hát akkor édes Lucas bátya, kérdezze a maga feleségétől . . . Épen itt van s hallotta, miről beszéltünk.

Seña Frasquita, ki ott maradt a terem ajtajában, úgy fölördített, mint egy oroszlán.

— Csak jöjjön errébb, Señora s foglaljon helyet . . . — szólt a corregidorné, méltóságos fölénnyel fordulva a molnárnéhez. Maga pedig a dívánhoz lépett.

A fenkölt szívű navarrai asszony csakhamar fölfogta e méltatlanul megsértett s talán kétszeresen is meggyalázott hitvesnek magaviseletét a maga egész nagyszerűségében. Így aztán maga is e nőhöz méltó lelki magasságra emelkedett föl, erőt vett ösztönszerű indulatain s tisztességes csendben maradt. Az természetes, hogy Seña Frasquita a maga ártatlanságának s erejének tudatában épenséggel nem sietett magát védeni. De hejh annál jobban sietett mást vádolni, csakhogy ez a más bizonyára nem a corregidorné lett volna. Az, a kivel ő tulajdonkép le óhajtott számolni, az Lucas bátya volt . . . s Lucas bátya nem volt jelen.

— Seña Frasquita — szólt a nemes hölgy, látva, hogy nem mozdul helyéből a molnárné — már mondtam, hogy bejöhetsz kegyelmed s leülhet.

Ez a második fölszólítás már jóval nyájasabb és érzelmeesebb hangon történt, mint az előbbi . . . Azt lehetett volna mondani, hogy a corregidorné, a mint e nyugodt magatartású s férfiasan szép nőre szegezte tekintetét, szintén azonnal ösztönszerűleg megérezte, hogy nem valami alacsony s aljas lénnyel van dolga, hanem olyannal, ki talán ép oly szerencsétlen, mint ő maga . . . Igen, szerencsétlen, még pedig csakis azért, mert alkalmá akadt a corregidorral megismerkednie.

A két nő tehát, kik kétszeresen vetélytársaknak tarthat-

ták egymást, békétől s rokonszenvtől áradó tekintetet váltottak egymással, s nagy meglepetéssel tapasztalták, hogy lelkeik oly gyönyörűséget találnak egymásban, mint két testvér, kik most ismerték föl egymást.

Épen így pillantják meg s üdvözlik egymást a távolból a magas hegycsúcsok szűz hórétégei.

Ez édes érzésektől túláradt szívvel méltóságosan lépett be a molnárné a terembe s leült egy széknek a legszélére.

Mikor a malomba visszatért volt, akkor abban a hiszemben, hogy igen fontos egyéniségeknél kell majd a városban pártfogásért kopogtatnia, kisse kiöltözött s fölvelt magára egy fekete flanell mantillát, mely dúsan volt rojtozva bársonnyal s fölségesen illett neki. Egészen úrnőnek látszott benne.

A mi a corregidort illeti, az van mondva róla, hogy az egész jelenet alatt mélységesen hallgatott. Mikor hallotta, mint ordít föl Seña Frasquita, s mikor látta, mint jelenik meg ő is a színen, ez bizonyára csak még inkább zavarba ejthette őt. Ettől az asszonytól határozottan jobban félt már, mint akár a saját feleségétől.

— Nahát rajta, Lucas bátya . . . — folytatá Doña Mercedes, férjéhez fordulva. — Itt van, itt a kegyelmed Seña Frasquitája . . . Ismételje neki azt a kérdést! Tudakozza tőle, miként áll a dolog a kegyelmed becsületével!

— Mercedes! A Jézus szent sebeire kérlek! — ordított a corregidor. — Te nem tudod, mire vagyok képes! Ismételve kérlek, vess véget a tréfának s mondd el, mi minden történt itt távollétem alatt. Hol van az az ember? . . .

— Kicsoda? . . . A férjem az imént készült fölkelni s mindjárt itt is lesz.

— Fölkelni! — üvöltötte Don Eugenio.

— Hát ezen csodálkozik kegyelmed? Ugyan hát mit akarna, hol legyen egy tisztességes ember ilyen időben, ha nem a maga házában, a maga ágyában, saját törvényes hitestársa mellett fekvé, a mint azt Isten parancsolja?

— Merceditas lelkem! Vigyázz a szavaidra . . . gondold meg, hogy mások is hallanak bennünket. Gondold meg, hogy én vagyok a corregidor! . . .

— Ne kiabáljon így reám, Lucas bátya, vagy mindjárt ide hívatom az alguacilokat s tömlöczbe vitetem! — felelt a corregidorné, fölemelkedve helyéről.

— Engem tömlöczbe? Engem? A város corregidorát?

— A város corregidora, az igazságszolgáltatás képviselője, a király meghatalmazottja — viszonzá a corregidorné oly szigorral s erélylyel, hogy az álmolnárnak torkán akadt a szó — a kellő időben hazajött, hogy kipihenje hivatalának nemes fáradalmait s másnap újra folytathassa, örködve a polgárok élete s becsülete fölött, megvédve a családi tűzhely szentélyét s a nők erkölcsét, megakadályozva ezzel azt, hogy bárki corregidornak vagy akármi másképen öltözve behatolhasson másnak házába, belopózhasson más feleségének hálószobájába, megakadályozva, hogy a gyanútlan pihenő erényt meglepjék s szűzies álmával visszaéljenek . . .

— Merceditas lelkem, miket beszélsz! — sipogta a corregidor ajkával s ínyével . . . Te, ha csakugyan az történt az én házamban, akkor nem mondhatok egyebet, mint hogy te egy nyomorúlt, hitszegő, elvetemült személy vagy!

— Kivel beszél ez ember? — fakadt ki a corregidorné megvető haraggal s végig jártatta tekintetét az összes jelenlevőkön. — Ki ez az örvöngő? . . . Ki ez a részeg? Nem hihettem, hogy ez volna az a becsületes molnár, minőnek Lucas bátyát ismerjük, habár az ő parasztruháját öltötte is magára. Señor Juan Lopez, higye el nekem — folytatá a roppantúl meghökkent bíróhoz fordulva, az én férjem, a város corregidora, immár két órája hazaérkezett a maga háromszögű kalapjával, skarlátpiros köpenyével, díszkardjával s hivatalos pálcájával . . . A cselédek s alguacilok, kik itt hallják szavamat, mind fölugrottak s köszöntötték, a mint belépett a kapun, följöött a lépcsőn s áthaladt az elfogadó termen. Arra aztán minden kaput s ajtót bezártak s e percztől kezdve senki be nem tette ide lábát az én födelem alá, míg kegyelmetek nem jöttek. Úgy történt-e? Feleljetek magatok!

— Igaz! Úgy történt, bizony! — felelték a dajka, a törvényszolgák s az inasok, kik mindannyian a terem ajtajában álltak csoportosúlva s tanúi voltak e különös jelenetnek.

— Kitakarodjék innen mindenki! — ordított Don Eugenio dühtől tájékozva. — Garduña! Garduña! Jer, fogd el ezeket a pimaszokat, kik így mernek ellenem véteni! Börtönbe mindannyiát! Akasztófára velök mind!

Garduña azonban sehol sem volt látható.

— Egyébiránt, Señor — folytatá Doña Mercedes, hangot

változtatva s elvégre pillantásra méltatva férjet és elvégre, mint ilyenmel bánva, attól féltében, nehogy a trefának tovább folytatása helyrehozhatatlan bajt okozzon . . . Tegyük föl, hogy valóban ön az én férjem . . . Tegyük föl, hogy valóban ön Don Eugenio de Zuñiga y Ponce de León . . .

— Az is vagyok !

— Tegyük föl, egyébiránt, hogy csakugyan némi bűnbe ejtett az, hogy önnek néztem azt az embert, ki corregidornak öltözve hatolt be hálósobámba . . .

— Hah a gazok ! — ordítá az öreg s kardot akart rántani, de a kardnak csakis a helyét találta ott, illetve a murciai molnár övét.

A navarrai asszony pedig mantillájának egyik szárnyával fődte el arczát, hogy elrejtse féltékenységeinek föllángoló tűzét.

— Tegyük föl mindent, a mi önnek csak tetszik — folytatá Doña Mercedes, megfeythetetlen nyugalommal s közömbösséggel . . . — Azonban feleljen nekem tisztelt uram a következőkre. Volna-e joga ellenem panaszkodnia? Képes volna-e ellenem hivatalos vádlóként lépni föl? Képes volna engemet, mint bírám elítélni? Talán bizony a szent beszédről jön most uraságod? Talán bizony gyónni járt oda? Vagy talán szent misét hallgatott? Ugyan, ugyan honnan jöhet haza uraságod ebben az öltözetben? Honnan jöhet uraságod ennek a Señóranak társaságában? Vajon hol töltötte el ma a félejtszakát?

— Bocsánatot ! — kiáltott föl Seña Frasquita, úgy föl-ugorva ültéből, mint ha valami rúgó pattantotta volna föl s merészen odalépett a corregidorné s ennek férje közé.

Az utóbbi, ki már éppen felelni akart, csak ott maradt tátott szájjal, mikor látta, mint veti magát a tűzbe a navarrai asszony.

Doña Mercedes azonban megelőzte Frasquitát s mielőtt ez beszélhetett volna, így szólt hozzá :

— Ne fárasztja magát Señora azzal, hogy fölvilágosítást akarjon nekem adni. Én nem kérek kegyelmedtől effélet . . . Itt jön az, ki igaz joggal követelheti kegyelmedtől . . . Ő vele tisztázza a dolgát !

E perczen kinyílt egy kabinet ajtaja s megjelent rajta át Lucas bátya corregidornak öltözve tetőtől-talpig, bottal, keztyűvel s díszkarddal, mintha csak a városház tanácstermébe lépne most be.

XXXII.

A HIT MEGMOZDÍTJA A HEGYEKET.

— Szíves jó estét mindannyijoknak — szólalt meg az újonnan jött, levéve háromszögű kalapját, s épen oly beesett ajkakkal beszélve, mint a hogyan Don Eugenio de Zuñiga szokta.

Azután végigment a termen, jobbra-balra biczegve, oda-járult a corregidornéhoz s kezet csókolt neki.

Senki sem tudott hova lenni az ámulattól. Bámulatos volt, mily nagyszerűen tudta utánozni Lucas bátya az igazi corregidor külső megjelenését.

Annyira, hogy a cselédség, sőt maga Señor Juan Lopez sem tudták visszatartani nevetésöket.

Don Eugenio ez újabb sérelem hatása alatt rárohant Lucas bátyára, mint valami baziliskus.

Azonban Señá Frasquita hirtelen közbevetette magát s vas karjával visszahárította a corregidort. A nagyságos úr mukkanás nélkül engedte magát hátralökni, nehogy ismét olyan bukfenchezés jusson osztályrészeül s újabb megaláztatásnak tegye ki magát ennek következtében.

Világos volt, hogy ezt az asszonyt maga a természet is arra teremtette, hogy mintegy megfékezője legyen e nyomorúlt öregnek.

Lucas bátya halálsáppadt lett, mikor feleségét feléje közeledni látta; de csakhamar erőt vett magán s oly borzasztó mosolylyal, melytől talán szétrepedt volna szíve, ha kezét mellére nem szorítja, így szólt, még mindig a corregidort utánózva:

— Adjon Isten Frasquita! Hát elküldted unokaöcsédnek azt a kinevezést?

Most kellett volna látni azt a navarrai asszonyt! Hátra-vetette mantilláját s fölütötte homlokát oly büszkén, mint egy nőstény oroszlán, s két szemét két éles törként szegezve az álcoringidorra, e szavakat vágta szemébe:

— Lucas, én téged megvetlek!

A körülállók mind azt hitték, hogy le is köpte őt.

Oly taglejtéssel, oly magatartással s oly hangsúlyozással voltak mondva azon szavak.

A mint neje hangját hallotta, azonnal átalakult a molnár arcza. Mintha valami ihlet, még pedig vallásos ihlet hatolt volna lelkébe, derüvel és vidámsággal árasztva el azt . . . Így aztán egy pillanatra mindazt elfelejtette, a mit a malomban látott és látni velt, s így kiáltott föl szemében könnyekkel, ajkán pedig a meggyőződés hangjával:

— Tehát te az én Frasquitám vagy?

— Nem — felelt a navarrai asszony, önmagából kikelten. — Én nem vagyok a te Frasquitád . . . Hogy mi vagyok . . . Csak gondold el, miféle dicső dolgokat vittél véghez ma éjtszaka, s akkor aztán tudhatod, mit csináltál annak szívével, ki úgy szeretett téged . . .

S azzal sírva fakadt, mint a jéghegy, mely olvadozgat s leomlani készül.

A corregidorné nem állhatta meg, hogy hozzája ne menjen, s a legbensőbb szívességgel ölelte át.

Seña Frasquita pedig elkezdte őt csókolgatni, szintén a nélkül, hogy tudta volna mit tesz, s mint egy gyermek, ki anyjánál keres oltalmat, így szólt, zokogástól fuldokolva:

— Señora, Señora, milyen szerencsétlen vagyok!

— Nem annyira, mint kegyelmed képzeli — felelt a corregidorné s e nemes szívű lény szintén könnyekbe lábadt.

— Én vagyok, én az igazán szerencsétlen — nyögött ugyanazon perczben Lucas bátya, erősen küzdve könnyeivel, mintha szégyelte volna, hogy ő is sírásra fakadjon.

— Hát még én! — tört ki végre Don Eugenio, ellágyulva, a körülötte állók ragadós sírásától, vagy talán abban a reményben, hogy sikerülni fog neki megmenekülni ilyen vízi úton, akarom mondani sírás útján.

— Ah én nyomorúlt vagyok! Szörnyeteg vagyok, örült-bolond vagyok, s megérdemlem, a mi történt!

S azzal elkezdett szomorkásan bögdicsélni, átölelve a Señor Juan Lopez potrohát.

Az utóbbi, valamint a cselédek mind ép úgy sírtak, s ezzel az egész dolog elintézettnek látszott, jöllehet, hogy tulajdonkép senki sem nyújtott semmiféle fölvilágosítást.

XXXIII.

HÁT TE?

Lucas bátya volt a legelső, ki e könnyek tengeréből szárazra kötött ki.

Ez pedig azért történt, mert ismét eszébe jutott, hogy mit látott volt a kulcslyukon keresztül.

— Kérném az uraságokat, számoljunk csak le hát egymással!

— Nincs szükség semmiféle számadásra, Lucas bátya — szólt a corregidorné. Valóságos angyal a kegyelmed felesége.

— Az, az, . . . hanem hát . . .

— Semmi hanem hát . . . Engedje csak kegyelmed, hogy ő beszéljen s majd meglátja, hogy fogja magát igazolni. — Az első percztől fogva, hogy megpillantottam, mindjárt megsúgta nekem a szívem, milyen tiszta lélekkel van dolgom, ellenére annak, a mit kegyelmed nekem össze-vissza beszélt róla.

— Jól van, hát csak beszéljen — szólt Lucas bátya.

— De nem beszélek — vágott vissza a molnárné. — Te vagy az, kinek kötelessége beszélni . . . Mert hát az az igazság, hogy te . . .

Seña Frasquita azonban félbeszakította szavait, mert megakadályozta folytatásukban az a legyőzhetetlen tisztelet, mit a corregidorné keltett benne.

— Hát te? — felelt Lucas bátya, ki ismét elveszítette minden hitét.

— Most nem arról az asszonyról van itt szó . . . kiáltott föl a corregidor, kit szintén újra elfogott a féltekenység. — Hanem erről a Señoráról van itt szó! Jaj Merceditas! . . . Ki merte volna nekem azt mondani, hogy te valaha . . .

— Hát te? — válaszolt a corregidorné, végig mérve őt tekintetével, s néhány perczig a két házaspár százszor is mind csak e mondásokat ismételte:

— És te?

— Hát te?

— Na ugyan te! . . .

— Bizony te!

— De ugyan, te képes voltál? . . .

Stb. stb. stb.

A dolog talán sohsem ért volna véget, ha a corregidorné ismét visszanyerve méltóságát, így nem szól végül Don Eugenióhoz:

— Jobb lesz, ha te hallgatsz most. Mi majd elintézhetjük később egymás közt magunk ügyét. Most e perczben az a sürgős, hogy a Lucas bátya szívének visszaadjuk a békét: a mit, nézetem szerint, igen könnyen meg is tehetünk, mert ott látom állni Señor Juan Lopezt meg Toñuelót, kik bizonyára azért jöttek, hogy Seña Frasquitát igazolhassák . . .

— Nincs szükségem nekem arra, hogy emberek igazoljanak engem — felelt az utóbbi. — Sokkal hitelesebb tanúm van nekem, kettő is, kikről ugyan senki sem fogja mondani, hogy megvesztegettem, hogy elcsábítottam őket . . .

— S ugyan, hol vannak? — kérdezte a molnár.

— Lent, a kapuban.

— Nahát hívd föl őket, ha a Señora megengedi.

— Csakhogy a jámbor nénik nem jöhetnek ám föl . . .

— Nénik? Hát asszonyok? . . . Na hiszen ugyan szavahihető tanúk!

— Na nem épen asszonyok, csak afféle fajtájúak.

— Annál rosszabb . . . Tehát leányok . . . Ugyan légy szíves, mondd meg már a nevöket.

— Hát az egyiknek Piñona, a másiknak meg Liviana a neve.

— Micsoda? A két szamarunk? . . . Frasquita, te bolondot üzöl belőlem?

— Nem én; a legkomolyabban beszélek. E két szamar segítségével bebizonyíthatom neked, hogy én nem voltam a malomban, mikor te ott találtad a Señor corregidort.

— Az Isten szerelmére, magyarázd ki magad! . . .

— Nahát figyelj, Lucas! . . . S aztán halj meg szégyenedben, a miért kételkedni tudtál becsületességemben. Míg te ma éjjel a faluból a mi házunk felé haladtál, addig én viszont házunkból a faluba siettem s következképen találkoztunk az úton. Csak hogy te magad letértél az országútról, vagy jobban mondva, megállapodtál egy vetés közepén, hogy szikrát csíholj . . .

— Az igaz, megállapodtam . . . Folytasd!

— S abban a perczen a te számarad ordítani kezdett . . .

— Csakugyan azt tette! . . . Jaj de boldog vagyok! . . . Beszélj, beszélj, mert minden szavad egy esztendőt ad vissza az életemből.

— S arra a számarordításra egy másik felelt vissza az országútról . . .

— Igen, igen . . . Jaj az Isten is megáldjon! . . . Jaj, mintha most is hallanám!

— Liviana és Piñona voltak, ők fölismerték egymást s mint jó barátnők köszöntötték is egymást, míg mi se nem köszöntöttük, se föl nem ismertük egymást . . .

— Ne szólj többet . . . Ne szólj többet! . . .

— Annyira rá nem ismertünk egymásra — folytatá Seña Frasquita, — hogy mindketten megijedtünk egymástól s ellenkező irányban vágattunk el . . . Ebből láthatod, hogy én nem voltam ott a malomban. Ha pedig tudni akarod, miért találtad a mi ágyunkban a Señor corregidort, úgy tapogasd csak meg azt a ruhát, mi most rajtad van, még mindig nedves lesz s így jobban meg fogja neked magyarázni, mint magam. A nagyságos úr beleesett a malomárokba, Garduña aztán levetköztette s lefektette . . . Ha azt is tudni akarod, miért nyitottam neki ajtót . . . az az oka, mert azt hittem, te fuldokolsz s te kiáltasz segítségért . . . Végül pedig, a mi azt a kineveztetést illeti . . . Hanem most nem akarok többet mondani egyelőre. Majd ha magunk leszünk, majd elmondom neked azt is más egyebekkel együtt . . . mikről nem beszélhetek itt e Señora előtt.

— A mit Seña Frasquita mond, az mind egy szóig igaz! — kiáltott Señor Juan Lopez, hogy megnyerje a corregidorné kegyét, miután látta, hogy e nő uralkodik tulajdonkép a corregidori palotában.

— Mind egy szóig! — ismételte Toñuelo, ki sietett urának nyomdokát követni.

— Egész idáig . . . mind igaz . . . tette hozzá a corregidor, kinek nagy meglegedésére szolgált, mikor látta, hogy a navarrai asszony nem megy kelleténél tovább a magyarázatokban . . .

— Tehát ártatlan vagy! — kiáltott föl most Lucas bátya, megadván magát a világos igazságnak . . . Édes Frasquitám! Lelkem Frasquitám! Bocsásd meg, hogy olyan igaztalan voltam, s engedd, hogy megöleljelek! . . .

— Ez a liszt már más zsákból való . . . felelt a molnárné és kisiklott testével férje elöl. — Mielőtt megölelnélek, előbb halljam, te mit csináltál.

— Majd megadom én a magyarázatot helyette s magamért is . . . szolt Doña Mercedes.

— Már épen egy órája várok rája! — fakadt ki a corregidor, fölboszankodni iparkodván . . .

— Csakhogy addig nem — folytatá a corregidorné megvetőleg hátat fordítva férjének — míg ezek az urak ruhát nem cseréltek . . . s ekkor is csak az fogja tőlem meghallani, a ki érdemes rá.

— Menjünk . . . menjünk átöltözni . . . szolt a murciai Don Eugenióhoz s nagyon örvendett, hogy akkor nem ölte meg őt: de azért még mindig igazi mór gyűlölettel tekintett rá. — A nagyságod ruhájában majd megfúlok! Nagyon nyomorútnak éreztem magam, míg viselnem kellett! . . .

— Mert nem értesz hozzá! — felelt a corregidor. — Én pedig nagyon is óhajtom magamra venni, hogy fölakasztassalak téged az egész világgal egyetemben, ha a feleségem nem menti ki magát előttem úgy, hogy engem kielégítsen.

A corregidorné, a mint e szavakat hallotta, szelíd mosollyal nyugtatá meg a jelenvoltakat, a hogyan azon buzgó anyalok szoktak mosolyogni, kiknek az föladatuk, hogy az emberek fölött örködjenek.

XXXIV.

A CORREGIDORNÉ IS SZÉP ASSZONY ÁM!

A mint a corregidor és Lucas bátya kimentek a teremből, a corregidorné ismét helyet foglalt a pamlagon; maga mellé ültette Seña Frasquitát s az ajtót elálló cselédekhez és törvényszolgákhoz fordulva, nyájas egyszerűséggel szolt hozzájuk:

— Nohát emberek! . . . Beszéljétek el ti magatok ennek a derek jó asszonynak mindazt a rosszat, mit rólam tudtok.

A «negyedik rend» azonnal előtérbe lépett s egyszerre tízen is beszélni akartak; de a szoptatós dajka, mint a ki legtekinélyesebb egyéniség volt a házban, csendet parancsolt a többinek s következőleg szolt:

— Tudja meg hát kegyelmed, Seña Frasquita, hogy én s a nagyságos asszony ma éjjel épen a gyermekek mellett voltunk s vártuk, mikor jön már haza az úr, s már a harmadik olvasót imádkoztuk, hogy teljék az idő. Mert Garduña azt mondta, hogy a Señor corregidor a végből marad ki, hogy elfogjon egy pár igen veszedelmes gonosztevőt: tehát nem feküdhettünk le addig, míg nem láttuk, hogy baj nélkül hazajött. Egyszerre csak valami zajt hallottunk a szomszéd alkóban, hol a nagyságáék aludni szoktak, mintha valaki járna. Hamar gyertyát ragadtunk s majd meghaltunk a rémülettől, benéztünk a szobába, ki mozog ott — mikor egyszerre, szűz anyám, egy embert láttunk ott, a ki ép úgy volt öltözve, mint az úr, de még sem ő volt. Mert hát a kegyelmed férje volt az. Épen az ágy alá akart bújni. Borzasztón kiáltozni kezdtük: Tolvaj! Gyilkos! s a szoba egy percz alatt tele lett emberekkel, az alguacilok pedig mindjárt kihúzták bűvőhelyéből az ál corregidort! Akkor látta a nagysága, meg mi mind, hogy az Lucas bátya, s mikor látta, miféle ruha van rajta, megijedt, hogy talán ez az ember megölte a férjét, s oly szívhasgatón kezdett jajgatni, hogy a követ is megindította volna . . . Börtönbe vele, börtönbe! — kiáltoztunk mi többiek valamennyien. Tolvaj, gyilkos! Ez volt a legszebb szó, mit Lucas bátya tőlünk hallott; ő pedig csak ott állt, mint a halott, neki támaszkodva a falnak, a nélkül, hogy bár a száját fölbírná nyitni. Hanem a mikor aztán látta, hogy börtönbe akarják vinni, így szólt . . . elmondom, mit szólt, bár igazában véve jobb lenne elhallgatni: «Señora én se tolvaj, se gyilkos nem vagyok; az igazi tolvaj, az igazi gyilkos, ki ellopta s megölte becsületemet . . . ott van házamban, ott fekszik feleségem mellett» . . .

— Szegény Lucas! — sóhajtott Seña Frasquita.

— Inkább én rajtam szánakozzék! — szólt csendesen a corregidorné.

— Valóban mindannyian is csak ezt hajtottuk: «Szegény Lucas bátya és szegény Señora!» Mert hát az igazat megvallva, mi már hallottunk róla, Seña Frasquita, hogy kegyelmedre vetette szemét az úr . . . bár azt senki sem merte azért képzelni, hogy kegyelmed . . .

— Dajka — szólt szigorúan a corregidorné. — Térítse más irányba a beszédjét!

— Majd folytatom én jobb irányban! — szólt egy alguacil.

cil, fölhasználva ezt a körülményt, hogy ő juthasson szóhoz. — Lucas bátya szépen folültetett bennünket öltözetével s magatartásával, mikor bejött a házba, annyira, hogy mindannyian a Señor corregidornak néztük őt. Ő kegyelme bizony nem a legszebb szándékkal jött ide . . . s ha a Señora nem lett volna fölkelve . . . csak képzelje kegyelmed, mi történhetett volna . . .

— Eredj, jobb lesz, ha te is hallgatsz! — szakítá félbe a szakácsné. — Te is mind csak sületlenségeket tudsz beszélni! Nahát igaz, Seña Frasquita: Lucas bátya kénytelen volt bevalani, minő szándékkal jött oda, hogy megmagyarázza, miért van ott a nagysága alkovjában! . . . Persze a Señora sem tudta aztán hidegvérrel hallani a dolgokat, hanem úgy beütötte a száját, hogy torkán akadt annak fele, a mit mondandó volt . . . Én magam is jól leszidtam, lepiszkoltam, majdnem kikapartam a szemét . . . Mert hát bár a kegyelmed férje, de mégis tudja, Seña Frasquita, így állítani be ide . . .

— Ugyan ne fecsegj annyit! — kiáltott rá a kapus s a szónokló hölgy elé állott. Ugyan még mit nem akartál volna? . . . Szóval Seña Frasquita tessék rám hallgatni s térjünk a dologra. A Señora azt tette s mondta, a mit kellett; . . . de aztán, mikor már csillapúlt boszúsága, megszánta Lucas bátyát; elgondolta, milyen csúfságot követett el rajta a Señor corregidor, s így, vagy körülbelől így szólt hozzá: «Akármilyen gyalázatos volt is a kegyelmed szándéka, Lucas bátya, s ámbár arczátlanságát sosem fogom megbocsáthatni, mégis kíváncsún tartom, hogy úgy a kegyelmed felesége, mint az én férjem azt hiessék darab ideig, hogy a saját hálójokban megvannak fogva, s hogy kegyelmed ez álöltözet segélye következtében gyalázattal fizette vissza nekik a gyalázatot! Jobban boszút nem állhatunk rajtok, mintha ezt elhitetjük velök, és pedig mindaddig míg nekünk tetszik, mert egész könnyen tisztázhatjuk aztán magunkat». Miután ez elmés elhatározásban megállapodtak, a Señora s Lucas bátya mindannyiunkat megtanítottak rá, mit tegyünk s mondjunk, ha a nagyságos úr haza jön; s lelkemre, én bizony úgy meg is tapogattam botommal Garduña Sebestyén urat a hátulsó felen, hogy tudom, nem fogja elfeledni, mi történt szent Simon és szent Judás napja közti éjtszakán . . .

Jóval azelőtt, hogy a kapus befejezte volna beszédét, a corregidorné és molnárné már ismételten egymás fülébe sugdostak,

mindegyre megölelték s megcsókolták egymást s koronként nem bírták visszafojtani nevetésöket.

Kár, hogy nem lehetett hallani, hogy mit beszéltek! De az olvasónak nem fog fölöttébb nagy fáradságába kerülni, hogy maga is elgondolja. Nem, különösen az olvasónőnek.

XXXV.

LEGFELSŐBB ÍTÉLET.

Ekkor visszatértek a terembe a corregidor s Lucas bátya, mindenik a maga saját ruhájába öltözve.

— Most már rajtam a sor! — szólalt meg a nagytekintélyű Don Eugenio de Zuñiga. S miután mintegy erélyének visszanyerése végett párszor a földre ütött botjával — mint valami törvénytevő Antæus, ki mindaddig nem érzi magát elég erősnek, míg bambuszbotja a földet nem érinti — így szólt a corregidornéhoz leírhatatlan fölfuvalkodottsággal és hidegvérrel:

— Merceditas! . . . várom, hogy kimagyarázd magad! . . .

Ezalatt a molnárné fölkelt s kibékülés jeléül olyat csipett Lucas bátyán, hogy ennek csillagokat hányt tőle a szeme, s aztán kiengesztelődött s elbűvölő tekintettel nézett rá.

A corregidor, ki jól látta ezt a némajátékot, majd megkövült az ámulattól, sehogy sem tudván megfejtetni magának ezt az indokolatlan kibékülést.

Majd ismét nejéhez fordult s így szólt elsavanyodott hangon:

— Señora, itt mindenki megérti egymást. Csak mi ketten nem. Mentsen meg végre kételyeimtől! . . . Parancsolom, mint férje és mint corregidor.

S újra földre ütött botjával.

— Hát megy már kegyelmed? — kiáltott föl Doña Mercedes Señá Frasquitához közeledve s ügyet sem vetve Don Eugenióra. Már csak legyenek nyugton a felől, hogy ennek a botránynak semmiféle következménye nem lesz! . . . Róza, világíts ezeknek a jó embereknek, mert távozni akarnak . . . Isten áldja kegyelmedet, Lucas bátya!

— Oh persze! — ordított Señor de Zuñiga eléjük állva. —

Innen bizony egy tapodtat sem, Lucas bátya! Hanem Lucas bátya itt marad elzárva, míg én mindent meg nem tudok. Hej, alguacilok! A király nevében!

Hanem egy törvényszolga sem mozdult a Don Eugenio szavára. Mindnyájan csak a corregidornéra tekintettek.

— Meglátjuk! Félre az útból! — szólt az utóbbi, majdnem letapodva férjét s elbocsátotta színe elől a jelenlevőket a legnagyobb eleganciával: vagyis fejét kissé oldalt hajlítva, ruhájának szélét két ujjának hegyével megfogva bájosan bókolt. Így volt szokás akkortájt köszönni s ezt a divatot akkortájt úgy hívták, hogy pompa.*)

— De hát én . . . De hát te . . . De mi . . . De ők . . . dadogá a vénség, neje ruhájába kapaszkodva s legszebb bókjait felbe-felbeszakítva.

Hanem hiába való erőlködés! Senki sem törődött a nagyságos úrral!

Mikor aztán mindnyájan elmentek s a teremben nem maradt más, mint a meghasonlott házaspár, a corregidorné végre így méltóztatott szólni férjéhez, még pedig oly hangon, milyenen a minden oroszok cárnéja szólhat, mikor egy-egy kegyvesztett miniszterét Szibériába száműzi örökre:

— Ha ezer évig élsz, akkor sem fogod megtudni soha, mi történt ma éjjel az én alkovomban . . . Ha ott lettél volna magad, mint a hogyan illett volna, úgy most senkitől sem kelene kérdezned. Mi engem illet, nincs és sosem is lesz rá okom, hogy téged fölvilágosítsalak, mert annyira megvetlek, hogy ha nem volnál gyermekeim atyja, ebben a pillanatban az ablakon dobálnak ki innen, miként hogy tényleg örökre ki is doblak hálószobámból. Tehát, jó éjt, caballero!

E szavak után, melyeket Don Eugenio hunyorítás nélkül hallgatott végig, minthogy négy szemközt minden bátorsága el szokta hagyni nejevel szemben, a corregidorné bement a fürkébe, a fürkéből átment az alkovba s bezárta az ajtót maga után. A nyomorúlt ott maradt a faképnél a terem közepén s aztán soha nem hallott cynismussal dünnyögte inye közt, minthogy foga közt nem tehetette:

— Az ördögbe is! Nem hittem, hogy ilyen szép szerével

*) Nem annyira a pompázó ceremonia miatt, mintsem a ruhának hajlás közben a széltől földudorodása (spanyolul: pompa) miatt.

szabadulok! . . . Na, Garduña majd talál nekem alkalmat és módot!

XXXVI.

BEFEJEZÉS. MORÁL. VÉGSZÓ.

Nagyban csicseregtek már a kis madarak, a hajnalt üdvözölve, mikor Lucas bátya és Seña Frasquita kijöttek a városból s malmuk felé tartottak.

A hitestársak gyalog haladtak; a két csacsi ott ballagott előttök egymáshoz fűzve.

— Vasárnap gyónni kell menned — szólt a molnárné férjéhez. — Mert meg kell tisztítanod lelkedet azon rossz gondolatoktól s vétkes szándékoktól, melyek ma éjjel megfertőztették.

— Helyes gondolat — válaszolt a molnár. — Hanem te magad viszont tedd meg nekem azt a szívességet s ajándékozd oda a szegényeknek a matrácot s az egész ágyneműt; gondoskodjál róla, hogy minden új legyen az ágyban. Én le nem fekszem abba, mi közt az a mérges kígyó izzadott! . . .

— Ne emlékeztess rá, Lucas! — szólt Seña Frasquita. — Beszéljünk egyébről. Még egy másik kérésem volna te hozzád, ha megtennéd! . . .

— Na csak szólj . . .

— Hát majd a jövő nyáron vigy el engem Solan de Cabrasba, hogy a fürdőt használjam.

— Ugyan minek?

— Hát ha aztán inkább lesz gyermekünk!

— Pompás gondolat! Elviszlek, fiam, ha az Isten éltet bennünket.

S azzal megérkeztek a malomba; a nap nem bukkant ugyan még föl az egen, de már megaranyozta a hegyek csúcsait.

— — — — —
— — — — —

Az nap délután, nagy meglepetés érte a hitestársakat, kik már nem remélték, hogy egy oly botrány után, mint a múlt éjtszakai, amaz előkelő egyéniségek továbbra is megtisztelik őket látogatásukkal. A malom annyi úri vendéggel telt

meg, mint még soha. Ő eminentiája a praelatus, számos kanonok, a törvénytudó, két szerzetes prior s több rendbeli kiváló egyéniség, kiket — mint aztán kitudódott — maga ő eminentiája kegyeskedett oda hívni, az egész kis térséget a lugas alatt úgyszólván a zsufolásig megtöltötték.

Csak épen a corregidor hiányzott.

Mikor pedig már együtt volt a délutáni társaság, a püspök szót emelt s azt mondta: hogy épen azért, mert e házban bizonyos dolgok történtek, kanonokjai s ő továbbra is folytatni fogják látogatásaikat ép úgy, mint annak előtte, és pedig a végből, hogy a derék molnárékat, sem pedig az itt jelenlevő többi tiszteletre méltó vendégeket gáncscsal ne illethesse a világ szája, mert e gáncsot csakis az érdemli, ki rút magaviseletével úgy kompromittálta ezt az ildomos, erkölcsös társaságot. Aztán atyailag intette Seña Frasquitát, hogy jövőben kevésbbé legyen ingerlő s kihívó mozdulataiban s beszédében, iparkodjék jobban elfődni a karjait s gondoskodjék ruhaderekáról, hogy valamivel kevésbbé melyen legyen kivágva. Lucas bátyának pedig azt tanácsolta, tanúsítson főlebbvalóival szemben több önzetlenséget, több tartózkodást, kevesebb szerénységet. Végül mindannyiukat megáldotta, hozzá tévén, hogy mivel a mai napon már nem bőjtöl, szívesen elköltene egy pár szőlőfürtöt. A többiek is mind hasonlóan vélekedtek . . . tudniillik, a mi az utóbbi pontot illeti . . . s így aztán a szállótöke egész délután nem szűnt meg rezegni. A molnár később majdnem fél-mázsára becsülte az az napi pusztítást!

Mintegy három esztendeig tartottak ezek a kellemes összejövetelek, míg nem aztán az egész világ várakozása ellen egyszerre csak betörték Spanyolországba Napoleon seregei s elkezdődött a függetlenségi harc.

A püspök úr ő eminentiája, a mesterkanonok s a penitentiárius 1808-ban meghaltak, az ügyvéd pedig és a többi asztaltárs 1809-ben, 10-ben, 11-ben s 12-ben múltak ki ez árnyekvilágból; nem viselhetvén el a francziák, lengyelek s a többi ragadozó állatok látását, kik az országot elárasztották s a templomok szentélyét pipájokkal füstölték tele a tábori mise alatt!

A corregidort, ki soha többé be nem tette lábát a malomba, egy franczia maréchal letette helyéből, s a madridi börtönben pusztult el, miután — becsületére legyen mondva — egy per-

ezig sem egyezett bele abba, hogy az idegen hatalmassággal alkúra lépjen.

Doña Mercedes nem ment újra férjhez, hanem kitünően fölnevelte gyermekeit s öreg korára egy kolostorba vonúlt viszsza, hol szent hírében fejezte be napjait.

Garduña a francziákhoz csapott át.

Señor Juan Lopez a guerilla-harczban vett részt, mint csapatvezér s alguaciljával együtt a Baza melletti híres csatában esett el, miután sok francziát küldött a más világra.

Végezetül Lucas bátya és Seña Frasquita bár sosem lett gyermekök, mind a mellett, hogy elmentek Solan de Cabrasba fürdőzni s mindenféle fogadalmakat tettek, továbbra is és mindvégig csak úgy szerették egymást s mindketten nagy kort értek el. Eltűnni láthatták az absolutismust 1812-ben és 1820-ban, majd újra megjelenni 1814-ben és 1823-ban, míg nem legvégül igazán gyökeret vert az alkotmányosság az absolut király halálával, s ők magok is jobb létre szenderültek épen akkor, midőn kitörőben volt a hét éves polgárháború. Azonban a köcsöggalap, mit ez időtájt mindenki viselt, nem feledtette velök azt az időt, melynek valóságos jelképe volt a háromszögű kalap.

ALARCON PÉTER után, spanyol eredetiből

HARASZTI GYULA.

EGY ÖZVEGYHEZ.

(Ajánlva P. I.-né asszonynak.)

Csak sírj, csak sirasd őt, mind éjjel-nappal!
Csak sirasd őt, gyakran könnyekkel.
Lelkedben élj benne már virradattal
S gyötrő álmid közt se feledd el . . .

Mert könnyeid, erővel, bús szívedbe
Lefojtva, oly teherrel nyomnák,
Hogy kínjai közt megrepedne,
El nem bírhatván ezt a sziklát . . .

S kiért is sírhatnál keservesebben? !
Ki lett voln' arra méltóbb nála,
Mint e nemes, ez elfelejthetetlen
Egész ember, ki tölgyként állá? !

S ki sirathatná őt mélyebben, mint te?
Kinek olyan mindened volt ő!
A ki, ez egyedet is elveszítve,
Állsz, mint a megszedett szőlő-tő . . .

Szerette őt, ki ösmeré, mindenki,
E lány szívé s vasból vert férfit;
Nyílt ajtaján egy vidék járt be s ment ki
S folyt víg s komoly beszéd, éjfélig . . .

Hallók, mint szenvedt zordon börtönében
 Hazájáért — ő mindig adva,
 De, öntudatán kívül, nagy szívében,
 Jutalmúl, semmit nem fogadva . . .

S még ott is: lánczán, de meg nem törötten,
 Övé volt a dicső szabadság:
 Láng-szellemekkel társalgott, örökkön
 Kik könyvöket köz-kincsül adták.

Sok volt ő: egy egész vidéknek lelke;
 Dúsnak barát, szegénynek támasz;
 Benne a jó, mit keresett, azt lelte
 S csak biztatott ajkán a válasz . . .

De mi, e sirra egy-egy könnyet ejtve,
 Megyünk tovább, mert hív az élet;
 Míg teneked, árvául itt felejtve,
 Vele, mindened semmivé lett!

— Az önző emberek hamar elsírják
 A másért folyó egy-két könnyet — —
 Te csak öntözd egyetlenednek sírját,
 Szíved csak ettől lehet könnyebb . . .

Szász Béla.

TENGERI ÚTAZÁS.

Sok nap-éjen állott megrakodva gályám,
 Jó szelekre várva, s hű barátaimmal
 Kedvem és türelmem elmulattam
 Már a révben.

S ők türelmet még inkább veszítve:
 Bár lehetne rögtön indulásod,
 Bár emelne a dagály! Özönnel
 Vár reád a kincs a tengeren túl,

S visszatérve szeretet lesz díjad,
Karjaink közt.

S kora reggel álmunkból zsibongás
S matrózoknak ujjongása vert föl,
Minden ébred, éled, a legelső
Szélfuvással elhajózni vágyva.

És dagadnak szeltől a vitorlák,
És letűz a napnak tűzszerelme,
Száll vitorlánk, szállnak fenn a felhők.
És a parton, telve jó reménynyel,
Hű barátink víg dalt énekelnek,
Szép utat remélve, mint a reg volt,
S a legelső csillagfényes éjjel.

Ámde istenküldte változó szél űzi
Félre a hajóst a jó irányból:
De a míg magát megadni látszik,
Titkon küzd, hogy a szelet kijátszsza
Hűn a célhoz ferde ösvenyén is.

Ám a ködlő, szürke messzeségből
Halkan a vihar jelenti jöttét,
A sirályt egész a vízre nyomja,
S elszorítja még a szívverést is.

S jó. Dühétől a hajós előre
Összevonja bölcsen a vitorlát,
Szél és hullám játszik a hajóval
Lapta módra.

S hű barátok túl a messze parton,
Bár szilárd a föld, remegve állnak:

Oh miért is nem maradt közöttünk !
Oh a vész ! Jaj a család szerencse !
Istenek ! miért is nem maradt honn.

De szilárdan fogja ő a kormányt ;
Szél és hullám játszik a hajóval,
Szél és hullám nem játszik szívével :
Oly parancsolón tekint a mélybe
S bízik, elmerül vagy partra köt bár,
Istenében.

GOETHE *után, németből*

VARGHA GYULA.

AZ ARANYGYAPJAS REND.*)

1429—1887.

Az aranygyapjas rendet (Ordre de la toison d'or, Orden vom goldenen Vliesse) alapította Jó Fülöp, burgundi herceg, harmadik nejével Izabella lusitáni hercegnővel való egybeke-lése alkalmával, 1429. év végén vagy 1430. év kezdetén; mint egy régi francia költő írta:

«pour maintenir l'église qui est de Dieu maison,»
«j'ai mis sus l'ordre qu'on nomme toison.»

A rend elnevezése hihetőleg Jázonnak, az Argonauták vezérének Colchisba az ott őrzött aranygyapjú elfoglalása végett tett mesés útja emlékére czélzott; míg mások más com-binatiókban keresik annak okát és ötletét.

A rend alapításának czélja az alapító «diplomában» ekként van kifejezve:

«A mindenható Isten, teremő és megváltó dicsőségére, a szent szűz anya tiszteletére, szent András apostol és martir

*) *Constitutiones ordinis velleris aurei. Vellus aureum burgundo-austriacum sive augusti et celeberrimi ordinis torqueatorum aurei velleris equitum fidelis relatio historica.* Authore P. Antonio Kaschutnig, e societate Jesu. Viennae 1728.

Histoire de l'Ordre de la toison d'or depuis son institution jusqu' à la cessation des chapitres genereux. Par le Baron de Reiffenberg, Bruxelles. 1830.

Liste nominale des chevaliers de l'ordre illustre de la toison d'or depuis la fondation de l'ordre jusqu' à nos jours, revue et publiée par la Chancellerie de l'ordre, en 1886.

emlékére és a keresztyén hit- és szentegyház védelmére és magasztalására, valamint az erkölcs és erény ösztönzésére és növelésére, nemesi származású s nemzetségi címerral bíró, semminemű folttal nem bélyegzett tagokból társulat alakíttatik».

A tagok száma kezdetben harminczegyben volt megállapítva; de X. Leo pápa engedelmével utóbb ötvenre emelve; mely szám az uralkodó házak tagjainak kivételével most is megtartatik.

A rend tisztjei: a kanczellár, kincstárnok, titkár és herold.

A rend jelvénye: egy nyakon hordozandó arany láncz, melynek egyes szemeit zománczos aranyból készült egy-egy acél és kova (tűzkő) fölváltva képezik s melynek közepéről egy arany báránybőr (toison d'or, goldenes Vlies) függ le.

E láncznak egy legfelsőbb fejedelmi franczia nyelvű kézirat kíséretében való adományozása és megküldése teszi, ez időszerint, az aranygyapjas rend vitézévé avattatásnak egész actusát.

A láncz azonban csak ritkán, legnagyobb ünnepélyek alkalmával viseltetvén s a lovag halála után a rend kincstárának visszaadandó lévén, a közönségesen viselendő és használandó jelvényt minden lovag külön szerzi meg.

E jelvény áll egy két ujnyi szélességű vörös szalagon lefüggő, nyakban viselendő arany báránybőrből, mely vörös zománczos tűz-szikrákból és ezek fölé alkalmazott kék zománczos csokorból fejlődik.

A csokornak egyik oldalán arany betűkkel e szavak: «Pretium non vile laborum» — a másikon ezek: «non aliud» olvashatók.

A lánczot képező acél és kova, a rendet alapított burgundi herczeg címeréből vannak véve, melynek jelmondata vala: «ante ferit quam flamma micet» (előbb sújt, mint lángja fénylik). De a közönségesen használt jelvényen olvasható két latin mondatnak eredete és általános alkalmazásának mikor s ki által történt elrendelése, nem világos; a hátsó lapon olvasható «non aliud» azonban megegyezik a lovagok egykori díszruhája szegélyébe belehímzett e szavakkal: «autre n'auray»; melyek értelme vagy az, hogy az aranygyapjas lovag más rend tagja nem lehet, a mint ezt a rend szabályai kezdetben tartották, vagy az, hogy a lovag más föladatot nem ismer, mint a római catholika vallás védelmét.

A rend történelmének kutatói azt állítják, hogy az aranygyapjas rend vitézeinek utódjai is az aranygyapjas lánczczal díszítve használhatják családi czímereiket: «ejus qui torquem hunc gestavit, insignia ad æternam herois, honorisque ab eo gesti memoriam ita hoc torque augeantur, ut extremum eorum limbum hic velleris aurei ornatus perpetuis temporibus ambiat». De ennek használása már ma kiment a gyakorlathól.

A rend szabályai (statutumjai) keltek 1431. évi november 27-dikén és eredetileg állottak 66 czikkből.

A bevezetésben azt mondja az alapító: «se instituisset ordinem quendam et confraternitatem equestrem, certi numeri militarium atque nobilium virorum; quem quidem ordinem aurei velleris appellatione insignivimus».

Az első czikkben rendeltetik, hogy: «volumus et constituimus ut ordo hic constet triginta uno viris equestris dignitatis (lovagi méltóság) qui nomine pariter et familiæ insignibus nobiles et quidem citra omnem reprehensionem censeantur».

A másodikban rendeltetik: hogy a fölveendő tagok — fejedelmek kivételével — minden más rend vagy társaságról, melynek azelőtt tagjai voltak, lemondani tartoznak.

A szabályok (statutumok) egyes czikkei a tagok fölvétele, esetleges letételére, büntetésökre, a rendjel és ruházat viselésére, a tagoknak egymáshoz való viszonyaira, háború esetében köteles magoktartására, a rend főnöke iránti köteleességeikre, káptalani ülések tartására, melyekben a tagok fölvétetek és ügyeik rendeztettek stb. vonatkoznak.

Különösen a harmadik czikkben az rendeltetik: hogy a rendjelt minden tag mindennap nyíltan viselni (quotidie palam atque detectum gestare) tartozik; a mulasztás minden napjáért misét mondatni és alamizsnát osztani köteleztetvén.

A tizenharmadik czikkben pedig a rend tagságának életfogytáig tartása következőleg biztosíttatik: «Quisquis semel in hunc ordinem receptus erit, ejus per omnem vitam dignitate et prerogativis fruatur; neque exauctorari unquam poterit, nisi quod forte facinus detestabile patrabit ob quod moveri ordine atque honore merebitur.»

Ez eredetileg francia nyelven kiadott, de később latinul is közétett szabályok idők következtében még huszonkét hasonlartalmú pótczikkkel toldattak meg, melyek egy diszkötesben

minden lovagnak megküldetnek; annak kimultával a rend irodájának visszaadandók.

A szabályok legnagyobb része elavúlt, ez idő szerint immár nem alkalmazható és gyakorlatból kiment.

Előjogokat és kiváltságokat a lovagok részére és kivált a jelöltek és pályázók személyes vagy nemzetségi minősítvényi kelleteinek meghatározását, a bevezetés e szavain kívül «ordinem equestrem nobilium virorum» hiába keresünk a szabályokban.

És azért az ez iránt létező vélemények, nevezetesen a mise-mondatási jogra nézve fönnálló hagyomány, a szabályokban nem találnak alapot.

Azonban X. Leo pápa 1516. évi deczember hóban kelt bullájával a rend minden szabályát apostoli hatalmával újra helyben hagyván s megerősítvén, a rend tagjait sok fontos egyházi jogokkal és kiváltságokkal ruházta föl; megengedvén nekik: hogy hordozható oltárt tarthassanak, melyen alkalmas helyen magok papja vagy más pap által magok — családi tagok — cselédjeik s rokonaik jelenlétében miséket — még napfölkelte előtt is — mondathatnak és más isteni szolgálatokat végeztethetnek; hogy néhány templomot vagy oltárt látogatva, teljes bűnbocsánatot (Indulgentias) nyerhetnek; hogy bőjti napokon — orvos tanácsára — tojást, sajtot, tejet, sőt húst is ehetnek; hogy nejeik s leányaik minden — még elzárt — női zárdát is többször meglátogathassanak.

A rendnek további jogaihoz és kiváltságaihoz tartozott, hogy tagjai az előtt minden adóztatástól mentek voltak és hogy ünnepélyes alkalmakkor minden más rend tagjai előtt közvetlenül a fejedelem kíséretében foglalnak helyet; valamint hogy halálok esetére lelki üdvökért minden élő tag gyászmiséket szolgáltatni köteles, a mire ily eset beálltával a rend kancellárja őket külön figyelmezteti.

A rendjel és ünnepi rendöltözet viselésére nézve különféle időkben különféle szabályok állottak fönn; de ezek már elavultak s gyakorlaton kívül vannak. Csupán a rendjel mindenkor nyilvános viselésére nézve létező szabály «quotidie palam atque detectum gestare» áll még hatályban; de tényleg nem tartatik meg.

A rend első főnöke «supremus atque princeps», «chef et souverain» ugyanannak alapítója Jó Fülöp burgundi herczeg volt; ennek a burgundi herczegségben leendő utódai számára lévén föntartva minden időre a főnöki méltóság, melyet

Jó Fülöp 1467. évig viselt. Követte ezt Bátor Károly (Carolus audax, Carl der Kühne) burgundi király 1477. évig, mikor háborúban elesett. Róla átment I. Miksa császárra, III. Frigyes császár fiára, Burgundi Károly egyetlen leánya Mária férjére, a habsburgi osztrák házból 1484-ig, kiről a híres hagyomány «Kaiser Maximilian auf der Martinswand» ismeretes. Követte őt Szép Fülöp spanyol király, Johannának, katolikus Ferdinánd spanyol király leányának s örökösének férje, 1506. évig. Károly császár (V.), Szép Fülöp fia, római császár, Spanyolország, Belgium, Nápoly, Szicília királya, osztrák herceg, kinek birodalmában a nap le nem nyugodott, a ki 1555. évben az uralkodásról lemondván, a san-justii kolostorba vonúlt vissza, Spanyolországot és Belgiumot Fülöp fiának, a többi országokat és tartományokat s a római császárságot fivérének, Ferdinándnak, hagyván. Meghalt 1558-ban. II. Fülöp, spanyol király, V. Károly császár fia, 1598-ig. — III. Fülöp, spanyol király, 1621-ig. — IV. Fülöp, spanyol király, 1665-ig. — II. Károly, spanyol király, 1700. évig. — Ezt követte a rend főnökségében VI. Károly császár — mint magyar király III. — a kire atyja, I. Lipót császár, a II. Károly spanyol király halála után reá szállott spanyol birodalmat, első szülött fia, József beleegyezésével, átruházta. Ez az aranygyapjas rend főnökségét a spanyol-osztrák örökösödési háború bevégezteig maga viselte. De ekkor a spanyol király és osztrák ház közt a rend adományozási joga iránt viszály támadván, az végleg el nem intéztetett; hanem a rendet azóta mindket fejedlem kis különbséggel adományozza. Károly császár 1740. évben meghalálózván, leánya, Mária Terézia, a rend főnökségét átruházta férjére: Lotharingi I. Ferencz császárra, ki azt haláláig 1765-ig viselte. — Követte őt ebben fia: II. József császár, 1790-ig. — II. Lipót császár és király, 1792-ig. — I. Ferencz osztrák császár és magyar király, 1835-ig. — I. Ferdinánd osztrák császár és magyar király, ki az uralkodásról 1848. évben lemondván, a rend főnöksége is ugyanakkor átszállott a most dicsőségesen országló: I. Ferencz József császárra és Magyarország királyára. A rend tagjait az alapszabályok értelmében a rend káptalana választja; de az 1559. év után káptalanok nehezen lévén összehívhatók. II. Fülöp spanyol király, XIII. Gergely pápától jogot nyert rendvitéseket nevezhetni; a mi ezután folyton gyakorlatban maradt.

A francia szövegű legfelsőbb fejedelmi kézirat, melynek kíséretében az aranygyapjas rend nyakláncza a kinevezett lovagnak megküldetik, következő tartalmú:

«Rokonom (mon cousin)! Intézkedtem ön javára aranygyapjas rendem egy nyakláncza iránt; hogy azzal látható jelet adjam nagyrabecsülésemnek, személye iránti figyelmemnek és igazságosságomnak, melylyel ön jó és hű szolgálatait elismerem. Rendelkeztem tehát, hogy az említett nyakláncz önnek megküldessék, melynek ezutáni viselésére önt fölhatalmazom; fölmentvén önt az e czélra előírt eskü letételétől s a hason körülmények közt szokásos ünnepélyességektől. Egyszersmind meg fogja ön kapni az alapszabályokat és rendeleteket tartalmazó könyveket. A diszlevél (lettres patentes) önnek utólag küldetik meg. Ezzel kérem Istent, hogy önt rokonom, szent oltalmában tartsa. Bécs . . . év . . . hó . . . napján. Ön iránt jó indulatú: (bien affectionné)». A legfelsőbb kézirat vétele után több hét múlva adatik ki a rend irodájából a Felség aláírása alatt s a rend-kanczellár ellenjegyzése mellett az ünnepélyes diploma, mely pergamenen művészi kézzel fényesen van — az illető tag családi czímerének fölvételével — kiállítva.

A francia nyelven kiállított diploma majdnem hason tartalmú a kézirattal; de utalva van abban a kinevezett lovag születésére is (naissance) és elősorolvák annak minden hivatalai és czímei.

Általában az iroda minden kiadványa s a kanczellár minden értesítése francia nyelven van szerkesztve. A fizetendő díj, — mely senkinek el nem engedtetik, — a rend tisztjeit illeti (3682 forint).

A használatra megküldött arany nyakláncz érteke 180—200 aranyra van téve.

Az aranygyapjas rend kezdetben többnyire hadi szolgálatokért és érdemekért, kiválóbb társadalmi állásra való tekintettel adományoztatott.

A rend alapítója Jó Fülöp, burgundi herczeg, az alapítás alkalmával nevezett 24 lovagot s az alatta tartott káptalanokban még 32, összesen 1429—1467-ig, 62 lovag avatott föl; — Bátor Károly alatt, 1467—1477-ig, két káptalanban 15; — I. Miksa császár alatt két káptalanban 16; — Szép Fülöp alatt, 1484—1506-ig, három káptalanban 31; — V. Károly császár alatt, 1506—1555-ig, négy káptalanban 85; — II. Fülöp király alatt,

1555—1598-ig, két káptalanban 30 avattatott. — Ezután, XIII. Gergely pápa engedelmével, neveztetett még II. Fülöp királytól 41; — III. Fülöp királytól, 1598—1621-ig, 62; — IV. Fülöp királytól, 1621—1665-ig, 109; — II. Károly királytól, 1665—1700-ig, 120; — VI. Károly császártól, 1712—1740-ig, 95. — I. Ferencz, római császártól, 1740—1765-ig, 70; — II. József császártól, 1765—1790-ig, 44; — II. Lipót császár és királytól, 1790—1792-ig, 17; — I. Ferencz osztrák császár és magyar királytól, 1792—1835-ig, 79; — I. Ferdinánd, osztrák császár, Magyarország e néven ötödik királyától, 1835—1848-ig, 26; — I. Ferencz József, osztrák császár és magyar királytól, 1848—1887-ig, 133.

Összesen a rend alkotása óta: az alapításkor neveztetett 30, s utóbb káptalanokban választatott 209, ezután pedig, nevezetesen ezideig, 796; együtt: 1035 lovag.

Ezek között II. Lajos, Magyarország királya, 1516. évben tartott káptalan választásából, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem pedig II. Fülöp spanyol királytól 1595-ben az aranygyapjas renddel díszítették föl. — Követték ezeket Magyarországból, IV. Fülöp spanyol király nevezéséből, 1621—1665. év közt: 1. Esterházy Miklós gróf. 2. Pálffy Pál gróf, 3. Vesselényi Ferencz gróf, nádorok. — 4. Zrínyi Miklós, horvát bán.

II. Károly spanyol király kinevezéséből, 1665—1700: 5. Esterházy Pál gróf, utóbb herczeg, Magyarország nádora.

VI. Károly császár és király kinevezéséből: 6. Pálffy Miklós gróf (nádor, 1712). — 7. Pálffy János gróf (nádor, 1739).

I. Ferencz római császár kinevezéséből: 8. Esterházy Pál Antal herczeg. 1744. — 9. Batthyány Lajos gróf, nádor. 1744. — 10. Batthyány Károly gróf. 1749. — 11. Erdödy György gróf. 1751. — 12. Pálffy Miklós, gróf. 1759. — 13. Esterházy Miklós gróf. 1763.

II. József császártól kinevezettek: 14. Esterházy Miklós herczeg. 1763. — 15. Bethlen Gábor gróf. 1765. — 16. Esterházy Ferencz gróf. 1782. — 17. Pálffy Károly gróf, alkanczellár.

II. Lipót császár királytól kinevezettek: 18. Esterházy Antal herczeg. 1790. — 19. Károlyi Antal gróf. 1790.

I. Ferencz, osztrák császár és Magyarország királya kinevezéséből: 20. Esterházy Ferencz gróf. 1803. — 21. Zichy Károly gróf, államminiszter. 1808. — 22. Esterházy Miklós herczeg, magyar testőr-kapitány. 1808. — 23. Erdödy József

gróf, magyar kancellár. 1808. — 24. Széchenyi Ferencz gróf, magyar királyi főudvarmester. 1808. — 25. Illésházy István gróf, magyar királyi főasztalnok-mester. 1808. — 26. Koháry Ferencz herczeg, magyar királyi kancellár. 1817. — 27. Gyulay Ignác gróf, horvát bán. 1830. — 28. Esterházy Pál herczeg, nagykövet az angol udvarnál. 1830.

I. Ferdinánd osztrák császár és magyar király kinevezéséből: 29. Cziráky Antal gróf, országbíró, miniszter. 1836. — 30. Apponyi Antal gróf, nagykövet a franczia udvarnál. 1836. — 31. Pálffy Fidél gróf, magyar kancellár. 1838.

I. Ferencz József, osztrák császár, Magyarország királya kinevezéséből: 32. Batthyány Fülöp herczeg, főispán. 1852. — 33. Gyulay Ferencz gróf, táborszernagy. 1853. — 34. Esterházy Miklós herczeg. 1862. — 35. Pálffy Antal herczeg, követ. 1862. — 36. Nádasdy Ferencz gróf, osztrák miniszter. 1865. — 37. Apponyi Rezső gróf, nagykövet Angolországban. 1865. — 38. Batthyány Imre gróf, főlovászmester. 1867. — 39. Mayláth Antal gróf, kancellár, magyar királyi tárnokmester. 1867. — 40. Cziráky János gróf, magyar királyi tárnokmester. 1867. — 41. Andrássy Gyula gróf, külügyminiszter. 1877. — 43. Festetics Tassilo gróf, tábornok. 1869. — 43. Haller Ferencz gróf, magyar testőrkapitány. 1869. — 44. Esterházy Mór gróf, nagykövet, miniszter. 1878. — 45. Mayláth György, országbíró, főrendiházi elnök. 1878. — 45. Károlyi Alajos gróf, nagykövet. 1878. — 47. Pejachevich Péter gróf, horvát miniszter. 1878. — 48. Szápáry Gyula gróf, magyar királyi pénzügyminiszter. 1878. — 49. Szögyény-Marich László, országbíró, a magyar főrendiház volt elnöke. 1884. — 50. Szécsen Antal gróf, főudvarnagy (k. k. Obersthofmarschall). 1887. — 51. Sennyey Pál báró, országbíró, főrendiházi elnök. 1887. — 52. Pejachevich Miklós, lovassági tábornok, hadtestparancsnok. 1887. — 53. Kálnoky Gusztáv gróf, külügyminiszter. 1887.

A XV. század elején alapított aranygyapjas rendbe csak a XVII. század második felében vétettek föl az *első magyarok*, még pedig a XVIII. század közepéig szinte csak Magyarország nádorai és a horvát bán, Zrínyi Miklós. E század második felében s a folyó XIX. században magasabb polgári hivatalos állások és fontosabb szolgálatok elismeréséül, és történelmi nevezetességű főúri fényes családok tagjai, születésükre való tekintetből neveztettek ki időnkint aranygyapjas vitézekké. De a

kinevezés a Felség által mindig «*proprio motu*» a róm. katholicus egyház hívei sorából történik; még pedig rendesen néhány év közbeesésével. kisebb-nagyobb csoportokban; míg az egyes kinevezés — mint Andrássy Gyula grófé 1877. évben — különös kitüntetésnek tekintetik.

A rend alapítása óta, ötödfél század alatt, fölavatott 1035 vitéz közé 1887. év végéig összesen 52 magyar és horvát-szlavon születésű vétetett föl, kik közt *Mayláth György* országbíró és *Szögyény-Marich László* királyi tárnokmester, utóbb országbíró, az elsők s egyedüliek, kik a magyar nemesi rend — status equestris — soraiba tartoznak.

Magyar aranygyapjas nemzetségek névsora: 1. Andrássy gróf. — 2. Apponyi gróf. — 3. Batthyány herczeg és gróf. — 4. Bethlen gróf. — 5. Cziráky gróf. — 6. Erdődy gróf. — 7. Esterházy herczeg és gróf. — 8. Festetich gróf. — 9. Gyulay gróf. — 10. Haller gróf. — 11. Illésházy gróf. — 12. Kálnoky gróf. — 13. Károlyi gróf. — 14. Koháry herczeg. — 15. Mayláth gróf és nemes. — 16. Nádasdy gróf. — 17. Pálffy herczeg és gróf. — 18. Pejachevich gróf. — 19. Szápáry gróf. — 20. Széchenyi gróf. — 21. Szécsen gróf. — 22. Sennyey báró. — 23. Szögyény-Marich nemes. — 24. Vesselényi gróf. — 25. Zichy gróf. — 26. Zrínyi gróf.

E családokból az Esterházy herczegi és grófi házból tizenkettő; a Pálffyak közül hét; a Bathyányak közül négy tag bírta az aranygyapjas rendet, míg a többiek közül hétben két tag viselte azt, ezeken túl pedig még csak egy-egy családtag tüntettetett ki.

Az aranygyapjas rend összes tagjai: 1887. évben. A rend főnöke és fejedelme (*chef et souverain*): I. Ferencz József császár és király. — *I. Uralkodók és uralkodó házbeli tagok*: 1. Albert, Szászország királya. — 2. II. Lipót, belga király. — 3. Humbert, Olaszország királya. — 4. Rezső, koronaherczeg; 5. Albrecht; 6. Lipót; 7. Ernő; 8. Károly-Lajos; 9. Ferdinand Salvator; 10. József; 11. Zsigmond; 12. Rainer; 13. Henrik; 14. Lajos Victor; 15. Károly (Salvator); 16. Lajos (Salvator); 17. János; 18. Frigyes; 19. Ferencz Ferdinánd (Este); 20. Lipót Salvator; 21. Károly István; 22. Jenő; 23. Ottó; 24. Nándor Károly Lajos; 25. Lipót Nándor; 26. Ferencz Salvator, császári és királyi főherczegek.

II. Királyi herczegek: 27. Luitpold, bajor királyi her-

czeg. — 28. Miksa, bajor királyi herczeg. — 29. Lajos Vilmos, bajor királyi herczeg. — 30. Károly Antal, Hohenzollern-Sigmaringen. — 31. György, szász királyi herczeg. — 32. Károly Tivadar, bajor királyi herczeg. — 33. Fülöp, württembergi királyi herczeg. — 34. Lajos Lipót, bajor királyi herczeg. — 35. Lipót Miksa, bajor királyi herczeg. — 36. Ottó, bajor királyi herczeg. — 37. Arnulf, bajor királyi herczeg. — 38. Miksa, bajor királyi herczeg. — 39. Don Miguel, braganzai herczeg. — 40. Fülöp, Szász-Coburg gothai herczeg.

III. A rend többi tagjai: 41. Herczeg Schwarzenberg Adolf. — 42. Herczeg Salm Hugó. — 43. Herczeg Auersperg Károly Vilmos. — 44. Gróf Clam-Gallas Ede. — 45. Herczeg Esterházy Miklós. — 46. Gróf Rechberg Rothenlöwen Bernát. — 47. Herczeg Fürstenberg Egon. — 48. Herczeg Rohan Camill. — 49. Herczeg Hohenlohe Schillingsfürst Constantin. — 50. Herczeg Isenburg Birstein Károly. — 51. Herczeg Lichtenstein Frigyes. — 52. Herczeg Metternich Richard. — 53. Herczeg Montenuovo Vilmos. — 54. Gróf Waldstein Ernő. — 55. Gróf Crenneville Folliot Ferencz. — 56. Gróf Meran Ferencz. — 57. Gróf Potocky Alfréd. — 58. Herczeg Colloredo Mansfeld József. — 59. Gróf Neipperg Ervin. — 60. Herczeg Kinszky Ferdinánd. — 61. Gróf Andrássy Gyula. — 62. Gróf Esterházy Móricz. — 63. Herczeg Thurn Taxis Imre. — 64. Gróf Belcredi Richárd. — 65. Herczeg Croy-Dülmen. — 66. Gróf Trautmannsdorf Ferdinánd. — 67. Gróf Károlyi Alajos. — 68. Herczeg Schönburg Hartenstein Sándor. — 69. Gróf Taaffe Ede. — 70. Herczeg Schwarzenberg Károly. — 71. Gróf Traun Abensberg Hugo. — 72. Herczeg Lobkovitz Móricz. — 73. Gróf Szápáry Gyula. — 74. Herczeg Löwenstein Rosenberg Károly. — 75. Szögyény-Marich László. — 76. Gróf Thun Leo. — 77. Gróf Czernin Jaromir. — 78. Herczeg Khevenhüller Károly. — 79. Herczeg Windischgrätz Alfréd. — 80. Gróf Kálnoky Gusztáv. — 81. Herczeg Windischgrätz ? — 82. Gróf Bylandt Rheidt. — 83. Gróf Szécsen Antal. — 84. Bárány Sennyey Pál. — 85. Gróf Pejachevich Miklós.

Id. SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ.

POLITIKAI IRÁNYELVEK KELETEN NYOLCZ- SZÁZ ÉVVEL EZELŐTT.*)

Keleten, a történelem kezdete óta korunkig, a korlátlan egyeduralom — melyet csak a vallás és a szokás alkotta törvények mérsékeltek egy kissé — volt az egyedüli tartósabb kormányforma. Az iszlám csak más színezetet adott ennek az ősrégi intézménynek. A khalifatus világuralma ideiglenesen egyesítette a különböző népeket, de ezt a természetellenes kapcsolatot mihamar szétszakították az egyes nagyratörő emírek, kik a fajokülönbségeket, nemzetiségeket és a földrajzi helyzetet fölhasználva, önálló államokat alkottak. Persia már a kilencedik században, Szoffaridák alatt, jóformán lerázta magáról az arab khalifák igáját. A Gaznevidák fényes hódításokban gazdag uralma igen kedvezett a nemzeti önérzet fölébredésének. Mintegy varázsütésre, nagy költők ajkain új életre keltek a már-már feledésbe ment nemzeti dicsőség emlékei, Dakiki Firdauszi és egész raja a nemzetiségért rajongó költőknek, az elfajúlt utókor előtt föltárták a múlt lelkesítő történetének lapjait. Az arabok utolérhetetlen kitünőségének mythosa az ókori történelem nagy alakjai és fényes tettei előtt ködként szétfoszlott. A már előbb megindult su'ubijja-mozgalom, mely a többi nem arab nemze-

*) 1. *Siasset Nameh, traité de gouvernement, composé pour le Sultan Melik-Chäh, par le Vizir Nizam oul-Moulk.* Texte persan ed. par Ch. Schefer. Paris, E. Leroux, 1891. — 2. *Rauzet es-Seja.* Mirkhondtól, teheráni könyvmat, 1274. — 3. *Âtes Kedeş Azeri,* bombay-i könyvmat. 1292. — 4. Goldziher: *Muhammedanische Studien,* Halle, 1889—90. Két kötet.

tiségek egyenlőségét az arabbal vitatta, mindinkább erőre kapott. *) A benső zavarok és az udvari ármányok, meg a rakoncátlan török zsoldosok aláásták a khalifatus tekintélyét. A XI. században már csak névleges a khalifa főnhatósága a többi moszlim emirek és szultánok fölött. Hű képét adja az önállóvá lett mohammedán államok kormányzásában érvényesülő elveknek a két Szeldsuk-családbeli persa uralkodó, Alp-Arszlán és Melik sah híres nagyvezére, Nizám ul Mulk, kit tragikus sorsa híressé tett az egész mohammedán világon. — Mindig érdekes, ha egy nagy államférfi politikai irányelveit az utókor számára följegyezni érdemesnek tartja. Nizám ul Mulk minden ízében államférfi volt. Már atyja, 'Ali bin Iszhák Tuszi, hivatalt viselt, igaz, hogy nem valami nagyot. Jövedelmei nem állottak arányban kiadásaival és így folytonos pénzzavarral küzdött. Korán fölismerve fiában a tehetséget, szegénysége mellett is semmi áldozatot sem sajnált fia taníttatására. A fiatal Abu'ali Haszán, mert ez volt a későbbi Nizám ul Mulk családi neve, igen jól tanúlt, úgy, hogy már tizenegy éves korában könyv nélkül tudta az egész Koránt. Fokról-fokra emelkedve, haladt a hivatalnoki pályán. Eleinte sokat kellett nélkülöznie, írnok korában egy vézna gebén követte kirándulásáiban principalisát. Szerencsecsillaga a Szeldsukok szolgálatába vezette. A két Szeldsuk király alatt harmincz évnél tovább viselte a modern miniszterelnökségnek megfelelő nagyvezérséget. Igazságossága és általánosan elismert becsületessége kivívták számára kortársai tiszteletét. A legnépszerűbb keleti erényt, mely egy Hatim Tai-t világhírűvé tett, a jótékonytságot, nagyban gyakorolta. Közhasznú czelokra mindig bőkezűen adakozott. Bagdádban «Nizámije» név alatt egy jeles főiskolát, medressze-t alapított, hol a mohammedán tudománynak számos jelese, köztök a jeles Ghazzali is tanított. Hasonló tanintézeteket létesített Nisapur, Iszfahán, Moszul, Hirat és egyéb városokban. Az írókat és az irodalmat melegen pártolta. Mikor először volt uralkodójával, Meliksah-hal, a khalifa látogatására Bagdádban, a lakása elé összesereglett koldusok és szegények közt száznegyvenezer dinár-ra menő összeget osztatott szét. Végzete úgy hozta azt magával, hogy a böcs vezér, ki oly éles szemekkel tudta annyi

*) Goldziher: *Muhammedanische Studien*, Halle, 1889—90. I. köt. 147. lap.

éven át követni a keleti politika eselszövényeit, asszonyi ármánynak essék áldozatul. Meliksah egyik neje, Turkán Khatún, minden áron fiának, Mahmúdnak akarta megszerezni a trónutódságot. Nizám ul Mulk egy másik herceget ajánlott a királynak és ezzel vérig sértette a nagyravágyó királyasszonyt. Turkán Khatún aljas rágalmai és rosszakaratú besugásai nem tévesztették el hatásukat. Formálisan nem fosztották meg őt hivatalától, hanem, keleti szokás szerint, gyilkosokkal ölettek meg a kegyvesztett nagyvezért 1092-ben, Nihávend közelében. Mondják, utolsó perceiben ezt a rögtönzött verset szerezte és meghagyta, hogy azt urának kézbesítsék: «Egy ideig szerencsecsillagod alatt, oh te boldog király! a napok arczáról letöröltem a zsarnokság porát. A jónévnek toghráját és a boldogság okmányát a te aláírásoddal megerősítve vittem az Úr trónja elé. A végzet határozata szerint, kilenczvenhárom éves koromban, Niváhend határán, egy tördőfés vetett véget életemnek. Fiamra hagytam hosszú szolgálatomat, őt magát az Isten és az uralkodó kegyelmére bízom». A hidsra 485-ik (1092) évében halt meg a jeles vezér és egy hónapra rá követte őt a másvilágba fiatal ura, Meliksah. Mu'izzi, a Szeldsukok udvari költője, a következő találó verset írta haláluk alkalmából: «Egy hónappal előbb a legfelsőbb mennybe ment az öreg miniszter. A másik hóban utána ment a fiatal szultán. Hirtelen nyilvánosságra hozta saját hatalmát és a sah gyöngeségét az Úr. Nézd az ő erejét és tekintsd a király gyöngeségét.»

Életének utolsó évében, nehéz körülmények között írta Nizám ul Mulk urának, Meliksahnak okulására politikai eszméit tartalmazó művét, a *Királyok politikáját*. Minden cizcizoma és a keleti írókat annyira jellemző szóvirágos irány nélkül, rögtönözve, a közönséges társalgási nyelven tette papírra a helyes kormányzás körüli gondolatait és eszméit. Épen ez a körülmény kölcsönöz sajátságos bájt művének. Minden sorából kilátszik a gyakorlati államferfi, ki, jóllehet, korát megelőző eszméknek sem volt híjával, mindazáltal meg tudott alkudni a jelen kor követelményeivel. Műve, irodalmi értéke mellett, nyelvészeti becsű is, mert az új persa nyelvnek egy igen korai phasisát, a tizenegyedik század végén élő köznyelvet, lehet benne tanulmányozni.*)

*) «Le memoire de Nizam oul Moulk, écrit au courant de la

A mű harminczkilencz kisebb-nagyobb fejezetre oszlik. Az utolsó fejezetben így adja elő a szerző könyve czélját és megírásának történetét: «Négyszáznövezvanötben (1092), mikor Bagdádba menni készültünk, titkáromnak, Mohammed Maghrebi-nek adtam át a kéziratot, hogy azt letisztázza s azon esetre, ha nem jöhetnék vissza ebből az utazásból (mintha előre sejtette volna szomorú sorsát), juttassa azt az uralkodó színe elé. Hadd olvassa el a fejedelem és ne találja azt unalmasnak, mert ebben a könyvben a jó tanács a bölcseséggel párosúl. Van ebben Korán-magyarázat, Mohammed és a prófétákról szóló elbeszélés, az igazságos királyok története és a múltak emléke; minden terjedelme mellett rövidnek mondható és méltó az igaz padisáh-hoz. *) A királyság eredetét isteni rendelkezésre alapítja Nizám ul Mulk. «Az Úr» — úgymond — «minden korban kiszemel egyet az emberek sorából és fölékesítve azt minden uralkodói dícséretes tulajdonokkal, reá bízva a világ ügyeit és a hívők nyugalma fölötti örökösödést. Vele elzárja a romlás és a zavargás kapuját. Iránta való tiszteletet és félelmet ebreszt az alattvalók szívében, hogy hadd eljenek az emberek igazságossága árnyékában és imádkozzanak uralmának tartóságáért. De, ha a hívők engedetlenek lesznek az isteni törvénnyel szemben és az Úr parancsát nem tisztelik, akkor az Isten úgy bünteti meg őket, hogy az igazságos fejedelmet elveszi tőlök. Ennek fejtelenség és véröntás lesz a következménye. A ki erősebb, azt teszi, a mi neki tetszik. A bűnösök mind elvesznek ebben a zavarban. Ez az ítélet olyanforma lesz, mint mikor meggyúlad a nádas, a száraz nád egy lábíg elég, de a nedves közúl is, a száraz közelsége miatt, nem kevés elhamvad, azaz a bűnösökkel együtt a jók is bűnhődnek. Ezután az Isten egy hívőt a trónra emel és a megzavart világrend ismét helyreáll.» Nizám ul Mulk a korlátlan monarchián kívül nem ismer más kormányformát. Az uralkodó csak Istennek felelős tetteiért. Ezzel a majdani számonkéréssel iparkodik a bölcs vezér tanácsainak és intelmeinek nyomatékot adni. A királynak mindig szem előtt kell tartania tetteihez az Isten jóvátágyását, ezt

plume, nous donne une idée exacte de la langue parlée en Perse à la fin du XI-e siècle de notre ère, elle ne présente que de légères différences avec le langage actuel.» *Siasset Nameh*. Préface 1.

*) *Siasset Nameh*, 210—211. lap.

pedig csak úgy nyerheti el, ha jót tesz népével. Maradandó az a birodalom, hol a nép urának jóvoltáért foháskodik az Úrhoz. Könnyű lesz az ilyen fejedelemnek a számadása a másvilágon és az üdvözülés mellett jó nevet hagy maga után a földön. *) Erre nézve egy történetet mond el a bibliai Józsefről. Mondják, hogy József halálos ágyán meghagyta környezetének, hogy őt előde, Ábrahám mellé temessék el. Mikor József koporsóját oda vitték, megjelent Gábor arkangyal és így szólt: «Ez a hely nem illeti meg meg őt, mert neki felelnie kell a föltámadás napján azért az országért, melyet kormányzott». Ha Józseffel így bántak, kérdi a jámbor vezér, mire tarthatnak mások számot? A prófeta mondásai közt van, hogy az ítéletnapon összekötik annak a kezeit, ki ezen a világon az embereknek parancsolt. Ha igazságos volt, az igazságosság föloldja kötelékeit és a paradicsomba vezeti, ellenkező esetben azon megkötözötteen a pokolba vettetik. A föltámadáskor mindenki tartozik arról számolni, a mi csak neki alárendelve vagy gondjaira volt bízva. Így az úr szolgáliról, a juhász juhairól. A hatás kedvéért lehetőleg kiszínezni törekszik Nizám ul Mulk a számonkérés szigorúságát. 'Abdallah bin 'Omar történetét hozza föl arra nézve, hogy ez a másvilági bíráló milyen szigorú és mily jelentéktelennek látszó mulasztásokra és hibákra is kiterjed. 'Omar tizenkét évig szenvedett a túlvilágon azért, mert egy, hanyagságából romlásnak indult bagdádi híd deszka repedésében egy juhnak kitört a lába. Az uralkodónak különös figyelmébe ajánlja, hogy hetenkint kétszer audientia-napot tartson. Hallgassa meg türelmesen a nép panaszát és orvosolja az elkövetett sérelmeket. Minden közvetítő nélkül, saját füleivel hallgassa meg alattvalóinak szavát. Nagy haszna van a hetenkinti elfogadó napnak, mert ha azt tudják a hatalmaskodók és az igazságtalanok, hogy minden alattvaló, személyválogatás nélkül, a király elebe viheti panaszát, megfélemedve tartózkodnak a jogtalanságoktól. Például fölhozza a régi persa fejedelmeket, kik nyílt, könnyen hozzáférhető helyen tartották kihallgatásaikat. Egy másik persa királynak, ki nagyot hallott, annyira ment igazságszeretete, hogy — attól tartva, hogy a tolmácsok meghamisíthatnák a panaszosok szavait — megparancsolta, hogy minden sérelmes, kárt vallott ember vörös ruhát öltjön magára.

*) *Siasset Nameh*, 8. lap.

Ily móddal aztán könnyű volt neki a panaszra jöttöket kiválogatva, közvetlen közelben magához híva őket, kihallgatni. Mindezt, teszi hozzá kenetteljesen Nizám ul Mulk, azon másvilági számonkéréstől félve tették, hogy semmi se maradjon rejtve előlük és mindenről tudjanak számot adni. Az adószedőkre is legyen gondja a királynak. Mindenekelőtt inteni kell őket, hogy az Isten teremtményeivel jól bánjanak. Csak a jogos, törvényesen meghatározott összeget hajtsák be és azt is szép módjával. Idő előtt sohse követeljék az adót, mert a megszorult nép kénytelen feláron vesztegetni el eladni valóját, csak hogy eleget tegyen az adószedő követelésének. Ha vetőmag dolgában szükségét lát a nép, a kormány közegei adjanak kölcsönt és segítsék ki a szűkölködőket. Az adószedők folytonos fölügyelet alatt álljanak s ha a törvénytől megsabottnál több adót szednek be a néptől, vissza kell azt szolgáltatniok az adózóknak. Ily esetben az adószedőt vagyonától is meg lehet fosztani. Nem lehet eléggé méltányolni a bölcs vezér arany tanácsát, ha meggondoljuk, hogy mily szörnyű igazságtalansággal és fosztogatással van egybekötve az adóbehajtás a mohammedán keleten. A hűbéruraknak tudniok kell, hogy nincs joguk a törvénytől megállapított jövedelemnél egyebet kívánni a rajáktól. Ezt is csak szép módjával, emberségesen kérhetik jobbágyaiktól. Nincsenek fölhatalmazva jobbágyaik életével, azok nejei és gyermekeivel, vagyonával kényök kedvök szerint rendelkezni. Meg kell fosztani jószágától azt a hűbérurat, ki ezt meg nem tartja. A jobbágyoknak módjokban álljon, a király elé menve, bajaikat, sérelmeiket előterjeszteni. Különösen súlyos visszaélés elkövetése esetében meg kell fenyíteni a hűbér-birtokost, hogy mások róla példát vegyenek. A hűbérések is csak jobbágyaik jóvoltáért vannak, mint az uralkodó és hivatalnokai. Meglehetősen szabad eszmék egy nyolczszáz év előtti persa nagyvezér szájából. A jó, részrehajlatlan igazságszolgáltatás fontosságát, mely még most is jóformán ismeretlen Iránban, teljes mértékben tudja méltányolni. A «paupertas magna meretrix» elvét követve, legezélravezetőbb, szerinte, jól javadalmazni a bírót, hogy életföntartási okból ne legyen szüksége a hamisságra. Igen nehéz és kényes dolog a bírói hivatalra alkalmas egyén kiszemelése, mert a bíró a hívők élete és vagyona fölött ítel. Úgy látszik, a törvény előtti egyenlőség modern elvétől sem idegenkedett Nizám ul Mulk, mert több helyen hangsü-

lyozza, hogy a hatóságok kötelesek a bírót ügyködésében támogatni és ha valaki megidézve meg nem jelennek, legyen az bármily előkelő állású, hatalmas ember, erővel is kényszerítsék törvény tiszteletére. Mohammed próféta annyira becsülte — a nagyvezér szerint — a bírói tisztet, hogy azt magának tartotta főnn. Ádám idejétől kezdve a jelenkorig, minden népnél igazságot szolgáltatott és tiszteletben tartották a jogot. Ez volt az, a mi az államokat a fölbomlástól megóvta. Bevett szokását követve, a félig mesés persa hőskori királyok szokásaiból beszél el egyes jellemző vonásokat. Ezek, mikor általános kihallgatást adtak és egyesek az uralkodó és kormánya ellen panaszt emeltek, leszálltak fényes trónjaikról és alázatosan letérdelve, a főbíró tisztet viselő főmóbed (főpap) elé, fölszólították azt, hogy tegyen köztök és a panaszosok közt igazságot. Ha a főmóbed igaznak találta a király elleni vádat, igazságot szolgáltatott, ellenkező esetben szigorú büntetéssel sújtotta a vádaskodót, a miért az erővel hibát, gáncsolni valót akart találni a király és a kormány nyal szemben. De nem mindig tudja az uralkodó a törvénybíró szerepét játszani. Megesik, úgymond Nizám ul Mulk, hogy a fejedelem török vagy persa eredetű, vagy olyan, a ki nem tud arabul és nem olvasta a szent törvényt. Ilyennek okvetetlenül helyettesre van szüksége, ilyen helyettes a bíró. Az uralkodó dolga helyettesének tekintélyét lehetőleg emelni és végzéseit végrehajtatni. A papi teendőkkal megbízott egyéneket is szemmel kell tartani a királynak. Szent életű, Koránt ismerő egyéneknek való ez az állás, mert az isteni tisztelet kényes, nagy tudományt igénylő dolog. Ha rosszul imádkozik az imám, kárba vész az egész közönség ájtatossága. A rendőri tisztet viselő mohteszib is legyen minden városban. Ennek a hivatala úgy hozza magával, hogy vizsgálja, hitelessítse a mértékeket és fölügyeljen a közrendre. Jaj annak a városnak, a hol nincs mohteszib, csupa rendetlenség, jogtalanság közt foly ott a polgárok élete es nincsen ott hatálya a próféta szent rendelvényeinek. Erre a fontos és nagy felelősséggel járó állásra mindig a király bizalmasainak sorából, hol egy elaggott törököt, hol meg egy eunukhot neveztek ki, hogy az minden zavaró külbefolyástól, baráti és egyéb viszonytól ment legyen és így mindenki rettegjen tőle. Ide vonatkozólag szultán Mahmúdról, a híres gaznevida fejedelemről beszélnek egy adomát. Mahmúd egyszer együtt iddógált bizalmasaival; két had-

vezére, 'Ali Nustegin és Mohammed 'Erebi, is jelen voltak. A tivornya az egész éjen át tartott és már dél felé járt az idő, mikor véget ért. 'Ali Nustegin, ki az ittasságtól alig tudott a lábán állani, engedelmet kért a távozásra. Mahmúd intette őt, hogy nem jó lesz ilyen állapotban fényes nappal az útczára menni és inkább aludja ki magát a palotában, mert ha ilyen részegen a mohteszib szemébe ötlük és ez őt jól elpáholja, sajnálni fogja ugyan czimborájának szegényét, de azért egy szava sem lehet majd a jogos fenyték ellen. Ali Nustegin, ki ötven-ezer embernek parancsolt és maga is oly bátor ember volt, hogy a harcztéren ezerrel fölért, mi neki a vén mohteszib? gondolá. «Azért is elmegyek!» így válaszolt büszkén Mahmúdnak. «Elmehetsz, de magadra vess, ha a mohteszibbel meggyülik a bajod», volt Mahmúd búcsúszava. El is indult Nustegin haza fele, nagy csapat szolgálótól és lovasaitól kísérve. Útközben meglátja őt a mohteszib s rögtön kiadja a parancsot, hogy húzzák le a részeg hadvezért lováról és maga is leszállva paripájáról, olyan sort vert sajátkezüleg a földre fektetett vezérre, hogy az a földet is harapta kinjában. Katonái és szolgálói közül senkinek sem volt bátorsága csak egy szóval is urának védelmére kelni. Ez a mohteszib egy vén török eunukh volt. Másnap megmutatta sebesre vert hátát a pórúljárt hadvezér a szultánnak. Mahmúd csak mosolygott és így szólt: «Nem megmondtam, máskor ne menj ki részeg fővel az útczára». «Mikor szilárd volt a törvényes rend alapja, ilyenek is megtörténtek», teszi hozzá elmelkedésül Nizám ul Mulk. Nélkülözhetetlen a jól rendezett álladalomban az ellenőrzés. Minden városban ki kell fürkészní, hogy ki ott az, a kinek szíven fekszik a vallás és a közügy, és istenfélő lévén minden onérdektől ment. Az ilyen egyennek meg kell mondani, hogy ezért a városért vagy tartományért te vagy a felelős és azt, a mit az Úristen mitőlünk fog kérdezni, mi azt tetőled kérdezzük. Neked tudnod kell az adószedő, a híró, a mohteszib, az alattvalók, nagyok és kicsinyek viselt dolgait és mindenről jelentést tartozol adni. Mi aztán megteszszük azt, a mit jónak látunk. Ha a kiszemelt egyén nem vállalná el ezt a megbízást, erővel kell őt arra kényszeríteni. A padisah nem láthat mindent saját szemeivel, ezért kénytelen egy megbízható tudósítót tartani. Ennek az állásnak a betöltése nagy föladat, mert a részrehajló tudósító hamis, a tényállásnak meg nem felelő híreivel az ország bukását okoz-

hatja. Az önérdek-szülte visszaéléseknek úgy akarja elejét venni Nizám ul Mulk, hogy mint a bírónak, úgy ennek is jó fizetést rendel. Voltak, kik ilyenről, a megvesztegetett, czélzatos tudósításoktól tartva, tudni sem akartak. Abulfazl kérdésére, hogy miért nem tart bementőt Alp Arszlán (Nizám ul Mulk előbbi ura), így felelt: «Azt akarod talán, hogy romlásnak engedjem át országomat és jóbarátaimat magamtól elriaszszam?» «Hogyan?» kérdé Abulfazl. «Úgy, hogy híveim irántami bizalomból nem sokat törödnének a földadóval és nem vesztegetnék meg azt, elleneim pedig szóval és pénzzel igyekeznének a besugónak kedvében járni. Ennek az lenne a következménye, hogy hűséges barátaimról csak rosszat, ellenségeimről pedig csak jót hallanék s így bekötött szemmel rohannék az örvénybe.» A bizalmi egyének mellett valódi kémekre is van szükség. Ezeknek minden irányban folyton járniok-kelniök kell, kereskedők, szufik, dervisek és gyógyszerárúsok öltözetében. Minden kikutassanak és mindenről, a mit csak hallottak, azonnal jelentést tegyenek, hogy ily módon a király jól legyen értesülve. Mindig előadhatja magát valami és jó a bajnak elejét venni. A kormányzók, hűbérurak, emirek és az egyes magasabb rangú hivatalnokok sokszor tápláltak már titokban forradalmi terveket. Külellenség ellenében is sokat tesz, ha nem lepik meg készületlenül az országot. Ez a kémrendszer különben régóta divatban volt Keleten. Az indek is erre alapították az állam fönnállásának biztonságát. A *Hitopadesában*, mely tudvalevőleg egy sokkal régibb államtudományi művön és a *Pancsatantán* alapszik, ilyen dicséretét találjuk egy versben a kémrendszernek: «A kém legyen külföldön és saját országában arra nézve, a mi megteendő vagy elkerülendő, az uralkodó szeme. A kinek ez hiányzik, olyan az, mint a vak.»*)

Az igazságosság mellett egekig magasztalja a jótékony-ságot. Nincs ennél háladatosabb dolog és jól mondja a költő: «Az emberség a legjobb cselekedet. A próféta erénye a jóság. Két világ áll nyitva az adakozó előtt. Légy bőkezű és tied a két világ» (tudniillik ez és a másvilág).***) A bőkezű fejedelemnek minden terve sikerül. Mahmúd szultánnak mondta — Nizám ul Mulk szerint — nagyvezére, Ahmed Haszán, hogy:

*) *Hitopadesá*, ed. Johnson, 70. lap, 37-ik vers.

**) *Siasset Naméh*, 117. lap.

«Ha meg akarja nyerni az embereket, legyen ellensége az arany-nak». Vezére tanácsát követve, Mahmúd megszerezte népe szeretetét és óriási hódításokat tett. Elégedetten mondta aztán Mahmúd jó tanácsot adó vezérének, hogy: «Mióta az aranyat kiadtam a kezemből, az egész világ a kezembe került». Még a különben igazságtalan zsarnoknak is javára válik adakozása. Pharaónak, a mohammedánok példabeszédszerű gonosz királyának nyílt asztala, a traditio szerint, oly nagy érdemet szerzett, hogy mikor Mózes negyven napi böjt után könyörgött az Úrnak, hogy az mielőbb véget vessen a gonosz Pharaó életének. «Te azt akarod, oh Mózes» — így felelt neki az Isten — «hogy én őt mielőbb kivégezzem; de nekem ezer hívőről kell gondoskodnom, kik mind az ő asztaláról élnek. Méltóságomra esküszöm ezért, hogy én őt addig meg nem halasztom, míg csak népével jót tesz».*) Kelet a koldusok Eldorádója lenne, ha minden uralkodó szem előtt tartaná a jótékony nagyvezér tanácsát.

KÉGL SÁNDOR.

*) *Siasset Naméh*, 116. lap.

É R T E S I T Ő.

Dr. Schuchhardt Károly. Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykene, Orchomenos és Ithakában. Fordította dr. Öreg János; két arczeppel, hét abroszszal, terrajzzal és 321 ábrával. Buda-Pest, kiadja a magyar tudományos akadémia, 1892.

Először is föltétlen dícséret illeti az akadémiát, hogy Schuchhardt művét könyvkiadói vállalatába fölvette. Régen jelent meg érdekesebb könyv a művelt közönség számára. Ki ne emlékeznék gyermekkorából a *Robinson* hatására? Valami abból a boldog gyermeki örömből újra fölébred bennünk, ha Schuchhardt könyvét olvassuk. S ez örömmel a mi esetünkben a legfinomabb szellemi gyönyör párosúl, mert a mi *Robinsonunk* igazán élt s nem a Senkiszigetét födözte föl, hanem majdnem háromezer év előtti nagy kulturát födött föl előttünk.

Schliemannban egy meleg lélek naiv lelkesülése szállt szembe a kritikai tudomány megállapításaival. Ő Homer szép verseiben inkább hitt, mint a Homer-tagadókban; s ez a hite a régi Trója fölfedezésére vitte; s bebizonyult, hogy ez esetben a naiv rajongó messzebb látott, mint a skeptikus tudósok. Már *Trójai régiségek* című munkájában sok volt, a mi a Trójáról eddig meggyökerezett elméletet megingathatta; a kritikusok azonban csak a naiv hiszékenységet látták Schliemannban s gúnyolódtak vele, ki ásatásainál az első fölismerhető nagy épületet azonnal «Priamos palotájá»-nak, a szabaddá tett kapu-alapzatot «Skaei kapu»-nak keresztelte el. De nem sokára a «nagy kincs» fölfedezése, a mykenei leletek után megváltozott a dolog s a tudósoknak hódolnunk kellett. S Schliemann elérte célját: neve Homer költeményeivel szorosan összefűződik; ásatásai útján ő lett Homer leghatalmasabb illustratora. Van valami

meseszerű egész élete pályájában. Mint szegény gyermek tengerre száll, mint hajósinas, kinek egyetlen kabátját kell eladnia, hogy gyapjútakarót vehessen magára. Egész gazdagsága a magában való hit s néhány varázsos képzet Trója égéséről, Homér verseiről, az Anchisest vállán hordó Aeneasról. S ezek a képzetek uralkodnak életén. Ügyessége útján mesés vagyonna tesz szert; de a vagyon neki csak eszköz marad arra, hogy Tróját «testi szemével» is láthassa. Nem nyugszik, míg álmai valóságáról meg nem bizonyosul. Innen az a szeretetre méltó mohóság, melyvel egy régi gazdag sírt azonnal Agamemnon sírjának lát s egy fölösött épületet Priamos palotájának. S életének minden kis külsősége jellemzi Schliemannt s hozzájárul, hogy egységessé tegye alakját. Mily kedves dolog, elképzelni őt athéni palotájában, egy nemes görög nő oldalán. A palota minden részlete arra a világra utal, melyben tulajdonosa élt s munkálkodott. A mozaik padlók a trójai leletek kiváló példányait ábrázolják; a falak párkányán classicus tájak, a görög hősmondából vett képek s homerosi versek. S e mesés palota kapusa Bellerophon, a háziszolga pedig Telamon. Benn pedig gyermekei, Agamemnon s Andromache körében ül a háziúr s egy görög tragikuszt forгат. Így tartozott Schliemann azon ritka boldog emberek közé, kiknek lelke tulajdonkép egy szép álomban élt s ki elég szerencsés volt, hogy ez álmot meg is valósíthatta. Századunk kiváló alakjai között Schliemanné a legrokonszenvesebbek s legderűsebbek egyike.

Schuchhardt mesteri világossággal ad számot Schliemann ásatásairól, a leletekről s azok jelentőségéről. A kitünő ábrák, tervrajzok segítségével valóban élvezettel haladunk át Trója, Mykené romjain s mikor elvégeztük a könyvet, az okuláson kívül bennünk marad a vágy, mindezt a helyszínen is megtekinteni. A könyv tartalmát e helyen nem részletezzük: az olvasó maga szerezze meg magának a tájékozódás élvezetét. Csak egy körülményt említünk föl Schliemann trójai ásatásai körül, mert jellemzi emberét. Ha Schliemannnak nincs meg az az erős hite, hogy a homerosi költeményeknek valóságos, történeti magjának kell lenni: Ilion vára ma sincs még kiásva. Mint a sas a prédára, csapott Schliemann a régi romokra. Kíméletlenül távolította el a domb felső rétegeit, áttörte a fönebb fekvő görög templomok érdekes alapfalait, a későbbi várfalakat. Ez eljárása megütközést, sajnálatot keltett; mert Schliemannon kívül senki sem hitt a mélyben rejlő kincsekben. Rossz néven vették neki, hogy «tücskei, bogarai» után áskál, a helyett, hogy

a legfelsőbb rétegben levő hellenistikus — akkortájban még egyetlen — várostelepet tárná föl. Schliemannnak merészsége vagy inkább naiv hite kellett hozzá. Benne Sokrates «daimon»-ja újra fölébredt.

Schuchhardt, miután a trójai, tyrinsi, mykenei és néhány kisebb ásatásról számot adott: az utolsó fejezetben nagyon érdekesen összegezi azon következtetéseket, melyeket ez ásatásokból a görög hőskorra vonhatunk. A Krisztus előtti XV. századtól a XI-ig világossá teszi egy nagy műveltségű kor létezését, mely Görögország keleti tengerpartjain s a szigeteken végig egészen Kis-Ázsiáig uralkodik. Ez időbe esik Trója, Mykene, Tyrins virágzása. «E műveltség erősen ázsiai színezetű ugyan, de eléggé nyomós megegyezéseket mutat föl Homerossal arra nézve, hogy abból megállapíthassuk, mikép a homerosi «achaiok» alatt a mykenei műveltség képviselőit kell értenünk. Kiderül most, hogy ezek az «achajok» különféle törzsekből, minyaiakból, iónokból, achajokból keveredtek össze. A műveltség egyenletes elterjedése megérthető a különféle törzseknek ideiglenesen egy tengeri szövetséggé való egyesüléséből, a mely az ellenszegülőknek, kivált Trójának leverése után, először alapította meg a békés kereskedelmi forgalmat az Aegeumi tengeren.» Valószínű az is, hogy a homerosi költeményeket még Mykenében s Tyrinsben énekelték a gazdag királyok várában, mint Odysseus tetteit az isteni dalos a phäakok udvarában s csak folytatásuk s átdolgozásuk következett be a dór vándorlás után, mely a mykenei műveltségnek véget vetett,

A jeles munkát dr. Öreg János fordította le. A fordítás sikerült, világos, könnyen folyó s az eszközök részeinek elnevezésében igen szerencsés. A könyvet legmelegebben ajánlhatjuk az olvasóknak.

—K.

A hegyek története. Írta Élisée Reclus. Fordította Geöcze Sarolta. Tizennyolcz eredeti képpel. A természettudományi könyvkiadó vállalat XLIV. kötete. Buda-Pest, 1891.

E mű szerzője egyfelől az emberiség fékevesztett szenvedélyei és érdekeinek harcától szabadulni óhajtv; másfelől azonban a természet iránt érzett önzetlen szeretetétől ösztönöztetve, keresi föl a

hatalmas hegységet, hogy megismerje annak életét és elmúlt történetét. Távol azért a nagy világ zajától, ott, hol a szép, jó és igaz a maga valóságában összpontosúl a gyarló ember gondolkozásában, ott a természet kebelén: a sziklaormok és örvények között egy hegyi pásztor társaságában bolyongva s mindenre kiterjeszkedve figyeli meg azt a rengeteg tömeget szikláiban, talaja és légköre szélsőes változataiban, havával-jegével, állataival, növényeivel, egy szóval mindenével.

E megfigyelései alapján írja le aztán a jeles tudós művében a hegyek életét, mindenekelőtt keletkezésök- és fejlődésökben, szétrombolódásuk- és elmúlásukban. Igen! mert mint maga mondja: «a hegység egészben véve egy óriási természetes műhely, a hol munkában van valamennyi physikai és chemiai erő. És ez erők működése következtében a hegy kicsiben át is éli valamennyi geologiai fordulalmat. Évezredekben nő, évezredekben apad és rétegeiben egymást érik a fejlődésnek és pusztulásnak, a képződésnek és rombolásnak minden tünetényei, a melyek nagyban magán a földön végbemennek. A hegység története e szerint a földnek is története, véget nem érő pusztulás és szakadatlan megújulás».

Így adván elő magának a hegységnek tulajdonképeni életét. alkotó elemeivel egyetemben, leírja ezek után azon légköri változásokat, melyeknek ki van téve; továbbá romboló erőinek azt a bámulatos munkáit, a melyeket a víz, eső, hó, lavina és jég visznek véghez, szüntelenül mosva-vájva mindenfelé a hegység östömeget s szakadatlanul faragva a rengeteg tönzsököt, hogy elhordhassák törmelékét kiegyenlíteni vele a síkságot, vagy betömni vele egy tengeröblöt. Leírja aztán a zordon glecsert, ezt az eredményeiben szintén olyan hatalmas, titkos munkás, nagy fagyos tömeget, tátongó rianásai- és kőhalmazzaival, irtóztatón hallgatag és látszólagos mozdulatlanságával.

Azonban, «mint az emberi arc, úgy változik a természet kifejezése is, az eltorzulást fölváltja a mosoly». Így van ez a hegységnél is. A glecserek borzalmas világa mellett, nyilatkozik azért itt élet is. Íme, hiszen van a hegyeknek tenyészete erdőben, cserjében, pázsitban, mohában, mely a tömeget alkotó kőzettel módosulva, bizarr, meglepően párhuzamos lépcsőzetét tünteti föl a természetnek. A létért való rettenetes harc is föltalálható itt még a fagyos földréteg alatt, az örök hó határánál is, mert hiszen «lények nyüzsgenek itt is, a kik élnek, szaporodnak és fölfalják egymást». Leírja azért ezt a hegységen végbemenő tenyészetet és életet is, s mind-

ezek alapján igyekszik megérteni és megértetni, hogy mi volt a hegység és miért játszott oly nagy szerepet a nemzetek történetében és költészetében; s minő mythosok és legendák keletkeztek annak isteni eredetéről; és végül mi vár reá jövőben az emberiség haladásával.

Igen, a tudomány eddigi vívmányaiból következtetve, egy jóspillantást vet arra az időre is, a mikor az élet, a mely az emberek nagy részére nézve olyan terhes, egyre könnyebbé lesz. «Eljő — úgymond — az idő, a mikor a föld minden pontja hozzáférhetővé fog válni még a betegeknek, rokkantaknak is, és kihasználható lesz együttal minden forrás; az emberi élet megnyúlik minden órával, valahányát a nagy fáradságoktól megkímélhet; vagyona pedig a föld minden kincsével gyarapodni fog». Rajtunk áll azonban, hogy a jövő emberiség nevelésében az ifjúságot erős akarat fegyverezze föl, mely mindenkor képessé és készsé tegye hősiei erő kifejtésre; rajtunk áll, hogy módszeres megpróbáltatásokkal pótoljuk a lét kemény küzdelmét, a melynek árán ma vesszük meg a lelki erőt. Azonban, ha a természet lesz az igazi iskola szép tájaival, melyek gyönyörködtetnek, örök törvényeivel, melyek eleven például szolgálnak, de egyszersmint akadályai is, melyeket az ember szilárd akarattal leküzdhet: akkor a hegységre jövőben a legnagyobb szerep vár. Ekkor csakugyan elérkezik az idő, a mikor az ember lasscskán megtanúlja nemcsak a szabadság beszédét, hanem meg fogja tanulni erkölceit is. Ez lesz aztán az igazi «szabadhegységi» ember!

Íme! ennyiből áll e kis mű tartalma, melyet szerző XXIII fejezetre osztva ad ugyan elő, de mint az elmondottakból kivehető, tulajdonképen három nagyobb részbe csoportosítható, úgymint I. A hegyek eredete, alkata, fejlődése és szétrombolódása; II. Az éghajlat és a természet egyes tünetjeinek befolyása a hegyekre; és III. A hegység tenyésztete és lakói, a rólok alkotott naiv fölfogással és szebbnél szebb mythosaival, végül pedig egy jóslat-pillantással a jövőbe.

Íme! ilyen képet alkotott a jeles francia tudós: Reclus, a hegyek életéről, a minőnél szebbet és megragadóbbat alig lehet kívánni. Ő igazán valóságos ihlettel nyitotta föl a természetnek, ennek a nagy, titokteljes könyvnek, idevonatkozó lapjait. És a mit Reclus oly szépen megírt saját nyelvén e lapokról, azt híven igyekszik visszatükrözni a fordítás. Kíváncsi volna azért, hogy ez átültetett szép eszmék viszhangra találjanak nálunk is s a magyar szel-

lehet megtermékenyítve, akadna egy második Reclus, a ki saját nyelvünkön írná meg a mi hegységeink történetét.

L—l B—t.

Pólya Jakab. A pesti magyar kereskedelmi bank keletkezésének és ötven éves fennállásának története. 1841—1892. Buda-Pest, 1892.

A bank tulajdona és kiadása.

Örülünk, hogy Pólya föladata körén tulajdonképen túlterjeszkedett, hogy föltárta általában azon kor gazdasági viszonyait, melyek közt a bank megszületett, hogy nem elégedve meg a Kereskedelmi bank történetének leírásával, igyekezett egyszersmind a banküzlet technikai fejlődését is vázolni. A műnek talán legvonzóbb, legérdekesebb része az, mely a régi Pesttel, a 30-as évek gazdasági viszonyaival foglalkozik s ismerteti a talajt, a melyen a banknak létre kelle jönni.

Hiányoztak a technikai ismeretek, az alaptőke, a hiteltörvények, a jó igazságszolgáltatás, azaz hiányzott csaknem minden, mely a bank fölvirágzásának föltétele volt. Több mint egy évtized küzdelme volt szükséges ahhoz, hogy az intézet ily körülmények közt ne csupán létre jöjjön, hanem a fölvirágzás föltételeit is megszerezze. Az alapítók közt szerepel Ullmann és Wodiáner Móricz, az akkori pesti kereskedelmi élet több előkelősége.

Az 1830-ban kibocsátott aláírási fölhívás szerint az intézet céljául a nemzet «egyes lakosainak elszórt erejét egységbe hozni azon nemes célra, hogy hazánk számos termékeinek eladása előmozdítottassék, minden szorgalmas kereskedőnek keresete könnyebbítettessék s a hazai munkásság fölélesztessék».

Ma a fejlődő hitel-gazdálkodás korában alig tudjuk elképzelni mily szűk határok között kellett mozogni kereskedelmünknek akkor, midőn az anyagi fejlődés e hatalmas tényezője, a hitel, csaknem teljesen hiányzott, de utalnunk kell azon — egyébiránt közönségesen ismert — tényre, hogy Széchenyi a hitelt mint «fölemelkedésünk és boldogulásunk» föltételét jelölte ki, úgy hogy a Pesti Magyar Kereskedelmi banknak, valamint az Első Hazai Takarékpénztárnak létesülése tulajdonkép Széchenyi eszméjének gyakorlati megvalósulása volt. Pénzügyintézeteink azóta rohamosan szaporodtak, hatal-

mok, alaptőkék jók évről évre nő és hogy még mindig nyereséges vállalkozások, az mutatja leginkább, hogy ott, a hol egy pár ezer forint fölösleges tőke összegyűl, főleg vidéken, alig tudnak egyebet tenni, mint újból egy takarékpénztárt alakítani.

A bank 12 évi vajadás után 1842 április 30-dikán tartotta első közgyűlését. Az 1682 alájegyzett részvény közül csak ezerre teljesítették az első befizetést. Legtöbbet jegyzett Pest 630-at, Bécs 153-at, Buda 50-et; a többi vidéki városaink és a külföld között oszlott meg. Tehát ez aránylag csekély alaptőkének beszerzése is tetemes nehézségbe ütközött, mindamellett a bank működését megkezdette. Védnöke József főherceg volt s miután az alaptőkét sikerült fokozatosan egy millió forintra emelni, a banküzlet működési köre is természetesen mindinkább tárgult. Az 1848-diki év viharai azonban csakhamar bekövetkeztek. Az első magyar financz-minister csakhamar megkötötte az igazgatósággal a szerződést bankjegyek «kibocsátása, kezelése és biztosítása» végett. A szerződés első szakasza szerint a pénzügyminiszter a banknál «valóságos aranyban és ezüstben» öt millió forintot tesz le, a melynek ez alapon joga lesz tizenkét és fél millió forint értékű bankjegyet kibocsátani. A kibocsátandó bankjegyekből kilencz milliót az állam vesz át, egy millió forintot a bank kamat nélkül kap, két és fél milliót pedig három százalék kamatra; így születnek meg a «Kossuth-bankók». A szerződés azonban teljes egészében végre nem hajtatott, mindössze 36 millió Kossuth-bankó hagyta el a sajtót, melynek fedezeteül 17 millió forint volt ércben letéve. Windischgrätz confiskálja az érc-fedezetet, a győzelmesen visszatérő magyar kormány követeli a szerződés végrehajtását. Aztán következik a catastropha, a jegyek bevonása, végül 1854-ben a hosszúra nyúlt vitának ő felsége kegyelmi határozatával történt megoldása. Ez a szakasz a bank történetének talán legfényesebb, de kevés hasznot hajtó fejezete.

Az ötvenes évek küzdelmei tanulságosak, a bank azonban csak a hatvanas években kezd emelkedni. 1850—1855-ig a betétek 6—800 ezer forintra rugtak, holott ma harmad, negyedrangú vidéki pénzügyintézetünk két—hárommennyi összeget mutatnak ki. Ez időre esik a Nemzeti bank pesti fiókjának megnyitása, a mi a Kereskedelmi bank intézőit nem csekély aggodalommal töltötte el.

A hatvanas és hetvenes évek válságait a bank is megérezte, jövőjéről azonban soha le nem mondott; mint hazánk első és legrégebbi bankja oda törekedett, hogy «az első között küzd-

jön azon a téren, melyen a bankok a gazdasági haladást előmozdítják».

Az intézet alaptőkéje, a mint láttuk, eleinte alig volt több egy fél millió forintnál s 1867-ig ennek mintegy kétszeresére, 1·5 millióra emelkedett. Még 1880-ban is csak 2·5 millió forint, hogy az azóta lefolyt aránylag rövid idő alatt fokozatosan tíz millióra emelkedjék. 1882-ben következett be a bank újja szervezése s ma az intézet működése a tulajdonképeni banküzleten kívül, betéti üzletre, községi és magán jelzálogilag biztosított kölcsönök kibocsátására is kiterjed. A fokozódó üzleti tevékenység mellett szaporodik az osztalék, emelkedik a részvények árfolyama, a bank maga nyer súlyban és tekintélyben.

Működésének súlypontja Pólya szerint abban rejlik, hogy a nép ezreit takarékosagra szoktatta. De természetesen elősegíté hitelnyújtás által az ipart és kereskedelmet, tevékeny részt vett új vállalatok részvényeinek értékesítésében, de maga alig alakított újakat, nem jutott a francia Credit Mobilier színvonalára. Átcsapott a jelzálogos üzlet terére is.

Most midőn gazdasági viszonyaink új fejlődés küszöbén állanak s a bank alaptőkéje tíz millióra emelkedett, nem kétes, hogy az intézet újra fokozhatja s kiterjesztheti működését.

Pólya műve nem csupán tanulságos, hanem azoknak, a kik ily themák iránt érdeklődnek, kellemes olvasmány is. Monographia, melyben a bank alakítására és fölvirágoztatására irányuló törekvések mellett a nemzet gazdasági törekvései is vázolva vannak röviden, de találó vonásokkal. Épen azért suggestiv gondolatokat ébreszt, sőt ezekre csaknem sarkal. Egyéb előnyei mellett ezt tartjuk legszebb oldalának.

T. N.

Mutamur. Huszonkét elbeszélés. Írta Herczeg Ferencz. Buda-Pest, 1892. Singer és Wolfner.

Herczeg Ferencz legfiatalabb elbeszélőink közé tartozik. Alig egy pár éve jelent meg tőle a *Fenn és lenn* című két kötetes regény, melyet most egy kötet rajz és elbeszélésképe követ. A regény nem igen sikerült, de minden esetre tehetséget tanúsított. A szerző a magyar társadalmat akarta rajzolni s inkább csak egy képzelt társa-

dalmat rajzolt, melyben megakadt egy pár vonás a magyar társadalomból is. A cselekvény és jellemrajz többé-kevésbbé erőltetett volt, de itt-ott éles megfigyelés nyomai sem hiányzottak benne. Legtöbbet ért az egészben a könnyed és élénk elbeszélés s bizonyos előkelő hang, mely meglehetősen ellentétben állott újabb elbeszélőink diákos humorával vagy komázó hegykélkedésével.

Nem tudjuk: vajon Herczeg azért hagyott-e föl a regényírással, mert nem volt megelégedve első regénye sikerével és kisebb műveken akarta előbb gyakorolni erejét, vagy pedig némely lapok tárczái vonzották magokhoz, hol a kisebb művek könnyen értékesíthetők s több olvasóra tehetni szert. Mi részünkről nem vagyunk ellenzései a rajzok- és vázlatoknak. Művészeti jogosultságuk kétségtelen. E mellett a múlt század végén az angol társadalmi regény ily rajzokból keletkezett s a jelen század két legnagyobb angol regényírója, Dickens és Thackeray is, szintén ezekkel kezdték pályájukat. A baj csak az, hogy nálunk a rajz és vázlat némi léha divattá vált. Minden hevenyészett leírás, párbeszéd, elmefuttatás e műfaj számába megy. Egész iparczikké fejlődött, melyet iparúzó szerkesztőink lehetőleg dédelgetnek. Különösen a kisebb lapok minden számukban közölnek ily fajta művet, mely nem lehet hosszabb két-három vagy legfeljebb négy hasábnál. Egy számba minden esetre be kell férni, folytatásról szó nem lehet. Így az írók kénytelenek összezsugorítani műveiket, megbénítani gondolatjokat.

Herczeg is egyik ily elbeszélő tárczaírója a *Budapesti Hirlap*-nak. Úgy látszik, néha megúnja a kiszabott rövidségű műveket, hosszabbakat is ír, kedve szerint s ezeket másutt adja ki. Ily műve a *Mutamur* is, a melytől nevét nyerte gyűjteménye. Ez valami közép a vázlat és beszély között s fővonásokban élénkbe tárja a szerző tehetségének sajátságait. Herczeg nem igen fordul elkoptatott tárgyakhoz, hogy ismert eszméket ismételjen vagy pedig a másokénál nagyobb sikerrel újjá szüljön. Kedveli az új vagy elhanyagolt tárgyakat, különösen a katona-élet rajzát, melylyel nálunk nem igen foglalkoznak az elbeszélők. A népelet rajzához kevés érzéke van, csak elvétele veszi tárgyúl, legszívesebben a fensőbb körök és a középosztály szalonjaiban mulat s örömet rajzolja a szerelmi viszonyok és házasság élet fordulatait. Előadásában nem nyilatkozik érzelmesség vagy humor, de nem hiányzik bizonyos finom gúny, mely jól illik előkelő hangjához. Azonban ez előkelő hang néha egykedvűségbe látszik átesapni, melyből épen úgy hiányzik a rokon- mint ellenszenv. Oly kevésbé barátja az elmélkedéseknek, mint az alanyi ömlengéseknek,

de örömet mutatja, hogy szeret a nagyvilágban forogni és vizsgálni az embereket. Érdekli is minden jelenség, de mélyebben nem vizsgálja. Jól észre veszi a jellemző vonásokat s elég szabatosan emeli is ki, de az egész mű lélektani alapja ritkán erős.

A *Mutamur* azt akarja föltüntetni, hogy az ember egy év alatt is mily könnyen megváltozhatik. Íme két szerelmes: egy kis városi egyszerű leány s egy német gróf, a ki huszárhadnagy, egymásba szeretnek. A gróf párbajt vív a leányért, kockáztatja örökségét s elveszi a leányt. Azonban egy év alatt az egyszerű leányból sportot űző nő, tipikus turf-alak lesz, a ki nyereségért futtat s kit az egész világ bámul, a gróf pedig folyvást katona s kártyanyereséggel igyekszik pótolni vesztett örökségét. A szerelem elpárolgott, de azért elég vidám életet élnek. Az elbeszélés épen azt nem tünteti föl, a mire czímében is czéloz. Itt nincs változás, melyet rendkívüli esemény szokott előidézni lelkünkben, csak fejlődést látunk, a legtermészetesebb folyamatban. A szerelem egyik részről sem volt valódi szerelem; a leány kaczerkódott, számításból és kalandornő-vágyakkal ment férjhez; a férfi unalomból és gavallérságból kezdett udvarolni, ingerelték az akadályok, és szeszélyből, makacsságból legyőzte azokat. Ennyi az egész. Az elbeszélésben nem hiányzanak a katonai élet sikerült vonásai, de az egésznek nincs lélektani alapeszméje s a mi volna, az gyöngé. A *Hadnagyné ő nagyságában* Reögh, a kemény és dulakodó hadnagy, sem változik át azért, mert megházasodván, neje- és gyermekéhez gyöngéd. Ez érzés eleme már azelőtt is meg volt lelkében, csak hogy szerző elfeledte föltüntetni, a ki ellentéteseknek, különösöknek mutat föl oly dolgokat, melyek jól megférnek egymás mellett.

Általában a szerzőnek inkább csak a külső jelenségek iránt van érzéke, s ritkán hatol be a lényegbe. Maga mondja némi negéddel egy helyütt: «Ha novellát írnék, indokolnom kellene ezt, mivel azonban valót beszélek, nem indokolok semmit». A való még a tudományban is keveset ér, ha meg nem értetjük, hát még a művészetben, hol némi átalakuláson is megy át, hogy lényege annál inkább kitűnjék. A költő épen azáltal költő, hogy mélyebben lát az emberi szívb s ki tudja fejezni azt is, a mit mások csak érezni tudnak. Bizony a költőnek indokolni kell, személyei tetteit, a bonyodalom fejleményeit, de nem okoskodással, hanem rajzzal, azaz úgy rajzolni mindent, hogy megérthessük. Herczeg rajzaiban egyet-mást sehogy sem tudunk megérteni. Például nem érthetni az *Utolsó bálban*, hogy Ilondai Gyurka, előkelő ifjú, kamarás, miért veszi nőül egy csődbe

jutott kereskedő tüdővész leányát. A szerelmet nem kell indokolni, mondhatja a szerző. Jól van, de minden esetre úgy kell rajzolni, hogy természetesnek találjuk, ha pedig nem látszik annak, megértetni.

Az *Iza kisasszony* címűben sem bír az ember Béni úrral tisztába jönni. Béni szereti Izát, de egyszer észre veszi, hogy egyik cipőjének talpa sokkal vékonyabb, mint a másik, s így egy kissé sántít. Ez lehangolja s elhatározza, hogy nem veszi nőül. Azonban egy nap Izáék társasága kirándulást rendezett a hegyek közé. Táncoltak és labdáztak s egyszer csak a labda az erdőszél fabokrai közé tévedt. Iza, a ki nem játszott, hanem egy fatörzshöz támaszkodva nézte a játzókat, utána futott a labdának, hogy elhozza. De nem hozta; egy darabig vártak, aztán utána néztek. Béni ott találta szegény Izát elesve, a mint azt nyöszörgé: «Oh én nyomorék!» «De hiszen épen azért szeretem!» — vigasztalja Béni s lecsókolja könnyeit. Minden esetre Béni szerelme oly különös szerelem, a melyhez nincs kulcsunk. — A *Kapa-kovács felesége* sem ment e bajtól. Itt egy ifjú házaspár az anyós miatt elválik egymástól; a nő újra férjhez készül menni. Azonban épen az eljegyzés estéjén megjelen a kertben a férj s haza ragadja régi nejét, hogy újra elvegye. A szerző, a kinek e történetet egy mérnök barátja beszéli el, így kiált föl: «Ez képtelenség, hol itt a lélektani indokolás!» de a mérnök rámutat a vasúti állomás udvarán álló házaspárra. Ekkor aztán a szerző sem akar okosabb lenni a tényeknél. A dolog pedig voltaképp úgy áll, hogy nincs ebben semmi képtelenség: mind az elválás, mind az új házasság könnyen megtörténhetett, de nem úgy, a mint a szerzőnek barátja s nekünk ő elbeszélte.

Ide járul még, hogy Herczeg nem rajzol mindig biztosan, különösen oly műalkatú elbeszéléseiben, melyeknek tárgya egy-egy jelenet rajza, mely a személyek múltjával ismertet meg bennünket s jövőjüket mintegy elhatározza. Ilyenkor a szerző meglehetősen homályos sejtelmek között hagyja olvasóit. Nem érezzük a lélektani kényszerűség mozzanatát, mely képzelelmünket vezethetné. Ilyenek a *Tavaszi láz*, *Kényelmes asszony*. Néhol személyei sem beszélnek jellemzően. Az *O je Pierette* című elbeszélést egy komédiás szájába adja a szerző, de az előadásmód egészen az övé. A *Tacskóban* az öreg mócz szájával szintén a szerző beszél. Vannak a művek között érdekelenek is, mint a *Lélek-analysis*, *Szivárvány a fürenyben*. A szerző ezekben valami különössel akarta meglepni az olvasót, de még érdekeltségét sem tudta felköltetni.

Azonban elég, talán sok is a gáncsból. A gyűjteményben vannak sikerült művek is. A *Daruvári híd*, *Egy kard-affaire*, *Mozgósítás* jól elbeszél, vidám történetké a katona-életből. Élénken, de torzítás nélkül vannak kiemelve bennök a komikai vonások s a hangban is van némi katonás, mely jól illik a tárgyhoz, mert belőle van merítve. A *Békák* szintén sikerült mű. Tárnya egy beteg úri nő, a ki sehol sem találja helyét; nem a Rivierán, nem Genuában, nem Bécsben, nem Buda-Pesten. Haza vágy s midőn a Bánságban közeledik a falu felé, mely otthona s hallja a békák brekegését, melyet már oly rég nem hallott, arcza fölvidul, mosolyog s megindult, lágy hangon fordul férjéhez: «Itthon vagyunk! Hallod? A békák!» Van valami ez elbeszélésben a szalonok levegőjéből, a beteg nő ideges kitörései igen jellemzők mind reá, mind a társaságra nézve, melyben él s az elbeszélés finoman leplezett félig érzelmes, félig gúnyos hangja jól illik a tárgyhoz. De mindent fölülmul a gyűjteményben a *Lószőr-vitéz* című elbeszélés. Gyermekkori emlékek újulnak meg a szerző lelkében, midőn a régi családi ház lomtárában fölfedez egy bőrből készült, lószőrrel töltött huszárt, mely egykor kedvencz játékszere volt. Megemlékszik hugára, ki szintén szerette a lószőr-huszárt. A két gyermek naiv multságai, ártatlan versengései sok kellemmel és közvetlenséggel vannak leírva. A leányka folyvást ajándékba kéri a fiútól a lószőr-huszárt, de a fiú vonakodik. Végre mégis oda adja hálából, mert a leányka megvarrta a fiúnak elszakított új ruháját. Azonban az ingét is oda varrván az új ruhához, este anyja észreveszi, a mit előtte titkolni akartak. Ezért a fiú visszakéri az elajándékozott lószőr-huszárt, a leányka duzzogva oda dobja neki, de a midőn egy pár nap múlva beteg lesz, újra eseng utána. A fiút a nagyanyjához vitték, hogy el ne kapja a betegséget, s ott hallja meg huga kívánságát. Megijed, hogy oda kell adni a kedves lószőr-huszárt s ezért azt hóna alá kapva, elszaladt a fűzesbe. Midőn este haza került, vádolta a lelkiismerete, hogy talán mégis oda kellett volna adni hugának a lószőr-vitézt. Velök álmódott, s fölébredve álmából, kiáltozni kezdett, hogy a huszárt oda kell adni hugának. — «Hugod a mennyországba ment, angyal lett belőle» — viszonzá a nagyanya. Mindezt minden érzelmi áradozás, minden negédlés nélkül beszéli el a szerző, egyszerűen, de annál több bensőséggel. Mintha nem is törekednék hatásra s valódi művészi hatást ér el.

Bizonyára e sikerült művek a szerző tehetségét tanúsítják, a melyet mi is örömmel ismerünk el. Jó tanácscsal is szolgálunk, bár az ilyesmit nem igen szokták jó néven venni a fiatal írók, az idősek

még talán kevésbbé. A robotba dolgozás megrontja a költőt, még ha nagy tehetségű is. Minden héten néhány ily elbeszélő tárczát nem fog kibírni Herczeg; tíz közül egy-kettő sikerül, mint e gyűjtemény is mutatja, de végre akarva nem akarva modorossá fog válni. Némely írónak csak apróságok sikerülnek; némelynek az apró is, nagy is, sőt az apróság előkészület nagyobb művekhez. Nem tudjuk, Herczeg melyik kategóriába tartozik, de a kísérlet semmi esetre sem ártana. Írjon ezután is egy-két apróságot, a mikor ihlete és gondolatja van, de jó lesz megkísérteni a nagyobb elbeszélést, a valódi beszélyt, sőt a regényt is. Hátha most jobban fog sikerülni. A tehetség, a valódi becsvágy előbb-utóbb kivívják a sikert. —i.

KÖRNER ZRÍNYI-DRÁMÁJA.

Körner *Zrinyje* nem tartozik a német irodalomnak maradandó értékű termékei közé, s ma már a színpadról is jóformán teljesen leesorult, melyen pedig egy félszázadnál tovább, a közönség lelkes tetszése mellett, tartotta volt magát. Aesthetikai szempontból nem is volna e darab tárgyalása hálás föladatnak tekinthető, — bár a hősnek sorsa, mint alább látni fogjuk, kedvező alkalmat szolgáltat a tragikum körének kiszélesítésére; — de irodalomtörténeti tekintetben nem egy kérdés fűződik hozzá, mely a komolyabb kutatást megérdemli és nem egészen érdektelen eredményekre vezet. Mind a két szempontból tárgyalta legújabban Körner drámáját Bischoff Henrik egy önálló füzetben,*) mely voltaképp adalék kíván lenni a fiatalon elhunyt költő születésének százados évfordulójához (1891 szeptember 23.). Talán ez alkalmoszerűségből származik a dolgozatnak az a félreismerhetetlen, sőt részben nyíltan bevallott iránya, hogy a drámaíró Körnert minden eddigelé kifejezésre jutott vád ellen védelmezze és a korán elköltözött költőnek kiváló drámai hivatottságát is kimutassa. Mert ismeretes dolog, hogy a német irodalomtörténet-írók a lyrikus Körnert méltán igen nagyra becsülik, a higgadtabbak természetesen ezt is nem kis részben hazafias szempontból és tekintettel önfeláldozó hősi halálára; de a drámaírótól rendszerint nemcsak a sikert, hanem még a tehetséget is többé-kevésbé élesen elvitatják. Körner mint Schiller és Kotzebue gyöngé utánzója szerepel a legtöbb német irodalomtörténetben, és tény, hogy a drámáira vonat-

*) *Th. Körners Zriny, nebst einer allgemeinen Uebersicht über Th. Körner als Dramatiker.* Leipzig, 1891. 90 l.

kozó ítéletek és megjegyzések a legkülönbözőbb munkákban annyira hasonlítanak egymáshoz, hogy szerzőik alaposságát és önállóságát legalább is fölötte gyanússá teszik.

Pedig ha elfogultság nélkül vizsgáljuk Körner darabjait, alig csatlakozhatunk minden föntartás nélkül e divatos ítéletekhez. Hogy Schiller és Kotzebue nagy befolyással voltak reá, ez egyszerűen abban találja magyarázatát, hogy ezek voltak az ő idejében Németországon a komoly és a víg színmű terén a legtekintélyesebb írók, kiknek befolyását jóval izmosabb tehetségek sem tudták teljesen kikerülni, a mint saját irodalmunkban Kisfaludy Károly drámaköltészete is erősen magán viseli a Schiller és Kotzebue bélyegét; — no meg abban is, hogy Körner húsz éves volt, tehát emberi és írói pályájának küszöbén állt, midőn darabjait lázas sietséggel megírta. De közelebbről vizsgálva a 22 éves korában a csatatéren elesett fiatal költőnek igen terjedelmes írói hagyatékát,*) úgy találjuk, hogy e Schiller- és Kotzebue-utánzás (mint, persze még nagyobb mértékben, Kisfaludy Károlynál is) egyáltalában nem meríti ki Körner teljes drámai működését vagy tehetségének egész körét. Schillertől leginkább csak külsőségeket sajátított el: a verselésnek fülbemászó hangzatosságát és a stylnek szónoki pompáját, melyek a német tragédiának egy nagyon termékeny ágában egészen a júliusi forradalomig, sőt azon túl is uralkodó jellemvonások maradtak. És még e Schiller-féle vonásokkal is leginkább csak két nagy szomorújátékában (*Zríny* és *Rosamunde*) találkozunk, míg a kisebb terjedelmű daraboknak verselése és stylje csak elvétve emlékeztet Schillerre.***) És ugyanily külsőleges, leginkább némely, nem is új vígjátéki motívum vagy elem alkalmazására szorítkozik a Kotzebue hatása, mely különben, legalább egy esetben, kölcsönösnek mondható, mert Körnernek *Toni* című drámája, mely oly föltűnően emlékeztet Kotzebuenak *A gyűlölet és a szerelem bosszúja* című darabjára, három évvel idősebb, mint Kotzebue műzsájának e gyöngye

*) Munkáinak legteljesebb kiadása az imént jelent meg a Kürschner-féle *Deutsche National-Literatur* 141., 146. és 152. kötetiben.

**) De azért már a korabeli bécsiek is „második Schillernek” nevezik, mint Schlegel Dorottya sógorának, Ágost Vilmosnak, nagy bosszúsággal írja.

szülöttje. Kétségtelen, hogy Körner tragédiái jóval kevésbé állnak meg a Schilleréi mellett, mint vígjátékai a Kotzebue darabjai mellett, és én részemről nem is kételkedtem soha abban, hogy Körner első sorban kiváló komikai tehetség volt, bár lehetetlennek tartom azt is, hogy számbavehető bíráló a komoly drámára alaposan megtagadhassa tőle a hivatottságot. Rendkívüli termékenysége, kifogástalan színszerűsége, még gyöngébb darabjainak is sikerült részletei, majd a jellemzésnek, majd a párbeszédnek, majd ismét a helyzet rajzának élethűsége, elevensége vagy költőisége egyszerűen kétségtelenné teszik tehetségét; de színművei egyúttal kétségtelenné teszik azt is, hogy ki nem forrott tehetség volt, hogy túlságosan gyorsan dolgozott, hogy sokszor megelégedett a színi hatás olcsó sikerével, hogy kellő önállóságra még nem jutott volt. Hiszen tudjuk, hogy tehetségének erejével és hivatottságának irányával annyira nem tudott maga sem tisztába jönni, hogy egészen haláláig folyton azon tépelődött, vajon tragikus vagy komikus költőnek született-e? Tehetségének félreismerhetetlen jele az is, hogy darabjai, bár igen rövid idő alatt és föltűnően gyorsan követték egymást, határozott haladást tüntetnek föl — főképp *Hedwig* és *Rosamunde*, — utolsó darabjai, melyek úgy szerkezet, mint jellemzés tekintetében jóval magasabban állnak, mint *Zrínyi*, — és végre az is, hogy húsz éves korában írta drámai műveit. Midőn Körner 1813-ban, egy fényes jövővel kecsegtető szép életet valóban megható lelkesedéssel kockára vetve, rajongó hazafisággal fegyvert fogott a megalázott Németország szabadságaért, egy félreeső német zuglap *) ez újdonságot a következő alakban tudatta olvasóival: «Körner, a bécsi színház drámaköltője, néhány fiatal barátjával együtt beállt Boroszlóban az új önkénytes csapatba. Mily jótétemény volna az a német irodalomra, ha e példát még néhány ezer rossz vagy közepszerű költő követné.» Ez természetesen csak rossz élcz, melynek ízetlenségét Körner hősi halála még tetemesen fokozza; de ha komoly szakférfiú, mint Salomon Lajos,**) jóságosnak nevezi a végzetet, mely Körnert korai halállal sújtotta,

*) *Erinnerungsblätter für gebildete Leser aus allen Ständen.* Zwickau, 1813 márczius 28-án. Idézi Bischoff, 8. lap.

**) *Geschichte der deutschen Nationalliteratur des XIX. Jahrhunderts.* Stuttgart, második kiadás, 1887. 38. l.

«mivel nagyon kétséges, hogy a beleje helyezett reményeknek megfelelt volna», ez nem egyéb fontoskodó nagyképűségnél, mely mélységes jóslatszerűségével senkinek sem imponál.

Bischoff azonban nem e futólagos megjegyzések értelmében tárgyalja hősének drámai hivatottságát és egyes drámai műveit, hanem a lelkes védő ügyvéd egész odaadásával küzd sokat támadott cliense mellett. A mondottak után nem találok szükségesnek, hogy æsthetikai téves nézeteit helyreigazítsam és túlzásait a helyes mértékre leszállítsam; hanem áttérek e dolgozatnak voltaképi tárgyára, Körner *Zrinyjére*, mely minket magyar tárgyánál fogva is legjobban érdekel, de jelentőséggel bír a mi szempontunkból azért is, mert a magyar dramaturgiának habár — sajnos — csak nagyon töredékes megállapítására alkalmat szolgáltatott.

Mint minden darabját, úgy *Zrinyt* is rendkívül rövid idő alatt írta meg Körner, tudniillik 1812 június 3. és 25-dike közt, azaz három hét alatt. Ezután még simitgatta ugyan a darab nyelvét, stíljét és verselését; de ezzel is gyorsan végzett, és *Zriny* még azon év december 30-án került színre, a bécsiek vagy jobban mondva a Bécsben tartózkodó magyarok lelkes tetszése mellett. Körner maga említi, hogy a premiére közönsége túlnyomóan magyarokból állott és erre célzott talán rövid beszédében is, melyet az előadás végén a színpadról a közönséghez mondott. Midőn tudniillik a lelkesült nézők Körnert kitombolták a színre és a költő, minden addigi szokás ellenére, megjelent, néhány szóval megköszönte a közönség jóakarátát, melyet, úgy szólt, bizonyára nem kezdetleges műzsájának köszönhet, hanem a nemes művészek szép buzgóságának és egy nagy nemzet nagy tetteről való lelkesítő megemlékezésnek. A *Zriny* nagy sikere eldöntötte Körner szerepét Bécsben: 1813 január 9-én császári királyi udvari-színházi költő lett.

Gyorsan, lázas sietséggel írta meg darabját, de kellő körültekintéssel és alaposággal készült e munkára. Vagy egy évnegyedig tanulmányozta a történeti forrásokat és szedte össze az anyagot, mielőtt hozzáfogott a darab megírásához. Bischoff dolgozatának legbecsesebb, sőt egyedül becses fejezete az, mely a *Zriny* forrásait tárgyalja és alaposan kimutatja, hogy Körner a darabjába fölvett történeti anyagnak legnagyobb részét Ortelius, Budina, Ghymeszi Forgách, esetleg Istvánffi és az újabbak közül Hormayr József műveiből merítette. A költemény össze-

hasonlítása e forrásokkal mindenképen becsületére válik a költőnek, mert kétségtelenné teszi, hogy Körner a legnagyobb szorgalommal és gondnal tanulmányozta a rendelkezésére állott anyagot, melynek minden vonását, még igen mellékesekeket is, ügyesen tudta beleszőni művebe.*) Ugyanez eljárását tapasztaljuk többi munkáinál is: szorgalmasan készült, kellő utánjárással gyűjtötte az anyagot, gondosan állapította meg művének tervét; de azután, hevétől és lelkeségétől elragadtatva, túlságos sietséggel dolgozta ki, nem egyszer hanyta el drámáját.

Körner forrásai közt van egy olyan is, melyet Bischoff a legszorgosabb utánjárással sem tudott megtalálni. A költő ugyanis többek közt megírja szüleinek, — kiket dolgozatairól mindig pontosan és lépésről-lépésre értesít — hogy *Zrínyijében* fölhasználja «egy magyar krónikának» azt az elbeszélését, «hogy Éva, a hősnek neje, az utolsó kirohanás alkalmával, mikor látja, hogy férje elesett, a puskaporos tornyot egy fályával meggyújtja és az egész várat, több mint háromezer törökkel együtt, a levegőbe röpíti». Tudjuk, hogy ez az elbeszélés történeti szempontból tarthatatlan, mert Zrínyi neje nem volt az ostrom alá fogott várban; de azért természetesen lehetséges volna, hogy valamely magyar krónika e regényes részletet tartalmazza; mert ismeretes dolog, hogy a krónikás, akár versben, akár prózában ír, hagyományos mendemondákat is mesél, sőt önkényesen is fölczifrázza vagy vonzóbbá teszi elbeszélését. Bischoff e «krónikát» nem találta meg, és ez nekem sem sikerült, mire történeti forrásainknak egyik legalaposabb kutatójához, Kerékgyártó Árpád t. kartársamhoz fordultam, a ki szokott készségével megfelelt kérésemnek és újból gondosan átvizsgálta a szigetvári nagy eseményre vonatkozó följegyzéseket. Kerékgyártó meggyőzően kimutatja, hogy a Körner idézte elbeszélés történeti alappal nem bír, és hogy magyar krónika, melyből ez elbeszélés származhatnék, nincsen. A szigetvári hőstettnek egykorú, vagy közel egykorú krónikásai,

*) Kade Reinhard, *Zu Körners Toni und Zrínyy*. Grenzboten, 1889. I. téved, midőn külön kiemeli (224. l.), hogy Soliman bevonulása Nándorfehérvárba, a darabnak egyik legszebb, bár nem drámai részlete, Körner képzeletének önálló műve, mert e leírás forrása, mint Bischoff (28. l.) kimutatja, Ortelius I., p. 105—107.

Budina, Bizarus, Istvánffi, Forgách és Sambucus, nem említik Zrínyi nejének jelenlétét az ostromolt várban és a későbbiek sem tudnak ez adatról, mely kétségbe nem vonható történeti tényekkel egyáltalában össze nem egyeztethető. Zrínyi első neje, Frangepán Katalin, már nem élt Szigetvár ostroma idejében; második neje, Rosenberg Éva, kit 1564-ben vett nőül és kitől 1565-ben fia, János, született, nem lehetett a várban és nem repülhetett ennek löporos tornyával a levegőbe, mert tudjuk, hogy túlélte férjét, fölnevelte fiát és csak 1612-ben halt meg Csehországban. Nem Zrínyiné, hanem — Budina teljesen megbízható elbeszélése szerint — maga a reménytelen örség vezetett az utolsó kirohanás előtt kanóczot a löporos toronyba és gyújtotta föl a várat. Körner tehát tévesen hitte és állította, hogy Éva szereplését valamely magyar krónikában olvasta, mert oly krónika, mely a történeti tényekkel annyira ellentétes dolgot meséljen, nincsen. Alább látni fogjuk, hogy a költő e csattanós motivumot Werthes Zrínyi-drámájából ismerte és vette, és Körner talán tudatosan említette a «magyar krónikát», hogy a figyelmet e darabtól elterelje, mely neki fontos forrása volt.

Hogyan jutott Körner e tárgyhoz? Erre vonatkozólag közkeletű egy hagyomány, mely a Körner darabjával foglalkozó minden magyar és német előadásban található. E hagyomány szerint Körner a szigetvári tragédiát Kisfaludy Károly buzdítására írta, de a magyar költő nem találta azután a darabot elég nemzetinek és közölte e nézetét Körnerrel is, mire a baráti viszony a két ifjú közt meghűlt. Toldy Ferencz, kinek 1832-iki Kisfaludy-életrajzában találkozunk legelőször ez adattal, a magyar költő szóbeli közlésére hivatkozik, és az ő följegyzései alapján ment át azután ez adat a német munkákba is. Korabeli német forrásokban, például a számos régi Körner-életrajzokban, semmi nyoma ez adatnak, és például a *Tudományos Gyűjteménynek* egy 1819-ben (VII., 75—91. l.) *Körner élete* címmel megjelent terjedelmes cikkében egyáltalában nem történik említés Körner és Kisfaludy Károly viszonyáról. Ez utóbbiról a legrégibb német följegyzést egy 1838-iki bécsi újságban sikerült fölkeresnem, de már ez is félreismerhetetlenül Toldy előadásán alapszik. *) A két költő barátságán semmi

*) *Der österreichische Zuschauer. Zeitschrift für Kunst, Wissen-*

okunk kételkedni; «a két ifjú között nem hiányoztak a rokon vonások; mindkettőben megvolt a rajz iránti előszeretet és a dráma iránti szenvedély, a tüzes lelkesedés és a nemes becs-vág».*) Az is természetes, hogy Kisfaludy fiatal barátjának színműírói tevékenysége iránt kiválóan érdeklődött, s hogy ez érdeklődését nem kis mértékben emelte az a körülmény, hogy a német költő ép akkor magyar tárgyú darabon dolgozott. Végre nagyon érthető, hogy Kisfaludy nem helyeselte Körnernek a Zrínyi-drámában érvényesülő politikai fölfogását, mely magyar királyról nem tud és magyar alkotmányt egyáltalában nem ismer, hanem a bécsi körök osztrák észjárása szerint mindig csak császárról beszélteti a szigetvári hősöket, kiket nála valóságos császári királyi loyaltás lelkesít. De nem tartom egészen kétségtelennek, hogy Körner, mint Toldy Ferencz beszéli, Kisfaludy tanácsára választotta volna Zrínyi halhatatlan tettét drámai földolgozásra, ámbár Kisfaludy ez időben bizonyára nem tartotta Zrínyi önfeláldozó halálát a tragikai földolgozásra alkalmatlan tárgynak. Körner, a ki leveleiben mindenről értesíti szüleit, nem tesz Kisfaludyról említést; az esemény forrásaira vonatkozólag nem a magyar költőtől, hanem atyjától kér fölvilágosítást, a ki számára össze is keresi a szigetvári tette vonatkozó korabeli följegyzéseket; vegre, a mi főfontosságú, chronologiai nehézségek is látszanak a Toldy Ferencz följegyzése ellen szólni. Körner ugyanis 1812 márczius 5-én említi először, hogy a magyar Leonidást, Zrínyit, egy színmű hősévé akarja tenni, és ez értesítése nem hangzik úgy, mintha csak az utolsó napokban jutott volna ez eszmére. Kisfaludy valószínűen ugyanez év február havában érkezett Bécsbe, tehát néhány

schaft und geistiges Leben, herausgegeben von J. S. Ebersberg. Wien, 1838. III., 1160. l.: «Ein wenig bekannter Umstand ist es, dass Körner die Idee zu dem letztgenannten Trauerspiele (Zriny) von dem jüngeren Kisfaludy erhielt, welcher damals in der grössten Dürftigkeit als Maler zu Wien gelebt und mit Körner ein freundschaftliches Verhältniss angeknüpft hatte, welches sich später desshalb zerschlagen haben soll, weil dieser den Zriny nicht so nationell behandelt, als Kisfaludy es gewünscht.» — Forrásra e följegyzés, mely egy kis irodalomtörténeti adalék alakjában van közölve, nem hivatkozik; de szövegezése kétségtelenné teszi, hogy közvetlenül vagy közvetve Toldy előadásából származik.

*) Bánóczi József: *Kisfaludy Károly*. I., 97. l.

héttel, mielőtt Körner első ízben említést tesz Zrínyi-tervéről, es tudjuk, hogy az életföntartás sanyarú gondjaival küzködő magyar költő bécsi tartózkodásának első idejében egész erejét arra fordította, hogy a festésben kiképezze magát, melyre akkor meg kiváló hivatottságot érzett magában és melyről remelte, hogy biztos existenciát fog neki juttatni. Alig valószínű azért, hogy Körner már ez első hetekben vele megismerkedett és oly bizalmasabb viszonyba lépett volna, melyet a Toldy Ferencz följegyzése föltesz.

Az egész kérdésnek nem volna nagyobb jelentősége, ha nem vezetne a német *Zríny* maga más nyomra. Körner igen gazdag volt tervekben: az 1812-ik év februárjában Tirol szabadságharczából szeretne drámai tárgyat meríteni; utóbb Sváb Konradin története foglalkoztatja, és közvetlenül e tárggyal fölmerül lelkében Zrínyi hatalmas alakja. Konradin- és Zrínyi-drámákat Werthes Frigyes írt, és minthogy kétségtelen, hogy Körner a Werthes Zrínyi-tragédiájából több oly motívumot vett át, melyeket másutt nem találhatott, nézetem szerint Werthes darabja csábította őt e tárgy földolgozására, miben utóbb Kisfaludy megerősíthette új barátját. A Werthes darabjának fölhasználása megérteti egyúttal, hogy Körner hogyan tudott oly rendkívül rövid idő alatt terjedelmes szomorújátékával elkészülni.*)

Mielőtt Körner és Kisfaludy Károly viszonyát elhagynám, érdekesnek tartok egy adatot ideiglatni, mely eddig kikerülte irodalombúváraink figyelmét, pedig valóságos rejtvények lán-czolata. A *Tudományos Gyűjtemény* 1819-ben (III., 83. lap) *Keszthelyi Helikon* című cikkében ezeket írja: «Körner nagy tisztelője volt a magyaroknak; bizonyága ennek Zrínyi-drámája, s ha a kora halál el nem ragadja, a magyarnak még több oka lehetne őt szeretetével és barátságával ölelni; mert neki az volt a föltett szándéka, hogy minden drámájának tárgyát a magyar történetből vegye. Kisfaludy Sándor (tehát nem Károly?!) kezdett számára ilyen programokat kidolgozni, noha csak a hazafiúi gróf Eszterházy Mihály által, de személyesen még nem ismerték egymást. Az 1813. évi háború és Körner-

*) Bischoff téved, midőn azt állítja (47. l.), hogy a Körner és Werthes Zrínyi-darabjainak viszonyát még senki sem tárgyalta előtte; megtette ezt már Reinhard Kade fönt 325. l. idézett értekezésében.

nek ebben történt halála semmivé tette ezt a szép reményekkel biztató föltételt.» A legszorgosabb utánjárással sem tudtam e följegyzés adatait kideríteni. Nagyon valószínű, hogy a közlő fölcserélte Kisfaludy Károlyt a bátyjával; de hogy Eszterházy Mihály szerepe hogyan értendő, és honnan vette a közlő azt az adatot, hogy Kisfaludy (akár Károly, akár Sándor) személyes ismeretsége előtt már egy harmadiknak közvetítésével érintkezett Körnerrel, minderre vonatkozólag eddigi kutatásaim eredményre nem vezettek. Még azt sem sikerült megállapítanom, hogy Kisfaludy Sándor valóban személyesen ismerte-e Körnert, kinek — mint főkép *Az elmés özvegy* című vígjátéka bonyítja *) — nagy tisztelője volt . . .

De térjünk vissza Werthes Frigyesre, a ki megérdemli, hogy néhány perczig vele foglalkozzunk, hiszen nemcsak Zrínyi-drámát írt, mely a Körner színművének egyik főalapja, hanem több éven át budapesti egyetemi tanár is volt. Életét és munkáit ma már meglehetősen homály borítja, úgy hogy Wurzbach ép most befejezésre jutott nagy munkájában bizonyos megelégedéssel jegyzi meg, hogy Werthes életét ő tárgyalja először alaposan és műveit ő sorolja föl először teljesen. A következő előadásból ki fog tűnni, hogy Wurzbach állítása csak viszony-

*) Ennek második jelenésében (*Kisfaludy Sándor Hátrahagyott Munkái*, II., 72. l.), a következő részletben, mely a magyar költőre máskép is igen jellemző:

Nina . . . És én mégis tudom, hogy tegnap igen jól mulatta magát a magyar theátrumban.

Kénkövy. Ott voltam, igen is. Körnernek *Zrínyijét* olvastam, láttam már ennek előtte németül. Valóban szép, nagy, tűzes lélekkel írt egy dráma. Tegnap magyar fordításban játszatott. Én a különbséget akartam a magyar és a német között tapasztalni; de tapasztaltam is oly érthetőképén, hogy — csakhamar ott hagytam, és . . .

Nina. Az örök dicsőségre méltó Körner, ama lángoló poéta, hazafi és bajnok, örök köszönetet érdemel ugyan a magyaroktól azért, hogy egyik legjelesebb bajnokát ily lelkesen életre hozta a játékszínen, hogy a magyar hőst minden más nemzet is csodálni, dicsőíteni kénytelen, — és eleget csodálom, hogy Körner előtt ezt már egy lelkes, elmés magyar nem cselekedte; de megbocsásson, Kénkövy, ha azt sem tudom megfogni, hogy egy született magyarnak Zrínyi más nyelven jobban szívére tudjon beszélni, mint magyarul: mert Zrínyi bizonyosan magyarul beszélt tereintőjével, nemzetével, bajnoktársaival, mikor magát hazájáért halálnak áldozta.

lagosan, tudniillik az eddigi tárgyalásokhoz mérten, állhat meg; mert a Werthes életére, főleg hazánkban töltött éveire vonatkozó adatok még Wurzbach könyvében is nagyrészt tévesek, munkáinak sorozata pedig még e legújabb életrajzban sem teljes. Említenem sem kell, hogy a Werthes magyarországi életviszonyaira vonatkozó adatokat az országos levéltár és a budapesti egyetem actáiból merítettem.

Werthes Frigyes Ágost Kelemen 1748 október 12-dikén született Buttenhausen helységben Würtembergben, sokat utazott és a hetvenes évek elején mint fiatal grófok mentora Göttingában is járt, hol az ép akkor megalakult «Ligetkör» tagjaival megismerkedett, de maga e szövetség tagjává nem lett. Később, 1781—84-ig az összes följegyzések állítása szerint az olasz irodalomnak tanára volt Stuttgartban, mire 1784-ben a széptudományok tanára lett a budapesti egyetemen. Kinevezésére és elbocsátására vonatkozólag a következő adatok állnak rendelkezésünkre. Az udvari tanulmányi bizottság Bécsben, 1784 szeptember 29-dikén terjeszti föl Werthest a pesti egyetemen megüresedett æsthetikai tanszékre és előadja, hogy jelöltje 34 éves (e meghatározás nem egészen pontos, mert Werthes akkor már közel 36 éves volt), würtembergi származású (natione Suevus), nem-katholikus, igen művelt és az æsthetikában kiválóan jártas férfiú (in amoenioribus literis artibusque liberalibus præprimis excultus), a híres Wieland barátja,*) a ki sokat utazott Németországon, Svájcban és Olaszországban és 1782-ben meghívatott az új stuttgarti egyetemre az æsthetika tanszékére, melyet másfél évig elfoglalt, mire lemondott és Bécsbe jött, hol az irodalommal foglalkozik. E följegyzésből, mely kétségtelenül hivatalos okíratokon és

*) Werthes már Erfurtban volt Wieland tanítványa és nagy tisztelője, utóbb a *Teutscher Mercur*nak egyik dolgozótársa, sőt szerkesztő segédje. Wieland melegen ajánlja őt 1771 november 3-dikán Gleimnek (*Ausgewählte Briefe* III., 80. lap) és 1783 június 29-dikén Gebler Tóbiás bárónak és államtanácsosnak (*Auswahl denkwürdiger Briefe*, Wien. 1815. I., 64. lap), a ki az udvari kancellária alkanczellárja és igen befolyásos férfiú volt. († 1786-ban. *Die Osmonde* című drámáját Kazinczy Ferencz 1790-ben magyarra fordította. Gebler e darabon kívül még tizenöt színművet írt.) Wieland nagyon szerette Werthest és megengedte, hogy saját művének egy töredéke napvilágot lásson védenczének első önálló kötetében (lásd alább).

Werthesnek saját folyamodványán alapszik, kiderül, hogy Werthes 1-ször Stuttgartban nem az olasz irodalomnak, hanem az æsthetikának volt tanára; 2-szor, hogy e hivatalát nem négy, hanem csak másfél évig viselte, mire lemondott és Bécsbe jött; 3-szor, hogy kinevezésében nagy része volt Wielandnak, a ki ez időben az összes német írók közt Bécsben a legkedvesebb és legbefolyásosabb volt. Megjegyzem még, hogy a stuttgarti egyetem, melyen Werthes működött, ugyanaz az intézet, melyben Schiller tanult és melyet József császár 1781 deczember 29-dikén egyetemi rangra emelt. Schiller már egy évvel előbb (1780 deczember 14-dikén) lépett ki az intézetből s így Werthes előadásait sohasem hallgathatta.

II. József császár az udvari tanulmányi bizottság fölterjesztése alapján Werthest 1784 október 13-dikán nevezte ki a Szerdahelyi tanszékére az æsthetika tanárává. Fizetését, 1000 forintot, november 1-jétől utalványozták neki. Tanszékét az új tanár a következő, német nyelven írt, nyomtatásban megjelent beszéddel foglalta el: *Rede bei dem Antritt des öffentlichen Lehramts der schönen Wissenschaften auf der Universität von Pest, gehalten von Friedrich August Clemens Werthes*. Pest und Ofen, 1784. 14. lap. E beszéd igen laposan és minden philosophiai, sőt általában minden tudományos alapvetés és jelleg nélkül kifejti, hogy széptudományok alatt az æsthetika értendő és hogy ez a tudomány, az ellene fölhozott vagy fölhozható érvek ellenére, megérdemli, hogy komoly emberek vele komolyan foglalkozzanak. Egyetemi működéséről nem találtam adatokat; a tanári testületben elfoglalt helyzetére vonatkozik az egyetemi tanácsnak 1785 június 7-dikén a helytartó tanácshoz intézett kérdése, hogy vajon Werthes (még egy pár tanárral együtt) díjtalanul (*ohne Taxe*, ez 75 forint volt) vétessék-e föl a facultásba és a doctori diploma ingyen és minden ünnepély nélkül állíttassék-e ki számára. A helytartó tanács e kérdésre, a császár intézkedése alapján, 1785 július 27-dikén elrendeli a díjtalan fölvételt és a doctori oklevél kiállítását.

Hét év múlva, 1791 január 8-dikán, elbocsáttatását kéri Werthes, mert betegeskedik; főleg mellbaját hozza föl lemondása okául és kijelenti, hogy hazájába kíván visszavonulni. Mivel csak hét évig szolgált, nem mer nyugdíjat kérni, hanem egészen a császár nagylelkűségére bízva, hogy mint akar róla

intézkedni. Az egyetemi tanács 1791 február 1-jén oly véleménynyel terjeszti föl Werthes kérvényét, hogy a betegeskedés miatt lemondó tanár számára 1000 forintnyi végkielégítést hoz javaslatba, mivel sikerrel és pontosan (*utiliter et solenter*, másutt: *mit vollkommenster Genußthuung und mit dem erspriesslichsten Nutzen für die Jugend*) töltötte be helyét; — indítványozza egyúttal, hogy a megüresedett tanszék pályázat útján, még pedig oly egyénnel töltsék be, a ki magyarul tud, hogy a hazai irodalmat is bevonhassa előadásai keretébe. Erre II. Leopold 1791 február 10-dikén megadja az 1000 forintnyi végkielégítést és a helytartó tanács 1791 márczius 26-dikán oly utasítással közli a felség elhatározását az egyetemmel, hogy a pályázat folyó évi május végére kiirandó, a tanszék pedig oly egyénnel töltendő be, a ki necsak a költészetnek (beleértve a hazait is) minden részében jártas, hanem egyszersmind a képzőművészetek (*pictura, statuaría et sculptura*) körébe tartozó egyéb dolgokban is otthonos legyen. Az egyetem azután 1791 április 3-dikán csakugyan ilyen értelemben hirdette ki a pályázatot az *æsthetika* tanszékére.

Werthes tehát 1791-ben (nem 1794-ben vagy 1797-ben, mint eddig állították), valószínűen tavasszal hagyta el hazánkat, melynek akkor egyetlen egyetemén 1784 óta, tehát hét és fél éven keresztül, az *æsthetika* tanára volt. Betegeskedése alig volt távozásának valódi oka, mert Werthes még 26 esztendeig élt és működött az irodalom terén. Magyarországi szereplése, nézetem szerint, szoros kapcsolatban áll a politikai viszonyokkal. II. József császár 1784 április 26-dikán bocsátotta ki szomorú emlekezetű, de nagy hatású rendeletét, melyben a német nyelvet hazánk hivatalos nyelvvé teszi, és ugyanazon évi október 13-dikán nevezte ki a német Werthest pesti egyetemi tanárrá. József halála után az 1790-diki országgyűlés óvást emel az ellen, hogy a magyar nemzetre valaha idegen nyelvet erőszakoljanak, és Werthes, nem tudni, egészen saját elhatározásából-e vagy a közvélemény nyomása alatt, eshetőleg tanártársainak sürgetésére, beadja lemondását, melyet Leopold készséggel és teljes megalégedésének kifejezése mellett elfogad.

Hazánkban tartózkodása alatt már említett székfoglaló beszédjén és Zrínyi-drámáján kívül, melyről alább szólok, még a következő alkalmi művecskét adta ki Werthes, melyhez azonban nem férhettem: *Kirchengesänge auf das am 1. Mai*

1791 von den Protestanten in Ungarn zu feiernde Religionsfest für das evangelische Bethaus zu Pest verfertigt. H. n. 1791. fol. Egy tervezett, de úgy látszik, létre nem jött művéről értesít a *Hazai és más nevezetes történetek*, mely 1790-ben (II. szakasz, 392-dik lap) ezeket írja: «Professor Werthesz úr egy Nemzeti vitéz Magyar, szomorúval elegyes vígjátékot szándékszik kiadni illy nevezet alatt: *Korvinus Mátyás*. Ezen játék öt szakaszokban fog a hozzája tartozó történetes Jegyzésekkel együtt megjelenni. (Előpénz 30 kr.) Az érdemes szerző úr több ily becses munkákkal is igyekszik a Hazának kedveskedni». E darab, tudtommal, nem jelent meg, talán nem is készült el.*)

Pestről visszatért Werthes hazájába, hol részben kedvelt tanulmányainak élt, részben mint a hivatalos lap szerkesztője működött. Meghalt mint udvari tanácsos Stuttgartban 1817 december 5-dikén. Werthes sokat írt és munkásságának egy része kétségtelenül igen érdemes. A kor legtekintélyesebb folyóiratainak volt dolgozótársa és személyesen is jó viszonyban élt legkiválóbb kortársaival.***) Eredeti munkái: lyrai költemények (*Hirtenlieder* 1772.***) *Lieder eines Mädchens* 1774), melyekhez nem férhettem, daljátékok (*Orpheus* 1775. *Deukalion* 1777, *Das Pfauenfest* 1800, *Hermione* 1801, *Die Klausur?*) és színművek: *Rudolf von Hapsburg*, eredeti színmű öt fölvonásban Bécs, 1775., mely a bécsi udvari színházban 1785 április 16-dikán került színre; *Zrínyi és Conradin von Schwaben*, szomorújáték öt fölvonásban, Tübinga, 1800. Még egy regényt is írt: *Begebenheiten Eduard Bernstons in Italien. Ein Roman in Briefen*, Altenburg, 1782. és egy kis æsthetikai tanulmányt: *Über den Atys des Katull*, Münster, 1774. De főérdeme, hogy kortársainak figyelmét az olasz irodalomra fordí-

*) A következő darab, melyhez eddigelé nem férhettem: *Matthias Corvinus oder Volksliebe ist edler Fürstenlohn. Schauspiel.* Ofen (Eggenberger in Pesth), 1792 — talán nem Werthes színműve, hanem Szentjóni drámájának német fordítása.

**) Goethe 1774-ben ismerkedett meg vele és kedvezően ítél róla. *Archiv für Litgesch.* XIII., 568. lap.

***) Teljes czíme: *Hirtenlieder von F. A. C. Werthes und Der verklagte Amor, ein Fragment von dem Verfasser der Musarion* (tudni illik Wieland). Leipzig, 1772. V. ö. *Vierteljahrsschrift für Litgesch.* III., 509—30. lap.

totta, melyet ismertetésekben és fordításokban *) népszerűsíteni törekedett. Így fordította le Gozzinak, kivel később Velenzében személyesen is megismerkedett, tizenkilencz színművét (1777—79 öt kötetben; **) az ő fordítása alapján dolgozta át Schiller a *Turandot* című vígjátékot) és Ariosto *Örjöngő Lorántjának* egy részét (az első nyolcz énekét, 1776—78.), még pedig az eredeti versmértékben, az ottava rimában, míg XVII. századi előzője ***) kerepelő alexandrinusokba és még kortársai †) is csak költőietlen prózába öltöztették az olasz mester bájos verseit.

Ma Werthes egész munkássága teljesen feledésbe ment. Dolgozataiból látjuk, hogy költői, főleg drámaköltői tehetség tekintetében szerény követeléseknek sem felelt meg, de hogy kétségtelenül igen művelt férfiú volt, a ki főkép a műfordítás terén sikerrel működött; Wieland és Goethe nyilatkozatai tanúságot tesznek egyéniségének szeretetreméltóságáról; — de fordításait messze túlhaladták a jelen századnak a romantikus iskola szellemében és elvei szerint működő mesterei, eredeti

*) Fordított más nyelvekből is, például francziából Navarrai Margit elbeszéléseit (a *Heptameront*) 1791. és angolból Beaumont-Fletcher néhány vígjátékát dolgozta át a német színpad számára.

**) *Theatralische Werke aus dem Italienischen des C. Gozzi*. Bern, 1777—79. öt kötet. (A fordító megnevezése nélkül.) Tartalma: I. Auszug aus dem Märchen: Die Liebe zu den drei Pomeranzen. Der Rabe. Turandot. Der König Hirsch. — II. Die Frau eine Schlange. Zobeir. Das blaue Ungeheuer. Die glücklichen Bettler. — III. Das grüne Vögelchen. Der König der Geniuse. Doris. Die entwaflnete Rachgierde. — IV. Der Fall von Donna Elvira. Die Strafe im Abgrund. Das öffentliche Geheimniss. — V. Der Triumph der Freundschaft. Die zwei schlaflosen Nächte oder der Betrug der Einbildung. Die philosophische Prinzessin oder das Gegengift. — A fordítás prózában készült, de prózája félreismerhetetlenül magán hordja a jambikus rhythmust, sőt teljes öt lábú jambus is sok akad. Ezeket kívül: *Die zwei feindlichen Brüder, tragisches Lustspiel in zwei Aufzügen von Gozzi, übersetzt von Werthes*. Bern, 1782., végre: *Die zwei schlaflosen Nächte oder der glückliche Betrug*. Wien, 1775., ez Gozzi darabja (főnt az V. kötetben), de a bécsi császári királyi nemzeti színház számára átdolgozva, melyben Werthes a cselekvényt teljesen német viszonyokhoz alkalmazta.

***) Diederich von dem Werder, 1632—36. harmincz ének.

†) Mauvillon Jakab 1777. és Heinse Vilmos 1782. — Az *Orlando furioso* első teljes német fordítását az eredetinek versmértékében Streckfuss Károly eszközölte, 1818—20.

művei pedig a kor mértéke szerint is gyöngé kísérletek, melyek ma legfölből csak történeti szempontból vagy valamely különös érdeknél fogva kelhetnek kisebb körökben érdeklődést.

Ily érdek fűződik tárgyánál fogva, de Körner legnépszerűbb színművéhez való viszonya miatt is Werthes Frigyesnek máris ritkasággá vált Zrínyi-drámájához, e tárgynak, ha nem csalódom, első német költői földolgozásához, melyről Kölcey Ferencz is, az igaz, éppen nem hízelgő említést tesz ismeretes jeles bírálatában. A darab címe: *Niklas Zrini oder die Belagerung von Sigeth. Ein historisches Trauerspiel in drei Aufzügen von Friedrich August Clemens Werthes*. Wien, bei Joh. Paul Krauss, 1790, 85 lap. Még ugyanez évben jelent meg a darab magyar fordítása: *Zrínyi Miklós; avagy Sziget várának veszedelme. Egy históriai szomorú-játék három felvonásokban. Mellyet Német Nyelven ki-botsátott Werthesz Kelemen*.*) *A Királyi Magyar Universitásban a jó-izlés Törvényének Professora; Magyarra pedig fordított Gy. Cs. J. Komáromban, Wéber Simon Péter betűivel, 1790-ben, 104 lap.***) E fordításban Werthes darabja először 1793 augusztus 20-dikán került színre.

A darabnak alig van cselekvénye. A színhely végig Sziget várának egy-egy piacza vagy utczája. A törökök tehát nem szerepelhetnek benne; csak az utolsó jelenetben tódulnak a színre, midőn Zrínyi neje a löporos tornyot a levegőbe röpíti. A darab tartalmának egyszerű áttekintése legjobban mutatja, milyen minden tekintetben gyöngé e lapos prózában írt szomorújáték.

Az első fölvonásban Zrínyi esküszik, hogy kész királyáért (nem a császáráért!) és hazájáért meghalni; a vár népe szintén esküvel fogad hűséget. A törökök nyíllal a várba lőtt levélben fényes ígéretekkel rá akarják venni Zrínyit, hogy adja föl a

*) Kölcey azért szintén Kelemennek nevezi Wertheszt, a ki pedig, hivatalos okiratokban is röviden mindig Frigyesnek nevezte magát.

**) A fordító Györgyfalvi Csépan István ügyvéd és több vármegye táblabírája, a ki 1830-ban Jákóban Somogy megyében 72 éves korában meghalt. (Három verse az *Orpheus* V. és VI. füzetében jelent meg.) A fordítást megemlíti a *Hadi és más nevezetes történetek* 1790. II. szakasz, 703. lap: «Werthesz úrnak Zrínyi Miklósa Kassán Magyarra fordíttatott.» (Kassán ?)

várat. Zrínyi neje, Frangepán Katalin, Sektschudi (a magyar fordításban Szecsödi) neje, Mária, és Majláth Zsófia ép oly vitézek és elszántak, mint a férfiak. Zrínyi fia, György, szereti Zsófiát, a ki neki 'becsületért szerelmet' ígér. György kirohan egy csapattal a várból.

A második fölvonás elején halljuk, hogy ez a kirohanás nem sikerült. Szecsödit haldokolva hozzák a várba, mire nyomban levél érkezik, melyben a törökök értesítik Zrínyit, hogy fiát elfogták. Most Katalin és a többi nők kétségbeesetten kéri Zrínyit, hogy adja föl a várat; csak Zsófia nem tágit. 'Nem találok', mondja, 'szó-szóllást az én szívemben egy rab-szolgaért'. A várórség legnagyobb része is eldobja fegyvereit és kész magát megadni, de Zrínyi újra megnyeri őket a szent ügynek. Ekkor megérkezik György, a ki a föld alatti folyosón jutott vissza a várba. A törökök nem őt, hanem trombitását fogták el, a ki urának sisakját és pajzsát viselte. (Tehát a Kemény Simon motivuma.) Tőle halljuk, hogy Szoliman meghalt. Az arany lánczot, melyet egy leszúrt pasának nyakáról levett, Zsófia nyakába akasztja:

György: Te fogva vagy, Zsófia!

Zsófia (szemérmes mosolylyal): Mert te nem vagy az.

A harc kétségbeesetten tovább foly; a törökök fölgyújtották a várat. Szecsödit kihozzák; meg akar halni és fölkéri az ősz Horváth Kristófot, hogy döfje át mellét. Ez csak akkor kész erre, ha Szecsödi neje, Mária, megmenekül kis fiával, Benedekkel, a ki szintén kész meghalni. A kor stíljére és fölfogására, melynek rokon vonásait főleg a divatos lovagi darabokból oly jól ismerjük, jellemző a következő jelenet:

Benedek: Mit akarsz e törrel, atyám?

Szecsödi: Téged megölni, fiam!

Benedek: Hogyan? hisz ez fáj, és te engem mindig szerettél.

Szecsödi: Ép azért. Különben az utálatos törökök kezébe esnél és lánczokat kellene viselned.

Benedek: Nem! én ezt nem akarom. Úgy inkább meghalok. De az fáj nekem, hogy nem maradhatok nálad. És anyám majd keresni fog és sírni, ha nem talál.

Szecsödi: Légy nyugodt! Az égben ismét találkozunk vele.

Benedek: No hát nem bánom. Még ezt a csókot, — most szűrj!

Szecsödi: De fordítsd el arcodat.

Benedek: Miért? Nézni akarlak. Csak szúrj! Rabszolga nem akarok lenni. Csak bizonyos legyen, hogy ismét találkozunk? — Hová akarsz szúrni? (kigombolja mellét). Ide, vagy talán ide?

Szeesődi: Természetemnek minden ereje megmerevedik. Nem tehetem. Élj! és bármi legyen sorsod, Isten mentsen meg.

Zrínyinek is van egy kis fia, Ráfáel, a ki ép oly — természetes és naiv.

A harmadik fölvonásnak jó része néma jelenetekből áll, melyekben a szigetváriak nyomora és kétségbeesése nem épen változatosan nyilvánul. Nincs mentség, mert az erős szélvész éleszti a lángokat, melyek az egész várat elhamvasztják. A kétségbeesés általános és kihat a hős nőkre is:

György: Nézz reám, Zsófia! Ne rejsd előlem bájos szemeidet, A halhatatlan szerelem mennyei lángjaival diadalmaskodjunk e durva földi tűznek mulandó érzésén. Hadd gyújtsam meg, mint régebben, a te szemeiden a vitézség magas fákláját.

Zsófia (sápadt, kisírt arczczal és kúszált hajjal fölemelkedve): Nézz ide, vajon oly arcz-é ez, mely bátorságot adhat.

György: O, mind ti angyalai a vígasztalásnak! hol vagytok? — Zsófia! oly nagyra becsülhetsz te egy életet, melyet szigorú önkénytes fenytékben épen nem élveztél, melynek értéke bizonyára ismeretlen előtted?

Zsófia: Meghalok, mielőtt éltem.

Végül Zrínyi fényesen öltözik, hogy a biztos halálba siessen.

Zsófia: (György felé terjeszti karjait, ki feléje siet).

György: (a legnagyobb fölindulással): Zsófia!

Zsófia: Nyomorúltak! Mi lesz belőlünk?

Csáky: Nektek jó dolgotok lesz. A törökök csak a mi ellenségeink; de nem a tieitek.

Zsófia: Mit? Rabszolga nők? György! inkább ölj meg.

Katalin: Én Zrínyi Miklós neje vagyok és nem szorulok megmentőre.

György: Te rabszolganő? te másnak birtoka? — Megtegyük nekik ezt a kegyetlen jótéteményt? nekik és nekünk?

Mária: És ti gyilkosakká lehetnétek? Inkább maradjanak esküjükhöz hívek és haljanak meg veletek! — Jertek! Mutassuk meg, hogy a nem különbsége nem teszi különbözőkké a gondolatot és a szívet. Mi is tudunk becstülettel meghalni, mint ti.

Alapi egy nemzeti dal eléneklésével még egyszer fölvidítja az őrséget, mely a szeretett hangokra lelkes tánczot jár.

Végre mind kirohannak. («A zászló egyik oldalán a magyar, a másikon a császári címér van.») A törökök betódúlnak. Katalin fölhívja őket a toronyba, melybe e szavakkal: «Ti a szabadság boldog szellemei, fogadjatok föl engem!» égő fákláját veti.

Ime a Werthes drámája, drámai cselekvény nélkül. Történeti drámának nevezi a szerző, pedig a dicső katastrophát, tehát az utolsó jelenetet nem tekintve, semmi sem történeti az egész darabban. Legkevesebb a nők szerepe, melyben különben még a legtöbb drámai élet van. Első pillanatra is világos, hogy Körner Évája nagyon emlékeztet Werthes Katalinjára, még jobban hasonlítanak György és Zsófia a Körner szerelmes párjára, Miklós- és Ilonára, — még az a vonás sem hiányzik, hogy a szeretett leány a halált kéri vőlegénye kezeitől és hogy ez hajlandó kérésének teljesítésére, csak hogy Körnernél tudvalévóleg még egy lépéssel tovább megy és valóban teljesíti is. Ezt a vonást már a kortársak elítélték, és nem is lehet e durva színi hatásra számított képtelenséget se indokolni, se menteni.*)

Szerkezet és előadás tekintetében valamivel értékesebb, bár ötlábú jambusai minden tekintetben rendkívül kifogásosak, de drámai szempontból csak oly gyöngé darab, Pyrker Ker. János műve: *Zrínyi's Tod. Ein Trauerspiel in fünf Akten*,**) melynek cselekvénye majdnem azonos a Werthes darabjának tartalmával, úgy hogy nem is kétséges, vajon Pyrker ismerte-e előzőjének művét. De míg Werthes színműve a XVIII. századi német lovagdráma modorában és stíljében van írva és nem mellőzi e művek érzelgős vonásait sem, Pyrker egész darabján félreismerhetetlen a Schiller hatása, mely egyes motívumokban is érvényesül, legalább külsőleg.

Pyrkernél is a szigeti várnak egyes helyiségein folyik le a cselekvény; a törökök tehát itt sem szerepelnek mint a dráma activ elemei. Innen első sorban e darabnak is érzésekben egyhangúsága és szegénysége. Tartalma néhány sorba volna fog-

*) A dialogus néhány föltünőbb egyező helyét összeállította Kade, id. h. 228. és 229. l., de ezek, nézetem szerint, többnyire (nem mind) magából a helyzetből származnak.

**) *Historische Schauspiele von Joh. Baptist Pyrker*. Wien, 1810. 217—303. l.

lalható; mégis, hogy az összehasonlítást megkönnyítsem, röviden vázolom e színműnek cselekvényét is. Fő szereplői: Zrínyi, neje Erzsébet, leánya Ágnes, ki Alapi Imre kapitány arája, Scherenk Ferencz, Zrínyi komornyikja, és Masul török fogoly, kit Zrínyi betegen hozott volt a várba és jószívűen ápolt, miért is a különben is különöczködő hitetlen imádja új urát és meg akar vele halni, — egy teljesen képtelen alak, mely rokonszenvet nem képes kelteni. Kotzebuenál találkoznak reá emlékeztető halandók, de a motívum maga a Sturm- és Drang-korszak idejéből való; már Klingernek *Sturm und Drang* című darabjában is szerepel e Masullal nagyon rokon alak.

Az első fölvonás itt is már a katastropha küszöbén tünteti föl Sziget helyzetét. Juranics Lőrincz visszatér a királyi udvartól, hová segítségért ment volt. «Ő Felségének, a császárnak, legjobb királyunknak szíve vérzik», de segítséget nem adhat. Ennek következtében Zrínyi és emberei esküvel fogadják, hogy meg fognak halni. *) Zrínyi próbára teszi Alapi Imrét: megbízza őt, hogy vigye nejét és leányát a föld alatti úton birtokaira és legyen ott Ágnesnek boldog férje. De Imre kiállja a próbát: nem fogadja el az ajánlatot és kijelenti, hogy helye fővezére mellett van, életben és halálban. (Az első négy fölvonás végén áll egy-egy «ária» és «kardal», melyek tartalom, styl és verselés szempontjából bámulatosan kezdetlegesek és gyarlók.)

A második fölvonásban egy bomba lecsap a toronyba, melyből Ágnes ijedten kirohan, mire elájul. Imre ide siet az ostromtól, mert hallotta arája sikoltását, és a szerelmesek most,

*) Érdekesek, már tudniillik Pyrker akkori politikai nézeteire, Zrínyi szavai V. Károly császárról, a ki őt lovaggá avatta és a kit a magyar hős kora legnagyobb férfiának tekint:

O wahrlich! Hätten nicht Sektirer, nicht
Auf wahre Grösse kleinlich-eifersüchtig
Bethörte Fürsten seine edelsten
Absichten stets vereitelt, anders stünde
Es jetzt mit Ungarn und mit Deutschland anders.
Es wär' ein eigenes, selbständiges Reich,
Von Einem Volk bewohnt, nicht von der
Parteien Wuth zerfleischt, von Fremdlingen
Verachtet, unterjocht.

Max és Thekla példájára, alaposan latolgatják a béke és a háború ellentétes állapotait. A belépő grófné kötelességére emlékezteti Imrét, a ki szégyenkezve elrohan. A hősök visszaverték az ostromot és megjelennek a színen. Nem értik, hogy Imre miért nem vett részt a harcban. Ez föllép és — a vitézek sértő szavaitól izgatva — kirohan a törökök ellen, a kik levágják és fejét lándzsára tűzik. Az ifjú hős küzdelmét és halálát Juranics a színről látja és beszéli el, miben az *Orleansi szüz* utánzására ismerhetni; Imre öngyilkos halála pedig nem egyéb, mint Piccolomini Miksa halálának ismétlése.

A harmadik fölvonásban Zrínyi lelkesülten dicsóíti Leonidás hőstettét, mire török követség érkezik, mely a fővezért a szultán nevében a vár átadására fölszólítja. De Zrínyi kijelenti, hogy már értesült a szultán haláláról, a várat pedig semmi körülmények közt nem adja át. A követség távozása után megbízza Zrínyi a török Masult, hogy vigye ki a nőket a föld alatti úton a várból.

A negyedik fölvonásban Masul előbb elhozza Ágnes kérésére Imre holttestét a török táborból, azután a szabadba menti Zrínyi nejét és leányát, — természetesen hosszas, ismét Schillerre emlékeztető, de nem igen tartalmas vagy költői búcsúzás után. Most már csak Zrínyi és vitézei vannak az égő várban. Végre a hős az ötödik fölvonásban teljes díszben kirohan összes vitézeivel együtt a várból, melyet egy közkatona, a fővezér parancsára, a löporos toronyba vetett fáklával a levegőbe röpít.

Nagyon valószínű, hogy Körner ismerte Pyrkernek e gyöngé darabját is, bár a közös elemek a Werthes színműveből és a közös történeti forrásokból is származhatnak. Nem is tartom szükségesnek e három darab részletes összehasonlítását; tény, hogy Körner első sorban Werthes drámájából sokat vett át: a nőknek szerepét, a csattanós katastrophát, a szerelmes párt,*) eshetőleg (mert erről a források is tudnak) a föld alatti folyosót, melyben Zrínyi a nőket elrejtí és melyen át Pyrkernél meg-

*) De már ennek párbeszédeiben a költő személyes igaz érzése nyer kifejezést, a mit legjobban bizonyít az a föltűnő tény, hogy a szerelmesek nemcsak sorokat, hanem egész versszakokat is mondanak el Körner régebbi lyrai költeményeiből, melyeket az ifjú költő arájához, Adamberger Antóniához intézett volt.

menekülnek. De tény más oldalról, hogy Körner sok tekintetben önálló. Fő érdeme a törökök activ részvéte a sovány cselekvényben, mely utóbbi ezzel a drámai cselekvénynek legalább látszatát nyeri. Célja, mint korabeli leveleiben ismételve kijelenti, a hazaszeretet dicsőítése volt, és ebben rejlik a darab nagy hatásának titka is. Körner oly időben írta darabját, midőn a németek csakis a hazaszeretet föllángolásától várhatták az idegen járom lerázását. E korszellem hatása alatt választotta és dolgozta ki a költő e tárgyat, és a kortársak megértettek szándékát: Szolimanban Napoleonra ismertek, a lángoló Sziget a lángoló Moszkvának volt képe, és a magyarok hősi harczában előre megsejtették saját szabadságharcukat az idegen hódító ellen. Ha méltányosak akarunk lenni Körner színművével szemben, nem szabad e korabeli jelentőségét figyelmen kívül hagynunk, de tekintetbe kell vennünk azt a ketségtelen tényt is, hogy Werthes és Pyrker*) azonos tárgyú darabjait minden tekintetben messze túlszárnyalta.

*) Hadd szóljak még néhány szót Pyrkernek másik két darabjáról is, minthogy e színművekről nálunk, tudtommal, eddig még senki sem emlékezett. A *Historische Schauspiele a Zrínyi halálán* kívül még két, szintén magyar tárgyú drámát tartalmaz: 1. *Die Korvinen. Ein Trauerspiel in fünf Akten*, 3—106. l. — és 2. *Karl der Kleine, König von Ungarn. Ein Trauerspiel in fünf Akten*, 107—216. l. E darabok csak oly kevésbé tanúskodnak Pyrker drámaírói tehetsége mellett, mint a Zrínyi-színmű. A *Korvinok* hősei Hunyady László és Mátyás, kik azonban semmit sem tesznek. A cselekvő erő Gara nádor, ki leányát, Hedviget, eljegyezte Lászlónak, de csak azért, hogy a Hunyady-ház e gyűlölt fejét annál biztosabban megsemmisítse. Bonyodalomnak semmi nyoma. Gara a várba csalja Lászlót és Mátyást, elhiteti a királylyal, még pedig meglepő naivitással, hogy a Hunyadiak a koronára törnek, és kicsalja tőle a halálos ítéletet, melyet nyomban a kivégzés követ. Hedvig megőrül, Mátyás ájultan rogy össze. A Korvinok oly tehetetlenek és gyámoltalanok, hogy nem igen kelthetnek rokonszenvet. — A másik darab, *Kis Károly*, valóságos lovagdráma. Az aurániai perjel, Nagy Lajos unokatestvére, vágyik a trónra, melyen nápolyi Károly ül. Hogy célzt érjen, meghonosította Budán a német vehmet (a néptörvényszéket), melynek titokzatos ülésével (mint a *Heilbronni Katiczában*) a darab kezdődik. Ő gyalázta meg Forgách Balázs aráját, de elhiteti a felbőszült völegénnyel, hogy maga a király a bűnös. Forgách most a király élete ellen tör, de a nélkül, hogy igazi cselekvény fejlődne, s végül leszúrja a királyt, de tévedésből az aurániai perjelt is. A darabok magokban véve nem érdemlik

Azonban a darab æsthetikai fejtegetésébe nem akarok bocsátkozni, a mi Kölcsy Ferencz bírálata után merően hiábavaló fáradság volna is. Körner *Zrínyjét* tudvalevőleg 1818-ban fordította le magyarra Szemere Pál, gr. Teleki Lászlóné, br. Mézsaáros Johanna kérésére, a ki őt erre a pesti nőegyesület nevében szőlitotta föl. E fordításban elő is adta a darabot egy úri társaság a pesti német színházban. Utóbb, 1821-ben, e darabbal, de P. Horváth Dániel fordításában, nyitották meg az első magyar állandó színházat Kolozsvárott. Szemere fordítása*) 1826-ban jelent meg az *Élet és Literatura* I. kötetében és ugyanott látott napvilágot Kölcsy bírálata is, melyhez még néhány rövid megjegyzést akarok csatolni, — nem e jeles bírálat kiegészítéseül, hanem inkább csak jellemzéseül. A magyar kritika kitűnő megalapítója e bírálatában is igazságtalan és túlzó, a mennyiben nem minden kifogása alapos, a darab némely tagadhatatlanul elismerést érdemlő mozzanatát pedig hallgatással mellőzi. De három fő kifogása (számos kisebb találó megjegyzése mellett) helyes és indokolt. Kölcsy helyesen hibáztatja, hogy Körner Zrínyje nem magyar, különösen nem XVI. századi magyar; tanúlságosan fejt ki, hogy a darab hősé-nek egész drámai pályájában nincsen actio, mert Zrínyi kezdet-től fogva el van tökelve a halálra, és e rajongásában vetelkedik vele egész háznépe; — találóan kiemeli, hogy csupán Szolimán jeleneteiben van drámai actio, és hogy ez voltaképp nagy hiba, mert «így Zrínyi a maga ellenségének nagyobb világítása mellett árnyékba vonúl».

Nem olyan világosan van kifejezve, ámbár kétségtelenül helyesen van gondolva, a mit Kölcsy magáról a tárgyról mond. Nézete szerint az ily Leonidas-féle tárgyaknál nem a katastrophában van a tragikum, hanem a megelőző történetekben, «mikor a bajnok még nincs resignálva, még szabadítást vár és nem kap. Ha kezdet-től resignálva van, úgy vége minden tragikumnak, mint Körnernél; ha pedig küzd és szabadulni akar, s ellátja vegre, hogy reményei füstbe mennek: íme az a tragi-

meg a behatóbb tárgyalást; de érdemes volna őket hasonló tárgyú magyar darabokkal összevetni, mert eshetőleg befolyással voltak valamely régibb költőnkre.

*) Zrínyi ötödik fölvonásbeli monológja a magyar ottava rima első kísérlete.

kum. Ekkor resignálja magát; a dicsőség, a haza oly dolgok, melyek az élet becsét fölülhaladják; s így a resignatio nyugalma, a dicsőség ragyogása az élet tragikumával az ideálba ragadnak bennünket». Kölcey tehát nem hibáztatja az ilyen tárgyakat. «Leonidas, Zrínyi s több ilyenek», mondja, «nem küzködnek a sorssal, midőn a halál közelít, szabadulásért; hanem önkényt kívánnak meghalni: s ez a resignatio, ez a lelkesedés általhat a nézőre vagy olvasóra. Szánakozásunk elenyész a bámulatban, s írigyeljük inkább dicsőségüket, mint szánjuk vesztöket». Világos, hogy a magyar bíráló Zrínyi halálát helyes tragikai tárgynak tekinti (ilyennek tekintették Goethe és Schlegel Ág. Vilmos is); a mit ő a Körner földolgozásában a tragikum hiányának nevez, az voltaképp az eleven drámai cselekvény hiánya, mert a katastrophának lényeges æsthetikai jellegén semmit sem változtatna az, ha Zrínyi csak a cselekvény folyamában határozna magát arra, hogy föláldozza magát a hazáért. Újabb bírálók másképp fogták föl a tárgyat, mint Kölcey. Így például Tomanetz (a darabnak iskolai kiadásában) hibáztatja a tárgyat. «Zrínyi és az övéi», mondja, «a vértanúk osztályába tartoznak, a kik a megmenekülés kilátása nélkül, ideális czélokért biztos halálnak szánják magukat. . . Hiányzik minden vétség». E fölfogás ellen, mint általában a tragikai vétség elmélete ellen, polemizál Bischoff is: «Nem az ártatlan hősnek, a ki erejének teljes tudatában maga hívja ki a végzetet maga ellen, hanem csak a védtelen gyöngének halála szomorú, nem-tragikus; tragikus ellenben az erősnek veszte, a ki az általa védett jó ügy mellett, minden ellenséges hatalom ellen, egészen a halálig küzd. . . Sziget hős védőjének sorsa nem kínos, hanem jó, fölemelő hatást gyakorol. Halálával kivívott győzelme fölötti örömünk nagyobb, mint az a fájdalom, melyet testi bukása okoz» (77. l.). E megjegyzések igen közel állnak Kölcey véleményéhez, a ki szintén nem hibáztatja Zrínyi halálában a «tragikus vétség» hiányát, melyet az újabb æsthetika mind erősebben ostromol,*) nem mintha a «tragikus vétség» nem volna a tragédia egy hatalmas fajának lényeges, megrázó eleme, de hibáztatja ez elméletnek azt a túlhajtását, mely csakis

*) Legutoljára: Franz Brentano, *Das Schlechte als Gegenstand dichterischer Darstellung*. Leipzig, 1892.

oly tragédiát tart sikerültnek, melynek alapját a «tragikus vétség» teszi. Ennyiben tényleg meghaladtuk, már régebben a gyakorlatban és újabban az elméletben is, Aristoteles és Lessing álláspontját. Természetesen, a Körner darabja, számos drámai gyöngéjével, nem igen volna alkalmas arra, hogy vele a régi elmélet egyoldalúságát megdöntsük; azért nem is folytatom ez alkalommal e megjegyzéseket, melyeket voltaképp csakis azért írtam le, hogy ez oldalról is ráutaljak Kölcsey ítéletének helyességére.*)

HEINRICH GUSZTÁV.

*) Sajnáljuk, hogy e pontra nézve nem vagyunk egy véleményben tisztelt dolgozótársunkkal. A *tragikai vétség* lehet nem elég szabatos kifejezés, magyarázhatják egyoldalúan, de fogalma a tragikum természetéből foly s épen ez az, a mi a pusztán szomorút megkülönbözteti a tragikaitól. A tragikum nem egyéb, mint az egyénnek oly összeütközése az egyetemessel vagy együtlegessel, a mely bukását vonja maga után. Ez összeütközés tulajdonkép a tragikai vétség, melybe az egyént vagy szenvedélye vagy a viszonyok kényszerűsége sodorja. Az egyetemes alatt a társadalmi, állami s általában az erkölcsi rend örök érvényű törvényeit értjük, az együtleges alatt az ideig-óráig fennállót, de a mely erejénél fogva bizonyos tekintetben mind addig jogosult, a míg fennál. A korai reformatórok tragikuma rendszeren az együtlegessel való összeütközésből foly. A fizikai túlerő elleni küzdelem is az együtlegessel való összeütközés, de ha az egyén kötelességet, sőt hivatást teljesít, az összeütközés elveszti tragikai erejét és dicsőülésbe olvad. Ezért nem alkalmasak tragédiára a Zrínyi-féle események. A görögök ezt jól kiérezték, s nem jutott eszökbe Leonidást tragédia-tárgyúl választani. Aeschylosz *Fersá*inak hőse nem a dicsően elesett görög, hanem a büszke persa király, a ki az egész világot meg akarja hódítani, kihívja az istenek haragját s megtörik egy maroknyi nép erkölcsi erején.

Szerk.

A KATHOLICUS CLERUS SÉRELMEI 1848 ELŐTT ÉS UTÁN.*)

Második közlemény.^{*)}

VII.

A egyes bizottság jegyzőkönyvére 1813 jan. 19-én és decz. 11-én kiadott legfelsőbb elhatározások a várerődítési járulek beszedését elrendelik. A helytartótanács ellene van a megadóztatásnak. A káptalanok is újra felszólalnak s remonstrátióik legfelsőbb helyre fölterjesztetnek. A kancellária aggályai. Az 1817 aug. 19-én kelt kir. elhatározás föntartja az adózást. A káptalanok tovább is remonstrálnak és az 1825. 27. évi országgyűlés a clerus sérelmét az országos sérelmek közé veszi s orvosoltatni kéri. Az 1827 ápr. 4-én kelt kir. kézirat ez ügyet második egyes bizottság elé utasítja. Újabb anonym beadvány az 1825. 27. évi országgyűlési karok és rendek repraesentatiójára.

A bizottság jegyzőkönyvére 1813 január 19-dikén (926. kancelláriai szám) azon legfelsőbb elhatározás adatott ki, hogy

1. a királyi adományból javakat bíró érsekek, püspökök, apátok, prépostok, a várerődítési segély fizetésére nézve az eddigi gyakorlatban meghagyatván, a már 1780 előtt kivetett tíz százalékos járulék továbbra is fizetessék, e járulék a káptalani kanonokokra is kiterjesztessék s e kötelezettségek collationálisukba igttattassék;

2. az 1500 forint jövedelemmel nem bíró kanonokok csak öt százalékos segélyt fizessenek;

3. a káptalanok jövedelmei — a szóban levő segély kiszabhatása végett — az 1782. évi bevallások alapján számíttassanak ki;

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 188. számában.

4. a káptalanbelieknél kint levő hátralékok elengedtetvén, a fizetés azokra nézve, kiknek collationalisaiba e taksa fizetésének kötelezettsége beigtattatott, 1813 január 1-től számtassék;

5. a nem javadalmas szerzetesek e segély szolgáltatása alól fölmentetvén, a magán adományozástól függő apátok és prépostokra nézve mutattassék ki, vajon ily javadalmasok megerősíttetni szoktak-e, és ha ez nincs gyakorlatban, nem kellene-e a püspököknek meghagyni, hogy e javadalmasoknak kir. megerősítése iránt fölterjesztést tegyenek s őket csak a királyi megerősítés után vezessék be javadalmukba. A Felség a kancellariát ez érdemben véleményének bemutatására utasította azon hozzáadással, hogy javaslata beérkezte után fog az említett javadalmasokra nézve határozni;

6. a tanulmányi alap adománylevelebe a fizetési kötelezettség bevére lévén, a vallás-alap az eddigi gyakorlatban hagyatik meg, de a mennyiben a vallás-alap világi természetű javakkal bírna, melyeket az illető jogosultaknak már visszaadott vagy visszaadni ezután köteleztetnek, a visszabocsátott birtokokra eső hányad a vallás-alap várerődítési segély-tartozásából levonandó;

7. a három visszaállított rend, míg más nem határoztatik, annyit fizessen, és pedig 1813. január 1-sőtől kezdve, mennyit eltörlése előtt fizetett.

Ő felsége egyúttal elrendelte, hogy Lányi referensnek «pro fatigiosa momentosæ hujus quæstionis elucubratione peculiaris mea significetur complacentia»

A legfelsőbb elhatározás a helytartótanácssal közöltetvén (7929—1813. ht. t.), e kormányzék azon kérését terjesztette elő, hogy a clerus hagyassék meg régi és a királysággal egyidejű kiváltságaiban s mentességeiben, ha pedig a várerődítési segélyre szükség van, az ne a helytartótanács útján «non via consilii Loettlis quod non nisi cum formidine laedendæ suæ legalis obligationis in eum scopum cooperari posset» szedessék be, hanem a clerus inkább a Mária Terézia alatt 1769. évig gyakorolt módon, a mondott czelra bizonyos segély szolgáltatására szólittassék föl. Ő felsége azonban a kancelláriának ez ügyben 1813 október 29. 13,186. szám alatt kelt előterjesztésére december 11-dikén kiadott határozatával a január 19-dikén tett intézkedést föntartotta s annak pontos megtartá-

sát a helytartótanácsnak a következőleg hagyta meg: In objecto quottæ procentualis per clerum Regni Hungariæ ad Cassam Fortificatorium dependendæ Resolutioni Meæ sub 19-a Januarii 1813 elargitæ porro quoque inhæreo et Consilio locumtenentiali exacta ejusdem observantia serio injungenda est . . . In absentia Majestatis Sacratissimæ per conferentiam. Die 11-ta Decembr. 1813. ad Mand. Speciale August. Comes Carolus Zichy.

A káptalanokkal a helytartótanács által közöltetett is a legfelsőbb elhatározás. Ezek azonban, jelesen a kassai, besztercebányai, rozsnyói, esztergomi, nyitrai, veszprémi, zágrábi, egri, váczai, nem késtek az intézkedés ellen folyamodásaikat benyújtani, melyeket a helytartótanács egyházi bizottsága 1816 augusztus 24-dikén báró Fischer egri érsek elnöklete alatt tartott ülésében, melynek előadója Vurum József püspök volt, a Felség elé, mint ezt a káptalanok kívánták, fölterjesztetni javasolt, mivel azokban oly érvek is foglaltatnak, melyeket a káptalanok előző recursusai nem tartalmaztak.

A káptalanok által fölhozott új érv az, hogy a várerődítési százalékos taksa eredetileg Lipót királynak 1701 április 9-dikén kelt diplomája szerint az insurrectionalis és banderialis teher váltsága (e diploma szerint a tizednek a clerus által megajánlott tizede) volt, ma pedig a clerus nemcsak az insurrectionalis terheket személye és jövedelme után viseli, hanem az ország védelmére és a rendes hadsereg föntartására mindenkor, törvényes kötelezettségén fölül is áldozik.

A helytartótanács ugyanazon évi augusztus 27-dikén 18,611. szám alatt terjesztette föl a kérvényeket. Az 1817 márczius 21-dikén 3883. szám alatt kelt udvari kanczelláriai rendelet szerint azonban a kérvényeknek ő Felsége helyt nem adott, és a helytartótanács útján a káptalanokat értesíttetni rendelte, hogy a várerődítési segély királyi jogon és a collationalisok értelmében, nem pedig a tized tizede és a fölkelési vagy banderialis teher helyett vettetett ki a clerusra. Megjegyezzük azonban, hogy az 1825. évi országos bizottságnak báró Orezy Lőrincz elnöklete alatti albizottsága is «in objecto lustræ et exercituationis nobilium ac Banderiorum» bemutatott dolgozatában a fegyverjog elismeréseül s a megszüntetett banderialis kötelezettség pótlásának tekintette a tized tizedét.

A helytartótanács 1817 április 29-dikén 11,492. szám alatt azon véleményét nyilvánította, hogy a fizetésre vonatkozólag a collationalisokba beigtatott s a beigtatandó föltétel a hazai világos törvényekkel ellentétben áll és a bíróság¹ előtt érvénytelen; hogy e segély eddig nem állandó, hanem időleges volt; a dolgok és idők bizonyos körülményeire, jelesen a háború idején fölmerülő szükségletekre szoríttatott, melyek megszűntével az említett segély sem kívántatott. Ez okból tehát a törvényes erővel különben sem bíró, mondott záradék beigtatását a helytartótanács mellőzendőnek, s a segélynek a clerustól és a káptalanoktól kívánására nézve a korábban gyakorlatban volt módokat és utakat alkalmazandóknak véleményezte.

A kancellária 1817. évi 10,675. szám alatt maga is aggályának adott kifejezést, mert megtörténhetik, hogy a collationalisokba a várerődítési segély fizetésére vonatkozólag fölvett záradéknak a törvény és a bíró előtt érvény nem szereztethetik. Ez okból azt javasolta, hogy az érsekek, püspökök és apátokra nézve, kik egyébként e segélyt fizetik, e gyakorlat megmaradjon, de a káptalanokra a segély ne mindenkorra, állandólag, hanem csak bizonyos, jelesen hat évre, és ennek letelével ismét néhány évre vettessék ki, s a collationalisba beigtattassék ugyan a kötelezettség, de azon záradékkal, hogy «újabb királyi elhatározásunkig».

Ő Felsége azonban a következőleg határozott: «Resolutioni meæ ad propositionem Cancellariæ ddo 1-æ Januarii A. C. in hoc merito elargitæ inhærendum est. Viennæ die 19. aug. 1817. Ad altissimum mandatum suæ Mattis. Rainerius, m. p.» (10,675—1817 aug. 22. u. cancellarii.)

A káptalanok ennek ellenére továbbra is remonstráltak. A beszterczebányai káptalan 1818 augusztus 15-én a nádorhoz intézett kérvényében fölterjeszti a kivetés alapjáúl szolgálандó jövedelmi bevallásokat, bár — mint mondja — azon hitben volt, hogy ő Felsége, a káptalanok által fölhozott alapos és a clerus előjogaiban, valamint a törvényekben gyökerező indokoknál fogva eláll a várerődítési járulék követelésétől. Mint-hogy azonban ő Felsége 1814 január 18-dikán kelt, valamint 1817 szeptember 16-dikán közzétett (augusztus 19-dikén kelt) elhatározásai szerint ahhoz ragaszkodik, kénytelenek engedelmeskedni, ellenére sanyarú anyagi helyzetöknek, mert — mint

e kérvényben is 1815 május 12-én kelt fölterjesztésükre hivatkozólag fölhozzák: «nec tantum possidemus ut honorem et dignitatem e clementia regia obtentum convenienter tueri valeamus.»

De újból is fölszólalnak az ellen, hogy eljárásukból sérelmes következtetés vonassék a nemességi előjogokra: «id nihilo minus expresse præcautum cupimus, ne ex hoc facto nostro seu immunitati ecclesiasticæ, seu prærogativæ nobilitari, cleri Hungariæ ex Lege competenti vel in minimo derogetur.» (24,321/ht. t. 1818.)

A nemesi előjogok sérelme. Ez magyarázata a rendektől támasztott sérelemnek s fölszólalásnak a clerus megadóztatása ellen.

A mint hosszú szünet után az országgyűlés összeült, az 1825. évre egybehívott rendek is benyújtották ez ügyben repræsentatiójukat, melyből idézzük a következőket: Ad principales potestatis legislativæ læsiones pertinent etiam mandata politica . . . quorum quidem enumerationem SS. et OO. Regni pro ratione materiæ partim ad operata deputationalia, partim vero ad gravamina regni reservant, non possunt tamen hoc loco præterire unum, quod ex respectu intimioris cum regni constitutione nexus, præcipuum sibi locum vindicat, mandatum nempe beneficiorum ecclesiasticorum respiciens.

A karok és rendek előadják, hogy a várerődítési s vallásalapí megadóztatás ellen a clerus ismételve fölszólalt s II. Lipót 1790 április 20-dikán (április 7-dikén) kelt elhatározásával ez adózást meg is szüntette, sőt a II. József alatt kinevezett püspökökre nézve, kiknek adománylevelébe a fizetési kötelezettség beigtattatott, azon kérdés, vajon e terhet tovább is viseljék-e, a legközelebbi országgyűlésre utaltatván, a sérelmek sorában ez ügy tárgyalása az 1790 1. országgyűlésen meg is kezdetett, de mivel úgy a világi, mint a szerzetes clerus megadóztatása újabb időben folytattatik, sőt a meghatározatlan összegű adó a püspökökre tíz és húsz, a káptalanokra öt és tíz százaléokban megállapítva, már állandó teherré válni látszik, a karok és rendek a baj mielőbbi orvoslására vonatkozólag kérelmök előterjesztését halaszthatatlan kötelességöknek tekintik.

A clerus nemesi jogon bírt javai után adózásokkal és szolgáltatásokkal nem terheltethetik és a visszaelés útján beho-

zottaktól Albert király rendeletének 19; s I. Mátyás 1471. évi végzeményének 24. czikke által fölmentetett. Ezeknek megfelelőleg bocsátotta ki II. Lipót is elhatározását. „... numerosæ præterea leges patriæ — így folytatják — irrefutabili serviunt argumento, de legalibus oneribus, per ecclesiasticos supportandis, semper cum influxu regni fuisse determinatum, ut adeo status, et ordines taxationem hanc, neque supremo iuri patronatus, quod articulis 60. 1715., et 23. 1790/1. diserte circumscribitur, attribuire possint... Accedit ad præmissa, quod... (obligatio) tanquam fundamentali articulo 8-vo 1741. e diametro contraveniens, ex indole constitutionis regni, pro nulla haberi debet; quod denique SS. et OO. positive debeant manifestare, se ad nullum legibus adversum seu transitorium, seu certum et continuum statui ecclesiastico, etiamsi nefors cum assensu eiusdem, iniectum onus, salva legali sua immunitate et constitutionalium suorum iurium securitate accedere ullatenus posse. Suam proinde Mtem SSmam humillime orant, ut in conformitate etiam benignæ suæ declarationis in rescripto regio ddto 26. nov. 825. relate ad omnis generis subsidia factæ, ab ulteriori Episcopatum, capitulorum et Ordinum beneficiatorum, quocunque sub titulo continuanda taxatione, quæ nec in iure, nec in legali usu fundari potest, præscindere, cunctas item insolitas et articulo 122. 1647. adversas clausulas, conditiones et reservatas, collationabilibus litteris insertas, pro nullis et non adjectis benigne declarare dignetur.»

Ferencz király a gravamen ügyében, az udvari kancellária által 1826. május 22-én tett előterjesztésre adta ki határozatát. A kancellaria az ügyet az egyháziakban kiküldött országos bizottság dolgozatainak tárgyalási idejére elhalasztandónak tartotta.

Ferencz azonban 1827 április 4-dikén kelt kéziratában megbízta Nádasdyt, hogy az elnöklete alatt tartandó tanácskozmányban, melyhez az udvari kamara tanácsosai is meghívandók, a clerus várerődítési adóját kimerítő tárgyalás alá vétesse: «Da es mein Wille ist, alle für und gegen die Einhebung des Subsidii Ecclesiastici sprechenden Gründe offen und klar zu vernehmen und einzusehen.» (17,190/1828.)

Ugyane bizottság összehívása ügyében Ferencz 1829 január 26-dikán újabb kéziratot bocsátott ki gróf Reviczky

kanczellárhoz, (1218/1829.) és leküldettek az «Oratio Hungarorum»-ban felhozott érvek védelmére Anonymus által mintegy válasziratban a karok és rendek repræsentatiójára előadott észrevételek is.

A következő szakaszban ismertetjük az anonym észrevételeket és a bizottsági tárgyalásokat. Több helyen — a bizottsági tárgyalás természeténél fogva is — ismétlések fordulnak elő, melyeknek a szintén ismétlésekkel járó utalások útján mellőzését azonban — tekintettel a tárgyalások folyamának és egymásutánjának teljességére — indokoltnak nem véltük.

VIII.

Az újabb vegyes bizottság csak 1834. évben ül össze, melylyel második anonym beadvány is közöltetik. Kussenich előadó előterjesztése. Stettner, a kamara képviselőjének véleménye. Bartal javaslata, Kusserich, báró Schönstein, báró Eötvös alkanczellár véleménye. Az előadó Kussenich csatlakozik Bartal javaslatához, melyet a vegyes bizottság a kamara képviselőjének hozzájárulásával elfogad.

A bizottság, mely csak 1834 május 5-dikén ült össze, ifjabb báró Eötvös Ignác másod-alkanczellár elnöklete alatt az átudvari kamara részéről Stettner Mátyás, a kanczalaria részéről az előadó Kussenich Tádé, továbbá Bartal György, Kussevich József és báró Schönstein udvari tanácsosokból és Gály udvari titkárból állott.

Az Anonymus válasziratában foglalt észrevételek a következőkben összpontosúlnak: Igaz, hogy a törvénykönyvben nem található külön törvény, melyben külön kimondatnék, hogy az egyházi jövedelmek hányad része fordítandó a szóban levő segélyre, de ha tekintetbe vétetik, hogy Szent László végzeményének I. könyve VIII. fejezete, az 1514: LIX., 1518: XV., 1548: VI. és XII., 1550: XIX. szerint az egyházi javak jövedelmei egyházak, iskolák és végvárok föllállítására és fõntartására, az iskolákban tanító tudós férfiak s az igaz hitet hirdető jó prædikátorok s az ország védelmére őrök álló hadak tartására s a tanuló ifjúság segélyezésére különösen fordítandók; ha tekintetbe vétetik, hogy az 1498: LVI., 1507: XIII., 1514: XV. (helyesebben LIX), 1518: XV., 1548: VI., 1647: XCVIII. szerint az egyháziaknak két méltóságot vagy javadalmat bírniok

nem szabad, annál kevésbbé szabad az 1439: VIII. és 1498: LVII. szerint világi méltóságokat és hivatalokat együttesen bírniok; sőt azoktól, kik több egyházi hivatal s javadalommal bírnak, egyen kívül, melyet az illető javadalmasok kiválasztanak, a többi elveendő s más érdemeseknek adományozandó, «különben pedig az 1514: LIX. szerint a végvárak föntartására» fordítandó; tekintve, hogy a Hk. I. R. 11. czíme szerint a magyar királyok az egyházak, püspökségek, apátságok, prépostságok alapítói s ebből kifolyólag a kegyúri jogot mindenkor korlátlanúl gyakorolták és az országnak a Rákoson 1526-ban összegyűlt rendei az első törvényczikkben a király Felségét megkérték, hogy hatalmával s tekintélyével éljen és úgy azokra, melyek a felség jövedelmeinek beszedésére, öregbítésére s jogos elhelyezésére, valamint mindazokra, mik az ország védelmét, szabadságát és egyéb szükségleteit illetik, érett tanácsccsal intézkedjék és igazgasson: önként következik a mondottakból, hogy úgy a vallás-alap javára, mint a várerődítés céljaira fizetendő segély iránt szükséges intézkedések törvény értelmében nem más, mint a király által tétethettek s tétettek is a kibocsátott királyi elhatározások alapján.

Az Anonymus hivatkozik különösen az 1769 augusztus 23. és szeptember 2-dikán kiadott királyi elhatározásokra, melyek szerint az azelőtt öt százalékkal fizetett segély tíz százalékra emeltetett föl olykép, hogy a fölemelés csak az újonnan kinevezendőkre vonatkozzék s ezen kötelezettség a collationalisokba is bevételessék s a káptalanok és a kolostorok is, az öt évi időszakra öt százalékkal megállapított segély idejének lejártával (tudniillik 1773-tól kezdve), tíz százalékos fizetésnek vetessenek alá.

Az 1775 márczius 31-én kelt kir. elhatározás ez intézkedést azon hozzáadással erősíti meg, hogy a segély fizetésének kötelezettsége jövőre a collationalisokba mindenkor beigtattassék, s a segély hányada azon javadalmaknál, melyek üresedés esetén kamarai igazgatás alá jutnak, a kamarai iratokból állapíttassék meg, azoknál pedig, melyek kamarai időközi birtoklás alá nem kerülnek, az e célból szükséges bevallások iránt a helytartótanács útján intézkedés tétessék.

Az 1775 november elsején kelt királyi elhatározás elrendeli, hogy a káptalanok, javadalmasok és kolostorok, kiknek csak 1775 kezdetén jutott tudomásukra a tíz százalékos fi-
ze-

tesre vonatkozó kötelezettség, az 1773. és 1774. évekre csak az öt, de 1775 január elsőtől kezdve a tíz százalékot fizessék. Igaz, hogy időközben az 1790 április 20-dikán kelt királyi elhatározás adatott ki, mely szerint a clerus a II. József alatt rá kivetett tíz és húsz százalékos segélynek a várerődítésekre s a vallás-alap javára fizetése alól fölmentetett, ámde mivel e legfelsőbb elhatározás az 1780. évi állapotot veszi alapul és különben is többeket a kötelezettség az alapítólevelek s collationálisok értelmében terhel, kik a javadalmakat ily terhekkel vállalták el: az ily javadalmasok a segélyt tovább is fizetni tartoznak; míg az országgyűlésen — mint a legfelsőbb elhatározás kijelenti — más intézkedés nem tétetik.

Az Anonymus tehát a clerusnak az ország teteles törvényein alapuló királyi rendeletek értelmében gyökerező fizetési kötelezettsége iránt, melynek 1790. évig meg is felelt, kétséget nem táplál s a karok és rendek által a segély ellenében fölhozott érveket a következők szerint iparkodik megczáfolni.

Igaz ugyan — mondja Anonymus — hogy a karok és rendek repræsentatiójokban a clerusnak e teherrel megróvása ellen a Hk. I. R. 2. és 9. czímeit hozzák föl, melyek szerint az egyháziakat a nemesekkel egyenlő jogok illetik s így minden adózástól mentesek s jövedelmeikkel szabadon rendelkezhetnek, ámde mindebből nem következik, hogy az egyházi javadalmasok a várerődítési és vallás-alapi segélyt fizetni nem tartoznak, mert a 9. cím azokról szól, kik jogaikat s jövedelmeiket tulajdoni joggal élvezik, (de juribus duntaxat et proventibus cujusvis propriis loquitur), de nem vonatkozhatik az egyháziakra, mert ezek nem tulajdonosok, hanem Szent István decretumának II. könyve II. fejezete szerint az egyházi javaknak s jövedelmeknek csak administratorai, s így önként következik, hogy a Hk. említett czímeivel az egyháziak hasonló segélylyel megterheltetésök alól mentességeköt annyi-
val kevésbbé indokolhatják, mennyivel bizonyosb, hogy határozott törvények vannak, melyek e segély fizetését követelik.

A mi pedig az 1790 április 20-diki legfelsőbb elhatározást illeti, kétségtelen, hogy az a Hk. említett czímeire alapítatik, ámde mivel e czímek a szóban levő segély szolgáltatása tekintetében az egyháziakra nem alkalmazhatók, bizonyos, hogy rájuk nézve ez a resolutio sem képez védelmet. Különben is e királyi elhatározás által a szóban levő segélynek fizetése

csak annyiban vonatik vissza jövőre, a mennyiben az 1780. evtől 1790-ig, vagyis II. József idejében megállapítottatott. Ámde a fizetés az egyházi javadalmasokra régen, még 1780 előtt egyedül oly különbséggel rovatott ki, hogy azon ersekek, püspökök és nagyobb javadalmasok, kik már 1769-ben bírták javadalmukat, halálukig meghagyattak az öt százalékos hányad fizetésében, a többiek pedig tíz százalékos segély fizetésére köteleztettek. A szóban levő királyi resolútióból tehát csak azon előny következtethető, hogy oly egyháziak adója, kik javadalmukat már 1769-ben bírták s kikre József idejében, vagyis az 1780—1790. évi időszakban netán tíz százalék rovatott ki, «ad dies vitæ», ismét öt százalékra szállíttassék le.

A karok és rendek idézik Albert király 1439: XIX. törvényczikkét, hogy az egyházi személyek taksákkal ne terheltessenek, hanem katonáskodjanak és az 1471. évi XXIV. törvényczikket, melyben kimondatik, hogy ugyanők ne adóztassanak meg, hanem a hadállítás terhét viseljék.

Ha ez ügyben figyelembe vétetik, hogy a clerusra a határozatlan és önkényes adózás és terheltetés helyett a most idézett törvényczikkek a hadviselés és hadállítás meghatározott, szoros terheinek kötelezettségét róják, valóban mi sem hozható föl a mondott törvényczikkekből az öt, illetőleg tíz százalékban kiszabott segély, mint a mai kor szellemének is inkább megfelelő és sokkal könnyebb teher ellen. Ha pedig az időpont, melyben az 1439. és 1471. évi említett törvényczikkek alkottattak, összevettetik azon időponttal, melyben az 1498., 1507., 1514., 1518., 1526., 1548., 1550. és 1647. évi törvényczikkek keletkeztek, melyekben az új segélyhányad szolgáltatása gyökerezik, világos, hogy az új törvények által a regiek hatályon kívül helyeztetek s így a karok és rendek præferentialis repræsentatiója e szempontból sem bír alappal.

A karok és rendek fölhozzák az 1647: CXXII. törvényczikket, mely elrendeli, hogy az adomány- és inscriptionalis levelekbe, melyek a kancellaria által kiadatnak, szokatlan, s az ország törvényeivel ellenkező záradékok be ne igtattassanak; továbbá az 1715: LX. és 1741: VIII. törvényczikket, melyek szerint a Hk. I. R. 9. cikke és az ország azon törvényei, melyek szerint a nemesek minden adózási szolgálomtól és adótól mentesek, — megújítottak. Fölhozzák az 1790/1.: XXIII. törvényczikket, mely szerint a Felső, mint az egyházak leg-

főbb kegyura az egyházakat jogaikban megtartani, s az alapítványokat az alapítók szándékának megfelelőleg igazgattatni fogja, és végül az 1825 november 26-dikán kelt királyi leiratot, mely kimondja, hogy bármily rendkívüli segélyek országgyűlési tárgyalásra tartoznak és ennél fogva azok, akár készpénzben, akár természetben, vagy ujonczokban, nem máskép, mint az ország gyűlésén kívánhatók.

Ha már most figyelembe vétetik, hogy az öt és tíz százalékos segély ügyében az intézkedések nem más, mint a Felség, mint az alapítványok és egyházak főkegyura által tetettek és az adományozások iránt kibocsátott minden collationalisok, nem más mint az udvari kancellária által adattak ki; s a segély fizetésére azokba beigtatott kötelezettségek a törvényekkel nem ellenkeznek, hanem a föntidézett törvényeken alapulnak; ha fontolóra vétetik, hogy a Hk. I. R. 9. czikk és az ezen alapuló 1715: LX., és 1741: VIII. törvényczikkek a tulajdonilag bírt jogokra és jövedelmekre értendők, a főpapok és többi egyházi javadalmasok pedig Szent István decretumának II. k. II. fejezete szerint az egyházi javaknak nem tulajdonosai, hanem administratorai; ha végre figyelembe vétetik, hogy az 1790/1: XXIII. törvényczikk által az alapítványoknak kellő administratiójára s az egyházaknak jogaikban megtartására vonatkozólag a gond és őrizet egyedül ő Felségének tartatik fenn, s hogy az 1825 november 26-dikán kelt királyi leirat a jövő és rendkívüli subsidiumokról beszél, a miről pedig most szó van, az nem új, rendkívüli, hanem régóta fönnálló s szokással megerősített segély: kitűnik, hogy az öt és tíz százalékos segély ellen alaposan annyival kevésbbé hozható valami föl, mennyivel bizonyosabb, hogy azt Mária Terézia még királyi jogánál fogva sem találta bárkinek is elengedhetőnek, miből folyólag történt, hogy midőn gróf Berchthold besztérczebányai és Szily János szombathelyi püspök a fizetés alól mégis fölmentetett, az őket terhelő százalék a kamarai kincstárra rovatott, mely a megfelelő százalékot a két püspök életében úgy a várerődítés, mint a vallás-alap céljaira be is fizette.

Ezenkívül, mivel Magyarország királyai a Hk. I. R. 11. czíme szerint az egyházaknak, püspökségeknek, apátságok- és prépostságoknak egyedüli alapítói s az ebből kifolyó kegyúri jogot teljes mérvben mindenkor korlátlanul gyakorolták; mivel továbbá a szóban levő segély, mely hosszú, állandó gya-

korlattal, már szokássá vált és a Hk. előbeszédének 10. czíme szerint törvényerőt nyert, egyedül királyi resolútiók által szokott megállapíttatni; mivel végre az 1790/91: XXIII. törvényczikk szerint csakis ő Felségének, mint legfőbb kegyúr-nak van föntartva, hogy Isten egyházait jogaikban megtartsa s az alapítványokat az alapítók szándéka szerint igazgattassa, ebből következőleg minden igazságos bírónak be kell ismernie és vallania, hogy a legfőbb kegyúri jogból folyó minden rendelkezések és szabályozások megoszthatlanul a királyi Felséget illetik és ekként a segély jelen ügye is a királyi jogok pozitív csonkítása nélkül sem az országgyűlés eldöntése, sem más, mint a királyi Felség elhatározása alá nem tartozhatik.

Az ország teteles törvényein alapuló előlérített királyi rendelkezések és a szóban levő segélynek azokból folyó fizetése ellen alapos kifogás tehát annyival kevésbé tehető, mennyivel bizonyosabb, hogy a magyar királyok, mint az egyházak és püspökségek, apátságok, prepostságok alapítói az azoknak szánt jövedelmek fölhasználására és rendeltetésére vonatkozólag saját szándékukat az 1790/91: XXIII. törvényczikk szerint legjobban tudhatják és magyarázhatják s hogy a főpapok s többi javadalmas egyháziak még e segély fizetése mellett is illő fentartásukra a szent canonok és szent atyák szerint nemcsak elég, hanem fölös jövedelmet is birnak.

Anonymus e tekintetben hivatkozik a II. nic. zsinat határozatára: (Act. 3. Can. 16.) *Omnis luxus et ornatus corporum est a sacerdotali statu alienus; Episcopos ergo vel clericos, qui se splendidis et insignibus vestibus ornant, se corrigere oportet, sin autem permaneant, supplicio tradi.* A carthagói IV. zsinatra: (C. 15.): *Episcopus vilem suppellectilem habeat.* A toursi zsinatra: (P. 3. Monitorum.) *Episcopum non oportet nimium profusis incumbere conviviiis, sed parco sit contentus cibo.*

Hivatkozik továbbá a tridenti zsinatra (Sessio XXIV, C. XIII de Reform.) és Szent Bernátra (Ep. 2. ad Fulionem.): *«Dignus est, ut qui altari servis, de altari vivas, non autem ut de altari luxurieris, superbias, et inde tibi compares Froena aurea, sellas depictas, calcaria deargentata; denique quidquid praeter necessarium victum ac simplicem vestitum, de altari retines, tuum non est, sed furtum est, rapina est, et sacrilegium est.»*

A mi pedig azon esetet illeti, hogy valamely püspök, praelatus, vagy más javadalmas egyházi a királyi rendelkezéseknek ellenállana, ez ellen nem hiányzik az orvosság; ugyanis az 1526: I., az 1548: XIV. és XV. törvénycikkekben azon határozat foglaltatik, hogy a király tekintélyével és hatalmával teljes joga szerint éljen és hogy minden alattvalói neki különbség nélkül engedelmeskedni tartozzanak, s a kik nem engedelmeskednének, azokat megfelelőleg büntesse.

Ha tehát valaki a püspökök, praelatusok, vagy egyéb javadalmasok közül az említett segély fizetését megtagadná, az az ország törvényei és szabványai ellen cselekednék, a ki pedig ezt teszi, az ellen az 1507: VIII. törvénycikke alkalmazandó, melynek értelmében főpapságának vagy más méltóságának és javadalmának elvesztésével büntetendő.

Mivel pedig a szóban levő segélyből hátralékos összegek már oly tömegre nőttek, hogy több százezer forintot meghaladnak, s minél inkább szaporodnak a hátralékok, annál nehezebb lesz behajtásuk, szükséges, hogy ő Felsége szigorúan és hathatósan rendelje el, hogy azon intézkedések, melyek az 1769 augusztus 23-dikán, 1775 márczius 31-dikén, továbbá november 1-én kelt s az ország törvényein alapuló királyi elhatározások értelmében netán még hátra vannak, késedelem nélkül megtétessenek s azonnal végrehajtassanak, a karok és rendek representatiójára pedig a legközelebbi országgyűlésen azon válasz adassék, hogy ő Felsége az őt, mint apostoli királyt, és mint az alapítványok s egyházak legfőbb kegyurát illető jogát s hatalmát, királyi jogainak sérelme nélkül semmiképen sem adhatja föl, s ennélfogva a karok és rendek kívánságának eleget nem tehet.

Az ügy tárgyalása megkezdetvén, Kussenich előadó udvari tanácsos a következő véleményt terjesztette elő.

Bár a legfelsőbb mandátum oda irányúl, hogy az egyházi segély beszédese mellett vagy ellen főnforgó minden indokok ő Felségének világosan előadassanak, ez intencionak az előadó szerint mégis elég tétetik, ha a jegyzőkönyvben tárgyalt egyéb kérdéseket nem tekintve, csakis azon kérdés, vajon kivethető-e az egyházi segély, és ha igen, mely egyházi egyénekre, mily módon és mely indokokból, vagy ha a segély ki nem vethető, mely indokoknál fogva nem adható annak hely, kellően kifejtetik és megvitattatik.

Kussenich a szóban levő segély fizetésére nézve részint a törvényekből, részint a királyi resolútiókból fölhozott indokokat a következőkbe foglalja röviden össze:

1. A mennyiben a clerus magát ez állandó évi segély fizetése ellen az egyháziak mentességéről szóló szent canonokkal iparkodik védeni, megjegyzendő, hogy Magyarországon az egyháziak a temporaliák tekintetében nem a canonoknak, hanem az ország constitútiójának s különösen a királyi Felség rendeleteinek vetvék alá. Kiderül ez a Hk. I. R. 2. és 9. czíméből, mely szerint úgy az egyházi, mint a világi személyek ugyanazon törvénnyel és szokással élnek; az 1514: LIX., 1518 báciai XV., 1548: VI., XII. és 1550: XIX. törvényczikkek-ből, melyek szerint az egyházi javak jövedelmei egyházakra, iskolákra és a végvárok föntartására fordítandók; az 1498: LVI., 1507: XIII., 1514: LIX., 1518 báciai XV., 1548: VI., 1647: XCVIII., 1439: VIII., 1498: LVII. törvényczikkből, melyek szerint egyházi férfi két javadalmat vagy világi tisztségeket nem tarthat, ellenkező esetben egyik javadalmának jövedelme a végvároakra fordítandó; a Hk. I. R. 11. czíméből és az 1526: I. törvényczikkből, melyek értelmében a királyok az egyházak és püspökségek egyedüli alapítói s felségjogukhoz tartozik az egyházi javadalmaknak a pápa befolyása nélkül adományozása, továbbá azoknak, mik az ország védelmére szükségesek, elhatározása s így egyszersmind kegyúri joguknál fogva a várerődtési taksa kivetése is; végre a Hk. II. R. XLV., XLVI., XLVII., XLVIII., XLIX., LI. és I. R. XXI. czíméből, melyek szerint az egyháziak nem csak javaik, hanem személyükben is a világi bírák előtt törvényt állani tartoznak.

Hivatkozik továbbá az 1537: XV., XVI., XVII., az 1542: XXVI., XXVII., az 1543: XIII., XVII. és 1545: XVII., XXII., XXIII., XXV. törvényczikkekre, melyek szerint az egyházi személyek adózni tartoznak. E törvények tehát az egyháziak által követelt mentességen már csorbát ejtettek. A canonok szerint a tizedügyek az egyházi forum elé tartoznának, de Magyarországon az 1486: XLV. szerint királyi vizsgálat alá tartoznak, és a koronázás utáni 1608: V., 1609: XVII., 1613: XIX., és 1635: XXIII. törvényczikkek elrendelik, hogy a tizedek a megyék által tárgyalassanak, vizsgáltassanak és igazítottassanak.

Vége a canonok szerint a javadalmasnak javadalmából

származó szerzeménye az illető egyházat illeti, tehát végrendelkezési szabadsága nincs, ellenben a magyar clerus azzal az 1715: XVI. törvényczikkben meghatározott módon bír.

2. A magyar clerus az 1537: XV., XVI., 1542: XXVI., 1543: XIII., XVII., 1498: XV., 1504: XXIV., 1555: 5. és 1559: XIV. szerint több kötelezettségnek van alávetve, jelesen az 1537: XV., XVI. szerint a tized tizedét beszolgáltatni és hasonló contributiókat részint az idők körülményeihez képest, részint állandóan viselni tartozott, mely kötelezettség az 1546: XVI. szerint kiváltképen a tized tizedére vonatkozott.

3. Úgy az 1790. évi királyi resolútió, mint az ország papsága helytelenül állítja, hogy a segély ügye az országgyűlésre tartozik, mert az 1504: XXIV. az 1555: V. és 1559: XIV. szerint a tizeddel bíró egyházi személyek mindig és állandóan, tehát béke idején is katonát tartani kötelesek, s míg az 1559: XV. szerint a világiak a több évre előre megállapított hadtartástól fölmentettek, addig az 1559: XIV. szerint a clerusnak köteleességévé tétetett, hogy katonákat az 1555. évi czikkeben meghatározott módon tartson. Most tehát, midőn ő Felsege már saját katonasággal bír, a tizedből tartandó katona helyett a segélyjárulek jogosan követelhető országgyűlési tárgyaláson kívül is, mivel ily törvény már létezik, a meny nyiben pedig az 1715: VIII. az országgyűlésileg tárgyalandó segélyről és contributióról szól, az az általános segélyre s adóra értendő, holott a clerustól csak az öt terhelő különleges segély kívántatik.

4. Minthogy a magyar clerus az 1787. évi (7953. szám) legfelsőbb elhatározás szerint javadalmát a Felségtől bírja, és a világi nemességgel egyenlő prærogatívát nem élvez, a clerusra e teher, melynek magát a pápai bullák szerint önként alávetette, ezentúl is, és pedig pápai bulla nélkül, egyedül a királyi tekintély s a főkegyuraság jogánál fogva kivethető.

A clerus a világi nemesekkel egyenlő prærogatívával nem bír. Kitűnik ez abból, hogy a clerus, bár mentességét a Hk. I. R. 2. és 9. czímére alapítja, melyek tekintetében azonban Verböczy téves véleményben volt, javait el nem idegenítheti s csak mint haszonélvező tekintendő. A papság továbbá Róbert Károly alatt Annaták czímén az eluyert javadalom után (az 1550: XIV. szerint a javadalomban megerősítésért) az apostoli kincstárnak az első évben a jövedelem felét, azután

pedig hat év lefolyásával tizedrészét, szentföldi segély gyanánt szintén az apostoli kamarának fizetni tartozott, s azonkívül az érsekek évente 200, a püspökök 50 márkát Xenium czímén, és pedig a hadfölkelesi kötelezettségen túl tartoztak szolgáltatni.

5. A clerus kötelezettsége folyik az 1498: LVI., 1507: XIII., 1514: LIX., bácsi 1518: I., II., III., 1526: IX., 1548 (a czikk nincs kitéve, bizonyára a 6 értendő), 1550: XIV., 1647: XXV., 1715: XVI., és egyéb törvenyczikkekből, melyek által a clerusnak meg nem terheltetése ellen fölhozni szokott 1439: XIX., 1471: XXIV. abrogáltattak. Minthogy pedig a fizetendő segély összege a törvényekben sehol meg nem állapítottatott, annak meghatározása a királyi Felségtől függ, mint ez kiteszik az 1769 február 4-dikén és augusztus 23-dikán kelt legfelsőbb elhatározásokból, melyek szerint 1769. év előtt a segély öt százalékkal szabattott ki. Ez intézkedés a százalék fölemelése mellett későbbi királyi resolútiók által állandósított azon hozzáadással, hogy a fizetésre vonatkozó kötelezettségnek a collationalisba beigtatása elrendeltetett, s az így meghatározott segély a clerus által valóban fizettetett is.

6. A clerust e segély fizetése alól mentesnek nyilvánító királyi elhatározást, mely a Hk. I. R. 9. czímére támaszkodik, a clerus nem hozhatja föl védelmére, mert a 3. pontban föntebb mondottak szerint a clerus mentessége az idézett törvényből semmiképen sem következtethető és különben is azon elhatározással a segély szolgáltatása nem töröltetett teljesen el, hanem csak módosítottatott.

7. Nem létezik ugyan törvény, melyből az e segélyre vonatkozó kötelezettség egyenesen vezethető le, de a mint eddig az pápai bullák és legfelsőbb resolútiók alapján fizettetett, akként e teher jövőre állandó kötelezettség gyanánt is kivettethetik a felség által, mivel a Hk. I. R. 11. szerint a clerus a temporaliaokban a pápától nem függ.

8. A clerus, a fegyverjog czímén, I. Lipótnak 1701 április 9-dikén kelt oklevele szerint, a tized tizedét ajánlotta föl és e segélyre vonatkozólag a fiscussal egyesség jött létre. Ha az akkori idők viszonyai tekintetbe vétetnek, a várerődítési segély meg sem tagadtathatott. Míg ugyanis a világiak a töröktől visszafoglalt részekben levő birtokaikra, sőt még azokra nézve is, melyeknek zavartalan használatában voltak, a neoacquistica commissio előtt gyökös jogaikat igazolni s a fegyverjog czímén

jelentékeny összegeket fizetni köteleztettek, kik pedig törvényes birtoklásukat igazolni nem tudták, azoktól jószágaik egyszerűen elvételtek; addig a clerus sem birtoklásának czímét igazolni, sem fegyverjog czímén fizetni nem köteleztetett. E különbség magyarázatául más nem szolgálhat, mint hogy a clerus a fegyverjog megváltásául a fiscusnak a tized tizedét önként följánlotta.

9. Az 1790. évi királyi leirat, tekintettel a 6. alatt mondotakra, a várerődítési járulék beszedését már azért sem akadályozza, mert ugyanazon leirat szerint minden az 1780. évi állapotba helyeztetett vissza, ámde e segély már 1780-ban és József uralkodása előtt állapítottatott meg.

10. Az egyházi javak szintén közvédelem alatt állanak, azok birtokosai tehát az ország védelméhez, a végvárak föntartásához hozzájárulni tartoznak és mivel e czímen a clerus az 1715: XVI. szerint is valamit szolgáltatni tartozik, az e törvény hozatalára alkalmúl szolgált Ferdinánd-féle diplomának magyarázata pedig ugyanazon törvény értelmében a Felsőgre bízott, önként következik, hogy ő Felségét illeti e jogánál fogva a segély összegét és szolgáltatásának módját királyi tekintélyével meghatározni.

A karok és rendek által idézett törvények, jelesen a collationalisokba szokatlan záradékok föl nem vételére vonatkozólag fölhozott 1647: CXXII., 1715: LX., 1741: VIII., Hk. I. R. 9. és 1790/91: XXIII. itt nem alkalmazhatók, mivel e taksa a törvényekkel nem ellenkezik, sőt azokon alapszik; a főpapok ugyanis birtokaiknak nem tulajdonosai, mint a többi nemesek, hanem csak haszonélvezői; a szóban levő segély sem új, hanem törvényes szokással megerősített, és így a legmagasabb intézkedéseknek ellenszegülő egyháziak az 1526: I., 1548: XIV., XV. és 1507: VIII. értelmében kötelességek teljesítésére szoríthatók.

Viszont ellenkező oldalról vitatják, hogy e segély a törvényekben nem gyökerezik, s az II. Ferdinándnak 1625 deczember 11-én kelt diplomájából veszi eredetét, mely, a főpapoknak végrendelkezési tehetségéről szólva, a Felső azon reményét fejezi ki, hogy a végekről a végrendelkező főpapok meg fognak emlékezni. A végek javára állandó évi segély fizetéséről azonban szó sincs, s bár pápai bullák és királyi elhatározások szerint a szóban levő segély behajtása folyamatba is tétel, az

teljesen soha be nem fizettetett, mert a clerus azt vitatta, hogy országgyűlésen kívül a teher reá ki nem róható, minélfogva annak fizetésére vonatkozó kötelezettségét sem ismerte el. Ez irányban a következő indokok hozatnak föl:

1. A törvényekkel meg nem egyező teher nem is kötelező, már pedig a clerus a hazai és canonai törvények szerint e segély szolgáltatása alól föl van mentve.

A hazai törvények közül hivatkozás történik az 1558: X. czikkre, mely, tekintettel Szent István 2. könyvének 4. fejezetére, azon intézkedést foglalja magában, hogy mint az összes honlakosoknak, úgy az egyházaknak kiváltságai és szabadságai is mindenki által sértetlenül megtartandók.

E kiváltságokat pedig megjelöli a Hk. I. R. 2. és 9. czíme, melyek szerint az egyháziak a többi nemesekkel egyenlő kiváltságokkal s jelesen az adók fizetése alól mentességgel bírnak. Továbbá az 1723: VI. szerint minden adózástól mentesen hagyandók és ez az 1741: VIII. és LXIII. czikkekből is megerősítetik. Az 1439: XIX. és 1471: XXIV. pedig kijelentik, hogy az egyházi férfiak taksával meg ne rovassanak.

2. Az 1498: LVI. törvényczikkből e segélyfizetési kötelezettség nem következethető, mert e czikk csak arról szól, hogy a bosnyák püspök a diöcesisével szomszédos vagy abban fekvő végváratokat ellátni tartozik.

Továbbá az 1514: LIX. az egyházi javadalmakat csak azon esetre rendeli a végvárok fentartására fordítandóknak, ha valaki két javadalmat bírna, mi pedig most, midőn hasonló javadalmak a Felség által adományoztatnak, többé elő nem fordulhat.

3. Ha e kötelezettség a clerust már régen terhelte volna, akkor nem lett volna szükséges a clerusnak azt ajánlani, hogy végrendeletében a végvárokról emlékezzék meg, és a véghelyek védelméről szóló koronázás előtti 1608. XXI. törvényczikkben, e kötelezettségről kétségen kívül említés tétetett volna. De se ezen, se a következő törvényekben annak nyoma nem található, hanem részint ő Felsége gondoskodott a védelemről, részint a honlakosok szolgáltatnak e czélra segélyeket; az 1655: X. czikk értelmében pedig ő Felsége vállalta magára a végvárok ellátását. A honlakosok és a clerus szolgáltatnak ugyan segélyeket e törvényczikk után is, de a clerus által megkülönböztetve, külön mi sem fizettetett, hanem csak

annyiban, a mennyiben a kötelezettség a többi honlakosokra is vonatkozott.

4. A minden honlakossal közös terheken kívül a clerus minden egyéb szolgáltatástól mentes volt, mint ez az 1439: XIX. s 1471: XXIV. czikkekből látható. A mennyiben pedig valaha annáták czímén az első évben a javadalom elnyerése után fizetést teljesítettek, megjegyzendő, hogy a javadalmasok most is jelentékeny taksákat tartoznak fizetni; más, mint például a szentföldi vagy egyéb segélyek pedig csak ideiglenesek voltak, nem pedig állandók, mint a jelenleg szóban levő segély.

5. A clerus egykori katonatartási kötelezettségéből e vár-erődítési segély állandósítására érv nem kovácsolható, mivel az 1555: IV. szerint hasonló állandó katonatartásra a nemesek is köteleztettek, és a főpapok katonatartására vonatkozó 1559: XIV. után 1563. évben csakhamar alkotott XVIII. törvény-czikkkel is az urak és nemesek, világiak és egyháziak a végeken állandó katonatartásra egyaránt köteleztettek.

6. Az 1715: XVI. törvényczikkben, a fölkelés esetén kívül is szolgáltatandó e segély, megemlíttetik ugyan, de ez csakis a főpapokra és csakis a végrendelkező főpapok által a végvárakra végrendeletileg hagyandó segélyre, nem pedig az életben levő főpapok által állandóan fizetendő évi segélyre vonatkozik.

7. E segély a clerust a törvények szerint nemcsak nem terhelheti, hanem inkább e szolgáltatás alól mentesnek kell lennie a Hk. I. 2. és 9., az 1471: XXIV., 1439: XIX. és 1723: VI. szerint, s a clerust egyéb, mint a Kollonich-egyezmény- és 1715: XVI. törvényczikkben foglalt kötelezettség, nem terheli.

8. A magyar clerussal nem lehet a német örökös tartományok papságának módjára, mely hasonló szolgáltatásnak van alávetve, bánni, mivel ezt az 1715: III. és 1741: VIII. határozottan tiltják, s mivel a magyar clerus mentességét, vagys nemesi előjogát sok vérontással szerezte meg.

9. Az új káptalanok, névleg a besztercebányai és rozsnyói, évi adózás terhével valaha leendő megrovatásukat még csak nem is gondolhatták, mert se a káptalan alapítólevelei, sem az egyes káptalanbeliek collationalisai ily teherről semmi említést sem tartalmaznak.

10. A Hk. I. R. 9. czímére való hivatkozás mellett azon állítás, hogy az egyháziak nem tulajdonosai, hanem csak haszonélvezői az egyházi birtokoknak, nem képez érvet, mert a

Hk. I. R. 2. czímében említés tétetik ugyan azon jószágokról, melyek haszonélvezetileg bíratnak, de az egyházi férfiakkal mégis, úgy mint a világi többi nemeseknek a mentesség határozottan megadatik, s kétségtelen, hogy az egyházi javak jövedelmei éltök tartamára az illető javadalmasok tulajdonához tartoznak, mint ez a Kollonich-egyezmény szelleméből és az 1715: XVI. tartalmából következik; a káptalani kanonokok pedig, mint azelőtt, úgy most is, egyházi javadalmuk jövedelmeiből szerzett vagyonukról a többi nemesek módjára szabadon végrendelkezhetnek.

11. Az 1790-diki legfelsőbb elhatározás elismeri, hogy a catholicus clerusnak, mint az ország első státusának, a törvények szerint minden collectától s adóztatástól mentesnek kell lennie. Ez elhatározás, mely a Mária Terézia és József által kiadott resolúciókkal ellentétben van, az országban kihirdettetvén, vissza nem vonathatik.

12. Igaz, hogy a káptalanok már 1780 előtt fizették e segélyt, és az 1790. évi resolúció szerint is, melynek értelmében mindenképpen az 1780. évi állapotra helyezendők vissza, e segély fizetésére szoríthatók: de figyelembe veendő, hogy a káptalanok 1775-ig csak kisebb és bizonyos évekre szorított segélyt fizettek, míg később a nagyobb hányadot meg nem fizették, úgy hogy a segély csakis kiróva, kivette volt. Majd az 1790-diki elhatározásban úgy a nagyobb hányad, mely az 1780. évet megelőző időre vitetik vissza, mint annak behajtása is törvénytelennek ismertetik el, mivel a clerus a resolúció által mentesnek nyilváníttatik, és csak azok, kiknek collationalisába a fizetési kötelezettség beigtattatott, köteleztetnek a segély fizetésére.

13. A clerusra e teher a pápai bullák példájára ki nem vethető, mert a pápai bullák alapján kirótt segélyt a clerus a szent canonok alapján fizeti, melyek a pápának a clerus megadóztatására hatalmat adnak. A pápai bullákkal kiszabott segély különben csak néhány évre vettetett ki, s a bullákban a clerusnak immunitása sértetlenül hagyatott, mely hogy a rendkívüli szükség esetét kivéve a clerust megilleti, a pápák által elismertetett.

A segély a kegyúri jog alapján sem vethető ki, mert e jog a törvények értelmében gyakorlandó, és igaz ugyan, hogy a clerus a temporalisokban a pápától nem függ, de ez csak any-

nyit jelent, hogy az egyháziak a temporaliák tekintetében a világi hatalomnak az ország törvényei értelmében alávetvék. Különben is a kegyúri jog, mint az az ország törvényeiben foglaltatik, csak a javadalmak adományozásában, a széküresség idejére terjedő birtoklásában, az egyházak és jogaiknak védelmében s azon gondoskodás jogában áll, hogy az egyházi javak el ne pusztíttassanak, s jövedelmeik azon czélokra fordíttassanak, a melyekre az egyházak alapítása a királyok által rendeltetett.

14. A clerus, az ország védelméhez hozzájárulásának az ország alkotmányából folyó kötelezettségét ma is teljesíti, valahányszor akár a fölkelés esete, akár az ország által segély fölajánlásának szüksége fölmerül.

15. Az egyházi javak a királytól veszik eredetöket ugyan, de azon czímen, hogy a clerus javadalmazását királyi adományból bírja, a fiscus már régóta, mint az 1598:40. és a Ferdinandi diploma tanúsítják, a főpapoknak csakis szerzett vagyonára vonatkozólag támasztott igényt, és szerzeményökre vonatkozó végrendelkezési jogukat vonta kétségbe. E kérdés azonban már rendezve lévén, a clerus kétszeresen, t. i. életében is és halála esetére is, a várerődítési segélylyel meg nem róható.

16. Bár Kollonich a tized tizedét az egész clerus nevében ajánlotta meg, a clerus az erre vonatkozó tractatushoz hozzá nem járult s az foganatba nem is ment. Ez alapon tehát az évi tíz százalékos segély ki nem vethető. Különben, ha a tized tizedére vonatkozó ajánlat érvényben lenne is, akkor csakis ez, nem pedig sokkal nagyobb segély lenne a clerustól követelhető.

17. A javadalmaknak az 1507:VIII. és az 1723:LXXI. értelmében eszközözlendő zár alá vétele által sem kényszeríthető a clerus a segély fizetésére, mert nincs törvény és szabály, mely arra a clerust kötelezné, s az 1507. évi VIII. érvet ez irányban nem szolgáltat. Különben e törvény a jelen esetre nem is alkalmazható, már pedig a királyi igazság és kegyelemtől nagyon idegen lenne, erővel követelni azt, mi se törvény, se királyi resolútiók szerint a clerusra ki nem vethető, és töle jogi úton sem követelhető. Mindezekből tehát kitetszik, hogy a várerődítési segély czímén a clerustól kettős szolgáltatás követeltetik, egy a halál esetére a főpapok hagyatékából a

törvénnyel megerősített Kollonich-egyezményben megállapított, vagy a végrendelkezési jog elnyerése esetén a királyi Felség által megállapítandó arányban, és egy másik szolgáltatás, mely nemcsak a praelatusoktól, hanem a többi clerustól is igényeltetik, azok életében, évi jövedelmeik tíz, illetőleg öt százalékában.

A mi az elsőt illeti, bizonyos, hogy a várerődítési segély ügyének tárgyalása eredetileg a segélynek csakis a királyi adományozásból javadalmat nyerő püspökök s praelatusok által és csakis a végrendelkezési jogért, tehát egyszer, haláluk után s nem egyszerismind életökben is kötelező fizetésére vonatkozott. E kérdés, a Kollonich-egyezmény és az 1715: XVI. által, akként oldatott meg, hogy a püspökök és praelatusok végrendeletökben magokat vagy a Kollonich-egyezményhez tartani, vagy pedig ö Felségéhez szabad végrendelkezési joguk elnyeréseért folyamodni tartoztak, a királyt illetván a fizetendő várerődítési hányad megállapítása. Ebből következik tehát, hogy e kötelezettséggel csakis a püspökök és praelatusok tartoztak, mint kiknek kinevezése a szóban levő törvénycikk alkotása idejében egyedül illette a Felséget, ellenben nem tartoztak e kötelezettséggel a kanonokok, kiknek kinevezése akkor a püspököket illette, és kik mindenkor szabad végrendelkezési joggal bírtak s bírnak. A mi az évi jövedelmekből fizetendő százalékos segélyt illeti, nem tagadható, hogy ezen, a clerus hozzájárulása nélkül, sőt ellenére kivetett s évenként fizetendő állandó segély valóságos adó, mely nemcsak hogy az ország törvényeivel nem támogatható, hanem inkább azokkal ellenkezik. Egy oldalról ugyanis nincs egy törvény sem, mint ezt a kamara is elismerte, mely a clerusnak a várerődítési segély fizetését világosan meghagyná, mert e kötelezettség újabb időkben, pápai bullák és legfelsőbb elhatározásokból eredt; más oldalról pedig a Hk. I. R. 2, 9., az 1439: XIX., 1471: XXIV., 1723: VI. és egyéb törvények szerint az ország clerusa részint a többi nemességgel egyenlő privilegiumokkal s különösen az adózások alól való mentességgel bír, mely nemesi előjogból az ország jelenlegi szervezete mellett ki nem zárható; részint az említett törvények világosan kimondják, hogy az egyházi férfiak taksákkal ne terheltessenek.

A mennyiben pedig szándék lenne, e segély szolgáltatását azon törvényekre alapítani, melyek szerint a praelatusokat a

katonai banderiumok és állandó katonatartás kötelezettsége terhelte, a praelatusok vagy e kötelezettség tényleges teljesítésére lennének szorítandók, vagy mivel az ország védelmének szervezete megváltozott, és rendes katonaság tartására az adózás hozatott be, azon kérdés, vajon a clerus ennek ellenére pénzbeli pótlás szolgáltatására lenne-e kötelezendő vagy kötelezhető, és ha igen, milyennek és mily mérvben, a törvények magyarázata és illetőleg megváltoztatása czéljából inkább országgyűlési tárgyalásra lenne relegálandó. A szóban levő kötelezettség alapja azonban se a legfőbb kegyúri jogban, se a tized tizedének szolgáltatására vonatkozó egyességben nem kereshető, mert valamint a kegyúri jog az ország törvényei szerint királyi jog, azonképen a törvényeknek megfelelőleg is gyakorlandó az és a kegyúri jog csak az egyházi javadalmak adományozásának, a javadalmasok halálával azok időközi birtoklásának, az egyházak s jogaik oltalmazásának, s arról való gondoskodásnak jogában áll, hogy az egyházi javak el ne pusztitassanak s jövedelmeik az egyházak alapítási czéljaira forditassanak. A mi pedig a tized tizedének szolgáltatására vonatkozó egyezményt illeti, nincs nyoma annak, hogy ez egyezmény oly modalitással és formában kötöttetett volna, hogy annak az egész clerusra nézve kötelező erő lenne tulajdonítható; egyébként bármiként is kötöttetett, érvényre az nem jutott, de még ha jutott volna is, s annak teljesítése most sürgettetnék, csakis ez, nem pedig a tized tizedénél sokkal nagyobb szolgáltatás lenne követelhető.

A clerusra e teher a pápai bullák példájára sem vetethető ki, mert a pápai bullák alapján kirótt segélyt a clerus a szent canonok alapján fizeti, melyek a pápának a clerus megadóztatására hatalmat adnak. A pápai bullákkal kirótt segély különben csak néhány évre vettetett ki s a bullákban a clerusnak immunitása sértetlenül hagyatott, mely, hogy a rendkívüli szükség esetét kivéve a clerust megilleti, a pápák által elismertetett. A mi az e segély szolgáltatására vonatkozó királyi resolútiókat illeti, azok az ország törvényeivel össze nem egyeztethetők és II. Lipót idézett elhatározásával, e segélynek, mint az ország törvényeivel ellenkezőnek, fizetését meg is szüntette. A király igazságosságába és kegyelmebe ütköznék tehát, erővel követelni azt, mi törvény szerint a clerusra ki nem vetethetik, és töle a jog útján sem követeltethetik.

Ily körülmények között a szóban levő segély szolgáltatásának biztosítására azon eszköz találtatott alkalmasnak, hogy nemcsak az érsekek, püspökök, apátok, prépostok, hanem a jelenleg már szintén királyi kinevezésnek föntartott kanonokok collationalisaiba a segély fizetésének kötelezettsége beigtattassék, hogy ekként alap legyen azokat, kik a segélyt megfizetni nem akarnák, jog útján is fizetésre szorítani.

Ámde a clerus ellenveti, hogy a törvények, jelesen a bécsi béke 8. pontja, a koron. előtti 1608 : IX., az 1647 : CXXII. és 1741 : XIX. szerint tiltva van a collationalis leveleknek a kancellária által szokatlan és eddig nem használt záradékokkal kiadása. Azon esetre tehát, ha — mint eddig is történni szokott, az illetők a fizetést megtagadnák — az következnek be, hogy mivel a törvények világos rendelkezései értelmében a collationalisokba beigtatott hasonló záradékok a bíróság előtt érvényteleneknek nyilváníttatnak és így a fizetést megtagadók végrehajtás alá nem is vonathatnak, a királyi felségnek törvényes eszköze hiányzanék e segély behajtására; törvénytelen behajtás által pedig a királyi tekintély szenvedne súlyos csorbát. De ezt nem tekintve, a fizetési kötelezettség beigtatásának a collationalisba vagy az illető javadalmas tudtával s beleegyezésével, vagy tudta és akarata ellenére kellene történnie. Az első nemcsak a közigazgatás convenientiájára s méltóságára lenne nagyon hátrányos, hanem az illető egyházi személyek a canonok ellen véténének, második esetben pedig megtörténhetik, hogy az illető vagy vonakodnék az adományozott javadalmat a teherrel elfogadni, vagy tudván a záradék és az abban kikötött segély törvénytelen voltát, a fizetést egyszerűen megtagadná a nélkül, hogy ez által a collatio érvénytelenné válhatnék.

Ily körülmények között nem levén mód a szóban levő záradékoknak fogamatot szerezni, nehogy a királyi trón és a nyilvános igazgatás tekintélye csorbát szenvedjen, az előadó azt javasolja, hogy a várerődítési segélynek egész és teljes ez ügye és a vele kapcsolatos kérdések, vajon és kiktől és mily mennyiségben és módon szedendő az be, az országgyűlésnek tárgyalása alól ne vonattassanak el.

Stettner, kamarai udvari tanácsos, más véleményben van. A karok kettős sérelmére nézve szerinte hármasszempont forog fenn:

I. A kamarai szempont, mert a kincstárra nézve itt körülbelül évi 63,000 forint jövedelemről van szó, melyet a kamara annál kevésbbé nélkülözhet, mert más jövedelmei, mint némely régiek, részint megszűntek s már nevök is alig ismeretes, részint a behajtás akadályai miatt jelenleg nagyon megesőkentek.

II. A jogi szempont. E szempontból fölmerül azon kérdés, hogy mily cím és mily gyakorlat harczol a királyi felség mellett a várerődítési segély beszédését illetőleg.

A várerődítési segély szedésének joga alapszik:

1. a legfőbb kegyúri jogon. A kegyúri jog eredete egy a királyság alkotmányával, és e legfőbb jog alkalmazásával kapcsolatban van a fejedelmek kötelessége, gondoskodni arról, hogy mi elődeik üdvös gondoskodásával s kegyeletes bőkezűségével a királyi javakból közvetlenül kegyes czélokra rendeltett, csakis e czélokra fordíttassék. E czélok közé korábban, midőn az ország egy része török iga alatt nyögött, főkép az ország védelme tartozott. E szempontból eredt a felsőbb clerusnak a végekre s újabban a várerődökre vonatkozó kötelezettsége, mely még hagyatékukra is, mint alapítványi javadalmaiból szerzettre, a II. Ferdinand által kiadott és az 1715 : XVI. törvénycikkben fölemlített diplomának a törvény szerint is kötelező erejű záradéka által kiterjesztetett.

2. A várerődítési segély szedésének joga alapszik továbbá az egyházi javak szerzésének természetében és módjában. E javadalmak ugyanis a várjóságokból és királyi jövedelmekből, melyekhez a tized is tartozott, a királyok kegyeletével és bőkezűségével a kolostorokra és egyházakra ruházva eredtek, mint ezt a kiváltság- és alapítvány-leveleken kívül a Hk. I. R. 3. és 84. czímei világosan igazolják.

Hogy az egyházi javadalmi, valamint a királyi jövedelmeken és jóságokon mily teher feküdt, az kitűnik az 1435 : I. és az 1498 : XXI. törvénycikkekből.

Az első ugyanis kötelezi a praelatusokat, az ország védelmében banderiumaikkal s katonáikkal részt venni ; míg a hadra kelni tartozó egyházi javadalmasok csapatait s katonáit föl soroló 1498 : XX. után következő XXI. törvénycikkből kitűnik, hogy a király a királyi banderiumokon és a banderialis tiszteken fölül királyi jövedelmeiből még gondoskodni tartozik a végvárak föntartásáról is.

Világos tehát, hogy valamint a királyi jövedelmekre s jószágokra természetöknél fogva az ország védelmének főterhe hárul, e jövedelmek s jószágok eredetöknél fogva az egyházra és erről a haszonélvezet jogával az egyházi javadalmasokra nem szállhattak máskép át, mint az azokkal kapcsolatos constitutio-nalis és alapítványi teherrel, a mi annnyival bizonyosabb, mert azon jövedelmek s jószágok e természetöket megtartották akkor is, midőn azok nem egyháziak kezére jutottak, mint ezt az 1537. évi 15. törvényczikk igazolja, mely szerint, hogy ha az idő viszony-társágai következtében világiak az egyházi tized tulajdonába bármely módon jutottak, a tized tizedét az ország védelmére vonatkozó segély czímén, úgy, mint az egyházi személyek, fizetni köteleztettek.

Ha az egyházi javak és jogok szerzésének módja a nemesi javak és jogok szerzésének módjával összehasonlíttatik, kiteszik, hogy a nemesi javak és jogok tulajdona adatik az adományos személyeknek s utódaiknak, holott az egyházi javak s jogok tulajdona — mint ezt a királyi alapító-levelek tanúsítják — nem az egyházi személynek, hanem magának az egyháznak, melynek kegyura a király, adományoztatik, és ezen, az egyház által nyert tulajdonnak csakis haszonélvezete száll át az illető adományos egyházi személyre.

Innen a lényeges különbség, mely a törvénnyel és alapítvánnyal szabályozott használatra átengedett egyházi javak és jogok és a tulajdoni joggal adományozott nemesi javak és jogok közt van, s innen, hogy a főpapok rendje már az első szent király idejétől kezdve, az ország többi karai előtt mindig nagyobb tisztséggel — az egyházak kegyurától yaló nagyobb függés mellett — bírt.

3. A várerődítési segély beszédésének joga továbbá alapszik azon kapcsolatos kötelezettségeken, melyek a clerust azelőtt különlegesen terhelték és melyeknek pótlékát képezte újabb időben az említett taksa.

Ez irányban a következő kérdések merülnek föl:

a) mily kötelezettségeket tartoztak az egyházi javadalmasok azelőtt viselni?

A clerus háromszoros védelmi kötelezettséggel tartozott. Egyik, mely szerint minden főpap, prépost, apát és más javadalmas úgy, mint a többi karok, a királyt a háborúba személyesen követni tartozott; második kötelezettségek volt — az

1542: XXVI. és 1543: XIII. szerint, mely czikkek az állandó terheket a jószágok, tizedek és személyek tekintetében megkülönböztetik — katonát állítani és tartani és ezen kívül az 1543 (helyesebben 1542): XXVII. szerint a jövedelmek tizedét szolgáltatni. — Harmadik kötelezettségek volt, az 1504: XXIV. tanúsága szerint, katonát állandóan készen tartani és azt ellátni, még szükség esetén kívül is, mint ezt a bácsi 1518: I., 1546: XVI., 1547: XXXV., 1555: IV. és V. és 1559: XIV. tanúsítják. Ugyancsak az 1546: XVI. értelmében csapataikat a tized jövedelméből a végeken, melyek szükségére az 1548: IX. szerint a tizedek adományoztattak, tartani és saját erősségeiket, valamint a szomszédos várakat föntartani tartoztak, mint ez az 1498: LVI., 1514: LIX., 1548: IX., 1545: LIII., 1555: V. törvényczikkekből bőven kitetszik.

b) Másodszor fölmerül azon kérdés, hogy az egyháziak terhei az ország zászlósai és nemeseivel teljesen azonosak voltak-e? Erre nézve az előbocsátottakból önként következik, hogy a clerus nagyobb védelmi terheket viselt, mint a világiak. Ezt még igazolják úgy az 1537: XV., melylyel a tizedet bíró világiak is, a tized elvesztésének terhe alatt, az ország védelmére a jövedelem tizedét beszolgáltatni köteleztették; mint a — bár a törvénykönyvben nem foglalt — 1521: XX. törvényczikk, mely szerint a clerus akkor is köteles volt katonát tartani, midőn fölkelés és statutio nem kívántatott.

c) A harmadik kérdés az, hogy mily javadalmak után tartoztak az egyháziak e terheket viselni? Előrebocsátva, hogy a rendes vagyis particularis expeditióhoz csak a király, zászlósok és főpapok, a rendkívülihez, vagyis általánoshoz pedig ugyanők, a nemesekkel és banderiumokkal tartoztak járulni, megemlítendő, hogy a javadalmas clerus a rendes expeditióhoz a tizedből adózott. Tanúsítja ezt a tolnai 1518: III. és 1537: XV., melyek szerint a tized birtokosai, a szokott segélyeken fölül, a tizedjövedelem tizedét a királyi pénztárba fizetni tartoznak, kivéve az esztergomi érseket, ki az 1518: IV. (helyesebben nem az 1518: I. 4. §., hanem az 1536: XVII.) szerint e helyett 50 lovast a rendes, és ugyanannyi nehéz fegyverest és 200 huszárt a rendkívüli expeditióhoz állítani köteles. Hasonlóképen az 1543: XIII. a káptalanokat a tizedből katonát állítani, az 1546: XVI. a főpapokat a végeken állandóan katonát tartani, továbbá az 1555: V. a főpapokat és tizeddel bíró más

egyházi személyeket a tized után akár saját váraikban, akár máshol katonaságot tartani kötelezi. Hogy a tizedek a katonaságnak a végeken tartására s várak állítása-, föntartására rendeltettek, kitetszik az 1550: XIV. törvényczikkből, mely szerint a clerus jövedelmei annyira megcsökkentek, hogy a végvárak föntartására alig elegendők; továbbá az 1609: X. törvényczikkből, mely az egri káptalan tizedeit a végvárak szükségére fordítandóknak rendeli.

E saját, különleges terheken kívül a clerus a honlakosokkal közös terhekkel is bírt, melyek azonban az 1715: VIII. által változást szenvedtek.

d) A negyedik kérdés az, vajon állítottak-e és mily terhek újabb időben a régiek helyére. A törököknek kiűzetése és a világiak, valamint az egyházak birtokainak a fiscusra visszajutásával a tizedek eleinte a végeken tartott katonaság és a várak ellátására fordítottak. Midőn azonban a clerus javainak s tizedeinek restitutióját igen szorgalmazta, a kiküldött bécsi bizottság azt javasolta, hogy a clerus a tized tizedrészét a végek céljaira fizesse. E helyett a clerus 50,000 forintot ajánlott meg. E kérelmével azonban elutasítottatott.

Utóbb I. Lipót, Kollonichnak, mint az egész papság fölhatalmazottjának közbenjárására a clerus minden javait és tizedeit visszaadandóknak határozta, azon föltétellel, hogy míg a várak s katonák tartásának szüksége követeli, a clerus az egész országban minden gabona tizedének tizedét mindenkor fizesse.

A clerus azonban az egyezményt meg nem tartotta. A tizedet elfogadta, de a vele járó terhet nem teljesítette. A kamarai acták szerint néhány éven át részletekben 100,000 forint mégis fizettetett 1715-ig, midőn az 1715: VIII. törvényczikk értelmében a clerusnak a honlakosokkal közös kötelezettsége megszűnt, de saját külön terhének s tisztségeinek megfelelő kötelezettsége az egyház kegyura irányában tovább is érvényben maradt. Nem volt ez az 1715. évi országgyűlés rendei előtt sem ismeretlen, ellene azonban még sem szólaltak föl. — III. Károly a jövedelmek tizedének szolgáltatását már 1716-ban elrendelendőnek találta, s annak befizetését, egyházi bírságok fenyegetése alatt a pápa is megsürgette.

1729-ben a clerus azt kérte, hogy e teher alól fölmentesék, de kérése nem teljesített.

1741-ben pedig a banderiumok terhe alól fölmentését kérte, «mivel pápai kivetés alapján már 25 év óta minden jövedelmének tizedét tartozik a keresztyénség védelmére és kiváltképen Magyarország javára fizetni». A karok válasza szerint azonban ebből csak az következik, hogy tekintettel e megadóztatásukra, most kevesebbet fizessenek a tizedektől, mint azelőtt köteleztettek. A tizedek nem pápai, hanem királyi jogen alapúlnak s azok a király által az egyháziak részére az ország védelmének terhével adományoztattak, és pedig olykép, hogy nemcsak a török, hanem az ország bármely ellensége ellen tartozzanak az országot védeni. A clerus tehát maga elismerte, hogy a kérdéses adóval a tizedek s védelem terhe helyettesített, s hogy a karok a tizedből származott e kötelezettség és a banderialis kötelezettség között mindenkor különbséget tettek, a clerusnak mindkét kötelezettséggel terheltetését védték, és a tizedeknek más szolgáltatással helyettesítését elismerték.

A mi azon kérdést illeti, hogy mily gyakorlat harczol a várerődítési segély szedése mellett, s jelesen az csak a XI. Kelemen pápa által 1716 február 15-én kiadott bulla után, vagy ezt megelőzőleg is érvényben volt-e, a már felsorolt adatokból kiderül, hogy a Felség joga mellett harczol a gyakorlat úgy 1716 előtt, mint után, s nem is gyöngíti e gyakorlatot az, hogy a kérdéses szolgáltatás pápai bulla által is kirovatott, mivel a királyi Felséget az egyházi javakra nézve a püspökségek alapításából és institutiójából sokkal kiválóbb jogok illetik, mint a szent-széket.

Bár a főpapok a kettős terhet állandóan fizették, ezt az 1790-ben összegyűlt rendek sérelemképen elő nem terjesztették. Hallgatásukat nem lehet azon körülménynek tulajdonítani, hogy II. Lipót 1790 április 7-én kelt s a helytartó-tanács által április 20-án kihirdetett resolútiójával e taksát eltörölte, mert azokra nézve, kiknek collationalisába e kötelezettség beigtattatott, az továbbra is érvényben maradt; már pedig, ha e taksa törvényességéről a karok meggyőződve nem lettek volna, föltenni nem lehet, hogy ezt a múltra nézve is sérelmül föl nem hozták volna.

III. Végre a karok sérelme politikai szempontból kíván figyelmet azért, mert az nem egyedül a várerődítési segély eltörlésére, hanem általában oda irányoztatik, hogy a püspök-

ségek, káptalanok s javadalmas rendek jövőre semmi cím alatt meg ne taksáltassanak, minélfogva a karok egyszersmind azon taksák megszüntetését is kívánják, melyeket eddig a közalapok (fundi politici) azon személyektől, kik eddig a várerődítési segélyt a kamarai kincstárnak fizették, — szedtek s melyek e segélylyel úgy az eredetre, mint a kirovásra nézve közösek.

E sok éven át szedett taksákat most törvényteleneknek nyilvánítani compromissio veszélye nélkül nem lehet, és sok oknál fogva szükséges, hogy a kegyúri jog, e taksák tekintetében, eddig megtartott egész terjedelmében megóvassék.

Magára a várerődítési taksára nézve politikai szempontból azon kérdés merül föl, vajon annak szedesét a király fentartott felségjogából kell-e származtatni, vagy pedig az ügy országgyűlési tárgyalásra tartozik.

A szóban levő segély szedésének alapja a legfőbb kegyúri jogban fekszik, mely a reservált felségjogoknak lényeges részét képezi, és hogy e jog hajdantól fogva így értetett, mind számos régi törvényből, melyek annak kizáró gyakorlatát bizonyítják, mind abból is kitetszik, hogy a karok 1715-ben, midőn a Kolonich-egyezmény, a Ferdinandi diploma s annak a főpapok hagyatékából a végekre rendelendő hagyományra vonatkozó záradéka tárgyaltattak, kijelentették, hogy ha erre nézve valami kétség forogna fönn, azt ő Felsége, kihez annak magyarázása egyedül tartozik, fogja eldönteni.

Az 1715 : LXXIV. szerint ő Felsége az alapítványok vizsgálását apostoli tisztje s legmagasabb hatalma részére föntartotta, majd az 1790/91 : XXIII. törvényczikk kijelentette, hogy az alapítványokat ő Felsége az alapítók szándéka szerint fogja igazgattatni. E jog nem is vonatott kétségbe 1826-ig, midőn más hasonló igények is napvilágot láttak és azon kívánságát nyilvánította maga, ez országgyűlés, hogy a muraközi tized a zágrábi püspöktől vétessék el, s a szombathelyinek adassék.

A kamarai udvari tanácsos ezután összegezi a clerus által fölhozott indokokat.

1. Azon indokra, hogy a Hk. I. R. 2. cím szerint a főpapok és egyházak rectorai a többi nemesekkel a nemességre s világi jószágokra nézve a szabadság s mentesség ugyanazon előjogával bírnak, — a kamara képviselője a következőket adja elő.

Az 1825/27. országgyűlésen, melyen (*Napló*, I. kötet,

484. lap) az említett érv fölhozott, s ez érvből annak védői azon következtetést akarták levonni, hogy a clerus javait nemesi jogon, semmi adózásoknak s szolgálmányoknak alá nem vetve bírja, e tételt az ellenkező nézetűek annyival hevesebben megtámadták, mert a clerus részére a jószágoknak nem tulajdona, hanem csak haszonélvezete adatik és ez is nem adomány útján, hanem collationalisok által; nem statutióval, hanem installatióval; nem örökös joggal, hanem csak élethossziglan adatik; továbbá nem a collatio, hanem az állás, a status nemesíti meg a javadalmast; a későbbi collatio pedig az előbbieket az 1647: XCVIII. és 1723: LV. szerint megszünteti; végre a collatio más czímből ered, mint a világinak tett adomány.

Mellőzve azon indokokat, melyeket úgy a római jog, mint a Hk. I. R. 5., 11., 12. czíme szerint, melyek értelmében a szerzemény, mi a tulajdont adja, a javadalomtól, mely csak haszonélvezettel jár, megkülönböztetik, maga a beneficium elnevezése és a haszontulajdon természete szolgáltatna, a kegyúri jogban gyökerező adományozás által a tulajdon az egyháznak, nem pedig az azt időleg kormányzó személynek adatik, mint ezt a királyok alapító levelei igazolják; s a szent tisztre hívott személy a javaknak adminisztrátorává válik a törvény, az alapítvány és szent canonok értelmében és az e forrásokból reááramló kötelezettségek őt annyira kötik, hogy a kezelésére bízott javak jövedelmeit tetszés szerint föl nem használhatja, sőt az 1723: LXXI., 1741: XVI. szerint a jövedelmek zár alá vételével kötelezettségei teljesítésére szoríttathatik is.

A nemesnek ellenben a tulajdon teljes joga, az örökösökre is átháramlólag, akként adományoztatik, hogy azt a magszakadás és hűtlenség, valamint az 1715: XXVI. törvény-cikk esetét kivéve, el is idegenítheti.

A clerus a javadalmakat a gazdaság fölszereléseivel együtt veszi át és azokat utódjára átbocsátani köteles, mi azonban nem fordul elő a magán nemesnél.

A főpapok után, kiknek kezdetben nem volt végrendelkezési szabadságuk, és kik a holt kéz jogának alávetve, korlátozott rendelkezési jogot csak 1625-ben, II. Ferdinánd kegyelméből, majd 1702-ben a Kollonich-egyezmény s végre 1715-ben törvény által ideiglenesen nyertek, a fiscus ab intestato szerzett vagyonuk egy harmad részében örökösödik, az oldalrokonok pedig egy, vagy a fiscus kizárásával két harmadot kapnak.

Ellenben a fiscus az ab intestato elhalt nemesnek összes szerzett vagyonában örökösödik, és az oldalrokonok csak az osztatlan állapot esetén.

Ide járul, hogy a főpapok a nemességgel közös katonaszkodási terhen fölül még különös, csak a királylyal és az ország zászlósaival közös, továbbá a tized, valamint a végrendekezés tekintetében is csak reájok vonatkozó teherrel voltak megróva s a fejedelmet illető legfőbb kegyúri jogból egyedül a clerusra hárultak megfelelő kötelezettségek.

A birtok lényegét megváltoztató annyi s oly sok különbséget nem lehet tehát a Hk. I. R. 2. czímének rendelkezésével megszüntetni és pedig annál kevésbbé, mivel e czím a nemességnek s a világi javaknak egyenlő szabadságáról szól, és a főpapokat méltóságuk tekintetében, «hogy az ország gyarapításában és védelmében előljárjanak», a többiek fölé helyezi; azt azonban, hogy mindkét status kötelezettségei mindenben egyenlők, sehol sem állítja; sőt a Hk. I. R. 5. czím, mely szerint a főurak, zászlósok és nemesek szerzeményekre vonatkozólag szabad rendelkezési joggal bírnak, a főpapokat meg nem említvén, eléggé világosan utal arra, hogy minden előjogok az egyes statusokat egyenlően nem illetik. Ha tehát a fentemlített törvényekre figyelem fordítatik, bizonyára nem lehet a Hk. szerkesztőjéről azt állítani, hogy ő a clerusnak elsőségüknél fogva reá háramló fő kötelezettségeit megszünteknek értette.

2. Azon ellenvetésre, hogy már előbb, az 1439:XIX., 1471:XXIV. czikkekkal a clerus minden abusive behozott taksától mentesnek nyilváníttatik, megjegyzi a kamarai képviselő, hogy itt csak az *abusive* kivetett taksákról van szó, mert a történelem szerint Róbert Károlytól Mátyás idejéig több szokatlan taksák hozattak be, nevezetesen Róbert Károly alatt jött szokásba, hogy az érsekek 200 és a püspökök 50 ezüst márkát ajánljanak föl évente xenium czímén a királynak.

Ezek értendők az abusiv taksák alatt, nem pedig a várerődítési segély, és pedig annál kevésbbé, mert mindkét idézett törvény megújítja a clerusnak az ország védelmére vonatkozó kötelezettségét, és így a várerődítési segély szedését, mely a védelmi kötelezettségnek egyenértéke, nemcsak meg nem gyöngíti, hanem inkább megerősíti és azon terhek, melyek a várerődítési segélyt képviselik, egyidejűleg az előbocsátott

adózással és később is, törvényesen megmaradtak, mint ezt ugyancsak az 1471: XXIV., valamint az ugyanezen évi 7. cikk legvilágosabban mutatják.

3. Azon ellenvetésre, hogy számos törvény szerint az egyháziak által viselendő törvényes terhek mindig az ország befolyásával tárgyalandók és ennél fogva e teher kirovása az 1715: LX. és 1790/91: XXIII. törvényekkel világosan körülírt kegyúri joghoz nem tartozhatik, megjegyzi, hogy alig létezik felségjog, melyről a törvények meg nem emlékeznének, ámde magoknak e törvényeknek létezése a jognak az országgyűléssel közösségét még nem bizonyítja.

Magából az idézett 1715: LX. és 1790, 91: XXIII. törvényekkel szövegéből folyik, hogy a kegyúri jog közvetlen gyakorlata a Felségnél van; továbbá az 1504: X. a király teljes tekintélyét az egyházi javak tekintetében elismeri. Az egyházak legfőbb kegyurát pedig az 1537: XV., 1723: LXXI. és 1741: XVI. szerint a clerusnak kötelességeire szorítását illetőleg az ország többi statusaira nézve ismeretlen különleges eszköz illeti meg, sőt a legfelsőbb kegyúr fogalmából, mely elnevezéssel törvénykönyvünk tele van, valamint az alapítás fogalmából következik, hogy a kegyúr és alapító a kegyuraságot és alapítást meg nem haladó ügyekben tekintélyével intézkedik; midőn tehát a clerus kérdéses szolgáltatásai a mondott törvényes célnak és a clerus törvényes kötelezettségeinek megfelelnek, azok tekintetében az intézkedést az ország fejedelmétől s legfőbb kegyúrtól megtagadni nem lehet.

4. Azon állításra, hogy a clerusnak oly szolgáltatásra kényszerítése, mely az 1741: VIII. törvényekkel homlokegyenest ellenkezik, az alkotmányból kifolyólag semmisnek tartandó, megjegyeztetik, hogy se a várerődítési, se a vallásalapú segély az ország törvényeivel nem ellenkezik; az első nem, mert az a katonáskodásra, a végekre és az ország védelmére vonatkozólag a clerust a többi statusok előtti elsőbbséggel kötelező hozzájárulás pótlását képezi; a második nem, mivel azon alapítványoknak, melyeket a clerus élvez, az ország védelmén kívül főcélja a vallás, s így e szolgáltatások címei sem az alkotmánynyal, sem az 1741: VIII. törvényekkel, mely különben az egészen más adózást tárgyazó 1723: VI. és 1715: VIII. törvényekkel értelmében veendő, nem ellenkeznek.

Különben a mi az 1741: VIII. törvényekkel értelmét illeti,

világos, hogy azt legjobban értelmezték azok, kik e törvény alkotásában részt vettek. Már pedig az 1741. országgyűlési acták szerint az ország rendei a clerus által több év óta fizetett e kettős taksát törvénytelennek vagy az 1715: VIII. alaptörvényre, melylyel az 1741: VIII. rokon, nemcsak sérelmesnek nem tekintették, hanem inkább azt számba sem véve, még a tized után is az insurrectionalis és banderialis hányadot sürgették. Hajdan ugyanis az insurrectiót a megyék katonái, a banderiumok és a nemesek alkották, a megyei hadak azonban az 1715: VIII. által behozott adó következtében megszűntek, míg a banderiumok ma is fennállanak, az ezekre vonatkozó kötelezettség tehát a törvény értelmében ezután is annyival inkább teljesítendő, mert a tized a király által az egyháziak számára az ország védelmezésének terhével adatott.

Föl is ajánlott a clerus ekkor 30,000 forintot, de az ajánlatot a rendek, mivel azt a banderiumok megszüntetésére irányulónak tekintették, el nem fogadták.

A clerus továbbá azzal is védekezett, hogy az apostoli szék irányában őt kötelező esküjének sérelme nélkül, csak a pápa engedélyével adhatta a Belgrád kijavítására korábban kért segílyt. Erre azonban azon választ kapta, hogy a püspökök hajdan, midőn harczoltak, szabálytalanságba nem estek, ma sincs tehát szükségök pápai engedélyre, hogy a törvénynek eleget tegyenek. Egyébiránt az ország karai apostoli királylyal bírnak, a kitől a püspökök függnék, és így nem is esküdhettek arra, hogy az országnak megtagadják azt, mivel a törvény szerint tartoznak.

A karok és rendekhez 1741-iki október 19-dikén kibocsátott királyi elhatározás a controversiának azon kijelentéssel vetett véget, hogy egyelőre, midőn az ellenség a kapu előtt van, és nem szabad tanácskozással vesztegetni az időt, tovább való tárgyalásnak helye nincs, azonban az ország constitutiói ez ügyben sértetlenül maradjanak.

Valamint tehát a clerust terhelő taksák az 1825. évi országgyűlés előtt ugyanazon mennyiségben 25 éven át szolgáltatva és ez országgyűlés alatt is megajánlva az 1741: VIII. törvénycikkre nem voltak sérelmesek, azonképen azzal a később kivetettek sem ellenkeznek.

5. Azon ellenvetésre, hogy az ország karai és rendei az egyházi statusra még a netán saját beleegyezésével is kivetendő

teherhez sem járúlhatnak, megjegyzi a kamarai tanácsos, hogy ez állítás azon hamis véleményen alapszik, mintha a nemesi világi javakat tulajdonosaik az egyháziakkal egyenlő joggal bírnák, mi azonban, mint már az I. alatt kimutattatott, nem áll. A clerus az ország kezdetétől fogva volt a többi statusok fölött mindig kötelezve, s nagyobb segélyeket szolgáltatott, mint a többiek. Ha ez nyolcz századon át az alkotmánynyal nem ellenkezett, azzal, a különben törvényes alapon nyugvó újabb tények sem ellenkezhetnek.

6. A mi végre azon ellenvetést illeti, hogy az 1790 január és április hóban kiadott legfelsőbb elhatározások a szóban levő teher szolgáltatását megszüntették, a kamara képviselője oda nyilatkozik, hogy ez elhatározások, melyek elseje a József idejében behozott terhekre vonatkozik, a clerusnak nem szolgáltathatnak védelmére, mert a kettős taksa már 1716. évtől kezdve szedtetett, és 1769-ben elrendeltetett, hogy a szolgáltatásra vonatkozó kötelezettség az egyházi személyek collationalisaiba beigtattassék; a második elhatározással pedig a szolgáltatás épen nem szüntettetett meg, hanem csak azokra szoríttatott, kiknek collationalisaiba a fizetési záradék beigtattatott, a nélkül, hogy a karok és rendek 1790-ben az ekként megszorított szolgáltatást törvénytelennek mondták volna, már pedig ha e segély törvénytelen lenne, bizonyára annak szolgáltatása azokra nézve is törvénytelen leendett, kiknek collationalisai az említett kötelezettségi záradékkal állíttattak ki.

Az előbocsátottak tekintetbe vételével Stettner udvari tanácsos tehát azon véleményét nyilvánítja, hogy mivel a fizetendő várerődítési segély csak pótleka azon kötelezettségnek, mely a clerust tekintettel az általa élvezett javadalmakra és tizedre a végek és az ország védelmét illetőleg terheli; mivel az érvényben levő gyakorlat a fejedelem és kegyúr törvényes tekintélye, s a szolgáltatásnak a törvényekben, diplomákban és egyességeiben gyökerező jogos czíme által igazoltatik; mivel a fennálló gyakorlattól való elállás azt, mi egy évszázadon át szedtetett, törvénytelennek nyilvánítaná és így — nem is tekintve azt, hogy nemcsak a végekre vonatkozó, hanem a közalapokat illető jövedelem elvesztéséről is van szó, — súlyos következményeket vonna maga után, a gyakorlattól eltérni nem kellene.

Bartal mindenekelőtt megjegyzi, hogy az 1790 áprilisban kiadott legfelsőbb elhatározás nem az országgyűléshez, mely

csak június 6-dikára hirdettetett ki, hanem az országgyűlés előtt bocsáttatott ki. Ez elhatározás értelmében, mely azonban kijelenti, hogy a katolikus clerus, mint az ország első kara, a köztörvények szerint minden teherből vagy megadóztatástól mentes, a kérdéses várerődítési vagy vallásalapi segély azon javadalmasok által, kik azokat, mint a collationalisokkal kivetteket, önként elvállalták, továbbra is viselendő azon világos föltétel mellett «*si non in proximis comitiis aliter de his constitutum fuerit*».

Három kérdés merül tehát föl: 1. Vajon ez ügy elvonható-e az országgyűléstől; 2. vajon a jelen országgyűlésen vendő-e az föl; 3. mily válasz adandó az országgyűlési kettős serelem tárgyában?

1. Egyedül a clerus tekintetében a kérdéses teher beszédese semmi akadályba sem ütközik, ha — mint előbb történt — pápai bullák útján állapíttatnék az meg, mert a tapasztalás szerint a beszédés ily módozatába a clerus belenyugodott.

De ez út most már mellőzendővé vagy igen nehézé vált azon újabb sérelem által, melylyel az ország karai kijelentettek, hogy ők az egyházi karra a törvényekkel ellenkező semmimű akár átmenő, akár bizonyos és állandó — még ha netán az ő beleegyezésével is — kivetett teherhez «*salva legali sua immunitate et consitutionalium suorum iurium securitate*», — sohasem járulhatnak.

Azon czélok, melyek előmozdítására e kettős teher szedetik, az ország törvényeivel nemcsak nem ellenkezik, hanem inkább világosan megegyezik.

Azonban e teher beszédésének mértékét illetőleg a törvények értelme, jelesen az 1504: I., 1681: XII. 1. §. oda irányul, hogy e teher mennyisége országgyűlésileg tárgyalassék.

Az egyházi status ugyanis ugyanazon törvényekkel kormányoztatik, mint az ország többi nemesei, mi a Hk. I. R. 2. cím 1. §-ából s a törvényhozó hatalomnak «*circa sacra*» örökös gyakorlatában és szokásában is nyilvánvalóvá válik, mely, midőn tanusítja, hogy az ország főpapjaira mindenkor nagyobb terhek hárultak, mint a többi nemesekre, különösen pedig a tizedek tekintetében, egyszersmind azt is világosan bizonyítja, hogy hasonló terhek mennyiségének kérdése mindenkor országgyűlési tárgyalásra tartozik.

2. A mi a második kérdést illeti, be kell ugyan vallani,

hogy e kettős gravamen kérdése az országgyűlés elől el nem vonathatik, azonban nem lehet be nem látni, hogy miként lenne ez ügy a clerus jogainak megóvásával ott most tárgyalható, tekintve azon kevésbé kedvező irányt, mely a clerus irányában a jelen országgyűlésen nyilvánult és mindinkább napvilágra jutott. E kérdés országgyűlési tárgyalása tehát az ügyek mai állapotában annál kevésbé látszik tanácsosnak, mert a főpapok statusáról föl lehet tenni, hogy a katolikus egyház javától teljességgel áthatva, az országgyűlési tárgyalást ők magok nem fogják kívánni.

3. Az előbocsátottak következtében azon alattvalói hódolattal, melylyel mindenek előtt a kedélyek nyugalmanak megóvására és a törvényes tekintélyek compromissiójának elkerülésére irányzott legmagasabb szándékokat elősegíteni szükséges, ő Felségének az ügyek e nagyon nehéz állásában javaslatba lenne hozandó, hogy az eddig gyakorlott beszedéshez ugyan ragaszkodjék, a gravamenre mindazáltal — ki nem mondva, hogy ez ügy az országgyűlésre tartozik — oly resolutio adassék ki, melynek szövegéből kivehető legyen, hogy ő Felsége, ha azon czélokról, melyekre azon kettős teher rendelve van, maga módján gondoskodva leend, nem fogna idegen lenni attól, hogy annak beszédese mellőztessék.

A mi azon czélokat illeti, melyekre e kettős teher szánva van, Bartal a következőket jegyzi meg. A clerus az ország minden statusát terhelő ország-védelmi kötelezettségre nézve különlegesen tartatott számon mindenkor. A védelmi kötelezettség őt akkor is terhelte, midőn az ország többi statusai, vagy csakis a királyi kincstár költségeihez járultak, vagy e hozzájárulás alól földadtak, mint ez az 1555: V. és 1559: XIV. és XV. törvénycikkekből azon különbséggel együtt, mely e törvények értelme szerint a segély és a hadtartás között főnforog, eléggé kitűnik. A végeket illetőleg, melyek a clerusra vonatkozólag a várerődítési segélylyel egyenlő tekintet alá tartoznak, Bartal fölemlíti, hogy miután a Felség 1655-ben a 10. törvénycikk tanúsága szerint az azokról való gondoskodást sajátjából és más tartományai jövedelmeiből megajánlotta és 1687-ben Budát, majd az ország alsó részeit visszafoglalva, a végek szabályozását elvállalta, magok a statusok 1826 április 17-dikén kelt remonstratiójukban kijelentettek, hogy e rendkívül szükséges intézmény szervezetét controvertálni nem akarják; az 1827

április 11-dikén és 1830 december 2-dikán országgyűlésileg kiadott kegyelmes elhatározások pedig arra utalnak, hogy a végek sem physikai kiterjedéseket, sem igazgatásuk belső rátióját illetőleg a külbiztonság igényeinél fogva változtatást nem szenvedhetnek. Ide járul, hogy bár az insurrectio ügye — az 1808:II. utalása szerint is — mindenkor az országgyűlésen tárgyalandó, a banderiumoknak kiállítását mégis, mely a főpapat s az ország többi statusait az 1715:8. és 1808:IV. szerint tényleg ma is terheli, a Felség a törvények szelleme szerint országgyűlési előzetes tárgyaláson kívül is követelheti. Végre úgy a banderiumokra, mint az országnak a tizedtulajdonosokat terhelő védelmére, valamint a közalapítványi alapokra (politico-fundationales fundi) nézve, melyeket a jelen gravamen szintén érint, Bartal megjegyzi, hogy ezek tekintetében az országos bizottságok külön munkálatokat készítettek, melyek országgyűlési tárgyaláson még nem mentek keresztül, már pedig előre lehet látni, hogy e tárgyalást megelőzőleg azok, kikre a közczélok miatt szükséges e segélyek terhe, a clerusnak akár részben, akár egészben fölmentése esetén áthárulna, e teherhez nem járulnának, s így maga a külbiztonság jutna veszedelembé.

Ezek tekintetbe vételével a törvényes czélok előmozdításának és a legmagasb szándékok elősegítésének azon kegyelletes készségével, melylyel a főpapok az ország védelmére hajdan olyanokat is teljesítettek, melyek mások által nem szolgáltatnak, megegyező lenne, ha ő Felsége az e törvényes czélokra szolgáló kettős szolgáltatáshoz továbbra is ragaszkodnék, és tekintettel arra, hogy úgy a banderiumok, mint a közalapítványi alapok ügye országgyűlési tárgyalástól függ, az országgyűlésileg összegyűlt karok és rendekhez a következő resolútiót bocsátaná ki:

Suam Maiestatem sacratissimam competens sibi jus summi ecclesiarum patronatus in sensu legum exercere et utriusque de quo quæstio est, subsidii depensionem, in fines salutis publicæ et ipsius etiam ecclesiæ convertere; donec proinde his finibus, in consequentiam operatorum systematicorum quoad banderia et fundos politico fundationales per regniculares deputationes iam elaboratorum, positiva ulteriori lege provisum non fuerit, a præexistente eatenus provisione recedi non posse.

Kussevich szerint világos, hogy a clerus nagyobb mértékben tartozik az ország védelméhez hozzájárulni, mint a többi statusok. A védelem szervezete Zsigmond és II. Ulászló törvényeiben meg van határozva; a banderiumok száma azonban, melyek állítása a clerusnak mindig terhe volt, nemcsak törvények, hanem úgy világiaknak, mint egyháziaknak tett adományok által megszabott és a banderiumok állításának kötelezettsége, melyen az állandó katonaságnak 1715-ben behozatala nem változtatott, nem csak meg nem szűnt, hanem inkább a teljesítés módjára nézve országgyűlési tanácskozás függőben levő tárgyát képezi.

A mi a várerődítési segélyszedés gyakorlatának fentartását illeti, az erre vonatkozó érvek mindenestre komolyak. Nem tagadható ugyan, hogy a statusok által szolgáltatandó segélyek összege mindenkor országgyűlésen szokott tárgyalatni, ámde tekintve az országgyűlésnek a clerusra kevésbbé kedvező irányzatát, előre látható, hogy a clerus a szóban levő terhekre nézve nagyobb oltalmat fog találni a Felség kegyelmében, mintsem ez ügynök országgyűlési tárgyalásában.

Hozzájárul tehát teljesen a Bartal által javasolt resolutio tervezetéhez.

B. Schönstein szintén elfogadja Bartal tervezetét.

B. Eötvös elnöklő alkanczellár megjegyzi, hogy különös figyelem fordítandó arra, hogy az 1681: XII., melynek 1. §-a szerint a segélyek a statusoktól külön nem kérhetők, a praelatusokról, tehát az egyház dignitariusairól szól, az egyházi segély azonban nem közvetlenül a praelatusokra, hanem az egyházra rovatik, melynek tulajdonához a király által adományozott egyházi javak a Hk. I. R. 12., az 1567: XXXI. 9., 10. §§. és 1715: LX. szerint akként tartoznak, hogy midőn a Felség — mint az egyház kegyura — azokat haszonélvezet czímén adományozza, az adományos egyháziak nem a király, hanem az egyház javadalmasaivá válnak, és így a terheket is, melyeket az egyház a collatio előtt az alapító szándéka szerint viselt, s melyek az Albert király 19. és Mátyás III. decretuma 24. cikkében említett abusiv terhek közé semmiképen sem sorolhatók, a haszonélvezet czímén bírt egyházi javak arányához képest, szükségképen annyival inkább viselni tartoznak, mivel a gravamenben idézett 1790. áprilisi resolutio szerint is azon teher, mely az egyházi javakon a collationalisokba beigtatott kötele-

zetségi záradék értelmében fekszik, továbbra is viselendő. Ide járul ezen kívül, hogy az 1741: XIX. által megújított 1647: CXXII. semmiképen sem szól a collationalisokról, melyek az egyház kegyura által az egyházi javadalmas, hanem a donationalisokról, melyek az adományos számára adatnak ki; az 1741: VIII. és a Hk. I. R.-ének abban idézett 9. czíme pedig azon terhekről szól, melyek a főpapokra közvetlenül rovatnak, a jelen esetre tehát egyik törvény sem alkalmazható.

Az, hogy az egyház kérdéses terhei az alapítók szándékának megfelelők; hogy az egyház mindenestre jogosítva van hasonló terheket viselni és hogy a kegyúr az egyházat az 1715: LX. és 1790/91: XXIII. értelmében e jogában is megtartani tartozik, — kétséget nem szenved.

Elég világos ugyan, hogy az egyházi javadalmasok a terhek e különös nemét viselni kötelesek, s könnyen előrelátható, hogy reájok e czímen nagyobb terhek fognak rovatni, ha az ügy országgyűlésileg tárgyalatik, a kivetés szabályaira és mértékére nézve azonban még sem tagadható, hogy az ily kérdések, természetöknél fogva és a múlt századok legszámosabb példája szerint egynémely tekintetben országgyűlési tárgyalásra tartoznak, jöllehet a dolgok mostani körülményei között nem tanácsolható, hogy e tárgyalás már a jelen országgyűlésen megindíttassék.

Az alkanczellár hozzájárul tehát Bartal azon véleményéhez, hogy ne mondassék ugyan ki, hogy ez ügy országgyűlési tárgyalásra nem tartozik, de mégis annak minden, főleg tüzetes és a gravamen alkalmából való tárgyalása czélszerűen megakadályoztassék. Ez ügyben a karoknak kiadandó legfelsőbb elhatározás szövegét annál készségesebben elfogadják, mert ez által az országgyűlési resensusunak s e kétséges ügyről való rögtönös tárgyalásoknak fölidézése nélkül, tehát a jelen idő viszonyainak bizonyára legmegfelelőbb módon, s a mennyire lehet, a jelen országgyűlésen a külön és rögtöni tárgyalás elkerülésével úgy az apostoli királyoknak a legfőbb kegyúri jogból e taksák szedésére vonatkozó joga, míg azok iránt ő Felsége hozzájárulásával országgyűlésileg egyéb nem határozott, — épen fentartatik, valamint az illető egyházi személyek előtt e terheknek netalán más törvényes intézkedés bekövetkeztéig készségesen teljesítendő kötelezettsége még inkább nyil-

vánvalóvá tétetik és ekként tőlök e taksáknak jövőre készsége-
sebb s pontosabb törlesztése várható.

Bartal javaslatához az előadó Kussenich udvari tanácsos
is hozzájárulván, elhatároztatott, hogy a Bartal által javasolt
legfelsőbb elhatározás tervezete ő Felsége elé terjesztessek.

A commissio elhatározásához hozzájárult a kamara kép-
viselője is, ki egyszersmind ez ügyben előadott votumának ki-
fejtését írásban is bemutatta, a kamarának ez ügyre vonat-
kozó repræsentatiójával és a királyi ügyek igazgatójának véle-
ményével együtt.

o—t.

BEVEZETÉS A FRANCZIA TRAGÉDIA TÖRTÉNETÉHEZ. *)

A francia tragédia történetét szándékom előadni. — Minthogy ez első kísérletem itt, egy reám nézve egészen új légkörben, szíves elnézésöket kérem. Reményilem egyébiránt, hogy fogyatkozásaimért némi kárpótlást fognak önök találni tárgyam érdekességében: hiszen a francia irodalomnak egyik fő dicsőségéről szól az s mostanság egyetemes divatnak örvendő a franciaországi főiskolákon, úgy Párisban mint a vidéken, sőt a párisi Odéon-színház népszerű conférence-ain is.

Mielőtt azonban magára, tulajdonképi tárgyamra áttérnék, ezúttal azt a kérdést kívánom tisztázni e bevezető előadásban, vajon jogos-e a francia tragédiának, tehát egy bizonyos műfajnak külön, önálló történetét tárgyalni, — s ha jogos, vajon mennyiben fontos is az?

Mi az első pontot illeti, bizonyára akadnak, kik így gondolkoznak: a francia tragédiának, tehát egy bizonyos műfajnak, külön, önálló történetét tárgyalni, ez lehet érdekes thema, lehet divatos thema, azonban aligha bír komolyabb jogosultsággal napjainkban. A mai kritikai módszer, vagy más szóval: a mai irodalomtörténet-írás már rég leszámolt a Laharpe-okkal, kik még műfajok és nem korok szerint tárgyalták az irodalom történetét; s így az ő eljárását újítani föl, talán nem egyeb mint

*) Magántanári próba-előadás a budapesti magyar királyi tudomány-egyetemen, folyó évi márczius 8-án.

anachronismus, még pedig azért, hogy a legutolsó párisi divatot negelyezzem.

Ez ellenvetés korántsem oly fölületes, mint első pillanatra látszanék. Gondoljunk csak azon irányelvekre, melyek ma az irodalomtörténet-írást vezérlik s melyek épen Franciaországban érték el teljes kifejlősöket. Ez elvek szerint az irodalom az emberiség egész szellemi életének egyik nyilvánulása; fejlődése kapcsolatban van a társadalmi s politikai viszonyok alakulásával; termékeiben az egymást fölváltó nemzedékek érzelmei s gondolatai, ízlése s képzelete nyernek megtestesülést. Tárgyalásában tehát az időrendi szempont az irányadó, nem pedig a formabeli sajátosság. Míg ezelőtt inkább csak forma szempontjából volt szokás tekinteni az egyes műalkotásokat s tartalmok mélyébe nem igen hatoltak; míg ezelőtt legfőlebb finom lélektani észrevételekig emelkedett a kritika s legszívesebben merő alakiságoknál időzött: maholnap egy másik végletbe, oda jutunk, hogy kizárólag csakis a tartalommal foglalkoznak, mint a mely első sorban nyújt fölvilágosítást a felől, milyen egyéniség nyilatkozik az illető műben, a kor, környezet s a faj hatása alatt. A kritika ma már nem is történetírás, hanem természetrajzi tudomány lett s szeret megfedkezni róla, hogy tulajdonkép az æsthetikával volna vérbeli rokon; szereti feledni, hogy az irodalomnak, főleg a költészetnek, van a tartalmon kívül egy másik lényeges alkatrésze, a forma, mely szintén fontos; nem ok nélkül mondták róla a rómaiak: forma dat esse rei.

A formaművészetnek, elismerem, van egy oly eleme, melylyel ma is sokat foglalkoznak, túlsokat, mert a legforradalmibb kísérletezéseknek lett eszköze s pusztá művészkedésből az igaz művészetnek teljesen ellentétes véglete lett: a stílt ertem. De e külsőség mellett a belső formával is törődni, pedanteria számba megy már a mai kritika intransigensebb képviselői előtt. Ósdi korlátoltságnak tartják, hogy valaki arról beszéljen, miszerint ép úgy, miként a természet alkotásainak, az emberi képzelet alkotásainak is meg vannak határozott sajátságai és föltételei, rendszere és módszere, s hogy a szerkezetnek egységét és kerekdedségét nem hagyhatni teljesen figyelmen kívül, bármennyire gyűlölje is e fogalmakat a naturalista poetika, miként nem szabad végleg egymásba zavarni a különböző műfajok különálló köreit és sajátosságait, bármily rossz

hírű is a Batteux-féle æsthetikának rideg műfaj-fölosztási formalismusa. Rendesen a lángelmékre szokás hivatkozni, kiknek minden sikerül. Valóban sok sikerül ezeknek: Byron, vagy hogy francia tanítványánál maradjak, Musset megkoczkáztatta azt, hogy szeszélyes lazasággá oldja föl a szerkezet egységét s hogy az elbeszélő költészetbe lehetőleg belevegyítse a lyrait. Azonban bizonyos, hogy nem magokban e forradalmi újításokban rejlik műveik költői értéke; bizonyos, hogy alkotásaiknak bevégzetlen és szaggatott jellege távolról sem a mellett tanuskodik, hogy tehát immár hiábavaló továbbra is compositióról, műfajokról beszélni. Ellenkezőleg úgy a szerkezet egységét, mint a műfajok tisztaságát épen tartani valósággal életkérdés az irodalomra nézve.

Míthogy ezúttal bennünket főleg az utóbbi, a műfajok kérdése érdekel közelebből, engedjek meg, hogy egy oly író tekintélyére hivatkozzam, kit még senkinek sem jutott eszébe orthodoxyával vádolni. «A műfajok külön választása által ébred az irodalom önmagának tudatára» — úgymond Larroumet — «ez által ébred eszközeinek s céljának tudatára, úgy elméletben, mint gyakorlatban. Nem egyéb ez, mint a rend és módszer irodalmi kiadásban, tehát olyasmi, a mi nélkül ép oly kevésbé létezhetik tudomány, mint irodalom.»*) Nem kell mondanom, hogy Larroumet szavainak lényege nem egyéb, mint a mit hajdanában Boileau s még régebben Horác tanított volt: oly tan, melyet nem fogunk időszerűtlennek találni ma, midőn a színpadon ismét oly *théâtre irréguliert* látunk dívni, mely a legellentetesebb műfajokat egybegyúrja, bohózatba oltott tragédiákat cultiválván, vígjátéki befejezéssel.

Ha már most elismerjük, mint el kell ismernünk, hogy jogos a műfajok szerinti fölosztás, azt sem fogjuk többé tagadhatni, hogy szintűgy jogos egy-egy műfajnak önálló történetét vizsgálni; azt vizsgálni, mily módosuláson mentek át különböző idők és egyéniségek hatása alatt azon sajátságok, melyek valamely műfaj lényegét képezik. A túlzásoktól természetesen itt is óvakodni kell. Ily túlzás volna, ha igenis subtilis különbözéseken alapuló apróbb válfajokkal bibelödnénk, minők például a lyrában vagy a lyra és eposz érintkezési határvonalain

*) G. Larroumet: *Études d'histoire et de critique dramatiques*. Paris, 1892. (La comédie en France au moyen âge.)

találhatók, bár ezektől sem vitathatni el tárgyalásuk jogosságát, ha oly erősen kibélyegzett egyediséggel bírnak, mint a lafontainei mese és conte, vagy a chanson. Másik tévedés volna, ha az illető műfajt magában az irodalomban elszigetelt jelenségnek vennők; ha felednők, hogy minden korban megvannak a többi műfajtársai, melyek vele többé-kevésbbé rokon szelleműek. Ezzel együtt járna az is, hogy aztán általában véve a műveltségtörténelmi háttérrel is megelégedznének s a helyett, hogy — mint ma a legkiválóbb tehetségek példája tanítja — Taine módszerét a Laharpe-ével összeegyeztetnők, észrevétlenül kizárólag a Laharpe-éhoz hajolnánk, süllyednénk vissza.

E szélsőségek közül egyik sem fenyegeti azt, ki a francia tragédia történetét tanulmányozza.

A mi a tragédiának, mint műfajnak jelentőséget illeti, igaz hogy csak válfaj, a szinköltészet válfaja; de se rangjához, se egyediségéhez szó nem férhet. Rangja oly magas, hogy fenséges tárgykörével s hangnemének emelkedettségével csak a legnagyobb epikai alkotások állják ki a versenyt, s ezeket is messze fölülmulja remekeinek számával. Másfelől egyedisége oly határozott, mint egyetlen egy műfajé sem a költészetben; sőt a francia tragédia még határozottabb, mint spanyol vagy angol társa, mert ridegebben tiszta műfaj. Ugyanis sokkal élesebben van elkülönítve a vígjáték légkörétől. Nem mintha olykor-olykor át nem hajlanak még legtisztább alakjában is a magasabb jellemvígjáték társalgási hangneméhez, sőt ennek helyzeteiből is kölcsön ne venne inventiója: de tény, hogy a bohózatos elem teljességgel ki van zárva köréből, nem úgy, mint *Macbeth*-ben, hol a rémes fenségű a bohózattal váltakozik; tény, hogy nincs meg benne az a genrekép-szerű színvonal sem, a melyről oly bámulatosan emelkedik föl a megrázó pathosz világába a *Zalameai bíró*.

Viszont azt sem teheti a francia tragédia történetének tanulmányozója, hogy az irodalom többi műfajairól megelégedezzen. Nem teheti, mert a legkiválóbb tragédiaköltők az irodalom más ágaira is kiterjesztették működésüket: nemcsak Voltaire, ez az universalis genie, ki minden műfajt végig próbált; de maga Corneille is, ki társadalmi vígjátékokkal kezdte pályáját; sőt Racine is, ki bohózatot írt, s mi még fontosabb, tulajdonképen nagy vígjátékíró kortársának, Molièrenak szegődött tanítványává s az ő művészeti irányát alkalmazta a tragédiában.

Nem teheti továbbá azért, mert már a XVII. században egy oly hatalmas műfaj fejlődik ki, mely csakhamar az életnek mind több oldalú visszatükrözője lesz, a következő században még nagyobb uralomra s napjainkban majdnem hegemoniára téve szert. E műfajt, a regényt, annyira nem fogjuk majd ignorálhatni, hogy akárhányszor hozzá kell folyamodnunk fölvilágosításokért, így Corneillenél Mme Scudéryhez, Racinenél Mme de Lafayette-hez, sőt akár D'Urféhez. Az is meg fog történni, hogy a tragédia főszárnyaló pathosát csodálva s elemezve, az irodalomnak egy oly harmadik ágára is vetünk futó pillantást (hol ellentét, hol hasonlóság kedvéért), melyben az emberi szív és képzelem nem kevésbbé merészen, sőt talán még merészebben csapong: az ékesszólás művészetére, ennek oly lángelméjű képviselőire, mint Pascal, Bossuet s Rousseau.

Végül az, hogy a műveltségtörténeti háttért szem elől téveszszük, ez egyszerűen lehetetlenség annál a műfajnál, mely, midőn a szomszédos országokban az ott már elvirágzott hazai színiköltészetet föl váltotta, s ezt a nálánál jóval hatalmasabb irodalmat a divatból kiszorította: a francia műveltségnek diadalát jelentette. Ennek a műveltségnek volt vehiculuma e műfaj, mint tudjuk, Németországon és Ausztriában is, honnan aztán hozzánk is elhatott gyöngé visszhangja az udvarnál élő nemesség révén. Lehetetlenség, mondom, megfedkezni a műveltségtörténeti háttérrel a szóban levő műfajnál, mert ennek nevétől úgyszólván elválaszthatatlanok bizonyos történeti emlékek. Annyira szoros kapcsolatban van az a maga korával, hogy Voltaire műveit olvasva, okvetetlen az encyclopædia idejébe érezzük magunkat visszahelyezve. Corneille a fronde korát s Racine Versailles varázsolja elénk: sőt nemcsak elénk, külföldiek elé, hanem magok, a francziák elé. A francziák talán még inkább érzik ezt, mint nem egy szembezőkö jelenségből megítélhetni. Így Taine *) a múlt századoknak görög s római vagy ép bibliai tárgyú tragédiáit határozottan az ancien-régime rococo-öltözetében óhajtja játszani; mertszerinte az ily külső kiállítás felel meg igazán tartalmoknak. Petit de Julleville is úgy véli, hogy Voltaire a maga színpadi costume-reform-

*) Taine: *Nouveaux essais de critique et d'histoire*. 3-ème éd. Paris, 1880. (Racine.)

jával csak rontott a francia színiköltészet belső igazságán. *) Taine óhajának 1869-ben eleget is tett a párisi Gaité-színház, ily costume-ben adva elő *Andromaqueot*, mikor is Sarcey tartott bevezetésül conferencet. Stendhal **) még tovább megy: ő már nemcsak ily általános műveltségtörténeti, de specialis politikai jelentőséget tulajdonít a francia tragédiának, mint a mely — szerinte — az absolut monarchiának terméke. Szerinte egy Racine «mindenütt kedvelőkre fog találni, hol a monarchia életre ébred». «Iturbides, mikor Mexikóban császárságot akart alapítani, nem tett egyebet, irodalmi szempontból véve, mint Racine érdekében akart nyitni tanfolyamot. Ha terve sikerül, úgy a francia kiadók egész bizton szállíthatták volna Mexikóba a Laharpe irkálmányait», mely irkálmányokban tudvalevően Racinenek leghöbbséges magasztalása foglaltatik.

Részemről nem mernék odáig menni, meddig Taine vagy Stendhal elmegy; de tény, hogy paradox túlzásuk komoly alaptól indul ki. Valóban a francia tragédia annyira kapcsolatos a maga korával, annyira kortörténeti documentum, hogy teljes megértéséhez okvetetlenül bizonyos fokú előtanulmány szükséges. Annál is inkább, mert a tragédia nem oly könnyebben fölfogható s általánosabb érdekű módon tükrözi vissza a maga idejét, nem oly realisticus külsőségek rajzával, mint teszem a regény vagy a vígjáték, hanem csakis bizonyos elvontabb s finomabb eszközökkel, melyek természetesen a most említett két műfajnak szintén rendelkezésére állnak. Így a stíl különlegességeivel, az eszmék irányzatosságával (gondoljunk például a Corneille politizáló s a Voltaire philosopháló tragédiáira) és főleg a szenvedélyek festésével. Ez utóbbi pontra kívánok pár szóval különösebben reflektálni. Hogy a szenvedélyek festésében a nagy francia tragikusoknál ne volna meg az örök emberi, ezt senki sem fogja bebizonyíthatni. Azonban tagadhatatlan, hogy az a nagyvilágias társadalmi modern jelleg, melyet például a XVII. század egész irodalma mutat, nem véve ki még Pascalt és Bossuet-t se, ***) sőt nem Descartes-ot se,

*) Petit de Julleville: *Les mystères*. Paris, 1880. (Tome I. Introduction.)

**) Stendhal: *Racine et Shakspeare*. Paris, 1825.

***) V. ö. Paul Janet: *Les passions et les caractères dans la litt. du XVII-e siècle*. Paris, 1888. (La psychologie des caractères.)

a tragédiában még inkább észlelhető, mint bárhol. Annyira, hogy az a kimért, önmegtartóztató ildom, mit az indulatok legfőbb fokán is észlelhetni, s mi ép úgy kizár minden megítéltebb, familiaris hangot s momentumot, nem kevésbé hatnak ránk idegenszerűen, mint a stílnak elfonnyadt cziczomái. A külföldinek nehéz otthon érezni magát e különös világban, hol távolról sem ismer oly közvetlenül rá az indulatok viharzásában saját szívének viharzására, mint egy Shaksperenél vagy Calderonnál. S miután a stílt ismételten szóba hoztam, hadd említsem meg itt, hogy az a körülmény, miszerint a francia tragédiának legutolsó szereplője is ép oly választékosan fejezi ki magát, mint a legelőkelőbb személyiség, szintén azon korszakra emlékeztet, midőn a legutolsó szobaleány is finomabban írt, mint ma a legválasztékosabb író. Legutolsó szobaleányt mondtam: hadd jegyzem meg, hogy ezzel távolról sem kívántam azt mondani, mintha a francia tragédiában oly alsóbb rendű alakok is szerepelnének, mint egy Shaksperenél vagy Calderonnál. Ez a világ ép oly aristocrata, mint a minő Versailles világa volt: a nép s minden demokratább elem száműzve van belőle; e légkörben a sors kegyéből odatévedő polgár is nemes emberre változik át, sőt míg az életben a polgárból oly ünnepezt költő vált, mint Racine, vagy miniszter, mint Colbert: itt a színpadon legfőleg csak a *meghítt*nek, a *confident*nak rendesen passiv szerepe jut osztályrészeül.

Állapodjunk meg itt egy perczre. Következőkben összegezhetjük eddigi fejtegetéseinket: miután a műfajoknak önálló, külön tárgyalása jogosúlt, joggal vizsgálhatjuk a francia tragédia történetét, annál is inkább, mert ezt úgy magas rangjánál, mint egyediségének határozottságánál fogva megerdemi. Megerdemi különösen műveltségtörténeti jelentőségénél fogva.

De nincs-e vajon még mélyebb jelentősége is? kérdezhetjük most. Nincs-e racepsychologiai fontossága is? E kérdés elől nem térhetünk ki, mint talán valami fölösleges és kétségen kívül álló elől, ha fontolóra vesszük, hogy míg a spanyol és angol tragédia a nemzeti színiköltészet hagyományaiból fejlődött, hazai égélj és talaj terméke: addig a francia félbeszakítja a középkornak népies-nemzeti, igazán színpadi költészetét, szobatudósok mesterséges importatiója, üvegházi tenyésztés, mely csak hosszabb idő múltán válik drámai formájú olvasmányból igazán színpadnak szánt műalkotássá, s ekkor is mindvégig

megtartja idegen jellegét, meg még legkiválóbb remekeiben is.

A kérdés, mely így élénk fölmerült, oly általános természetű, hogy az egész modern francia költészet megalakulását érdekli. Hogy minél rövidebben és minél behatóbban világítsuk meg e pontot, egy jeles svájci író emlékét újítom föl önök előtt e század közepe tájáról, kinek neve nálunk kevésbbé ismeretes, de kinek tekintélye napról-napra növekszik mostanság Franciaországban s kinek tanai egy Brunetière-re is nagy befolyást gyakoroltak. Ez író, Vinet Ágost, a lausannei egyetem egykori tanára, úgy nyilatkozik az újkori francia irodalomról, hogy az egészen a XVII. századig, egészen Malherbe-ig még mindig középkor, ez időtől fogva aztán megszűnik gall lenni. E szavak nem úgy értelmezendők, mintha Ronsard még mindig teljesen a középkor volna, s mintha Molière vagy Lafontaine minden gall szellem híján lenne: azt akarják állítani, hogy egyfelől a Ronsard költészetében még mindig van valami a középkor hagyományából, s hogy viszont a Malherbe tanítványainál jelentkező gall szellem nem egészen a régi már, hanem — mint Vinet maga mondja — bizonyos *compromissum* a nemzeti szellem közt s az antik költészetnek «többé-kevésbbé *hűtlen* utánzása» közt.*) Ily *compromissum* terméke az egész modern francia irodalom, s e *compromissumban* szerencsére a nemzeti szellem diadalmaskodik a görög-srómai szellem cultusán. E diadal érvényesül a tragédiában is, bár a francia színiköltészetnek legszakavatottabb, legtudósabb bűvára, Petit de Julleville, mint olyat állítja a francia vígjátékkal szembe a francia tragédiát, melynek — szerinte — jóformán semmi köze a középkor komoly színiköltészetéhez s nem gyökerezik az eredeti nemzeti szellemenben.

Pedig hogy abban benne gyökerezik, már előzetesen is föltehetjük. Hiszen a mely műfaj oly nagyszerű, remekekben oly gazdag irodalmat termelt, az nem alapúlhatott egy-egy kornak, egynéhány embernek szeszélyén; annak át meg át kellett hatva lennie a nemzet gondolkodás- és érzésmódjától, s minden különlegesség, mely benne érvényre jutott, e módnak volt követelménye. Így e különlegességek leghírhedtebbje,

*) A. Vinet: *Poètes du siècle de Louis XIV.* Paris, 1861. (Introduction.)

a francia színiköltészetnek sokat gúnyolt állítólagos önkényessége, a három egység törvénye, melyre ezennel kitérhetünk, ha önöknek is úgy tetszik, hogy lássuk, mennyire nem önkényesség volt az, hanem természetszerű következmény.

A három egység föltétlen uralmát hol Mairetnek szokás tulajdonítani, mint német írók teszik újabban, hol Corneille-nek, mint Hawkins is teszi, ki a francia színiköltészetnek eddig-
elé legrészletesebb történetét írta meg Angliában; hol pedig — mint Rigal legalább a helyegységet — bizonyos színpadi viszonyokból magyarázzák. Azonban mindez téves fölfogás. A spanyoloknál és az angoloknál szintén megvoltak ez egységeknek apostolai s azok még sem tudtak érvényre jutni ott: miért jutottak éppen Franciaországban? Azon színpadi viszonyok pedig, melyekre annak idején majd kitérünk, a most említett két nagy nemzetnél is ép olyanok voltak; miért volt tehát csakis a francia színiköltészetre azon hatásuk? Azért, mert magok ez egységek csak külső nyilvánulásai, csak formabeli járulékaí oly belső tényezőknek, melyek a nemzet legbensőbb természetében gyökereznek. Egy jeles romanista, Clédat, azt írta nemrég: e három egység az oka, ha Franciaországnak nem támadt teljesen oly költője, minő Shakespere; e naiv állítás öntudatlanul is nagy igazságot mond ki. Valóban, ha nem született francia Shakespere, ez a három egységen, illetve azon múlt, a minek e három egység következménye volt, s a mit a következőkben megkísértek annyira-mennyire kifejejteni.

Ha ma egy francia szerző nevét pillantjuk meg a színlapon, látatlanban is biztosra vehetjük azt az egyet, hogy ügyes, talán éppen kitűnő színpadi technikával van az a mű alkotva. Francia színműíró ma annyit jelent, mint a drámai hatások virtuóza. A múlt századokban, főleg a renaissance idejében, egészen máskép állt a dolog. A spanyol és az angol színiköltő életet, mozgalmasságot vitt a színpadra, míg Jodelle s társai csak olvasmányokat, könyvdrámákat írtak, Seneca nyomán, kinek tragédiái — mint tudjuk — szintén nem egyebek. Ha már most kérdik önök: hol található meg itt az imént emlegetett *compromissum* nemzeti szellem s antik-utánzásvágy közt, nem lesz nehéz megfelelnem. Azt felelhetem, hogy Jodelle-ék tulajdonkép csak azt utánozták Senecából, mi az ő szellemökkel rokon, az *esprit gaulois*. Ezúttal nem azt értem e kifejezés alatt, mit rendesen szokás: a frivolságra, gúnyra s tréfára

való hajlandóságot, mi inkább latin mint gall szellem hagyományára mutat; hanem azt a gall szellemet értem, melyről a régi római írók beszélnek, midőn úgy írják le a gallokat, mint a kik nagy előszeretettel viseltetnek az ékesszólás művészetére. Az ékesszólás e kedvelése választotta Jodelle-ékkal, a görögök ez imádóival épen Senecát mintaképül, a kinek hatása alatt aztán a tragédia formájába önték rhetori stílygyakorlataikat.

A XVI. század végén a spanyol ízlés divatja — mint önök emlekezni fognak — a francia írókkal is megkísérelteti spanyolos tragédiákat alkotni, de felszeg erőlködéseik csak epizódot halmoznak epizódra, a nélkül, hogy egységes központ körül bírnák csoportosítani, — a nélkül, hogy az események árjának zajgásából egy magasabb harmoniát bírnának kivonni: ehhez ők nem értenek, nincs hozzá való temperamentumuk. Ezért aztán a kiválóbb tehetségek megint Seneca irányához térnek vissza: ez irányhoz hajlik már vissza a legelső színpadi költő, Hardy, még inkább Mairet; ez iránynak lesznek aztán követői a legnagyobbak is. Igen, még ezek is, annyira, hogy nagy tekintélyű irodalomtörténet-írók egy Racineben már általában véve nem is annyira költőt, mintsem inkább csak rhetort fognak látni. Stendhal már épen nem lát egyebet tragédiáiban, mint valamely epikai műből kivont párbeszédek összegét. Hogy csak Stendhálnál maradjak, Racine pályája második felében oly színszerűséget árul el, melyet lehetetlen félreismerni; de ezt nem tekintve, pályája első felében sem kevésbé drámai, mint a minő Corneille akár pályájának harmadik részében, vagy a minő Voltaire, a külső hatások e nagy mestere, egész pályája alatt. Bármint álljon is azonban a dolog, tény, hogy Racine ép úgy, mint Corneille egészen egyebet nyújtanak egy-egy művekben mint «epikai műből kivont dialogok összegét». Nem válnak ők elbeszélő költőkké, nem mondanak ők le a drámaiságról, csak hogy nem abban az irányban s értelemben drámaiak, mint egy Shakespere vagy Calderon. Külső színpadi élet, külső mozgalmasság helyett a belső, a lelki életet állítják ők elének, a maga mozgalmaival, mint a mi inkább megfelel az ő tehetségöknek. Így aztán a francia tragédia «oly moralis és elvont erkölcsi problémává válik, melynek megvitatása és megoldása a főtárgy».*) Hogy pedig e beléletet színpadképessé tegyék,

*) Petit de Julleville: *Les mystères*. Paris, 1880. (Tome I. Chap. VII. (La composition dans les mystères.)

a lelki harcznak legfeszültebb momentumát választják tárggyúl, a krizist, mint ezt már az olasz renaissance is megkísérelte a görögök nyomán. «L'action est prise le plus près possible de sa fin, afin que tout soit dans l'extrême», úgymond Diderot. Öt felvonásos katastrophát írnak, mint később Schiller is megpróbálta *Stuart Mária*jában; Shakspere ötödik felvonásából csinálnak öt felvonást. Egy érdekes példával illusztrálhatom ezt, egy francia Coriolan-tragédiával, mely tárgyánál fogva érdekes curiosum előttünk, a britt lángész hő tisztelői előtt, azonfölül igen tanulságos, mert mint a XVII. század végén elt epigonnak, egy Abeille nevű abbénak műve, kiélezve mutatja a francia tragédiának imént vázolt sajátosságait.

E Coriolan-tragédiának, mely — tudtommal — ötödik ily mű Franciaországban Hardy óta, ez a meséje röviden: *)

Coriolan, ki épen aznap kényszerült távozni Rómából, melyen jegyesével, Virgilievel egybekelendő volt, immár ott áll szülővárosának falai alatt, a volszk hadsereggel, melynek fővezére lett — Aufide testvérének, Camillenek pártfogásából, ki szerelmes belé. A darab azzal kezdődik, hogy Albin «confident» jelenti Coriolannak, hogy Vesta-papnők érkeztek Rómából, kegyelemért könyörögni. Jön Aufide is s kéri Coriolant, járjon közbe egy Valerie nevezetű római hölgynél, ki a papnőkkel együtt jött s kibe ő hirtelenében halálosan beleszeretett. Camille viszont magával Valérievel beszél s kéri, járjon közbe az ő érdekében Rómában Coriolan jegyesénél. Ez a Valérie azonban nem más, mint maga Virgilie, álnév alatt. Következnek nagy qui pro quo-jelenetek, fölismerés, szemrehányások stb. stb. Végre Aufide ajánlja, bízzák magokat Virgilie választására: bárkit boldogítson is kegyével, azért jóbarátok maradhatnak. Virgilie eleinte Aufide et áztatja azon föltétel alatt, hogy elviszi Róma alól a hadsereget; Coriolan sürgetésére azonban visszahajlik jegyeséhez, kit ezzel hazájának is visszanyer. Aufide elárultatva látván magát imádottja s barátja által, nagy haragra lobban, kardot ránt s halálosan megsebzí Coriolant: a darabot e párbaj elbeszélése fejezi be; Camille beszéli el Virgiliének, mire mindketten bosszút esküsznek Coriolan haláláért.

*) V. ö. *Histoire du théâtre français depuis son origine jusqu'à présent, avec le vie des plus célèbres poëtes dramatiques, un catalogue exacte de leurs pièces et des notes historiques.* Név nélkül: Frères Parfaict. XIII. köt. Paris, 1748.

Ime az élessé fejlődött válság öt felvonásban. Ime a külső drámai mozgalmasság helyett a lélek hullámozásainak rajza, az indulatok zajgása, melynek e concentrált és fokozott alakja csakis úgy érvényesülhetett, ha a hely-, idő- s cselekvényegységhez szigorúan tartotta magát a költő. Ez tehát a három egység uralomra vergődésének rövid megfajtása.

Volna még egy másik, szintén racepsychologiai ok, melyben hasonlóan kereshetnők további magyarázatát: s ez a francia képzeletnek aránylagos gyöngesége. Ez ok rendkívül fontos s mint ilyenek még egyéb, nem kevésbbe jelentékeny okozatai is vannak, melyeknek szintén áldoznunk kell itt pár percet; ilyenek többi közt az elemzés nagy szerepe s az indulatok festésének elvontsága.

Abeille *Coriolan*jában az ellentétes indulatoknak, habozásoknak előszeretétét észlelhetjük. Ez észlelhető nagy mestereinél is, Corneille-nél s főleg Racine-nél, kik folyton ez indulatok egyes fokozatainak, alakjainak megkülönböztetésére fordítják gondjokat, mi több: magokkal szereplő személyeikkel éles vizsgálatot tartatnak lelkök állapotának módosításai fölött, magában a fölindulás percében is. Ez elemzés, mondjuk: ez ön-elemzés annyira szeles arányokat ölt egy Racine-nél, hogy Sainte-Beuve úgy vélekedett, hogy ily arányokban talán mégis már kívül esik az a költészet körén. Az analysisnek ezen, már Garniernál is föltűnő dominálását abból szokás magyarázni, hogy a salon-élet akkortájt föltétlen divatnak örvendett s mint ilyen, elvonta az embert a külvilágtól, a nagy természet-től; csakis önmagára irányoztatá vele figyelmét. De ha a salon-élet annyira kifejtett s kizárólagossá vált, ennek magának is egy általánosabb természetű okban kell keresnünk megfajtását. Ez ok, mint említém, a francia képzeletnek relativ erőtlensége, mely nem volt képes az ember reális környezetének, a körülötünk hullámozó életártnak, a hatalmas kültermészetnek a maga szín- és hangpompájával nagyobb tért juttatni, mely nem volt eléggé *sensualis* (magasabb æsthetikai értelemben véve e szót), s így aztán imaginatio helyett szemlélődésre, észleletre utalt, minduntalan alkalmat engedett az észnek a fontolgatásra s bonczolásra, s egyáltalán azt eredményezte, hogy a francia költő, a francia író par excellence elméjének kissé száraz lózanságáról, idealista és metaphysikai irányáról, világosan játó éles tekintetéről és szellemességéről lett híressé. Ez oknak

tulajdonítandó, ha Franciaországban született meg a modern elemző regény Mme de Lefayette-el, ha ugyan nem már Mlle Scudéryvel; ha ott született meg a molièrei jellemvígjáték és ennek párdarabja, a racinei — nem pedig shaksperei — értelemben vett jellemtragédia.

Ugyancsak Abeille tragédiájában unalmas szerelmi históriát láttunk a mese főcselekvényévé föltolakodni, mely úgy elsilányítja a hatalmas történeti tableaut. E gyarlóság rendes hiba Corneille történeti tragédiáiban is, s bár e nagy mester bizonyos pontokban aránylag élénkebb phantasiát tanúsít, mint elődjei vagy utódjai, látni, hogy a legeggyetemesebb, legreálisabb szenvedély festéséhez: a szerelem rajzához neki sem volt elég heves képzelete. Maga Racine, kinek igazán sikerül fölszabadítani francia színpadon a szenvedély furiáit, s ki annyi *horrt* visz be a francia tragédiába, mint a mennyi Shaksperenél van, még ő sem képes megtagadni faját. A francia faj ugyanis . . . De nem! önök tán elfogultságnak, különcségségnek fogják venni, a mit mondani akarok, ha mint magam nézetét adom elő. Ime tehát két oly hírneves francia író vallomása, kik ellen nem lehet kifogásuk. «A mi temperamentumunk szelídsége» — úgy mond J. J. Weiss — «inkább a gyöngéd érzelmekre, mintsem a heves szenvedélyekre csábít bennünket s elménk egyensúlya a közepes eszmék körében tart lekötve.» És Montégut ugyanily értelemben állítja, hogy a francziában nincs meg a temperamentum gazdagsága, a *fénkölt* testies indulatok természetes nyelve előtte idegenszerű; nemcsak lelkével, de temperamentumával is idealista: «szenvedélyek, személyek, érzelmek nála mind abstract űrben mozognak, kívül a téren s az időn, elszigetelve a természettől».*) (Ugyanezt olvashatni majdnem szóról-szóra Tainenél is, *Angol irodalomtörténetében* a Shaksperéről szóló fejezetben, II. kötet 194. l.) E francia részről eredő beismerés után elhihetjük, hogy az angolok nem ok nélkül találják Racinet hidegnek s nélkülözik nála a hús és vér hevét, illatát. Bennünket is különösen lep meg szenvedély-festésének elegans és elvont színezetével. Ezt az előkelő, nagyon is válasz-

*) V. ö. Montégut: *Du génie français. Revue des deux Mondes.* 1857. és J. J. Weiss: *Essais sur l'hist. de la litt. française.* Paris, 1865. (Új kiadás 1891.) *Du caractere original de l'esprit français* című czikkben, 1861-ből.

tékos, abstract modort Descartes hatásának szokás tulajdonítani. Ezelőtt egyáltalában sok mindent tulajdonítottak az ő hatásának, így a már említettek közül : a tragédiából a komikai elemek kizárását, holott — mellesleg mondva — már a mysteriumokban is csak hanyatlásuk idején észlelhetni a komoly mozzanatoknak azt a változását a bohózatosakkal, mit rendszeren a mystère egyik egyetemes és lényeges jellemvonásaként szokás tekinteni.*) Továbbá az elemzés túltengését, a kültermészet ignorálását. Szintúgy még a szerkezet túlságos kimértiséget, az alakok typus- és nem individuum-voltát stb.***) Ma azonban már bibliographiai adatokból is valószínűvé vált, hogy Descartesnek távolról sem volt oly óriási s föltétlen a hatása, mint eddig hitték; s tény, hogy már az ő föllépte előtt körülbelől mindez megtalálható a francia irodalomban, mi a *cartesianismus* fogalmához fűződik a közhitben s mi tulajdonkép mind csak a nemzeti fajszelemnek nyilvánulása.

Így gyökerezik a francia tragédia a francia nép benső természetében.

Mennyire egy test egy lélek vele, még egy bizonyítékkal óhajtom befejezésül még inkább nyilvánvalóvá tenni: egy külső bizonyítékkal, mely azonban, épen mert külsőségen alapul, annál kézzelfoghatóbban erősíti meg eddigi fejtegetéseinket, a magok összeségében.

Ez a specialiter francia tragédia-költészet egy specialiter francia színművészetet teremtett, mely szintén racepsychologiai jelenség, s melyet az idegennek még nehezebb fölfognia és élveznie, mint magokat a tragédiákat. Az idegen alig bír meglepetésével, mikor Párisban az Odéonban vagy ép a Théâtre Françaisban olyasmivel áll szemben, mi a mi fogalmaink szerint álpathos és színfalhasogatásszerű. Az idegen ugyan eléggé meggyőződhetik róla, hogy bámulatos művészettel van itt dolga, de a *modor*, az *iskola* valami különösen hat rá. Kimért gestusok, merev mozdulatok, hirtelen változva kiszámított hevességűekkel; folytonos declamálás, éneklésszerű recitációval, mely a

*) V. ö. Brunetièret Petit de Julleville ellenében: *Les mystères. Revue d. d. M.* 1880.

**) V. ö. E. Krantz: *Essai sur l'esthétique de Descartes étudiée dans les rapports de la doctrine cartésienne avec la litt. classique française au XVII-e siècle.* Paris, 1882. (Livre III. és IV.)

hanglétra legalsó fokára hanyatlik le, tompa hörgéssel, hogy aztán a legfölsőbb fokra szökkenjen éles rikácsolással. Én reám legalább így hatott e színművészet s benyomásaimat — nem kis meglepetésemre — később úgyszólván egytől-egyig megtaláltam följegyezve egy szellemes angol nőnél, ki mintegy száz évvel ezelőtt bírálta meg az akkori tragikus színművészetet. E nő, lady Morgan, szintén nem győz eleget álmélni a színészek «gépies mozdulatain, kimért léptein, orrhangból folytatott egyhangú éneklésén, melyet a legmagasabb hangon tartott hadarás vált föl, miután ebből áll intonációjok egész skálája», s általában egész játékuik conventionalismusán.*) Lady Morgan ezt, mint a Lekain-féle iskola hagyományát fejtegeti s ebből láthattam, hogy Lekaintól a mai legnagyobb francia tragikus színművészig, Mounet-Sullyig, bizonyos alapvonásokban nem igen sokat változott a francia színművészet. Sőt azt hiszem, hogy ugyanígy megvan a hasonlóság a főpontokban, minden közbeeső reformkísérletek ellenére, Lekain s a Hôtel de Bourgogne színművészete közt, melyet úgy kigúnyolt Molière, de melyet a XVII. század azért tulajdonkép igazán tragikus színművészetnek tartott. Valóban ezek a színművészeti sajátosságok megannyi francia *különlegességek*, s mint-hogy tulajdonkép vannak hivatva a francia tragédia interpretálására, még világosabbá teszik előttünk, külföldiek előtt, mennyire francia specialitás maga a francia tragédia-költészet is.

S miután így megbeszéltük a francia tragédia jelentőségét irodalmi, műveltségtörténeti és faj-lélektani szempontból: nincs más hátra, mint hogy megvonjuk azon körvonalakat, melyek határain belül tárgyunkat legcélszerűbben csoportosíthatjuk . . .

HARASZTI GYULA.

*) Lady Morgan: *France. Third edition with additional notes. In two volumes.* London, 1818. Vol. II. (Book VII. The french theatre.)

TENGERI ÉS TENGERPARTI TÖRTÉNETEK.

I.

A PARTRA MOSOTT TÖRTÉNETE.

— Egészen úgy — van nálatok egy kis dohány? — egészen úgy járt, a hogy elmondtam. Micsoda országbeli ember volt, német-e, vagy angol, vagy talán épen holland, meg nem mondhatom; mert beszélni nem tudott, legalább tudtommal nem.

Rendesen többen beszéltek egyszerre azok közül, a kik a szobában voltak.

Mikor azonban Yvensen Ole szólalt meg, félbenmaradt körülte a beszélgetés, egyikök közelebb húzódott hozzá a lóczán és kérdé:

— Mi az, Ole?

— Figyelhettél volna — felelt Ole — akkor most tudnád. Hanem, van egy kis dohányod?

Volt nála.

Ole megkapta a dohányt és rátöltött pipájára. Aztán előlről kezdte újra. A «partra mosott»-ról volt szó. Régen volt az, látod, jó harmincz éve legalább és abban az időben még volt gadócz künn a hajójáratok vizeiben. Most töltheted az időt arra felé, és horgászhasz két-háromszáz ölnyire be, még sem kapsz fél tuczat fehér halnál egyebet, gadócz pedig nincs. Nos, ott voltunk, bárkánkkal, én, Split Jens és Alúlkörül Jancsi, a hogy mi hittuk, a ki később Amerikában megfúlt. Jens és én a bárka hátsó részén álltunk, és húztuk a hálót befelé, Jancsi ült és evezett. Volt már néhány tuczat gadóczunk a hajón, mikor egyszerre feszesre húzódik ott lenn a háló.

— No, húzd meg hát! — mondom.

— Nagyon nehéz — azt mondja Jens. — Vajon mi lehet?

— Húzd csak — mondom — majd meglátod.

Ő nagyot húz rajta, én pedig a vedret készítettem elé, a mibe majd a fogást helyezzük, mert azt hittem, valami nagy gadócz.

— Nézd már, hisz ez ember! — szólta Jens, a ki behúzta a hálót.

Én fölemelem fejem és kitekintek a vízszínre.

Ott előbb egy görbe kar tűnik föl, s rajta kéz, utána a mell, azon alúl az áll és szakál egy része. Hanem erre mell és kar újra visszahanyatlik a vízbe, mert valami horog alább a nadrágránczba kapaszkodott, és pár csizmahegy merül fel a hajóoldal irányában.

— Mifele szerzet ez — kiáltá Jens, ki eleresztette a hálót.

Tanácsoltam neki, húzza be, de egész lassan. És most másodszor fölmerült a férfi mereven, hosszan, és csaknem egyenesen állt a vízben.

— Hagyd bent! — kiáltott Jancsi ültéből.

— Engedjék tovább? — kérde Jens, ki ott állt, a hálóval kezében.

Én kitekintek, azután benézek a bárkába és aztán mondom:

— Hiszen mégis csak ember az is.

— Na, húztuk hát, és megfogtuk, és beemeltük a bárkába. Borzasztó sok víz folyt ki belőle, és kissé nehéz is volt vele elbánni, háta lágy volt, mint valami élettelen halé, hanem mégis csak elvittük a bárka előreszére és elhelyeztük, hátával az árbocznak, arczczal felénk fordúlva.

És ült.

A nap alacsonyan járt már és épen szemeibe sütött. Mialatt mi a hálót behúztuk és helylyel-közzel egy-egy gadóczot akasztottunk le a horgokról, nem maradhattunk a nélkül, hogy időről-időre felé ne fordítsuk fejünk és egy pillantást ne vessünk rá, a mint arczczal felénk fordúlva, ott ült.

Jancsi, a ki a főgerendánál ült és evezett, mintha valami sajátságos viszketést érzett volna nyakában. Nyugtalanul izgett-mozgott a gerendán, azután előfelé tekintett egy pillanatig, úgy vállain át.

— Mit nézsz, Jancsi? — kértem tőle.

Jancsi nem válaszolt, hanem füttyörészni kezdett.

— A halász nem füttyörész, ha hajón van! — mondom.

— Kis vártatva azt mondja Jens: Úgy látszik nekem, hogy az ott ránk bámul.

— Lárifári! — mondom. — Már hogy bámulna egy halott?

Kicsivel rá újra elmondja és Jancsi újra nyugtalanná lesz gerendáján. És épen mikor a háló utolsó bogát behúztuk, elereszti Jancsi az evezőket, lehajlik, fölkap egy nagy tengeri csillagot, a mi a fenéken feküdt, megfordul és odavágja a hullámok hanyatottjának homlokára, hogy eltakarta az arcza felét.

— Ezt kár volt tenned, Jancsi! — mondom.

— Lehet! — feleli. — De kár volt az is, hogy fölveltétek. A hányszor vállaimon át ránéztem, mindig rám meredt és ez meg egyáltalában nem kellemes egy érzés, különösen, ha háttal fordúlva ül az ember felé!

Na, naplementével aztán haza mentünk és a parton lenn sokan álltak és hozzánk kiáltottak:

— Micsoda czimbora az ott, hajótokon.

De mi nem feleltünk, mielőtt a bárka feneket nem ért.

Erre kiugrottunk és a szárazra húztuk a bárkát, és jöttek mindjárt sokan, és segítettek; hiszen segítünk egymáson mindig, ha nincs öböl, hogy horgonyt vethessen az ember.

Mikor aztán a bárkát a partra vittük, azt mondom a körülálló embereknek.

— Na most láthatjátok magatok, ki az, a kit hajónkra vettünk!

Erre aztán mindnyájának meg kellett nézi. Ekkor azt kérdi az öreg Skaffer Miklós:

— Van nála óra, vagy más ilyes valami.

— Arra tulajdonképen nem is gondoltunk! — feleltem neki. És mindjárt ki is akartam gombolni felső kabátját, hanem a fő-révmester azt mondta, hogy az tilos; előbb a rendőrség után kell küldeni, mindenesetre pedig előbb a vámellenőrt értesíteni.

— Pedig én azt hittem, hogy ilyen valami nem fizet vámot! — mond Jancsi és megemelte kissé.

Mindnyájan elnevettek magokat és mivel az ember mindig kikapivá lesz, ha nevetnek körülte, hát Jancsi mindenféle bolondságot elkövetett vele.

— Rossznak tartom és talán még megbánhatod — mondom.

Erre Jancsi abbanhagyta és ekkor megjött a vámellenőr, gőzölögve, mint a ló és egyenruhában, minek kabátját csupa sietségből hasán ferdére gombolta. Mindig túlságosan serény volt, ha valami tenni való akadt; mert ritkán történt, hogy valami szimatolni valóhoz jutott.

— Micsoda árúitok vannak a hajón? — kiáltott már messziről.

— Nézzen ön személyesen utána, ellenőr úr! — mondom.

E közben azonban Jens a halottat egy ponyvával takarta le, mikor tudniillik a révmester azt mondta, hogy nem szabad hozzá nyúlunk. Erre odaér az ellenőr a bárkához és fúj, mint valami czethal és tüsszköl, köpköd és orrát törüli nagy vörös zsebkendőjével; ott csüggött ki mindig hátul, egyenruhája zsebéből.

— Na emberek! — szólt aztán és egészen barátságossá és természetessé vált: — micsoda apróságaitok vannak?

— Biz azok tulajdonképen nem apróságok, ellenőr úr! — szóltam.

— Jól van, jól van, Ole. Bizonyosan egy kicsit . . .; hanem ha a király megkapja a magaét és a törvénynek eleget teszünk, nem követünk el akkor semmi törvényteleniséget!

Hiszen nem is volt az. Ezzel az ellenőr lehúzza a ponyvát és ott állt fölötte, a ponyvával kezében, és nézte a bárka idegenét.

A partra mosott holtteste meg sem mocszant. Hisz a törvény előtt föl volt mentve. És az ellenőr sem szólt semmit; bizonyosan meg volt lepve.

— Az ördögbe is; hisz ez bűzlik! — és az ellenőr újra fölébe dobta a ponyvát.

Ez nem épen udvariasság, gondoltam magamban, mert hát, hogy mégis csak ember volt, ha halott ember is.

Azután azt mondta az ellenőr, hogy a halott mellé őrt kell állítani és elküldeni a rendőrséghez, vagy a jegyző, vagy a bíró, vagy az előljáró, vagy valami írnokhöz, vagy az Isten tudja — kihez, hogy utána nézzenek, hogy csakugyan meg van-e az ember halva és hogy más egyéb is rendben van-e, vagy nem hozta-e magával a cholérát, vagy talán szérelmes levelek és kötelezvények lehetnek nála, melyekből meg lehet állapítani, kicsoda. Senki előbb hozzá ne merjen nyúlni, szólt az ellenőr; és olyan szorgosan lovalta bele bele magát e sok mindenféle

töprengés- meg beszédbe, hogy egészen elfeledkezett arról, hogy a miatt boszankodjék, mert nem hoztunk neki egyéb «apróságot» haza.

Mi magunk legyünk az örök, mondá; mire két puskát kaptunk és egy kardot hüvelyestől, mert az ellenőr egykor altiszt volt és őrséget fegyver nélkül képzelni sem tudott.

Mi tehát örködtünk és a mint sötétedett, lassanként elhúzódtak az emberek a partról. Körülbelől fél tíz tájban jött az ellenőr, mielőtt aludni készült, őrséget vizsgálni. Mint a legidősebbnél, nálam volt a kard, Jancsinak meg Jensnek adtam a puskákat; «tisztelgőt» vezényeltem, mikor az ellenőr felénk jött, a mi nagyon jól esett neki.

— Jól van! — mondá és sapkájához emelte kezét. — Az értesítés megtörtént és holnap délelőtt itt lesznek a szakértők; és most vigyázzatok, hogy rendesen viseljétek magatokat és el ne aludjatok; jó éjszakát adjon Isten!

— Elküldhetem Jancsit a koresmába, hogy valami inni valót hozzon? — kértem tőle.

— Inni, fegyverben? Meg vagy bolondúlva! — kiáltott.

— Igen, igen persze! — mondom nyugodtan. — Hát így persze elmarad; hanem hosszú és hideg az ilyen őszi éjszaka!

— Ha őrt áll az ember, nem fázik! — felelt az ellenőr. Azzal elment.

Alig, hogy szemünk elől eltűnt, Jens és Jancsi oda dobták fegyvereiket a csolnakba a partra mosott mellé és Jancsi fogta az üveget és menni készült.

— Hová? — kértem, kardom elébe tartva.

— Eldugd azt a fogpiszkálót! — mondá Jancsi. — Nagyon természetes, hogy hozok valami örködés-könnyebbit.

Ment; visszaérkezte után fölosztottuk egymás közt az örködést, olyan formán, hogy kettő pihenjen, a harmadik pedig a karddal sétálgasson. Enyém volt az első őrség, és ők ketten lefeküdtek egy homokbuczka tövébe és betakaróztak valami vitorladarabbal. Persze, legkényelmesebb lett volna befeküdni a bárkába és a nagy vitorlával betakaródní. Hanem ahhoz nem volt meg az igazi kedvök — az idegen bajtárs miatt.

E közben pedig feljött a hold, és odasütött a partra meg a bárkára és ponyvatakaróra, mely alatt a hullám kidobta férfi feküdt. Magánosan járkáltam föl és le és le és föl, hónom alatt a kard, kezeim zsebembe mélyesztve. És néztem ki a tengerre és föl

a felhőkhöz, hogy megtudjam, milyen szelünk lesz holnap, és néztem a bárkát és a ponyva alatt fekvő férfit és elmélyedtem gondolataimba és rágondoltam az élet bajaira, különösen a tengerész-élet küzdelmes voltára, hisz a hajós ha egyszer elkezd valamit, sohasem biztos a vég felől, és mennél többet gondolkoztam erről, annál terhesebb lett rám nézve az örködés és áldottam, hogy Jancsi milyen okosan gondolt a palaczkra; mert hát így mégis volt egy kis erősítőm.

Hozzá megyek tehát, kihúszom felső kabátjából az üveget és jót nyelek abból; a mint a palaczkot újra helyére akarom tenni, Jancsi felüti szemeit és szól:

— Ugyan kérlek, sohasem légy olyan tartózkodó!

— Azt hittem alszol, Jancsi! — mondom. — Hideg az éjtszaka. Hogy szolgál az álmod?

— Rosszúl! — feleli. — Mindennek az az átkozott partra mosott az oka. Miért nem hagytad benn, a mint mondtam?

— Az Istenért, Jancsi! Hiszen csak emberi módon kell talán éreznünk!

— Igen, ha még valami hasznót húzhatunk belőle! — feleli Jancsi. Azután fölült és csak nézegettünk egy ideig egymásra csendesesen.

— Tudod, mire gondoltam, míg itt feküdtem? — kérdé.

— Lehet, hogy eltalálom. Hát én mire gondoltam, Jancsi?

— Csak nem csizmáira talán? — kérdi Jancsi és fölkel és karjait kezdte egymáshoz dörzsölni.

Oda megyünk a csolnakhoz, és Jancsi fölemeli kissé a ponyvatakarót a halott lábánál.

— Egészen új, jó csizmák! — mond Jancsi.

— Hadd legyenek! — mondom.

— Esküdni merek arra, hogy senki meg nem figyelte, van-e rajta csizma, vagy nincs! — mondja Jancsi.

Kissé visszamentem, hogy lássam, alszik-e Jens; és a mikor újra visszajöttem a bárkához és a csizmákat nézegettem, melyek nedvesen, tisztán ragyogtak a holdfényen — nekem is úgy tetszett — nem tagadhatom — hogy jó egy pár csizma biz az.

— Nem, az nem való! — mondom. — Mégis csak ember és ember marad, ha meg van is halva; és meg vannak tulajdon dolgai, és ha elveszszük azokat, az lopás lesz.

— Ez volna ember? — kiáltott Jancsi. — Ez nem ember, a ki él, mint én, meg te. Ha az ember meg van halva, akkor

semmi már — por és hamu, mint a pap mondja. A ki pedig senki, annak nem lehet semmije.

Kissé töprengtem rajta; de sehogy tisztába nem jöhöttem vele.

— Látod! — szól Jancsi — ha óráját, iratait, ha ugyan van nála ilyes, elvonnók, az már lopás lenne. Mert az ilyen dolgokat a holnap érkező szimatoló kutyáknak kell elvenniök. A partra mosottat eltemetni is ugyan abban a ruhában kell, a miben van. Ezt tudom; de hogy ilyen új, jó csizmakat, miért engedjünk oda a férgeknek, azt már nem tudom!

Kissé megvakartam fejem, azután kértem:

— Kié legyen aztán az a pár csizma, enyém vagy a tiéd? Mert ha megosztjuk, nem sokat segít rajtunk!

Jancsi rám nézett.

— Koczkázzunk érte!

Lehajolt és fölvetett egy marok kavicsot.

— Páros, vagy páratlan?

— Nem, én nem akarom! — mondom és néhány lépésnyire eltávoztam mellőle.

— Akarom hát én! — felelt Jancsi.

— Add ide az üveged!

Jót kortyantottam és azzal lementünk a csolnakhoz és hozzáláltunk. Jancsi lehúzta róla a ponyvát, és én megfogtam egyik lábát.

— Gondolod, hogy le tudjuk róla húzni? — súgtam Jancsinak.

— Mi az ördögöt csináltok ott? — kérdé Jens mögöttünk.

Mindketten félreugrottunk és megfordultunk. Jens fölébredt és a buczkára ült.

— Nem megy! — súgtam oda Jancsinak. — Jensben meg nem marad semmi, akár csak valami új sajtárban; nem tud hallgatni!

— A partra vetettet néztük! — szólok Jensnek.

— Föléledt talán? — kérdi.

— Nem a, tudtommal nem!

— Akkor alhatunk tovább! — mondá és megfordult. Jancsira tekintettem. De most már ő is ép úgy meg volt ijedve, mint jó magam, lement a buczkához, és egy szó nélkül lefeküdt Jens mellé. És mikor újra a partra mosott fölé akartam húzni a ponyvát, épen arcába süttött a hold, mint előbb a nap és

épenséggel olyan volt, mintha engem nézne és mondani akarta volna: te gazember!

Furcsa egy érzés fogott el. Mert soha azelőtt, mióta élek, nem gondoltam arra, hogy elvegyek valakitől valamit és később sem tettem soha. De meg hát sajátságos egy állapot is volt ez, szemben ő vele. Mert alapjában véve, csakugyan nem volt szüksége a csizmákra.

Hanem már akár így, akár úgy volt is, föléje hajoltam és szóltam:

— Bocsáss meg, bajtárs, azért, a mit tenni akartam. Csak tartsd meg szépen csizmaídat és most «jó éjtszakát!» Ha némileg jól fizetnek a gadóczok, bizonyosan jut egy pár új csizmára, hogy ne legyek kénytelen egy viselt párt holt bajtárstól lopni el.

És ezzel újra letakartam a ponyvával és — én nem tudom, hanem hát olyan érzés volt — úgy tetszett előttem, hogy nyugodtabban feketik most, mikor sajátja biztos volt. Hisz mégis mindnyájan nagyon szívesen tartjuk meg, a mink van.

Mikor aztán örökési időm elmúlt, fölvertem Jancsit.

— Nos, hát a csizmák? — kérdi tőlem.

— A mit az Úr összerendelt, az ember ne válaszssa el! — mondom neki. — És gondolom, hatott rá, mert ezen az éjen át semmiféle csizma nem vezett el, reggel meg mindjárt csoportosult köröttünk a nép, aztán pedig már késő volt.

Eljött aztán az ellenőr is, és átadtuk neki a puskákat és a kardot, a melyekkel olyan csinosan hegykélkedtünk már a fénylő napon.

— Történt valami az örökös alatt?

— Semmi említésre méltó! — feleltem mindhárman helyett.

Hanem Jancsi és én egymásra néztünk és nyelvünket neki feszítettük arcunknak, kacsintottunk egyet, és akkor tüszszentettem egyet, mire Jancsi elkiáltja: «Egészségedre!»

Dél felé a parti faluból jött egy kocsis. Az előljáró volt. Magával hozott egy írnokot és két urat. Látszott rajtuk, hogy reggeli után voltak, azaz: az előljáró és az urak, az írnok nem.

Lejöttek a partra, és az előljáró ránk mutatott, és kijelentette, hogy halászok vagyunk. Az egyik úr mellényzsebébe nyúlt és már azt hittem, talán vagy egy tallért ad nekünk; a helyett azonban valami óráüveget húzott elő, szemére nyomta,

ránk bámult és kijelentette a másiknak, hogy halászok vagyunk.

Erre az előljáró megkezdte a kérdezkedést, és mindig megmagyarázott a két úrnak mindent, a kik bizonyosan nagyon előkelő vendégek voltak. Tulajdonképen azt hittem, hogy külföldiek, hogy olyan sajátságosan magyarázatokra volt szükségök; miután azonban dánul beszéltek, mint a többiek, föl kell tennem, hogy azelőtt soha halászt nem láttak.

Elmondtam az egész esetet, hogy hol és mint találtuk. És azután még megvizsgálták. «Ezt hívják erre felé «partra mosottnak», magyarázta az előljáró; mire az egyik úr könyvébe valamit írt, hogy azt gondoltam, rossz emlékező tehetsége van.

Minden zsebét kifordítottuk, de csak egy bőrszerényt találtunk nála, mi oly foszladozott és nedves volt, hogy szét-hullt. Tartalmát az előjárónak adtam, ki keztyűt húzott föl és írni kezdte, mi volt. Egy német pénzjegy, mit az előljáró körül-belől hét dán tallerra becsült, egy angol levélnek darabja, a melyben, mint az előljáró mondá, semmi értelme nincs, és néhány hollandi ércpénz.

— Biz' ez nem sok! — jegyezte meg az előljáró, a miben alapjában véve, igaza volt. Aztán az ellenőrrel váltott néhány szót, bizonyosan a temetés felől, mire újból a kocsira ültek és elhajtottak.

Delután eltemették a partra mosottnak — kissé nyugatra a falutól, lenn a parti temetőben, szorosan a tenger mellett. Egész csoportban voltunk halászok, a kik ott álltunk és néztük. A káplán három kapa földet dobott rá és mi mindnyájan levettük sapkáinkat és magunk elé tekintettünk és hallgattunk. És míg így álltam, elgondoltam magamban, hogy még is csak szép, hogy csizmáit magával viszi, ha már nem is veszi hasznukat, ott a hol fekszik.

Azután elment a káplán, mi azonban még ott maradtunk és bizonyosan mind ugyanazt gondoltuk, hogy alapjában véve nem jól van az, hogy ez a szegény, megfuladt hajós még egy kis halotti beszédet sem kap. És Jens, a ki mellettem állt, elkezdett körültekintgetni és nadrágszíjján igazgatni és mivel láthattam, mi nyugtalanítja, könnyedén meglöktem és mondtam: «Ereszd ki a kormányt!»

Ekkor előlépett és öklebe szorítva sapkáját, szólt: «Halljátok, emberek. Lehet, hogy zavarba jövök miatta, de mindegy,

akkor majd abbanhagyom. Azt akarom csak mondani, hogy ő, a ki itt most horgonyt vetett, vegyen át még egy utolsó üdvözlést azoktól, kik őt a kikötőbe kalauzolták és azoktól, a kik látták, a mint a partra ért. A földműves egész életén át láthatja az ágyát, melyben utolszor vesz majd lélekzetet. De a hajós és tengerész sohasem mondhatja meg, hol fog egyszer feküdni. Senki nem tudja, honnan jött, a ki most itt kikötött; de azért ajándékozzuk meg még is egy bajtársi gondolattal, és talán egy fakeszttel vagy farácsal is, a mit könnyen összeszerezhetnénk. És ha engem, vagy Jancsit, vagy Olet, vagy Pert, vagy akármelyikünket egyszer az a szerencsétlenség érné, hogy idegen földre mos ki a hullám, reméljük, hogy a halászok és tengerészek ugyanazt teszik meg velünk, a mit mi neki tettünk — a nélkül hogy tudnók, ki ő, vagy hogy valaha köszönet jár érte. De úgy legyen ez minálunk halászoknál. És ezért: Isten vele!»

— Amen! — szolt a főrévmester és vele együtt mi mind.

Így temették őt el. És Jensnek mindig jól folyt dolga; hanem egy évre rá történt, hogy Jancsi Amerikában, a hová matrónak szegődött, megfúlt. És én magam nehéz köszvényes bajt kaptam, mit ez idő óta folyton magammal czipelek. Hanem sokszor megemlékeztem a partra mosotról és csizmáiról.

II.

EGY KEDÉLYES SZÖGLET.

Akkor történt, mikor még hittük, hogy karácsonkor minden ember egy csapásra megváltozik és gyermekké — jó gyermekké lesz. Nem tudtuk elképzelni, hogy is lehet másként. Rossz emberek? rossz gyerekek? Azon az egyetlen ünnepen, mely oly erősen belegyökerezik a gyermeki lélekbe? Nem, lehetetlen volt az! Felnőttünk és meggyőződünk, hogy igen is lehet. Olyan rossz-e hát a világ? Valószínűen nem. Ha alaposan kutatunk — még a legselejtesebb részeken is — megtaláljuk a csírákat, melyekből az a gyermekhit kihajt a «kufárok és bűnösök» közt.

A házat csak épen a kis város vámhivatalnokai látogathatták. Egy vámhivatalnok minden lakásba bemehet, mely a kikötő közelében áll. És csakugyan ők is látogatták. Haase

Szigfrid úré volt, egy nagy orrú, kövér feleségű kis úré. A házaspár korcsmáros-üzletet folytatott. Hajós-korcsmájok volt, és a «jobb» hajósoknak szállást is adtak, nevezetesen olyanoknak, kik köszén- és tűzifa-rakománynyal Angliából és Norvégiából jöttek. Holmi yacht-halászbárkák hajósaival kevesebbet törődtek; de mégis befogadták őket a jobboldali alsó szobába. A bejárattól balra levő szoba neve «a kedélyesség» volt, és ide jártak a vámhivatalnokok, meg néhány Haase úr személyes jó barátai közül. Fönt egy nagyobbszerű szoba és néhány czella volt, melyekben a szállásoló hajósok laktak. A vendégeket három leánya szolgálta ki.

Haase úr nem szívesen vette, ha csak úgy egyszerűen, igazán «az öreg Haase»-nak hítták. «Vagy úr az ember, vagy nem» szokta mondani, mialatt olyan formán beszélt, mintha minden harmadik szónál valamit lenyelt volna. Legkevesbbé szerette, ha «Haase atyus»-nak hítták. Csak a «legtöbbet érő» hajósok legszívesebben látottjainak adta meg ezt a jogot és még rendkívüli jókedvben is kellett lennie.

A mi azonban ritkán esett meg. Az üzlet nem virágzott már annyira, mint hajdan; szűkebb idők, nagyobb adók jöttek és új polgármester, ki bizonyos pontokat illetőleg szigorúbb volt, mint elődje. Haase Szigfrid úrnak csakugyan megvolt egyszer ebben az üzletében az, mit előszeretettel nevezgetett «kedélyes szeglet»-nek, de az idők változtak azóta.

Volt azonban mód, hogy megszokott haragosságából kivetköztessék; hanem óvatosan kellett alkalmazni. Haase Siegfriednek úgy, mint a legtöbb embernek, meg volt a maga veszszőparipája; szeretett utazásairól beszélni.

Összesen három utat tett meg; az elsőt részben szárazon, Hamburgba, honnan mostani feleségét, Minnát hozta, a kinek beczéző neve, «bogármama» volt. Ez útjáról ritkábban beszélt; mert Haase úrnak erősen kifejelett érzéke volt a kedélyesség iránt, de meg a személye iránt való tisztelet föntartása iránt is, és rossz nyelvek azt erősítették, hogy Minna odakünn a szent Pál negyedből származik, a hol természetesen lehet jó feleségeket találni, de a hol mégis ritkán szokták azokat keresni. A másik kettő tengeri út volt: a hajózást mindenek fölé helyezte Haase úr, és saját szavai szerint, sohsem bocsátja meg magának, hogy rég «sarokba nem dobta» az üzletet, és «hajós ember» nem lett, a helyett, hogy most . . .

— No, no! — szakasztotta félbe Haase asszonyság erős hangsúlyozással. — Ma úr vagy házadban, azt gondolom.

— Igaz, igazad van — ördög és pokol, úgy úgy — csak a kedélyesség mindenek fölött — szegényesen, de tisztességesen — Isten hozta, uraim, a mi kis zúgunkba!

Mire Haase asszonyság zsírban úszó szemeivel merőn maga elé nézett és kötöttjével szorosan fülére simított hajfonatait vakargatta, míg Haase úr magának friss meleg cognacot kevert; mert ez az «Isten hozta» volt az állandó kijelentése annak, hogy egy rendeletet meghallgattak és hogy annak engedelmeskedni kellett.

A délután — kevéssel négy óra után volt — szokatlanul nehéz és nyomasztó volt. Haase asszonyság a mérőasztal mögött ült a «kedélyességben» és szunnyadozott és Haase úr is ült és czeruzájával fogait piszkálta; mikor pedig kipiszkálta már, megfordította a plajbászt és rágicsálta.

Homályos szürkület állt be, szinte sötétedett; odakünn esővel kevert hó esett és havat és esőt egyaránt a városka felé verte a folyton fuvó délnyugati szél, mintha különösen a «kedélyesség» ablaktábláit szemelték volna ki arra, hogy csapkodják, nagy kitartással kapaszkodva bele a külső kapcsokba és szabálytalan vonalakban szívároghatva le az üvegen, hogy rövid időn ép oly nehezen lehetett a szobából kilátni, mint kívülről be a Haase uram ablakain.

Szobában ülni való idő volt, és mégsem látszott, hogy valakinek kedve jönne a «kedélyesség»-et fölkeresni. És még épen a karácsonyest volt, a mi ilyen alakban közeledett.

Nem azért, mintha Haase Szigfrid e pontot illetőleg érzékenynyé lett volna. Karácsony meg szokott jönni ezen a napon rendesen! szólt önmagához és többet ezt a tárgyat nem említették. Hanem unalmas volt, hogy vendégek nem jöttek, még a vén vámfelügyelő sem. Már legalább ő nézne be ilyenkor! Merre felé is csavaroghat az most.

És Haase fölkelt, kinyitotta a hátsó szoba ajtaját és boszúsan kiáltott be:

— Paula, jer be és gyújts lámpát!

Egyszersmind, a rend kedvéért hátbaütötte feleségét; ám az aludt a zsírjában, tovább.

Paula bejött. Fialat leányka volt, nehéz papucsban.

Hallatszott a zaj, a mint széket toltak félre; valaki fölállott arra, gyufasúrolás hallatszott és a függő lámpa kigyúlt.

A gyufa, mint valami kis szentjános-bogár szállt át a szobán és oly közel esett le Haase lábaihoz, hogy a lábak tulajdonosa hangosan morogva húzta be azokat széke alá. Most láthatóvá lett a lányka, miután a székről leugrott.

Valamivel alacsonyabb a közepesnél, karcsú, alig teljesen fejlődött, kissé szögletes még és kissé hanyag öltözetű. Haja inkább kihívó, mint szép modorban homlokába fésülve és a kissé összehúzott szemöldök fölött egyenes vonalban le volt vágva. Volt ez arcban valami, a mi a kis orosz lovakat jellemzi, kissé vad, kissé makacs, élénk, erélyes, de egészben féken tartott, zabolázott, szóval, mint egy jó kis állat; attól függ az egész, milyen nevelésben részesült és vajon ura képes volt-e arra a nehéz munkára, hogy egy időben neveléssel zabolázza és szeretet útján megnyerje.

A mi a nevelést illeti, egyelőre nem sok nyoma volt annak, a szeretetből pedig, hát . . . nahát ugyan minek is ilyen rendkívüli dolgokat emlegetni a Haase házaspár «kedélyességében».

Honnan származott neveltjök? Biz' ez nagy kérdés. Paula származásáról — csak az Isten tud. Lehet, hogy Haase apó úgy találta, vette vagy cserélte. Az ilyen dolgokat illető kérdésközlésekben nem szabad tolaodóknak lennünk. Hisz épen az volt az új polgármester hibája, hogy nagyon tolaodó volt. A régi polgármester idejében tetszésök szerint jöhettek világra a gyermekek. Egy szó mint száz, Paula a Haase-pár gyermeke volt. Házasságuk gyermektelen maradt és Haase szerette a gyermekeket; így jutottak Paulához, valami kis fizetés fejében. És virult a «kedélyesség», míg sírba nem vitte az ital a régi polgármestert, vagy míg valami tébolyházba nem jutott, vagy talán míg magán orvosi kezelés alatt meg nem halt, vagy mind együtt vére.

Nincs valami ilyes című svéd női és kölcsönkönyvtári regény: *Rózsa a tükieszigeten*? Az ám, van. Ilyen értelemben igen jól illett a lányka rózsának, a «kedélyesség» meg tükieszigetnek. Vad hajtás volt és víg élet járta a «szigeten», hanem Paula természeteben meg volt az a valami, a mi rejtett okoknál fogva nem rozsdásodott meg, a min nem fogott a penész. Könyvet csaknem soha nem olvasott, tehát rossz köny-

vet sem. Képzelő ereje egyensúlyban maradt; gyermekkorától valódi nevökön nevezték előtte a tárgyakat; a minék lehetnek jó, lehetnek rossz következményei; nála bizonyos józanságot fejlesztett ki, a benyomások iránt. Otthonn sok olyat hallott, mit iskolába járó lányok könyvekből olvasnak, egymás fülébe súgdosnak vagy kitalálnak. Egészen egyedül járt iskolába, messze le az utczában, egy koros asszonyhoz, kinek Askné asszonyság volt a neve, a kit «bábúasszonyságnak» csúfoltak és félbolondnak tartottak. Askné selyempapírból fehér leányalakok körrajzait vagdalta ki, magas fonatkoszorúval és igen rövid derékkal, meg katonatisztek fekete árnyképeit, tollal kalapjuk mellett, karddal, sarkantyús csizmával. Bizonyára volt valami ilyen történetecskeje ifjúságából, egyike a sok, sok történetnek, melyekről a város egy hónapig beszél, hogy azután az illető személynek engedje át: élete hátralevő részében hadd emlékezzék róla. Első volt egy tiszt, azután egy kis gyermek, azután újra tiszt, a kit más vidékre helyeztek, és gyermek, ki meghalt; majd az anya, ki valami durva emberhez ment nőül — ki szintén meghalt — végén öreg asszony, ki papiros babákat vagdalt ki és kis lányokat tanítgatott olvasni, ruhát szegni.

A «bábúasszonyságnak» amúgy is kevés tanítványa volt, utoljára csak egy, Paula. Hisz Askné «felbolond» volt! Mert, kogy is üldögélhetne másként egész nap és vagdálná a bábokat és ragaszthatná azokat köröskörül két kis szobája falaira? Bizony ez nem tanulószoba falaira való szőnyeg volt. De a «kedélyesség» fogadott gyermekének nem ártott, mellé még Askné igen olcsó is volt.

És nem is ártott Paulának az ő társasága semmit. A bábúasszonyság igen keveset beszélt, bábúiról pedig soha nem. Paula semmi olyat nem hallott, mit regénynyé alakíthatott volna át magának; egészen önkénytelenül formált ki magának egy életelvet, mely szerint minden ifjú lányka tiszta és fehér, és hajfonatai vannak, minden tiszt pedig szükségképen fekete lelkű. Ez utóbbit saját bizalmatlan ösztöne és otthoni tapasztalásai következtében lassanként az egész férfinemre kiterjesztette. A fonatokat a homlokba fésült hajhordozással cserélte föl.

Askné asszonyság házának hátsó udvarában egy éltes férfi lakott, Gräber Kriszten. Volt idő, mikor csakugyan «egyházfi-szolgálatokat» teljesített — a cholera-esztendőben — és még most is olyan volt, mintha több dolga lenne a halottakkal,

mint az élőkkel. Borzadalmas históriák voltak azok, melyeket mások — nem ő maga — e felől meséltek, «*hogyan bánt el akkor a hullákkal, hogy vonszolta ki a félig holtakat a házakból, dobta a teherkocsira, mezítelenül talicskázta ki őket a temetőbe, utoljára pedig ott hagyta őket, a hol éppen feküdtek, mikor nagyon sokra szaporodtak*». Gräber úgy látszott, nem ismeri a víz használatát, sem belsőleg, sem külsőleg; ivóvíz minőségben pedig valósággal irtózott attól. Lehet, hogy ezek a ragály alatt tett tapasztalatainak következményei voltak; bizonyos azonban, hogy vizet soha nem ivott. De ivott helyette spíritust — és pedig sokat.

Volt egy fia és egy lova. A fiú hajós volt, és Péter volt a neve; a ló kancza, és Lízi volt a neve. Gräber Krisztennek az udvar hátulján volt egy színekéje, a mibe Lízit állította és kis igásszekere, a mi elé Lízit fogta. Abból élt, hogy lenn a kikötőben fuvaroskodott, ha előadódott valami. Legtöbbszörre az állat társaságában evett és ha hozzá teszzük, hogy mámorát pontosan mindig a színben hátul aludta ki, úgy bizonyosan az egészet onnan származtatjuk majd, hogy ló és kocsis elválaszthatatlan bajtársak voltak! Ostora, jó ostora, a mivel üssön, nem volt soha. Kipróbált baráti kötelek voltak az, mi a két lényt együvé fűzte, a nélkül, hogy behatóbban gondolkoztak volna felőle. Egyszer Kriszten mámoros fejjel leesett a kocsiról, éppen Lízi lábai közé. Lízi abban a pillanatban megállt, szétfeszítette lábait, megfordította fejét, majd gyöngye pislogással egy arra menő felé tekintett, a ki Krisztent a kocsira tette és hazakísérte. Máskor meg gyalog volt távol a fuvaros; hazabotorkálva, kinyitotta a színke ajtaját. Lízi ott állt a jászol mellett és fejét ura felé fordította. Gräben meg rákezde: «*Úgy nézsz rám úgy-e Lízi! Azt hiszed be vagyok rúgva; igen, igen! Hiába rázod a fejed — tudom én, mit gondolsz. Azt, hogy én disznó egy ember vagyok. Uram ne büntess, biz én az vagyok!*» Erre rájött a sírás, azután kinyújtózott a meleg szénán. És Lízi ott állt fölötte egy lefüggő és egy fölálló füllel és lenézett gyarló urára.

Fia neve, a mint mondtam: Péter volt. Tenyeres-talpas, barátságatlan, szófukar fiú. Anyja idegen házakban mosott; egyszer forró vízzel telt üst zuhant rá, megsült, meghalt. Ez esemény okozta ijedtség volt az első indító oka, közhiedelem szerint, Gräben iszákosságának. Ő maga a «*cholerát*» okolta.

A gyermek a kikötőben csavargott, téglát hordott, soha a többi gyermekekkel nem játszott, engedte, hogy a legkisebbek megverjék és valamelyik nap meg vízbe dobott egy híres verekedőt, egy kis kutya után, melyet keresett kegyetlenkedéssel akartak megfullasztani. Mind a kettőt, a kutyát is, a nyurga kamaszt is megmentették. A kutya megkapta a szabadságát, a kamasz meg még egy kis tanítást Pétertől, kit erre egy yacht-tulajdonos, ki ott volt az egész jelenetnél, kuktaúl magához fogadott.

Péter és Paula először Askné asszonynál találkoztak. A lányka hat év körül lehetett, a fiú hat-hét évvel idősebb. Péter úgy gondolkodott, hogy soha még olyan különös valamit nem látott, mint ez a kis, sovány, daczos szörnyeteg, kinek szürke szemei hunyorgó tüze mindennél jobban vonzotta őt. Egy kést ajándékozott Paulának; Paula, hogy megpróbálja a kés élességét, a Péter fülcimpájába vágott avval. Arra Péter ráütött a fejére, Paula leköpte Pétert; de menten ki is békültek, mihelyt kitombolták magukat.

A hajós nagyobb gályával cserélte föl yacht-ját és Péter megtette első útját az Éjszaki tengeren. Hazajöttkor, minthogy Hartlepoolban a teljes önmegtartóztatás hívei közé állott, Askné asszonysággal tanácskozott apja részegeskedéséről. A bábúasszonyság úgy vélekedett, hogy ezen a dolgon segíteni nem lehet. A szokás nagyon is mélyen gyökerezik. Péter meg ilyen hatalmat, mint a «szokás» nem akart elismerni. Az ő szófukar módján és megindító kitartással fogott térítési munkájához, de eredmény nélkül. Gräber Kriszten fogadta a legünnepélyesebben, hogy nem iszik, megtörte a fogadást, megbánta, sírt és — ivott újra. Péter előtt olybá tűnt föl a dolog, mintha ifjú napjaiban egy vén gyermeket kapott volna, kinek nevelése sok fáradságba kerül. E családi gondok közepett egyetlen világító pontja Paula volt.

Részt vett kisebb utazásokban és tudott pénzt takarítani, noha elég szűken járt ki a szegődség és mindig, mikor hazajött, úgy találta, hogy a szörny mind emberibb lett; lassanként kifejlett lányka lett belőle, szeszélyes és oktan volt, mint egy gyermek; bizony elég szelesen bánt el a fiúval, de mégis ez hiányát érezte, ha távol volt tőle és mikor a bábúasszonyság nevelése alól kivették, Péter legyőzte a «kedélyesség» ellen táplált ellenszenvét és elment oda.

Jött és ment, miután azonban költekezése megfordított viszonyban állt hosszú, merev hallgatásban telő ott időzésével és mivel a Haase házaspár véleménye szerint, olykor más méltóbb vendégek helyét is elfoglalta, elhatározták, hogy — néhány kisebb csatározás után — a döntő ütközésre kényszerítik.

Paulának néhány napig a hátsó szobában kellett maradnia és mikor Péter végtére egy hosszú hallgatást az utána való kérdezősködéssel tört meg, Haase úr torkát köszörülve kinyilatkoztatta, hogy Paula általában többé nem fog mutatkozni; «nincs mi után szimatolni tovább».

— Én nem szimatolok! — szólt nyugodtan Gräber Krisztén fia.

— Kikérem magamnak a szemtelenséget, saját házamban! — mondá Haase úr és fejével az ajtó felé intett.

Haase asszonyság zsírijában ülve nézte az ifjú tengerészt. Ásított, két kövér, fehér ujjával oldalát vakarta, barátságosan mosolygott és mondá:

— Koldus népség!

Péter fölkel, az asztalra tette pohár szőlavize árát, vette fővegét és egyikről a másikra tekintgetett. Azután szólt:

— Úgy látom, mintha alkalmatlan volnék?

A két Haase bólintott.

Péter folytatta:

— Szegődséget vállalom Amerika felé, vagy Khinába, a hol pénzt szerezhetek. Önök persze arra gondolnak, hogy Paulát odabenn az önök «kapitányai» egyikének adhatják el, kiknek nincs elég lány odafönn. Na, addig még messze van. Ilyen árúnak kell bizonyos kor, hogy teljes értékűvé legyen. Még nem tehetik önök és bizonyosan nincs is még senki, a ki kínált volna érte valamit, hisz Paula nem valami kecsegtető. Én sietek, a mennyire embertől kitelik. Ha pedig visszatértemkor nem találнам úgy, a mint itt hagyom, hogy rendes úton nőmmé lehessen, csinálom mind a kettőtök fejének olyan mennydörgős zivatart, a minőt ez az átkozott lebúj még nem látott.

Ezzel elment.

Csak perczek múlva emelkedett föl Haase Szigfrid úr és az asztalra csapott: «Hogy az ör . . .»

— Késő most már, te pipogya ember! — szólt a «bogárka»,

mama» és azon gondolkozott, hogy alapjában véve mégis milyen csinos volt az a ficzkó.

— Ennyit mégsem hittem a fiúról — mormogta magában. És visszagondolt ifjúkori szerelme napjaira, szerelmesére, egy evezősbárka kormányosára, a kit imádott s a ki verte.

Péter elúta; előbb azonban megírt egy levelet, melyet bizalmasának, a bábúasszonyságnak adott át. Paula megkapta a levelet és olvasta sokszor, sokszor, talán egy fél esztendeig. Egyszer aztán széttépte, de megbánta utóbb és emlékezetből leírta újra. A másolatot gondosan őrizte, bárha külön fiókja nem volt. Fiatal leányok — ép úgy, mint vének — mindig találnak jó helyet egy-egy megőrzendő levélnek, még ha fiók-jok nincs is.

*

*

*

És így jött el a szürkületben a karácsony.

A függőlámpa égett. Haase úr komor arccal ült egyik asztalnál, oldalbordája félálomban a mérőasztal mellett, fogadott leánya a mérőasztal mögött és egy fametszetekkel díszített naptárt olvasgatott — lovagokról, ős-éjszaki nőkről, meg újra lovagokról és éjszaki nőkről. Ekkor vendégek érkeztek.

Mikor megnyílt az ajtó, Haase föltekintett. A vámfelügyelő volt egy idegennel, új fogás!

A kedélyes kufár és bűnös! Tagadhatatlanul kedélyes mindkét tulajdonságában. Agglegény, világi a mennyiben fizetése engedte, semmi feszélyező elvek; vidám, igen vidám. A városban mindig tudtak valami újat beszélni felőle. Legutóbbi születésnapján valami kollegája ezt sürgönyözte neki: «Üdvözöllek, vén ficzkó; hogy élsz ott?» A válasz így hangzott: «Köszönöm, naponként áthágom mind a tíz parancsolatot; ugyanezt remélem felőled is».

— Jó estét, Haase apó! — kiáltott rá. — Pompás idő, mi? Jó estét bogármama — jó estét kis Pauli; még se mentél férjhez? Engedjek meg bemutatnom; Tarm kapitány, csúf egy név, nemde? hanem fürge legény — kikapi legény! épen most érkezett a *Máriával* Hullból!

Az idegen hajós romlott külsejű fiatal férfi volt, igen csinos, halvány arcát azonban elrútította petyhüdt szája; egyike azon jobb családok gyermekeinek, kiknek gyöngye any-

jok es üzletetől teljesen igénybe vett atyjok van, a kik utolsó kísérletképen a tengerre küldték.

Tarm kapitány egy palaczk portói bort kért és még egy poharat «annak a kicsikének ott!» Paula az ő sajátságos modorában nézett szemébe, kissé összehúzta szemöldeit és tovább lapozott lovagjaiban.

— Paula! — rikácsolta Haase úr — hozz bort a kapitány úrnak!

A kapitány a vámfelügyelőre mosolygott ez meg oda kacsintott a «kedélyesség» korcsmárosára: pompás egy fogás ez; tehát vigyázat!

Az első palaczk után jött természetesen a második. Mind együtt ittak, Paula is velök ivott, de nem vegyült a társalgásba. Tarm kapitány annyi figyelemben részesítette, hogy időnként felé mosolygott, kihívó módon. Paula bólintott, közönyös arccal koczintott vele, homlokfürteit símogatta és úgy nézett rá, mintha látott volna többet is e fajtából és őt sem találná a többinél mulattatóbbnak.

Tarm kapitány láthatólag kezdett iránta érdeklődni.

— Hogy is volt az a te első tengeri útad, Haase atyus, azzal a svéd iránytűvel! — szól a vámfelügyelő, mikor a harmadik üveg került az asztalra.

Haase Sziegfrid kunczogott, szokása szerint, félig bután, felig ravaszúl és felső testét hajtogatva szólt: «Oh, az a bolond história, hát megint csak ki kell nevetetnem magamat!»

— Valamin mulatnunk kell! — kiáltott Tarm kapitány, kinek a bor és a vér arczába szállott.

— Ha te nem akarod, mondom én! — szólt a vámos és elmesélte, hogy: Haase úr alapjában nagy hajós és első útját egy kis dereglyével innen az öbölből kiindulva, tette meg. Valami kereskedő rakta meg szállítmánynyal hajóját Stettin felé és Haase, mint felelős hajómester vette át. Épen azelőtt valamivel házassodott és házát nagyon látogatták. Mikor tehát epen azon volt, hogy elhagyja a kikötőt, néhány tréfakergető Minna asszonysághoz futott, lélektelenül és magokból kikelten kérdezték, micsoda tájolója van Haase úrnak a hajón; Minna asszony egészen oda lett; röviddel azelőtt volt az árverés egy törest szenvedett svéd hajó holmijaira és Haase megvette egy részét. A mint csak bírnak, szaladnak ki a hídfőre és Haase epen akkor hajózott el az előtt, egyenesen állva a dereglye

födélzetén a kormány mellett. Int feléjük. — Szigfrid; — kiáltja neje. — Isten veled, feleség! — szól a férj. — Szigfrid, Istenem, svéd tájoló van nálad? — Igen — felelt az, kissé nyugtalanul. — Ah, hisz svéd tájolóval nem hajózhat sz Németségba! . . .

Szigfrid erre fordít és újra behajózik az öbölbe, hogy tájólót cseréljen.

Tarm kapitány nevetett, nevetett a vámoló is, Paula redőbbe szedte szemöldökét és Haase Szigfrid úr sietett személyesen elmondani következő útját.

— Jobb lesz így! — jegyezte meg.

— Így bizony, lássa ön; ez a vámos itt szívesen nevet más rovására. Hanem akkor hogy jártam, mikor a ködben hajókúztam. Ilyenkor Istenucsese nehéz a számítás, a végén meg ugyan megzavarhatják az embert barátai; hanem, a mint mondtam nem olyan könnyű dolog se az időt, se a helyet, se az örvényeket kiszámítani, a mint majd hallani fogja. Mert akkoriban mégis bíztak bennem és így történt, hogy néhány rostocki tengerésznek, kik nálam laktak, haza kellett menniök; csak hogy akkor még nem voltak postahajók, mint most és én vezetőül ajánlkoztam és fölszereltük a fődeles bárkát és kihajóztunk a kikötőből és vitorláztunk, és köd szállt le és ekkor kérdeztem tőlök, persze németül, mit gondolnak, mennyire jutottunk. Ők pedig azt mondták, hogy utat vesztettünk és Aró mellett vagyunk, és én más irányt veszek és csak vitorlázunk és ugyan hozzá látunk élelmiszereinkhez és elmúlik az éjszaka és másnap délben szárazföld tűnik föl. Ez bizonyosan Rügen, mondom, ők szintén azt tartották. Édes vizünk épen elfogyott és én, a ki beszélek németül, csolnakba ülök vizezhordónkkal és evezek az idegen száraz felé. És a ködön át egy férfit látok homályosan, puskával a vállán, a mint a part hosszában halad. Ez bizonyosan a német partör, gondolom magamban; és óvatosan evezek előre és figyelünk egymásra nagyon és azután egyenesen felé evezek és fölemelem a vizezhordót és kiáltom, «víz!» Rám céloz, én eldobom a hordót és kiáltom: «Pardon, jó barátok — ne löjjen!» És a mint így tárgyalok vele, elkialtja magát szép dán nyelven: «Mi az ördögöt csinálsz itt, Haase atyus? . . .»

— Mi, tehát nem jutottunk két mérföldnél tovább a part hosszában; a rüsegaardi partnál voltunk és maga

a rüsegaardi földesúr volt, a ki a tengeri kutyákra akart vadászni.

E történet után a vámőr és a kapitány más, kevésbé ártatlan történeteket mondtak el, azután pedig cognacot indítványoztak.

És mindezek mellett a kapitány kifőzte a tervét és Haase is a magáét. Tarm kapitány ihatatlannak találta a cognacot; hogy van neki a hajón kitünő, a mit a két úrnak okvetlenül meg kell ízlelni. Haase atyusról azt hitte, hogy ő itt az erényőr; magában pedig elképzelte az erény-oltalmazót jól elázottan a *Mária* egyik zárkájában és magát, a mint győztes módján kerül vissza a kedélyességbe, a hol mérőasztalánál a «bogárkamama» újra szunyókál; Haase úr pedig — őt illetőleg — se vizen, se szárazon, a cognactól nem félt. Mikor tehát vendége kedvét töltve, együtt ment vele hajójára, hát akkor csak annál jobban fonta őt be. Haase Szigfrid nem akart egyedül visszatérni fészkebe és az ott lévő kis csalogató madárhoz.

A mi a vámost illeti, ez szimatolt annyit, hogy «vidám csinyek» vannak készülöben. Minden körülmény közt velök tartott.

És mentek.

A kapitány gyöngéd tekintetet vetett Paulára és művelt «au revoir»-ral köszönt neki. Az utóbbit nem értette, az elsőbire pedig azzal felelt, hogy hátat fordított. Mikor közönyös arczezal újra megfordult, egyedül volt a szobában.

Itt volt ugyan Haase asszonyság is, hanem aludt mélyen. Paula fölélezkzett és nyelte a pipafüstöt és a pálinkaszagot. Máskor nem igen szokott a dolgokról mélyebben gondolkozni, hanem ez a levegő szokatlanul utálatosnak tetszett előtte és feje csaknem zúgott a sok ostoba fecsegéstől. Nem érzékenyedett el — egyáltalában nem, nem vágyódott naptára lovagjai után; ezek inkább untatták őt; vágyott — talán kis cziczája után leginkább és az meg tegnap elszökött.

Ekkor megnyílt az ajtó és egy rozsdafoltos, vörös arc mutatkozott, tántorgó test fölött. Gräber Kriszten volt. Alig tudott beszélni! csak intett és Paula pálinkát töltött neki, mit kurta morgás után megivott.

— Kriszten az este többet nem kap! — szolt Paula, a mint az másodszor is eléje tartotta a poharat. Kriszten sóhajtott, kotorászott mellényzsebében, és összehajtogatott papírt húzott elő onnan.

— Ez — Askné asszonytól van — Pétertől! — Nem kell haragudni — már — néhány napja — zsebemben! . . .

Paula fölnyitotta a levelet s a nélkül, hogy arczán egy vonás is változnék, olvasta azt át. Két hete írták Liverpoolban és az volt benne, hogy Péter most haza jó és hogy Khinában szerencsés volt. Más semmi.

— Haza jó? — kérdezte az apa.

— Igen — felelt Paula.

— Akkor kapok még pálinkát?

— Nem.

— Isten veled!

És tovább tántorgott, valamit motyogva, hogy elmegy máshová.

Paula a mérőasztal egyik oldalánál állt, kezében a levéllel és egy pillanatig lopva a másik oldalon szunnyadóra nézett. A «bogarika-mama» kettős tokájába horkolt. Paula a mérőasztalra támasztotta fejét; oly izgatott, oly ellágyult volt, oly . . . ah, maga sem tudta, mi; toppantott kis lábával, valami tompa lármára figyelt odafönn, igen, társaságra volt szüksége. A levelet keblébe rejtette és kiment az ajtón, föl a lépcsőn.

Fönt, a legelső szobában ült a három lányka, Fernanda, Cecil és Bertha, kedves nevek. Előttök az asztalon kis égő petroleum-lámpa és grogos poharak álltak; minden pohárban sajátságos üvegrúddal, a mi mozsártörőhöz hasonlított. Az arak szaga volt érezhető.

Vidámsággal nem lehetett őket vádolni.

Fernanda, tenyeres-talpas papagájorrú barna nő, boszúsan mutatott poharára és szólt:

— Te Paula, nem csíphetnél nekünk valamivel több «kivilágítási folyadékot»?

— Küldd föl inkább a kapitányokat! — mondá Cecil, kinek arcza mutatta a mellbeteget és parókat hordott.

Bertha nem szólt. Ott ül és gondolatokkal elteltlen nézegette egy szivarkavég borítékát, mire rá akart gyújtani. Ő volt a legidősebb.

Paula gondolkozóvá lett. Az a kis orosz lovackafej épen most úgy tele volt. Annyi minden volt, a mi felől beszélni szeretett volna, a mit illetőleg tanácsot akart — és mégis lehetetlen volt előtte — hogy e lányokkal közölje azt. Még sem akart lemenni. Itt legalább saját nemebeliek voltak;

ez pedig lett légyen bárminő, jobb volt, mint a férfiak társasága.

Ekkor hirtelen zaj támadt lenn a tornáczon; éles, lármás hangok hallatszottak; följöttek a lépcsőn és a tágra nyitott ajtón Tarm kapitány és Haase Sziegfrid úr tántorogtak be, testvérileg összekapaszkodva, különböző arczszínök ellenére egyformán kivörösödött arcczal. A vámfelügyelő nyomukban. Röhögött, mint valami béka és kiabált: «Usz, usz!» és a szobában szilaj vadászat indult meg, a leányok visítottak, míg Paula zabolátlan imádójától egyik szögletbe szorítva, rettent-hetetlenül mélyesztette körmeit annak arczába.

— Rendőrségért kiáltok! — sikoltá, csaknem legyőzötte.

— Itt a rendőrség! — felelt egy férfi-hang és Tarm kapitányt nyakon ragadta valaki és a földhöz vágta, miközben minden hirtelen elnémult.

Paula maga elé tekintett. Péter volt; szakállas, posztóba öltözött amerikai kiadású Péter, de ő volt.

Gyöngén fogta kézen Paulát és magával vonta. Paula lesimitotta homlokfürteit és követte, minden kérdés nélkül. Félelmetlen volt a küzdelem alatt, nyugodt a szökésnél.

Péter az ajtóban megfordult és ezt a gyakorlati megjegyzést vetette oda nekik:

— Mielőtt itt rendet csináltam volna, a polgármesternél jártam. Ha valaki bővebben akar értesülni, forduljon a tanácshoz. Adieu!

Nem szóltak egymáshoz, mikor a szabadba jutottak. Az idő valóban utálatos volt, a kevés utcza lámpa kialudt; Paula szorosan Péterhez simúlt; Péter átölelte.

— Na, Paula . . . kezdte, de nem tudta tovább.

Paula megfogta kezét. Ez elég felelet, gondolta magában, bár nem tudta tulajdonképen, hogy mire felelet ez? A bábú-asszonysághoz mentek.

Itt ültek együtt, a bábúasszonyság, Paula és Péter. Az utóbbi röviden el akarta mondani útazása történetét, de rögtön abbanhagyta. Askné asszonyság felé intett és fölkel:

— Ön talán majd beszél róla Paulának — már, a mint megegyeztünk; én majd elmegyek kissé addig, hogy valami karácsonyöldjét vegyek — meg néhány piros gyertyát — és holmi apróságokat a vacsorához.

Elment. Régi tanítónőjénél, a pamlagon ült Paula. Áliát kezére támasztva nézett maga elé és került a bábúasszonyság nyugodt tekintetét. A «kedélyességet» látta maga előtt pipa-füst és spiritus ködébe burkoltan, látta a Haase-párt, látta a három szegény teremtest ott fön, talán először gondolkozott mélyebben a dolgok felől, szemei hunyorogni kezdtek és önkénytelen oda borult a bábúasszonyság keblére és először életében sírt Paula.

— Na, na, kedves kis leányom! — vigasztalta Askné asszony. — Hisz jóra fordul minden, Péter még egy útát tesz meg és azután nejevé leszesz, ha megjön. Azalatt meg itt lakol majd nálam.

— Hát csakugyan? — kérdezte az ifjú leányka és megcsókolta Asknet.

És a két asszony összesúgott. És míg suttogtak, a fehér kör-rajzok feléjük csillogtak a falról. A feketék árnyéokban függöttek.

— Hanem — Gräber Kriszten is — nálunk lakik majd? — kérde a leányka.

A bábúasszonyság hallgatott. És hallgattak mind a ketten.

— Péter pedig ment ottkünn a sötétben, a szűk utczákon keresztül. A kis, alacsony házakban itt-ott egy-egy szerény gyertyavilág látszott az összeférczelt kattun függönyök mögött. Olykor gyermekhangok hallatszottak. Péter útja a «kedélyesség» mellett vezetett el. A vendégszobában nem volt világ, hanem ott fön igen és úgy látszott, hogy ott is megegyeztek a sor fölött, miután kiki rátalált a párjára. Lárma legalább elég volt.

Péter erősen homlokába nyomta kalapját és szél és hó elleneben törtetett a fő-útca szöglete felé, hol a nagykereskedő kényesen kivilágított háza és csillogó boltja állt.

Mikor aztán csomagokkal hóna alatt haza fele ment, nem a házajtón ment be, hanem a kapun át. Nehéz egy út volt, de be akart nézni a szinkebe és a kis kamrába.

A színben sötét volt. Lizi tompán dobogott a korhadt gerendákon. Sötét volt a kamarában is. Péter sóhajtott és visszament, keresztül az udvaron. E perczen megbotlott valamiben — valami fekvő tárgyban — egy emberben.

— Hozzatok gyertyát! — kiáltá hangosan.

Mind a két nő kijött. A kapu bejáratánál feküdt Gräber Kriszten, arczzal a föld felé.

Fölemelték kissé ; ernyedt, élettelen volt ; megfordították. Meghalt.

— Hála Istennek — szólt halkán a fiú.

Tekintete Paulaéval találkozott. A gonoszság, a romlottság és a bűn fölött néma, szilárd kézszorításban találkozott kezök. Paula felre simította a fürtöket homlokából. Visszaemlékezett, hogy Péter kérte egyszer erre és azt mondta, hogy tisztességes leányok nem járnak így.

És tisztességes, rendes lányka lett belőle — és fölnőtt, éretté tette ez a karácsonyeste.

III.

REGÉNY A HOMOKBUCZKÁK KÖZT.

Valahányszor vihar volt fölvonulóban, egy öreg férfit lehetett látni a ház szélről védett oldala mellett, a mint szünet nélkül a homlokzat falának szögletét nézte és e mellett egy-másra szorította keskeny ajkait, míg kezét reszketve értette néha báránybőr csuklyájához, vagy csontos, erős ujjait furta kabátja foszladozott gomblyukaiba.

Szidta a zivatart, vagy talán nem maga a vihar volt az, a melyre haragudott ; mert a nyugoti jüt tudja jól, hogy az hiába-való. Észrevehető norvég kiejtéssel nyugotrészi jüt beszédében, mormogott és dörmögött és jajgatott : «A rongynépség ! A rongynépség ! Rossz, nyomorúlt nép ! Vigyáznak arra, persze, a mi az övék — vigyáznak — de kutyába sem veszik a szegény emberek gyermekeit, bánják is ők, ha agyonütik, össze-zúzzák is — ha megfulladnak is . . . nem ügyelnek a kormányra, nem vigyáznak az evezőre . . . a rongyhad ! . . . Adjájátok vissza fiaimat . . . fiaimat, mondom ! . . . »

És versenyt énekelt, fenyegetőzött és jajgatott a széllel, mely ott viharzott a homlokzat szöglete körül és félretaszította az ingadozó alakot. És az aggastyán, ki már néhány évvel ezelőtt kivált a hetvenesek sorából, törhetetlen, kemény akaratának utolsó erő kifejtésével szegült ellene e támadásnak ; ki akart, ki kellett néznie, le és át a homoksánczok sápadtan szürke mélyületein, a merre a hullámtorlás járt és a földnyelv mellé, a hol az eltűnt, a hol hirdette, hogy most a napéjgyen ural-

codik, hirdette, hogy itt a gonosz idő, magával hozva a szerencsétlenségeket a nyílt tengeren és a homokzátonyokon — hírül adta és eltűnt.

Szava mind gyöngébb és gyöngébb lett; megtört alakja mind inkább tántorgott. A vihar kerekedett fölül. A vihar kárörvendő; vagy nem az, se nem akaratos, se nem makacs, de nagy, érzéketlen, felelősségre nem vonható egy hatalom, a kinek ha volt is valamikor érzéke az emberek panaszai iránt, lassanként megbénította azt saját kiáltásával: Ho, ho, hallo! Félre az útból, rüpök nép! Helyet egy nyoleczvan fontosnak! El az — útból! Ho, ho—o—ó!

És a vihar fölnyomult a homokbuczkák szakadékein, föl a sivár szoroson, hol e néhány ház állt szétszórva a csatorna mindkét oldalán. És a napéjegyen vihara távoli, nehéz lövés tompa fölzúgó hangjával rontott a födelekre. A homlokkal kitarzott, de az öreget újra visszataszította a szöglet mögé, hogy oda tántorgott, a homoktól elvakítva, az ajtóhoz, melyet egy nő nyitott föl előtte, ki a küszöbön állt és rávárt, hogy tünedező erejének biztos támaszúl szolgáljon.

Senkinek nem volt szabad észrevenni, hogy ezzel a szándékkal ragadta karon. Mintha csak véletlenül történt volna, egészen nyugodtan. Végig kísérte az öreget a kövezett, kis udvaron, be a szobába, hol az ágy, a szekrény és vörösre festett asztal még azon a helyen állottak, a melyet már egy emberöltő előtt foglaltak el. Egy szót sem váltottak egymással, mikor azonban leültette az öreget és csuklyáját levéve egy kancsó tejet tett elé az asztalra, az integetni kezdett fejével és összevissza tapogatott ujjaival és mialatt újra lélekzethez jutni iparkodott, melyet a szél elfojtott benne, mormogása határozott alakot öltött: «Sára — a könyvet! Vedd elő a könyvet!»

A nő a szekrényhez lépett és kis, vastag, kopott bőrtáblájú, rézarany metszésű könyvet vett elő onnan és leült, szemben az öreggel és a könyvet, távollátó lévén, kiterjesztett karral tartva maga előtt és olvasta a legelső helyet, melyre nyitott, minden szünet nélkül, egyhangúan, pontról, pontra, verstől, versig, míg künn sírón üvöltött a szél, mint valami bebocsátást kérő kutya.

Az öreg férfi tüskés álla mind jobban, jobban mellére hanyatlott, ujjai még mindig reszketve motoszkáltak, mintha lelke haragja küzködnék az agyonolvasással, lassanként azon-

ban mégis mind jobban összekulesolódtak kezei, meggörbültek még egyszer a fájdalomtól, összekulesoltan maradtak, végre elernyedetten hulltak le. A nő fülét az öreg szájához közelítette. Az suttogá: «Sá—ra, vihar van!» A nő még a következő pontig olvasott. Az öreg suttogott: «a fiúk! — Sára! — A fi—úk!» A nő fölemelte fejét és erősebb hangon olvasott:

— Hisz meg vagyon írva a zsoltárban: Mily szép a keresztyén ember az ő bensőjében, az igazi keresztyénről:

Ádám óta épen olyanok, mint mások,
És a mulandóság képe rajtok;
Kelnek és alusznak, dolgoznak, munkások,
És hordják, mint mások, szenvedésök terhét;
A földi dolgokban,
Evésben, ivásban.
Nem láthatsz ő rajtok semmi különöset,
Csakhogy minden hiú vágyakat megvetnek.»

Abbanhagyta és férjére tekintett. Az, aludt. A nő nesztelenül emelkedett föl, félretette a könyvet, levetkőztette az öreg embert, ágyába vitte, betakarta, kiitta a tejet a korsóból és odaállt a szekrény elé. A szekrény fölött, a falon, három, örökzöld koszorúval keretezett kis fénykép függött: három fiatal tengerész arc képe, testvéreké: a mint azt jól lehetett ismerni; kettő a hadi tengerészek egyenruhájában volt, a harmadik a halászok közönséges ünnepi ruhájában; a ruha színe, hogy jobban kitűnjék, és szép legyen, kékre volt festve, a fiatal, szakáltalan és szakálas arcok pirosra.

Ott állt e képek előtt és nézte azokat. Igazított valamit a koszorúk egyikén, itt-ott egy légypiszkot dörzsölt le az üvegről és megvizsgálta a kis ráma karikáit tartó szögeket. És mindez hangtalanul, nyugodtan, kimerően! Aztán megfordult és az ágyra pillantott. Majd levette a képek egyikét, kezében tartotta egy ideig, messzire nyújtva — még messzebbre — és újra fölakasztotta.

Kiment a konyhába és ágakat tördelt össze, és a kávéfőző üst alá rakta azokat. Időről-időre megállt, és hallgatózott, vajon nem hívja-e az öreg. Arra gondolataiba merült. És újra hallgatózott, nem szól-e az öreg, nem kiált-e Normand Kren.

Az ő neve Sára volt, Normand Kren felesége volt már harmincz éve. Az ötven körül lehetett, és pedig épen annyival haladta meg a félszázadot, mint férje a nyolczvanat. Itt lak-

tak és éltek ebben a völgymélyedésben a homokbuczkák közt, a tenger felé. Néhány összevissza épült ház és egy különálló udvar állt még följebb ugyan-e szakadéokban, a hol a művelés alatt álló föld kezdődött. Csak burgonya nőtt itt és e mellett volt egy kis legelő, pár juh számára; a mire ezenfölül szükség volt, azt a tengernek és a partnak kellett megteremnie. Sok év óta nem volt már tengeren az öreg; hanem azt rebesgették, hogy azelőtti időkben takarított meg valamit. Néhány száz korona már «valami» itt, hol erdő, kövér szántóföld és tőzeg, mocsár és rét mesében élnek csak, hangzatos mesék, melyeket ép oly feszülten hallgatnak a homokbuczkák kis gyermekei, mint mi hallgatjuk az illatozó, csengő vizek és a bíbor és aranypor és a perzsa szőnyegekről szóló mesét.

Az emberek, itt a homokbuczkák közt, a hol születtek, ott halnak meg, ha véletlenül a tengerbe nem vesznek. Ez megtörténik olykor. Időről-időre el szoktak veszni, abbeli kísérletök közben, hogy felebarátjaik életét és vagyonát megmentsek a homokzátonyon, hol a hajó megfeneklett; gyakrabban meg, ha rossz, rozoga bárkáikon a halászó helyekről jövet, hirtelen támadt viharban, vagy csak hirtelenül irányt változtatott áramban a part felé igyekeznek. A kikötésnél egyetlen kis hiba már végzetessé válhatik. A hullámtorlás nagyon falánk erre felé, évenként megköveteli a maga zsákmányát, az ő durva, üvöltő módján. De nem csak a zátony, maga a hullámtörés és a kikötés is veszélyesek! Ha az ember itt fönn a buczkákon áll és jó látszóval ki e nyílt tengerre néz, olykor egy-egy büszke hajót láthat, mely az orkán forgószeleiben egy fordulat után, vagy ha egy vagy más nincs úgy, mint kellene, elcsigázva, vagy leverve fekszik le üldözői, a nehéz fegyverzetű és mégis oly gyors hullámhegyek előtt, hogy soha többé föl ne keljen. Ilyen módon eltűnhetnek hajó és legénység és se a *Tözsde-tudósító*, se a *Shipping-Gazette* nem deríthetik ki, miért, vagy hogy történt. Ilyen hajó persze, jó szerkezete és parancsnoka derék volta mellett, megmenekedhetik a legrosszabbtól; hanem ennek fejében meg egy-egy hullámroham elragad egyiket-másikat közülök, vagy egy úszó gerenda, vitorla, a korlát egy hirtelen letörő része gondolatsebességgel ránthatja le őt magát a tengerbe és akkor aztán nem használ semmit, ha a hajós vagy evezőselegényt okoljuk, hogy vigyázatlansága idézte elő a balesetet.

Itt a homokbuczkák közt születni, itt ezen a parton, a hol se erdő, se kövér szántóföld, se tőzegmocsár, se rét nincs, körülbelől annyi, mint a szükségesség kemény törvénye alatt születni. Ha még egy halászfalu lenne itt, akkor közösen csinálhatnának valamit, eszközöket vásárolhatnának és a fogást közösen vinnék piacra. De nincs egyéb, mint néhány rosszúl kátrányozott bárka és néhány ház, sovány juhok, sovány legelő és burgonyás kert. A fiúkat gyermekkoruktól arra nevelik, hogy a rossz bárkán, egymagokra kimenjenek a tengerre, s ott fogják, a mit kaphatnak. Azután következik az az idő, mikor a tengerészek közé sorozzák be őket, később elszegődhetnek. Ha útközben semmi bajuk nem esik, csaknem mindig visszatérnek haza és ide tapadnak e zátonyhomokhoz, e buczkákhoz, örökösen koczára teszik bőrüket és nemzedékről nemzedékre arról tesznek bizonyosságot, mily nyereséget húzhatnak megszokás és akarat az emberi életből.

Hanem, hogy gyöngéd és szelíd és könnyű és laza lenne itt az élet, annak nyoma sincs. Megelégedetten a kevéssel, es fáradságosan kell itt élni és szigorún és nehezen és magokba vonúltan, itt e kunyhókban.

Normand Krennek három fia volt.

Ő maga korán megismerte az élet komoly voltát. Apja valami kis hajóval Norvégiába evezett. Tulnan, Kristiansand mellett született a gyermek, és mihelyt csak meg tudott állni a földzeten, követte atyját a tengerre. Napoleon idejében volt, háborús időben; hajójokat a partig üldözték és elvették az angolok; apát és fiút elfogták, kicserélték őket, tengerre mentek újra és hajótörést szenvedtek itt a part közelében.

Úgy látszott, mintha a föld, ez a part meg akarták volna tartani a fiút. Az apa ott maradt künn, a zátonyok közt, a fiú partra jutott. A föld, a homokbuczkák népe, Krennek keresztelte és beállt az első paraszthoz cselédnek; hanem többet volt a tengeren, csolnakján, mint a juhok mellett a nyájnál. Kicsi, szívós, erős inú, kitartó, éles szemű, megvetett teljesen minden személyes veszélyt és kifejlődött érzékkel bírt minden személyes előny iránt, ott volt örökösen a halászkodás körül és a hajótörést szenvedettek mellett, és az évek folyamán ép oly jól ismerték dörmögő hallgatóságát az egész part hosszában, mint a bárkák kormányzásában való ügyességét.

Korán nősült meg, elvett egy már kissé koros, félház-

helyes lánykát. A lány fivére, a kié a másik fél volt, egy téli éjszakán elveszett a parti hóviharban. Megvakította a vihar, vagy a tengerbe sodorta; a hullámtorlás elnyelte és holtteste csak sokkal azután került elő.

Most aztán Kren rendelkezett az egész házhelyről, övék volt; lett három fiúk, igen rövid időközökben.

Atyjok büszkeségei voltak e fiúk, mind a hárman. Szófukar, magába zárkózott létére is fölragyogtak szemei, mikor bárkáján, rövid, szabatos vezényszavait osztogatta és látta mily készséggel és ügyesen hajtják végre azokat és mennyire meglátszott rajtuk, hogy az ő véreből való vér voltak.

Fiatal fiúk sokat esznek; és bizony sokat kellett a kenyért dolgozni, és dolgoztak is keményen. Normand Kren taníttatta fiait, már a mire őket tanítani tudta és felnöttek azok és kifejlődtek, mindenikök elütő jellemvonásokkal, de mind a három, derék, kitartó fiatal tengerész lett.

A legidősebb, Jörgen, talán legjobban hasonlított atyjához, míg az egész fiatal napjait élte; meglehetősen hallgatag, akaraterős, semminek az útjából ki nem tért. Magas, karcsú volt; a másik kettő, Károly és János, alacsonyabb, de erősebb természetűek voltak.

Jörgen a hadi tengerészethez került és újra hazatért; a király egyenruhája jól állt neki. Egy pünkösdi napon, pünkösdi hétfőjén, táncz volt a telkes gazdák egyikénél. Normand Kren nem szerette a multságokat, legkevésbé a tánczot; Jörgen azonban csak elment.

A rá következő vasárnapon sétálni ment a gazda cselédjével. Sára volt a neve, árva volt, csaknem gyermek még; sötét, síma hajú, nagy bávészködő szemű lányka, kinék szeme bár nem nagyon tekintgetett minden oldalra, de világosan látszott, hogy szívesen nyugszik a fiatal, karcsú tengerész-katonán, bár az egyáltalában nem tudta magát annyira kellett, mint Károly testvére, ki a párt a buczkákon át egy darabig kísérte.

Néhány vasárnapon át, egymásután így folyt ez.

Ekkor egyszer, lenn a bárkánál így szólt az apa Jörgenhez:

— Te a cseleddel sétálgatsz, onnan túlról?

— Igen.

— Mi a neve?

— Sára!

— Szép lányka. Nincsenek rossz szándekaid? . . .

— Eszemben sincs.

— Mit akarsz hát?

— Jegyesek vagyunk.

— Ostoba gyerek! — dörmögte az apa. — Most mehetsz haza, de föl ne menj a telekre. Ma egyedül szállok tengerre.

Így szokott tenni Kren, ha valamiért megboszankodott. Rövid, erős evezőcsapásokkal evezett ki. A tenger lehűtötte és lassanként nyugodtá lett.

Jörgen és apja többet nem beszéltek a dologról. Mikor kitavaszkodott, a legidősebb fiú elment, hogy valami hajóra szegődjek.

Egy késő őszi nap hazajött Kren a halászatról és ment fölfelé a homokbuczkákon át. Egy homokdomb alatt megállt, hallgatózott, óvatosan mászott föl, félrehajlított egy csomó homoki zabot és lenézett a másik oldalra.

Ott ült a cseléd, és mellette állt Károly és levelet adott át neki. Az elvette, bele nézett és újra Károlyra tekintett.

— Jobb lesz, ha megyek? — kérde a lánykát. Az igent intett. Károly megszorította kezét és ment.

Az apa ott rejtezett a homoki fűben, míg fia el nem tűnt; akkor leereszkedett a lányka mellé.

Az megijedve nézett rá és el akarta rejteni a levelet, Kren azonban karon ragadta és meglehetősen megszorította.

— Ez bizonyosan Jörgentől van? Tudom. Hanem ki kell őt a fejedből verned!

— Soha! — mondá és sírva fakadt.

— Hosszan évekig tart az, míg Jörgen képes lesz elartani téged és házat vezetni. És addig csak bánkódol és epe szted magad és elhanyagolod munkád. Vagy talán más egyéb is történt köztetek . . . ?

— Nem, nem — felelt a lányka és letörölte könnyeit.

— Akkor eredj haza, és láss munkád után; hanem a levelet ide add!

A lányka ijedtében odaadta, fölállt és elfutott.

Kren utána pillantott, belenézett a levélbe, meg újra a lányka után nézett, elolvasta a levelet és dohányszacskójába rejtette. Hazament, maga elé szólította Károlyt és erősen szemébe nézve szólt:

— Ha testveredről levelet kapsz, nekem add át és nem a túlsóféli lánykának. Érted?!

Karácsonykor meghalt a testvérek anyja. Az esztendő utolsó felét átbetegeskedte ágyában. El voltak készülve arra, hogy meghal, legfiatalabb fia, János volt az, a ki az utolsó napok és a temetés alatt a leglágyabb kedélyűnek mutatta magát.

Kren egyedül maradt házában, fiaival.

Ekkor, a tavaszi napéjegyen elején egy tudósítás érkezett hozzájuk, mit rövid idő múlva a rév hivatal levele és a hajóiroda tudósítása erősített meg. Az Éjszaki tenger egy vihara alatt, mikor a vitorlákat bevonták és összecsavarták, Jörgent leütötte egy vitorlarúd, vagy az árbocztetőről esett le. Nem tudták bizonyosan egyik vagy másik volt-e az oka, csak annyi bizonyos volt benne, hogy Jörgen nem élt többé.

Normand Kren erős, szilárd egy férfi volt, legteljesebb munkaerőben, mikor e csapás érte. De kemény egy csapás volt; megingott az erős férfi és könnyei oda folytak tüskés szakállára; naphosszant és soká még azután, ott ült a vörösre mázolt asztal mellett, kezét egymásra szorította és mormogá: «Rongy nép! rongy nép! Micsoda hajósok ezek? Micsoda legénység! Adjátok vissza fiamat, fiamat!»

Károly, ki legjobban tudott bánni a tollal, hosszú levelet írt apja tollba mondása után. A levelet elküldték, de válasz nem érkezett rá.

Eljött, el is múlt a nyár. Kren csaknem mindig egyedül szállt tengerre. Két fia addig takarekoskodott, míg közösen egy norvég dereglyét vehettek, a miben együtt halásztak.

Egy nyári napon ott találta Kren a cselédet a parton.

Mikor Sára az öreget megpillantotta, meg akart fordulni, de maradt azután mégis; valami titkos hatalom kötötte le, arcját kötényével takarta be és zokogott.

Kren szintén megállt és azután feléje tartott; hangja reszketett, míg beszélt: a te bűnöd volt az. Te fosztottál meg fiamtól!

— Ne mondd ezt! — könyörgött a leány.

Kren fenyegetőleg emelte föl kezét, mintha rá akarna ütni. Rekedten és nehezen szakadtak föl szavai: «Te vagy az oka, te könnyűvérű szajha!»

— Csak üss, üss! — zokogta a leány. — Meg nem érdekeltem, de talán jól fog tenni!

Kren határozatlanul tekintett rá, mintha nem akarná megérteni, bár jól értette. Dörmögött, megfordult és elment.

Karácsonykor Károly tudtára adta atyjának, hogy Sárát eljegyezte.

Az öreg semmit sem szólt. Fia nagy feszültséggel várt, azután kérdé:

— Apámnak semmi mondani valója nincs?

— Hisz nem kérdeztél engem . . .

— Nem volt bátorságom! — szólt Károly halk hangon. Az öreg újra hallgatott egy darabig, aztán dörögő:

— Olyan hamar el tudja felejtteni Jörgen?

Károly felelt:

— Épen azt mondja, hogy Jörgenre emlékszik vissza, ha lát. És hát én élek! . . .

Az öreg hallgatott és késével egy karót faragcsált; majd melyen bevágott abba:

— Teheted, a mit akarsz!

— Eljöhet ide hozzánk?

— Nem.

A következő napéjegy alatt sok hajótörés esett a part közelében. Normand Krennek és fiainak nehéz munkájuk volt. Károly háromért dolgozott; meg akarta mutatni, mire képes. Összementették, a mi a hajóromokból megmenthető volt. Az erős munka és az aránylag jó kereset újra közelebb hozta őket egymáshoz. Egy nagyon nedves munkában János hideglázt kapott és ágyba került. Mikor az öreg nem látta, Sára eljött és ápolta; semmi jót, bármi volt is az, nem sajnált a háztól és más női segély nem volt kéznél. Normand Kren házában nagyon takarekoskodtak.

Itt a homokbuczkákon szétszórt házakban megtanulták végre az emberek, hogy társuljanak. A társaság egy lapos bárkát bérelt ki és megvette a legnagyobb hajóroncsot — egy tehergőzöst, mely a legszélső zátonyon feneklett meg — pompás egy falat e szegény embereknek — míg a jó időben tart. A jó idő azonban hamar elmúlt. Egy délután előzúdult a vihar és dagadni kezdett a tenger. Ottkűnn a roncsnál nem tudtak megegyezni; némelyek azonnal a partra akartak visszamenni, köztök Normand Kren is, ki ez alkalommal úgy velekedett, hogy meg kell elégedni fél hajóteherrel. Néhány más teljes hajóteherrel akart hazatérni és ezek rábeszéltek Károlyt, hogy maradjon. A lapos bárkát odavágta a vihar a hajórom tört vasoldalához és szétforgácsolta. Jött ugyan a partról egy bárka,

segítségül; hanem a vakmerők közül sokan eltűntek és nem is kerültek többé elő, közöttük volt Károly.

Kren össze volt törve és öntudatlan állapotban vitték haza. János lázban feküdt és alig vette észre, hogy valakit mellé fektettek. Sára épen a szobában volt. Két férfinak volt szüksége rá; a szerencsétlenség ráparancsolta, hogy elnyomja saját fájdalmát. Ha egy nő, abban a pillanatban, mikor szerencsétlenség éri, betegség mellett foglalkozhatik, ha azt a mély ösztönt, mely nemét megnemesíti, követheti, akkor lehet a férfi oly akaraterős és edzett, a milyen csak akar: ez az ösztön mindent fölülmúló érzéssé lesz a nőben és elnyomja saját fájdalmát is.

Mikor Normand Kren újra kimehetett a szobából, akkor gondolkodott csak igazán két fia felől. Büszkesége, öröme volt e két fiú; részt vettek a mindennapi munkában. Mindent érték szerint számolnak föl itt a buczkák világában: kényszerítve vannak arra. Lehet azért, fiaikat nagyon szeretni és tudni azt is, mennyit érnek az élet szükségleteivel szemben.

Zentül egész szeretetet, összes reményét a legifjabb fiú, János jövőjéhez fűzte. Ő maga megöregedett, érezte. Olykor rohamai voltak, a melyek arra készítették, hogy kiüljön künn a homokbuczák közt valamelyik halomra, merev tekintettel sarkát a homokba fúrva és tépdesse a homoki fűvet, mialatt le a sápadtszürke partra nézett, mely nem nyújtott semmi vigasztalást és a hullámozó habtorlásra, mely jelezte, hogy elmúlt újra egy napéjegen, vagy jó újra egy — mindig az a napéjegen.

Otthon ki és bejárt a házban Sára. Már szabálylá vált. Mikor fölkeltek betegágyukból az apa és fiú, és mikor érezték, mit vesztek, érezték egyszersmind, mit nyertek helyette. Tíz szót sem beszéltek róla. Szabálylá lett, hogy az a megnyerő külsejű, bár hallgatag, de mégis gyöngédebb, mint komor fiatal lány ott járt-kelt és végül a padlásszobába költözött és vezette a háztartást, a mely el volt hanyagolva eléggé.

Normand Kren nagyon ritkán beszélt vele, fiai felől pedig soha. Egyszer könnyezve találta egy régi levél fölé hajolva; ekkor látta be végre, hogy Sára is veszített valamit.

A család csaknem mindenkitől elkülönözten élt. Hanem olyan nőnek, a ki szeretett egyszer, egyszer-másszor szükségévé válik, hacsak néhány, félig kimondott szóval is, egyről-másról megemlékezni. Itt volt János, vele egyenlő korú, tehát

fiatal még, lágyabb és könnyebb kedélyű, mint mind a ketten, a ki meghittjévé lett, s olykor oly gyermekesnek mutatkozott, hogy Sárának valósággal gyermekévé, Sára pedig úgyszólván anyjává lett.

Az öreg látta — s ez egyszer szorongó szívvel — mint közelednek egymáshoz a fiatalok. De már nem nélkülözhetette Sárát, s a mikor azon kezdett gondolkodni, hogy el lehetne e nélküle, olyan zagyva összevisszaságra bukkant belsejében és olyan megtörtnek érezte magát, oly képtelennek arra, hogy a dolgok állapotát mérlegelje, hogy engedte a dolgot folyni, az időt folyni és mindent a világon, a mint épen folyt, mivel ő maga igen kicsinynyé és igen gyöngévé lett szembeszállni csak önmagával is.

* *

Egy nyári nap ott fönn ült a homokhalmom és tétlenül nézelődött a homokláp fölött ki a tengerre. Az előtte való nap és az éjjen át erős hideg szél uralkodott; most már vesztett erejéből a szél. Csak a hullámok torlódtak még a homokpadok fölé és zúgták fülébe a régi dalt, mely ott hangzott minden napfényes, szép idő mögött. Jörge és Károly volt a két név, mit a hullámok zúgtak, míg ide-oda csapkodtak a homokhalmok közt, a hol az erős áramlás dagadt. Miért kell neki itt ülnie és megvenülnie? Miért kellett az ifjoknak meghalniok? De mégis, hisz otthon voltak még János és Sára! Sára az ő szelíd szemével! Mik e perczben nem láthatták Jánost, legalább egy ideig nem. Mert az néhány parti lakóval künn volt a tengeren, norvég csolnakával. De megjő majd, várja akkor Sára! . . .

Az öreg mély lélekzetet vett és bele mélyesztette sarkát a homokba. Talán féltékeny volt Sárára, a miért jóindulattal volt fiához, az egyetlenhez, kivel még bírt? Féltékenykedett talán fiára, mert az örült, hogy Sára hajlott hozzá? . . .

Ott ült és nézett kifelé, nézte a norvég dereglyét, a mely hazafelé vitorlázott, kicsiny kis dióhéjnak látszott künn a legszelső homokpad mellett. Ez a dióhéj egyszerre eltűnt hirtelen, mint a hogy egy pehely eltűnik végtelen kék légben.

Kren nem kiáltott, üvöltésben tört ki, mint az állat, mely a kegyelemdőfést kapja. Aztán megmerevült, mintha a halál kerülgetné, és legurult a homokdombról, folállt újra és örült

módra rohant le a partra, hol egyetlen csolnak sem volt található, mert a gőzös romjánál bekövetkezett szerencsétlenség utolsó csolnakjától fosztotta meg e partot.

Az egész nap, egész éjjel és az egész következő napon ott járt a parton egy kis, ősz, előre görnyedt férfi, és mögötte egy fiatal nő; egy holttestet kerestek . . .

Keresték együtt a holt iránt való néma, mereven vizsgáló, fürkész szeretettel.

És megtalálták messze, messze távol, hová az ár ragadta magával és a hol ellenkező áramlat a partra vetette. Ugyanaz a néma szeretet, a panasz egyetlen hangja nélkül, egyesítette kezeiket, mikor rátették az egyszerű taligára és fölváltva húzták visszafelé a hosszú úton, a lágy homokban, melybe mélyen bevágódott a kerék, és a halott nehéz súlya alatt oly panaszosan nyikorgott, sírt, sóhajtott, mint valami parti bibicz.

Ez a homokbuczkák regénye. Úgy végződött, mint sok más: házassággal. A buczkák lakói beszélgettek ugyan sok mindenfelét felőle, mily sajátságos, hogy Sára az öreghez ment, miután már mind a három fiával el volt jegyezve.

Hanem a homokbuczkák lakói — és mások sokan — azt gondolják és beszélik rendszerint, hogy csak egy faja van a szerelemnek. Van biz annak sok.

DRACHMAN SOLGER után

BAJÁN MIHÁLY.

POLITIKAI XENIÁK.

I.

Mennyi szó s mily kevés eszme!
 Mennyi zaj s mi lassu tett!
 Mért teszitek fecsegővé
 A jó magyar nemzetet?
 Igaz, egykor nagy pipájú
 És kevés dohányu volt;
 De legalább, össze-vissza,
 Ennyit soh'sem szónokolt.

II.

Megromlottak az erkölcsök!
 — Hirdetik a hirlapok —
 A fejtől bűzhödt a hal,
 Lesznek-e még jobb napok?
 Lesznek bizony, csak kezdjétek
 Magatok a javulást:
 Írjatok lélek hevéből,
 Csak igazat, semmi mást,
 S hagyjatok föl így azonnal
 Hízélgéssel, rágalommal,
 És ne legyen végre fő
 Üzlet s előfizető.

III.

Csúfosan elárult téged
Ez is, az is, oh hazám!
Hogy még állasz, nincsen véged,
Csodálhatni igazán,
S azt még inkább — sok nem véli —
Hogy ki árulód vala,
— Klió majdan megítéli —
Érted híven lángola.

Ne játszodjunk e nagy szóval,
Mert bizony beteljesül
S a valódi árulóval
Az idő megterhesül.
Nem kételkedve jelszávéban,
Míg zajongva álmodunk,
Az eszméknek zavarában
Rá ismerni sem tudunk.

IV.

Nehéz a magyar közelet,
Minden másnál nehezebb;
Hiú remény hamar éled
S megfájdul sok régi seb.
A viszonyok bonyodalma
Annyiféle s oly nehéz,
Hogy egy könnyen meg nem oldja
S ketté nem vághatja kéz.

És e mellett régi átkunk
Folyvást reánk nehezül:
Hajh erőnknel több a vágyunk
S vérünk könnyen felhevül

Rázzuk, még mikor nem érett,
Küzdelmünk gyümölcseit,
S nemzetibbel — siker végett —
Megrontjuk a nemzetit.

V.

Nem rejt gyertyát már a véka,
Kiálthatjuk: Heuréka!
Nagy dicsőség ez nekünk.
Im egyszerre mily nagy eszme:
Bölcsék köve fölfedezve!
Boldog lesz már nemzetünk.

Eddig hogyha törvényt hoztunk,
Egymásnak sok bajt okoztunk,
Bosszúságot, bánatot;
Legalább is két párt harczolt
S a melyik a legyőzött volt,
Dúlt-fúlt, meg nem nyugodott.

Ezután már másképen lesz,
Minden pártnak egykép kedvez
Az új eszme, úgy bizony!
Ám a többség hozzon törvényt,
De kerüljön minden örvényt,
S fejlődjék ki jó viszony.

Érje be a győzelmével,
Szentcsített törvényével,
De ne hajtsa végre azt.
Így minden párt vesztett és nyert,
Ez megnyugtat minden embert,
S bekességben megmaraszt.

Felderül ránk örök béke,
Országunk a világ éke:
Éljen az új eszme, elv!
Mily egyszerű, mily világos,
Ordíts kapu, kiálts város!
Hadd hirdesse minden nyelv!

GYULAI PÁL.

NÉHÁNY KÖNYV SHAKSPERERŐL.*)

Nem olyan rég szóba jött a francziáknál: milyen kelete van a nagy közönségnél jeles költőiknek, milyen számú példánya foroghat köz kézen munkáiknak stb. A főbb könyv-árúsok előálltak kimutatásaikkal és az eredmény a fönforgott kétségek, aggodalmak ellenében meggyőzte a világot, hogy a francziák közt saját classicusaiknak van olvasójok elég. Nekünk is jó volna tudnunk és a nagy közönség előtt kimutatnunk: mit írnak és fordítanak nálunk, mit tanulnak és mit élveznek az irodalomban, — és így: merre irányúl a köz ízlés, mihez vonzódik, mit tanúsít, széperzés, erkölcs és eszesedés tekintetében a köz szellem.

Becsületére válik nemzetünk íróinak, voltakép olvasó közönségének, ha első sorban a magunk, azután a világ irodalmának jelesei találnak nálunk kedvelőket, tanulókat; tehát akad emezeknek fordítójok, magyarázójuk elég; és akad írónk, kinek munkáján amazok nyomát föltalálhatni.

A mit egy jeles emberünk jóakarattal mond, hogy Shakspere műveinek jó fordítása föler egy irodalom felével: nagy szó, de aligha igaz. Aligha adhatná az olasz vagy német irodalmának egyik felét oda az újkor legnagyobb drámaköltője-

*) Molnár György: *Gyöngyök és homokszemek Shakspere Othello, Lear király tragédiájának előadásáról*. Szeged, 1885. III. Richard király. Tanúlmány Molnár Györgytől. Szabadka, 1878.

Shakespeare és a catholicus vallás. Írta dr. Raich J. M. Magyarra fordította Rózsa József. Szeged, 1886.

Campbell Tamás: *Shakspere életéről és drámáiról*. Angol eredetiből közli Sebesy Alajos, prémontrei okleveles főgymnasiumi tanár. Csorna, 1891.

ért (ha csak olyan fölosztást nem tenne, melyet a görög adomabeli ember, ki mandulája csomóját úgy osztotta kétfelé, hogy a belét magának, a héját meg másnak felezé). És az olasznak vagy németnek nem is érne annyit a legmagasztosabb idegen költő sem, mint a magáéinak fele. De igaz az Shakspere-re alkalmazva, mit atyáink Ciceroról szoktak volt mondani: «ille se profecisse sciat cui Cicero valde placebit!» Ha Shakspere oly természetesen, oly hatalmasan adja elő az emberi szenvedélyeket és ezek tisztításában, az emberi akarat edzésében, a szabad de nemes humanismus tanításában oly páratlanul erélyes és sikeres, mint többek közt Gervinus (II. k. 524 stb.) előadja, — ha csapongásaiban sem czélja a testiséget csiklandani, az érzekiséget, léhaságot izgatni, sőt az egyéni erők kifejtését, azokra támaszkodó önbizodalmat gerjeszti: talán gyógyszerül szolgálhat a mi időnknek is, mely a corruptio s annak alapja, az általános erkölcsi erőtlenség ellen, alig tud gyógyszert találni másutt, mint a költő (az igazi költő) nemes idealismusában. Ezért élesztik a költés szeretetét legújabbban a francziák-nál is, mint például a *Contemporary Review* legújabb novemberi füzetében (650—656. l. stb.) látjuk.

Mi pedig, legalább fordításainkkal, nem igen törekszünk magasra. Tanúi ennek azok a regények és ilyfélék, melyek politikai és szépirodalmi lapjainkban időnkint megjelennek. Tanúja az, hogy a külföld legnagyobb költőiből keveset kapunk magyarul, Hugo Victor lyrájából keves, újabb elbeszélő s didaktikai költeményeiből (a *Századok legendáiból*, *L'art d'être grand père*, *Le pape* stb.) igen kicsi rész van lefordítva. Browningnak a neve sincs nálunk bevezetve. Shelleynek egyikét kis lyrai darabja, s így tovább. Holott Byronnak legtöbb munkája s épen *Don Juanja* immár egészen műgonddal fordítva. Általában a napi sajtó emészti föl jobbjaink erejét, és leginkább csak «olvasmányokkal» táplálkozik a közönség. Ilyet kíván, ilyet adnak. Mit okoz ez? Röviden szólva azt, hogy a poesis nem emelkedett nálunk a bölcselés magas tájaira, alatta maradunk, alantasodunk. Azt, hogy a közönség vagy a közélet jobbjai nem állnak úgy a költés, egy eszesen optimista költés hatása alatt, mint például az angol. A költés, kivált a prózai (ez költés-e?), nem is igen szól úgy, a hogy kellene, ha nemesebb szándéka volna; nem igen úgy, hogy rágondolni, hatása alá bocsátkozni méltó volna.

Shakspere műveiért vajmi keveset teszünk. A közelebb múlt két évtizedből, egyes folyóiratbeli czikkeket kivéve, csak négy-öt művet tudunk említeni, s ezek közt egy sincs, melyet csak valamennyire önálló, a költő szellemét saját belátásából ismertető és magyarázó dolgozatnak mondhatnánk. Nem említjük Greguss munkáját, mely a Kisfaludy-Társaság Shaksperéjéhez volna adva, de se nem teljes, se nem arányosan van összeállítva; bár élénkségeért, szellemes voltaért ajánlható. És melőzzük Brankovics művét (*Shakspere jellemképei*, 1873, 1878), melyet a *Budapesti Szemle* már 1873-iki II. kötetében — legalább egy részére nézve — ismertetett, de a melynek második, nagyobb darabjáról is elmondható, a mi az elsőről, hogy gyarló jóakarat műve.

E művekkel egy időben kezdi e tárgybeli, Shakspere körüli munkálkodását a nemrég elhunyt tehetséges és lelkes színész, Molnár György is. Ez a mellett, hogy a hazai színművészetért és épen Shakspere művei előadatása érdekében oly sokat tett, s többek közt, *III. Richard* sikeres előadatása után, a többi történelmi drámákat is egymás után a Nemzeti Színház padjaira akarta vinni, itt az elől megnevezett három füzetben a nagy költő három drámájáról adja elő észrevételeit. Föladata az, hogy az elmondottak által színészeket utasítson a nevezett tragédiák, kivált a bennök működő fő jellemek és jellemvonások vagy fejlések helyes fölfogására, hű és művészi előadására; a mellett, hogy a drámák élvezőinek is tájékoztat adjon a megítéléshez és kedvet, ösztönt a nagy költő szeretetére és élvezésére.

Tapasztalásból indul ki. Láttá néhány nagynevű hazai és külföldi színész (Salvini, Rossi stb.) előadását. Értesült Talma néhány műfogásáról. (Mint Döbrentei Quin és Garrick és némely francia színészek ábrázolásairól, melyeket Shakspere *Macbethje* és Molière *Fösrénye* mellett közöl.) Igyekezett a művek szellemébe, művészetébe, gondolataiba, lélektanába belátni. Több helyen elméleti tanulmányának adja jelét, hivatkozván Gervinusra, Egressy *Színészet könyvére* stb. Gondolkozónak, figyelmes tanulmányozónak látszik néhol. Így midőn a magánbeszéd szavalásáról szól, mely nehéz dolgot hosszasan fejteget ugyan (*III. Richard*, 28. l.), és fejtegetése által komoly gondolkozásra indít, de végre sem állapít meg elég határozottan és érthetően semmit.

Igyekszik attól óvni művésztársait — s ez a mű legfontosabb része — hogy a Shaksperenél levő nagy jellemeket ne alacsony szempontból fogják föl, ne külső föltűnés kedvéért vagy hatásvadászat végett igyekezzenek előadni, ábrázolni, hanem belső, jellembeli értéket adjanak nekik, mindenek fölött pedig azzá tegyék Richardot, Othellót, Leart stb., a mivé a költő tette, nem a mivé egyik-másik újabbkori ábrázolójuk, vagy épen műbíróik akarnák. «Shakspere eszményétől ne szálljon le a fölületes nézőhöz és kritikushoz, hanem Shaksperéhez emelkedjek föl, talán azokat is magával vivén» (*Othello*, 5. lap), máskép: «hogy a művészeti önczért alá ne rendeljék a mellék nézeteknek, nagyobb hatásnak» stb. (U. o.) Így például Othellót ne úgy fogják föl, mint természettel vad különöz mór, hanem mint egy voltaképp nemes és szelíd, csak ármány által fölingerült, forró szerelme által szenvedélyessé, türelmetlenné lett egyént. És Leart nem mint már természettel és kezdetben is dühöngőt és mindjárt örültet, hanem mint önkényeskedésre szokott és hajlandó szenvedélyes embert, de örülésbe csak lassankint, fokozatokon át esett, nagy tragikái hivatású királyi jellemet.

A kik külső dísz vagy czifrasággal akarnak hatást tenni, a kik ezzel a költést, kivált a Shakspere fenséges drámai költését megalacsonyítják, azokat komédiásoknak nevezi. Erősen kikel az úgynevezett «ügyes technika» ellen, melylyel, mint külső gépies eszközzel, a belső mély fölfogás és tűz hiányát pótolják. (*III. Richard*, 71. l.) Nagy súlyt tesz arra, hogy a Nemzeti Színház «műintézet» es azért benne egyedül mulattatás és művészietlen könnyed, léha előadás nem lehet a föladat. (*III. Richard*, 43., 50., 61., 62.) A pszichologia (így) ellenében gúnyolja a fizikát (így) «Shakspere mehet koldúlni a pszichológiával, elvégzi helyette a magát föltoló színész a fizikával.» (*Othello*, 15.) Gondolom, physiognomikát ért.

Ellenben a művészi törekvésű színészetet oly magasztosnak vallja, hogy bátran állítja — s ez már sok! — «hogy az előadó művészetben a költő és színész külön-külön csak nulla»; a költővel együtt teremt az alkotó művész. (*Othello*, 9., 20.) «A színésznek a költő eszményét kell megérzekíteni.» (*III. Richard*, 26.) Shakspere szenvedélyes szeretete miatt megveti az operát és mondja: «az opera komédia csak, és nem művészet; legjobb esetben mesterség, melylyel a természet

adományát kicsiszolva, az ember állatias ösztönere hat, mint az orpheusi rege is bizonyítja». «A tragédiának igen szép paródiája az opera, semmi egyéb.» (*Othello*, 10.) Mintha csak a negyvenes évek elejen szólnának.

Méltánylást érdemel Molnár heve, melylyel szakját magasztalja, melylyel annak magas hivatását kartársai figyelmébe ajánlja. Méltó az a gyűlölet, melyet művészi lélek érez azon tényezők iránt, melyek a drámai költésnek a színház körében látható hanyatlását okozták: a tragédiától az operettig. De még sem igaz, legföljebb az ő lágyításával igaz, hogy a drámai költemény a színművészet nélkül nulla; de igaz, hogy csak költemény és nem dráma. És igaz, hogy az «előadó művészetben». És igaz, hogy bár a széptan a színészetnek a művészetek közt saját külön helyet nem ad, de azt, a ki nagy jellemeket, nagy lelkeket, nagy tetteket és eszméket méltón tud ábrázolni, művesznek nevezhetjük. Nem teremt eszmét, de alkot testet az eszmének. Ép oly joga van e névhez, mint a képirónak, ki eszményítve ír tájakat, arcokat, jeleneteket. Az még igazabb, hogy színi előadás nélkül a költésnek ez a magasztos neme fejletlen maradt volna s hogy a drámai költés a színészetre örökké számított és támaszkodott, még azoknál a régi népeknél, például a görögöknél is, kiknél oly tökéletlen volt, a maihoz képest, a színi előadás, — legalább oly egyszerű, oly hiányos . . . ; úgy, hogy ott a költőiség volt erősebb, a drámaiság gyöngébb, holott az újabb időkben éppen ellenkezőkép kezd lenni.

A drámát a színészet teszi drámai művészetté. Különösen igaz ez Shakspere drámáiról, melyeknek ziláltságát, sokféleséget, csak közös szellemtől vezetett s általában mély fölfogású színészség előadása teheti egészen érthetővé s kellően élvezhetővé. Mert ő maga is úgy írt, mint színjászó, színre és nem olvasók számára. És ez az ő korában általában így volt. Mondhatni, hogy előbb fejlett ki náluk a színészet, mint a dráma. És nagy oka volt annak is, miért kezdett nálunk is tenyészni a nemzeti fölébredéssel egy időben a dráma, miért tartott lépést az eposzszal, mely a nemzetet ébresztgette; miért esdekeltek annyira költőink a színpadért, színészetért; miért rendezték, a hol csak lehetett, magok az előadásokat, miért írta Kazinczy, a mit *Hamlet* előtt olvasunk, miért Döbrentei Garrickról és másokról, Molière *Fősvénye* mellett francia színészekről azt, a mit írt. Nagy ok van arra, hogy Anglia nagy

műveltségű és köztiszteletű színésze, Irving Henrik (mert voltak köztiszteletű színészei: Garrick, Kemble, Kean stb.), jeles tudósok (Dowden, Marshall) segítségével, oly kiadását adott Shakspere műveinek közre (mely ma már a nyolczadik kötettel be van végezve), melyben a szöveghez, a jellemek részletes tanulmánya mellett, az is hozzá van adva, mi történt egyes mű előadása végett itt-ott, miben áll annak színpadi története. Becses dolgozatokat írtak Shakspere műveiről más angol színművészek is, kik egy idő óta komolyan tanulják s nagy gonddal adogatják elő kivált jelesebb személyeit. És sokat köszönhet a nagy költő és az őt tisztelő világ azoknak, a kik drámáit nemcsak kedvvel és szeretettel, hanem sok tanulmány és kísértgetés útján szerzett művészettel adván elő, ez által leghathatósabban magyarázzák. És ezek a nagy jellemek soha sem lettek volna oly nagyokká, és *Hamlet* meg *Lear* vagy *V. Henrik* és *Falstaff*, *Ophelia* és *Imogen* stb. nem élnének ma is az angolok és a művelt világ körében, ha Garrick és Siddons s a többiek nem éltek és művészkedtek volna.

Ezek után indult Molnár; Irving és a többi, például Egressy, útján járt. Keveset tehet, de hasznos dolgokat mond el a külföldi színészek jeles működése és torzításai felől. Lelkesen mond el olyféléket, milyeneket Döbrentei óta folyóiratokban, drámaírálatokban többen elmondhattak, Egressy is érinthet szakkönyvében; de elégszer elmondani alig lehet, mert fő és csaknem egyetlen egy dolog. És kár volna, ha a színész-iskolában nem hirdetnék, ha ott is elnyomná vagy kiszorítaná a külső mesterfogások tanulmánya a költői szellemet s a nagy költő lelke által művészsze fejlesztést. — Szól az előadó művésznek a költő iránti odaadásáról, a kit szeretettel kell tanulmányoznia, mélyen megértenie, bensőkép vele egyesülnie s szelleméhez mindenben alkalmazkodnia. Sokképen, mindig lelkesen, néha kitörő ügyszeretettel, kíméletlenséggel vagy keserű humorral is mondja ki a Shakspere lelke ellen vétő szentségtörők iránt gyűlöletét. És — mint mondók — kímélet nélkül rója meg kora legnagyobb színészeit, valamint némely meg nem nevezett kisebb szereplőket. Ezek hibáiról és jelességeiről szól például *III. Richard*, 16., 24., 34., 35., 37., 38., 56., 62., 63., 64., 72., 75.

Kíméletlen egynémely Othello-előadók ellen. Egy helytt (*Oth.* 31.) elmondja, hogy némelyek külső viselettel azt muto-

gatják, mily nagy tornászok: «leguggolva, derékba töréssel, mint forgó szél vagy bűgő csiga, a színen végig forognak magok körül eszeveszetten». (Még több ugyanott és *Oth.* 39., *L.* 31., 49.) Szentnek tartja Shakspere akaratját; nagy tüzzel kel ki azok ellen, kik «vakmerő kezekkel nyúlnak e bibliához». (*L.* 12.) És mégis megengedi, hogy némely dráma némely jelenetét «szcenikailag az esztétikához simítsák». (*L.* 42.) Túlzásba viszi lelkesedése, midőn *III. Richard*-ról szólván, azt Shakspere «legnagyobb tökéletességű tragédiájának» (*III. R.* 4.) «nagyobb szabású tragédiái közt leghatalmasabbnak» (ugyanott 23.), «ízlől-ízre tragédiának» (uo.) nevezi, és állítja, hogy «Shakspere nem szállott oly szédítő mélységre egy tragédiájában sem, de oly magasra sem» (uo.). Az első tételre nézve aligha van igaza. A dráma utolsó fölvonásáig Richard magában szerepel, hatalmaskodva ellenhatás nélkül; és ez az ilyen művek természete ellen van, mint Ulrici meg is jegyzi ismert művében.

A nagy hév miatt sokszor zavarossá, epithetonokkal nagyon is tarkázottá, vagy néha ízetlenül köznapivá válik a beszéde. Ilyeneket mond: tütővak (talán tájszó? *Oth.* 21.), arabus (*Oth.* 9. l. s utóbb sokszor); azt hiszi, hogy ez komolyan mondható szó, nemcsak tréfából elszalasztott szólás, mint farancia, ánglius stb.), neki fog az átkozódáshoz (*Oth.* 11.), megarak (megærak helyett, *Oth.* 22.), gyanútól fölforrott vérrel okvetetlenkedő Othellók (*Oth.* 24.), valakit megcserkel (*Lear* 45.), profanizál (*III. Richard*, 38.), boszúra támad (ugyanott 17.).

Mondatkötése gyarlóságait a szerző nagyon is nagy hevének, és mivel — mint a többi is — vidéken nyomták, a sajtónak merem tulajdonítani. Fájdalom, a közelebbi idők Shakspere-irodalma a vidéki sajtó műve, legnagyobb részt (Szeged, Szabadka, Csorna).

Csak azt óhajtanók, vajha többre mehetett volna; legalább a nagy és ismertebb tragédiákat a színpad és a közérthetes végett úgy tárgyalhatta volna, mint az említett angol és nemelyik nemet tevő. Tette volna ezt talán Irving vagy mások nyomán és jelesebb Shakspere-ismerőink segítségével. Így műve inkább műkedveléssel, szakaszosan ki-kitörő tüzzel, nem annyira mügonddal készült töredék, vagy lelkesedés rögtönzése, nem nyomos tanulmány érett gyümölcse. Így is méltó

tánylást érdemel, mint önzetlen, sőt áldozatos jóakarát szüleménye, sokkal inkább, mint az a nagy terjedőségű dolgozat, melyet utána említeni akarunk, mely az övénel, az utóbbinál, csak egy évvel utóbb, egyazon helyen, a legnagyobb magyar városban jelent meg. Bár azt magyarázhatnók ki ebből, hogy ott, abban a nagyon magyar városban, Shaksperenek kedvező a levegő, kedvez a magyar közönség szépérvése! — Bizonyos, hogy ezelőtt 55—60 évvel Debreczenben sok ajakon forgott Shakspere («Sákespeár») neve, gyakran fordultak meg tragédiái a színpadon, aligha nem többször, mint ma a főváros nemzeti színházában.

De ez a másik mű nem Shakspere szeretetéből fakadt.

Rózsa József (Bánhegyesen, Szeged vidékén) Raich nevű, csaknem teljesen ismeretlen németnek Rio művészettörténelmi francia író után fordított vagy átdolgozott munkáját adja ki magyarul a fentebb jelzett cím alatt. A német Shaksperetársulat egy írója ezt a német könyvet említi, de ismertetésre méltónak nem itéli. (Tréfát csinál belőle, még a Rio—Raich r-betűs neveiből is; hátha még a mi Rózsánkat is ismerné!)

A német Shakspere-irodalom jelesei, a Shakspere-társulat füzeteiben, mondom, mellőzik ezt a munkát. Nem is érdemelné az említést, ha néha a rosszat is meg nem kellene ismertetnünk, és ha fő feladata mellett, a mi nem egyéb, mint Shakspere római katholicussá tévése, arra is ki nem térne, hogy a költő jellemét ismertesse. Azt kutatván: mit hiszen, azt is vizsgálja, a mi avval kapcsolatos: mit gondol, mit beszél az élet nagy kérdéseiről. Ez aztán reánk is tartozik, kik Shaksperet szívesen tanuljuk. És tartozik reánk mindaz, a mit Shakspereről művelt közönségünkkel olvastatnak. Van irodalmi jelentősége, ha nagyobb részt rossz jelentősége van is.

A nagy költő vallásával, bár legtöbbször röviden, foglalkoztak legújabb és legjelesebb életírói is, kik egyszersmind magyarázói és kritikusi. És Raich-al, voltaképp Rio-val ellenkező eredményre jutottak; arra, hogy Shakspere a protestans iránynyal tartott, mint hitfelekezet embere; gondolkozására nézve pedig a szabadabb keresztyén nézeteket vallotta, valamelyik gyülekezethez szorosabb elvi csatlakozás nélkül. Így találjuk ezt Bernays M. tüzetes és terjedt értekezésében, a német Shakspere-társulat első kötetében kimutatva (224. és következő lapok). Így Gervinusnál, Ulicinál, Elzénél stb.

De ez Rio (s R. R.) uraknak nem tetszik. Valóban nagy szorgalommal teljesített tanulmány, többek közt a legújabb Shakspere-kritika áttanulása alapján mindent összeszed és föl-hord (Rio), a mit csak vesztett ügyének védelmére fölhozhat, a sophistika eszközeivel adatokból kifacsarhat, hogy megbizonyítsa azt, a mit Rózsa az *Előszó* IV. lapján mond, hogy a «nagy brit költő tényleg és jogosan a miénk!» (mily édes érzés!) már tudniillik R. R. R. úréké, — s a mi több, nemcsak a miénk, hanem «a brit költőkirály a színpadot a szószerzővel fölcserélvén, drámai művei legnagyobb részében az anglikán egyházzal vitatkozott (!) és a római katolicus egyház részére propagandát, alattomban (!) titkos propagandát szervezett» (mind sajátosan kenetes szó!); ugyanott. Más szókkal: «Shakspere föladatává tette a némely régibb drámákban nyilatkozó római katolicus ellenes irányzatot kijavítani és Anglia színpadait a katolicismust védő tanszékké alakítani. (135. l.) És ezt az állítást, legalább e főtételt nyílt homlokmal vallván és hirdetvén, ezzel pótolja meg: «nem szorult arra, hogy történetferdítés útján szerezzen magának hősokeket» (tudniillik RRR. ugyanott, *Előszó*).

Bár ne volna szokásban s ne lehetne a történelem egyes tényeit, ezek viszonyait, a cselekvők jellemét, gondolkozását különböző érdekből más-másképen tárgyalni és számtalan esetben meghamisítani, még a szemmel látottakat és érzékelteket is elfacsarni és elferdíteni. De bizony ennek ezek az írók is világos példáit adják.

R. urak szembeszállnak a német írókkal, a kiket már említék s a kiket még említhetnék, és talán a francziák némely íróiból merítvén bátorságot (nem adatokat) küzdenek a nagy költő lelkeért, vagy inkább conversiójáért, melyet nem is «in puncto mortis», hanem «post mortem» a közönség némely részének bámulatba ejtéseért kísértének meg. Mert hát a francziák, az ő hírhedt világos fölfogások és beszédök (clarté du style etc.) ellenére is szeretnek olykor általánosságban beszélni, szépen nagyítgatva s nagyzolva homályoskodni. Hugo Victor, ki Lamartine-nal együtt nagy költő, de gyöngé történetíró (*Shakespeare*, Paris. 8° 17—19. ll.) mondja, hogy Shakspere «oly házban született, melynek falai közt a régi hitről való vallástételt rejtegették» és hogy «Shakspere családjának egy eredendő bűne volt, mely miatt lesülyedt és ez az ő katolicus-

sága». Mezieres Shakspereről s kortársairól írt szép munkájában annak hitfelekezeti hová tartozását bizonytalannak mondja. Chateaubriand, kit legelőbb kellett volna említnünk, úgy véli, hogy Shakspere ha volt valami, római katholicus vallású volt.

Ő pedig, ha valaki, nagyon szabadon és magasan járt a felekezetiség korlátai fölött, a dogmák scholasticismusára és formuláira keveset ad; azok közé tartozik, kikről egy nálunk még ismeretlen költő, Austin Alfréd, *The poets corner* című költeményében mondja:

— — — éltek zajban
Folyik le és a menyével harczban:
Békét nem ismerők.
Mint széllel küzd vész forgatagja,
Úgy dúl komor lelkeknek harcza;
Úgy mennydörögnek ők.*)

De a mi írónk nem enged. Előszed minden ide vonható történeti adatot, föl kutatja (valóban fáradhatatlan szorgalommal) az újabb Shakspere-kritika irodalmát, ha tudna valamit Shaksperetől elvitatni, a mi nekik nem kedvező és Shakspere-re ráadni, a mi az ő ügyének kedvező. Mert tudjuk, hogy némely műveket elvitat tőle az újabb kutatás; némely darabban némely sorokat, elég méltó okon, más íróknak tulajdonít.

Főlszed mindent és elmond, a logika és sophistika segélyével magyarázva, alakítva, rendezve. Kétszer hallja meg, a mit kedvezőt hall, de fülét bezárja a sokszor elmondott, neki nem kedvezők előtt. Itt erre részletesen nem terjeszkedhetünk ki. Az egész dolgozat inkább zárdai vagy papnöveldei fontosságú. Nem az irodalom nyílt, szabad levegőjének, kritika által tisztított, philosophiától megvilágosított körének van szánva. Zugirodalmi munka, bár a tudományyal is, mint eszközzel, nagyban él; csakhogy mindenre a zug homályát borítja.

Csak azért kell említnünk, mert ki kell mutatnunk, hogy

*)

— — — their fretful life
With heavenly precepts was at strife,
No pious peace they knew,
Like thunderstorms again the winds
They press'd and from their lurid minds
Alarming lightnings flew . . .

is tudnak Shakspereről szólni. És mivel szomorúan kell látnunk, itt is ismételtetnünk, hogy az irodalmi legnagyobb dolgokat is lerántják, megalacsonyítják. Csak ezért szólunk róla valamit.

Shakspere Vilmosnak anyai nagybátyja halálakor lelkét Istennek és a szenteknek ajánlotta, «az égi szent seregnek» (Rózsa, 8. lap). Így cselekedett VIII. Henrik is, kinek hitét Rózsáék bizonynyal nem dicsérnek. Ezzel tehát nem bizonyítanak.

Davies nevű lelkészre hivatkozik (9. lap), ki mondta volna: «he dyed as a papist». De ezt a följegyzést régen megismertek hogy koholt s általában Davies-t szavahihetetlen jegyezgetőnek találták, kire már nem hallgat senki. Ilyen koholt a Shakspere apjának tulajdonított végrendelet is, melyet 1770-ben leltek meg (Elze: *Shakspercs life*, 457. lap).

A költő önkészítette sírfölriratában «átkot mond azokra, kik bántanak testét». Ez az Erzsébet-korabeli üldözésekre vonatkozik. De ilyestől félhetésnek semmi oka, semmi nyoma. És ez a sírirat Erzsébet halála után több mint tíz évvel íratott. Shakspere Erzsébet után 13 évvel halt meg. Ez az átkozás vagy óvakodás általános divatú formula. Nem teszen többet, mint: requiescat in pace stb.

Nagy örömök van Raichéknak pater Lorenzoban, a szíves barátban, hogy Shakspere így fogta föl s ebből következtetik, hogy ez az ő katholikus érzületére mutat. De Lorenzo moráljában nem tud egynemely irodalomtörténet-író megnyugodni. A ki szerelmeseket megszökésre, titkos összeesküvésre segít, bár a két család megbékéltetése végett is: azt mondják, nem jó úton jár, legalább nem szentül cselekszik. Vagy a cél megszenteli az eszközt? — Ide tartozik az az örvendetes tudomás, hogy Shakspere jó szerzeteseket, apáczákat ír le; kedvezőn ítél nemelyekről. Hogyne? ha voltak ilyenek; mert voltak is. Ki ne tudna jót mondani Assisi Ferenczről, pater Damienről stb. És a tragikus költő úgy ír le vagy állít elő, a hogy valóban voltak, a történelem vagy a monda, vagy az ő fölfogása szerint; fölfogását pedig Shakspere e pontban a történelemhez alkalmazta. Ilyfélekről nagy kedvvel és áradozással beszél a mi írónk (33—67. lap). Épen ily örömmel buzgó kárörömmel veszi tudomásul, hogy Shakspere a protestáns papságot gúnyolja. Okát szerző is tudja, bár elhallgatja, és nagyon világos. A puri-

tán papság a művészetet, főkép a színészetet, átkozta, üldözte. E mellett a birtokosoktól s államegyházbeliectől elnyomatva, elszegényedtek, elparasztosodtak, s mint másutt is történt, gúny tárgyává lettek.

És ez a nagy dráma-költő talál a régi egyház papjai közt bűnöst és aljast is eleget. Ilyen Wolsey (itt «Wolseley», gondolom a mai angol tábornok nevére), Beaufort, ki «Istent káromol és átkozza a földieket». *János királyban*, kiről utóbb szólnunk, Hubert egy barátot gazembernek mond; Ophelia temetésekor Laertes leszidja a papokat. Az orleansi szűzről oly fölfogással és annyi tisztelettel szól, mint akár Voltaire.

A költő egy-két helyen azt mondja, hogy a biblia szavait gonoszúl idézik, belőlök ellenkezőket, valótlanságokat magyaráznak ki, más helytt, hogy az igazságnak örökké kell élni (nemzedékről-nemzedékre), ha meg nem volna is írva. Nagy és igen fontos igazság ez utóbbi és sajnos igazság az előbbi is. De ezt a biblia elégtelenségére magyarázni s ebből a költői nagy gondolatból a hagyományokról szóló tant kiesaverni csakugyan lehetetlenség (79. lap).

Raich azt hiszi, hogy a mit a dráma- meg az eposz-költő elmond, az mind saját hiedelme. Tehát a drámaíró tárgyiasságáról nem akar tudni. Ha személyei ezt és amazt hiszik, azokat ő is hiszi (még ha ellenmondók is)? Shakspere is vallásos nyilatkozataiban sokszor következetlen, igen sokszor Jupitert emleget, mint a mai angol (by Jove!). Mint Dante és Milton, sőt legújabbban még számosabbak, elegyíti a keresztyénit a pogánysággal, emennek mondáit amannak mondáival, felisteneit amannak szentjeivel. Úgy teszen, mint a vallásos művészet tett, mely alakokat, eszméket stb. vett amonnan. Nagy költő alig tett valaha máskép. Egyből sem lett tantételek, kivált vallástörténelmi dogmák véde.

Az újabb kritika eredményét használja föl Raich, midőn *János király*ról szól és ebben keresi a nagy költő működésének irányát. Az új kritika tisztázta *János király* eredetét. Régibb drámából idomította Shakspere. Némely ott előadott, a színen lefolyó cselekvéseket a magáiban csak elbeszél, tehát drámai hatásoktól megfoszt. Így: mikép rabolta ki Faulconbridge a templomokat és hogy szúr le egy apátot, hogy mérgezi meg egy barát János királyt, hogy végzik ezt ki stb. Összesen nyolcz ily eseményre nézve tett változtatást s általában

a cselekvénynek szelídebb prot. jellemet adott, az ő korához illőbbet. (Leopold *Shakspeare*, XL. l.) «Midőn János király megmérgeztetését nem hagyta meg a színműben a boszú fontos tényeül, mint az összes cselekvény egyik főmozzanatát, valóban hiányt okozott, egy fontos részétől fosztván meg a drámát, egy foltot okozott rajta, melyet tőle el nem távolíthatni» (uo.). Így vélekedtek többen, kiket puritán türelmetlenséggel nem vádolhatni, s azt tartják, hogy a költő a drámának ártott ezzel. Dowden pedig (*Shakspeare-primer*, 89—91. lap) meltatja ezt a szelídséget, melylyel a költő a dráma újjá alkotásában eljár, de a János király megmérgeztetése kihagyatását rosszalja.

Bizonyos, hogy Shakspeare e drámát szelídebbé tette, még a mű értékének rövidítésével is. Ezt azután szerzőnk nagy ügyességgel és erőlködéssel használja föl föladatára s azt, hogy Shakspeare kíméletesb volt azon egyház iránt, mint a *spanyol armada* hatása alattiak voltak, túlzásba esvén, azon egyházhoz tartozóságára magyarázza. Holott a ki ma elfogulatlanul olvassa *János királyban*, a mi a pápa és törekvései ellen foglaltatik, nagyon soknak is találja a protestans tudat vagy érzület nyers kifejezésére. (Így találták az ötvenes években az angol nézők a hierarchia újabb meghonosítása alkalmából.) És fölkiálthat Elzével: vajon a ki *VIII. Henriket* és *János királyt* írta, lehetett-e római katolicus?

Méltó a figyelemre, hogyan bánik Shakspeare a csodákkal; tudniillik az, hogy hiszi azokat és fölhasználja drámai motívumokul. Mint sok más költő, kivált drámaíró és romanticus. A mi írónk nagy meglepéssel állítja, hogy Shakspeare hitte a csodákat. Ennek igazolására vagy három helyet fölhoz munkáiból és messze menő fejtegetésekbe bocsátkozik. Azon helyek közül legfontosabb Hamletnek sokszor emlegetett szava (melyet csak Raich érez «csípős megjegyzésnek», különben egészen komolyan, sőt érzelmesen mondott szavak): «Több dolog van mennyen és földön, melyekről bölcseitek nem is álmodnak» — oly tökéletes igazságot foglal magában, melyet nemcsak Shakspeare korában hihettek, hanem sokan hihetnek ma is. Költő pedig nehezen volt egy kis mysticismus, tehát ilyen hit nélkül. Legalább æsthisésök gyönyörködött ilyenekben, bár értelmök elutasította. Csakhogy nagy különbség van egyik és másik ilyen hite között. Shakspeare egy érsekkel egy helyen azt

mondatja: «ma már nincsen csoda» (*R.* 155. lap). Másutt egy mással ezt: «csoda nincs, csak bölcseleink teszik, hogy a szokott és mindennapi dolgokat természetfölöttiekké és csodákká tegyék». Shakspere máskép élt a csodákkal drámaiban, máskép Calderon, a spanyol drámaíró. Más az a középkorias csoda, melylyel Calderon és felei bővölködnek (Vehse szerint mágikus csoda); más a természet titka, csodája, melyet nem értünk, sőt más az a mesés vagy népies csoda is, melyet deus ex machinául vagy legalább képzelődésre ható mellékes vagy fő motívumul máig is használ némely költő, a nélkül, hogy csodát hinne, a nélkül, hogy aesthesise kedvéért esztét meg akarná tagadni. Shaksperenél a természet csodáira találunk ott, a hol Hamlet atyja lelkével találkozunk, hol a rómaiaknál is előforduló jelekről van szó, ott a hol Hamlet czéloz a philosophusok gyarlóságára, a hol (*Minden jó*, II. 2.) gyógyulásról szólnak mint csodáról, a hol *Macbeth* boszorkányai vagy Banquo lelke játszanak, vagy csodás valók, mint Caliban stb. és a *Szentivánéji álomban* tündérek alakoskodnak. Mindez máskép van a középkori hitű Calderonnál, a hol — mint Moltke (a Shakspere-tudós, *Shakspere-Museum*, 223-ik lap) mondja — a dráma czélja oda megyen ki, hogy keresztyéni képzetekkel (inkább rémségekkel, tehát: reműlettel) töltsön meg bennünket, «bei ihm d. Drama auf die christliche Sättigung herauslauft». Amott Isten csodája mindenben, itt emberektől csinált csodák többnyire.

Szerzőnk itt is, másutt is, idéz derűre-borúra, maga mellett és maga ellen. Ha gondosan összevetjük, csak annyit maga ellen, mint mellette.

Végül *VIII. Henrikről* szólunk. Az újabb kritika fölfedezte, hogy ebben annyi van Shaksperéé, mint nem övé, (Legújabbban egy valaki állítja, hogy Shaksperetől nincs benne semmi.) Övéi némely szelídebb helyek, melyekben például Katalinról van szó és ő szerepel stb. máse az egész V. fölvonás. Vagy mindenik fölvonásban van övé is, nem övé is. Némelyek pedig ezt a dolgot semmibe sem veszik, mint Gervinus, Delius, Elze; sőt Delius teljes határozottsággal nyilatkoztatja, hogy azon véleményt semmi adat sem támogatja (Shakspere-kiadás, II. 1040. lap). Hogy pedig e három tudósnak mily nagy tekintélye van Angolországban, tudhatja, a ki valaha ez ügyben széttekintett. (Gervinus első helyen ajánlja Shakspere-tanulók-

nak Dowden, rendszeres kézikönyvében : Delius szövegét a legjobb kiadások elfogadják. Elze többször kiadott *Shakspere élete* angol nyelven is nagy keletnek örvend.)

Shakspere írta volna a szelídebb, a középkori egyháznak és embereinek kedvezőbb részeket. Ebből is kitetszik, hová tartozott. De csak gondoljuk meg, hogy ha Shakspere életében és befolyásával adatott elő ez a dráma, és ő azon egyház embere, sőt térítője volt volna : hogyan adhatja megegyezését oly részletek előadásához, milyen az ötödik fölvonás, melyben VIII. Henrik magasztalása (nekünk is visszatetsző mértékben) és a «tisztá hit» megdicsőülése adatik elő?

Legyen ez elég. Másutt más szempontból többet adánk. Szerző nem sajnálta munkáját a csak neki vagy nekik érdekes kérdéstől. Mert a nagy világ a tettekből ítél, költőt eszméiből, műveiből. Ily lelkesek néha, ily kitartók a rossz ügy védői, vagy képzelt fontosságú nézet vitatói. Így nem sajnálunk Donnelly és társai köteteket írni arról, hogy Shakspere műveit *Baco* írta. Így sok más tárgyról az elfogúlt tudósok. És alig téptek-szaggattak valaha művet annyira, a biblián kívül, mint Shakspere munkáit. És mit érnek vele? S mit ér a mi szerzőnk? Shakspere irányát, lelkét meg nem változtathatja, munkáiból, a mi bennök van, ki nem veheti s a mi bennök nincs, beléjük nem teheti. Olvassák, tanulják mindenfelé, naponkint számosabban. Óhajtjuk, hogy Raichék felei is, bármi okból olvassák. Meg fognak győződni arról, hogy épen az által hatott és hat, hogy sehol sem felekezeti, és hogy mindenünnen eltanulta, a mi magasztos és mind azt, és mindig azt fejezte ki, a mi legáltalánosabban és legemberiebben érdekel, és kikifejezte a lángelme szabadságával. És kiki meggyőződhetik arról is, hogy Shakspere «több volt, mint protestans theologus, oly szabadságokat vett magának, melyeket ilyféle tudósok rosszaltak volna (s rosszaltak is). Ezekről oly messze járt, mint a pápától. Az ő távoli és magas állásáról tekintve borzasztó kicsiségeknek látszanak Calvin és a pápa . . . De azért nem valálstalan; csak hogy a művészet, a maga szép és nemes humanitásában, minden kivüle eső czéltól független voltában, testi ereje, egészsége teljességében egy kissé mindig pogány» (Stapfer: *Shakspere et l'antiquité*, II. 184—186. lap). «A theológiától egy világ választotta el. Az életről és halálról való bölcselkedése, sőt etikája sem inkább keresztyén, mint Sophoklesé vagy

Goetheé.» (Massey: *Shakspeare's sonnets* etc. 1890.) «Ő nála az erkölcsi világ súlypontja nem dogmában, sem a hagyományban vagy tekintélyben van, hanem a lelkiismeretben, a minden romlatlan emberben, emberi osztályban és hitfelekezeten meglevő jog és méltányosság közérzésében, a jó és rossz között való szabad választásban.» (Kreyszig: *Shakspeare-Fragen*, 199. l.)

De a Raich-féle művek szerzői nem olyanok, hogy tisztán látnának, ész szerint ítélnének, meggyőződés szerint szólnának. Megczáfolásokra, megtérítésökre alig méltó szót vesztegetni. Csak azért kell ily műveket is fölemlíteni, mivel korunkban mindinkább szaporodnak az ilyenek, s az irodalomban, a politikai és társadalmi életben tért foglalnak. És valóban kétségbeejtő ebben a fölvilágosultnak hirdetett világban látni azt a csökönősséget, vagy érdekből való megátalkodottságot, melylyel némely nézeteket, elméleteket föntartanak, ábrándokat terjesztenek és az emberi józan észet sokképen megtagadják, meggyalázzák.

Itt még csak azt említem, hogy ha kárörülők volnánk, gyönyörködnénk benne, hogy a magyar fordító tudatlansága és a vidéki könyvnyomtatás ügyetlensége miképen tette tönkre a magyar kiadást. Maga Rózsa úr aligha ért egyetlenegy szót is az angol idézetekből, mint általában úgy látszik, hogy az angol dráma-irodalomban is teljesen járatlan, és így folyvást ismeretlen dolgok és nevek közt tévelyeg. Másképp lehetetlen volna úgy írni le egyet-mást, mint itt látjuk. Például 14. l. offortunes; 15. affestionale; wis: wit uo.; siater, abrobation; 65. Wolseley: Wolsey; 99. Clown (tulajdonnév): clown (köz-név); 10. Warburgton; 73. Monday (költő); 79. sufficiney, Fromage: from age, ao: to; 120. Machbet; 121. Makaulay, unhonsel'd, dissapointed, unanel'd; 125. Jorki hg; 165. all si true; all is true; és ez mindenkor így. — A szegedi könyvnyomó hibája lehet: Sekt: sect (ital) 10.; Wieseman: Wiseman 11.; Taycor: Taylor 14.; Euphne: Euphues 15.; Untermehung: —nehmung 81.; Clareuc: Clarence 82.; Bangno: Banquo 129.; Lafen: Lafeu 158. stb.

Legszebb pedig az említett «all si true»-n kívül a többször előjövő: Pucelli Jeane: Jeane la pucelle. Ez az író (fordító) dísze!

Magyar nyelvében is van itt-ott hiba, mikor ilyeneket mond: «régóta foly a jogigény a fölött» (fordító előszava).

VI. Henrik első részében előforduló «trilogia» 65. lap; hitközönyös Henrik, mint másoknál: hitbuzgó 119. lap; negyedrészi kiadás 123. lap (sajtóhiba?); jelentőség: jelenség 128. lap stb.

Még egy munkát kell említnünk: Campbell Tamás elől-címzett művének fordítását Sebesy Alajostól.

Az eredetinek címében: «Remarks on the life» stb. levő első szó nem jelentéstelen, mert a munka természetét jelenti, hogy tudniillik ez nem tüzetes vagy rendszeres akar lenni, nem rendezett vagy teljes egészét adni a költő életéről és műveiről, csak észrevételeket, töredékes jegyzeteket, soha sem minden oldalú, csak egyszer rövidebb, máskor hosszabb fejtegetést. De a munka nem értéktelen. Elmés, költőileg meleg ömlengés, érdeklődő ember megfigyeléséből származó komoly és szeszélyes, emelkedett szellemű vagy alantabb járó megjegyzések, néhol éles elme ötleteivel, másutt humoros csapongással elmondott gondolatok, melyek közt mindenütt kitűnik az író egyénisége, az ő személyes élményei, tapasztalásai, alkalmi tanulságai stb.

Szerzője ismert jeles költő, az angol nép egy-két kedvelt és naponként énekelt hazafias énekének szerzője; mint Shakspeare-tudós vagy másképp kitűnő író, nem dicsérhető. Nincs föl-émlítve oly írók közt, a kik Shakspeare-tanulóknak az ő életéről és műveiről stb. tüzetesen dolgoztak. Nem említi Dowden ismeretes kis *Shakspearejében*, sem Furnival *Shakspearejének* illető helyén, vagy Elze *Shakspeare életében*. És ennek egyik oka az is, hogy Campbell csaknem félszázaddal ezelőtt meghalt; tehát e művében az újabb kritika eredményei tekintetbe véve nem lehetnek. Nem is találunk e műben semmit arról, melyek a Shakspeare neve alatt ismert művekben nem ő tőle származók, s pedig ez, mint most látók, valamit teszen arra, hogy az ő szellemet megismerhessük.

Az egész mű, ha részletei becsesek is, egyéni kedvből származva, költőiesen, nem didaktikus célzattal íratva, nem mindenben alkalmas nekünk, vagy a mi közönségünknek.

Foglalkozik műbírálókkal, műbírálattal, színészekkel s színésznőkkel, kik Shakspeare műveit vizsgálták és illetőleg előadták. De a személyek közül, kiket említ s a dolgok közül miket elmond, némelyek magyar olvasókra nézve nem érdeklők s érthetetlenek. Sok részletes irodalmi ismeretet tennének

föl, kritikusok, színészek, kiadások, bibliographia, sőt színészet-történet ismeretét. Másod-harmadrendű kritikusok és színészek alig tartozhatnak ránk, alig méltók megismerésünkre, mindaddig kivált, míg a Shakspere-tanulmányok szélesebb körben el nem terjednek. Ott a hol több Shakspere-társulat van, — mint mellékesen mondva, előkről is elnevezett Ruskin, Tennyson-társulatok és a mostanában meghalt Browningnak nevét viselő — vagy a hol Shakspere-ről évenként százra menő dolgozat jelenik meg, hol a költők műveit felolvasó társulatok és tanulgató körök terjedten és mélyen, minden részleteiben és gondolatában ismertetik, tanulják, terjesztik a költés és épen Shakspere költségeinek termékeit, ott ez mind érdekes, sőt kapós lehet. Nálunk aligha lehet és kell megismerni Madden vagy Jameson stb. írókat vagy Siddons vagy Lennoxné színésznőket.

Ily idegen és szükségtelen dolog az, melyet például egy helyen arról mond, hogy Johnson hozzá illenék Lennoxnéhoz (109. l.), az a mit Siddons játékára hivatkozva elmond, úgy mint kortársait érdeklő dolgot (115. l.); ilyen, a mit Smolletről említ (48. l.), némely részét csak célzásképen és nem fejtegetve.

Kedvtelésből költőileg írva nem tart arányt a tárgyalásban. Néha röviden, máskor igenis hosszan beszél. És erről egyfelét, másikról másfelét mond el. Néhol a mű eredetét fejtegeti sok szóval, másutt a tartalmat vagy épen a színi előadást. Hosszas a *Szentivánéji álom* (59. s köv. l.) vagy az *A hogy tetszik* fejtegetésében, rövid egyébütt. Általában rendet kevésbé tart, rendszert legkevésbé ad, a részek arányosságára nem gondol, s így hiányai maradnak. Ezeket pótolják, legalább a színművek tartalma tekintetében a végül oda csatolt, nem tudni mily eredetű, rövid pótlások, a tartalmak elbeszélése.

Néhol szépen fejteget, kedvvel, lelkesen és éles elmével. Ilyet találunk: a regékről mint drámák tárgyairól, (59. l.), a költői valószínűségről (78. l.), a romantismusról (110. l.)

Az eredetinek különösségeit, élénkségét, szeszélyeit stb. fordítónk természetesen meghagyta; még tetézte is fordítói hűségét azzal, hogy mintegy magáévá tette azokat és mindent. Tudniillik, mint mondók, szerző alanyiasan ír, a maga nevében, a maga ismeretségeit, élményeit, nézeteit, elveit. Ez által

nyeri meg, a mit nyer, élénkségét, kedvességét, — a maga közönsége előtt, melyet természetesen inkább érdekel a tárgyias, személyes dolog — mint a mi távol álló és elvont. A fordító már mindazt, a mit Campbell mond, egyenes beszédben (*oratio recta*) adja, melyet az egész munkán átvisz és első személyben mond el, nem mervén vagy nem akarván az előadást az író szájába adni s az előadásba magát tőle mégis megkülönböztetni. Így a más szerepét játssza, mely pedig nem is mindenütt eltanulható vagy elsajátítható s mely az ő szájába nem is illik. A más szájával beszél a maga nevében; vagy a maga szájával mondja a más szájába illőket. Ebből képtelenségek és néhol nevetséges ferdeségek erednek.

Ilyen eset, mikor mondja (56. l.), hogy «nincs kezemnél Ciber III. Rikhárdjának eredeti példánya, csak a Kembleé, de ebből is látom . . .» Másutt: «én is ismertem ilyen párt, mint Beatrice . . .» (80. l.)

Még talán ha fölolvassnók is valakinek ilyen élményeit, ott is kellene vagy jól esnék különösebb egyénibb események mellé megjegyezni, hogy voltaképen ki beszél. A magyar olvasót nem lehet a teljesen ismeretlen Campbellel magával, közvetlenül, tolmács nélkül állítani szembe, azt láttatni vele maga előtt, a ki nem annak és nem ahhoz valókat beszél. Az ilyen dolgozat nem olyan mint egy drámai vagy epikus vagy akár általános tárgyú lyrai költemény. Ott a szerzőről szó nem lehet, vagy néha (a lyraiakban) a szerző mindenki nevében beszél. Ott a szerző és felolvasó vagy fordító közt való távolság, különbség föl nem tűnik. Itt lehetetlen a fordítóra nem hallgatnunk, nem gondolnunk. Itt előttünk áll a közvetítő s lehetetlen az eredeti szerzőnek hozzá nem illő szavain, mint idegeneken, visszásokon fenn nem akadnunk; lehetetlen a vén papnak télben elmondott beszédét a kis deáktól nyáron elmondattván, jó szívvel elhallgatni. Fordítónk pedig így jár, hihetően csupa hűségből sok helyen. Még egy-két példát ide teszünk. «A kik, mint én, az öregség nyomasztó gondolatával bibelődnek, vigasztalódjanak azzal, hogy . . . Mrs. Siddonst láthatták» (68. l.) Majd «az én megoldásaim» (82. l.), «utazzék velem vasúton» (83. l.), «soha sem láttam kedvem szerént alakítva» (88. l.), «fukarkodtam Izabella dícsérésével» (94. l.), «minden tiszteletem, szeretetem mellett, melylyel Kemble emlékének áldozom» (114. l.). «Mióta Hunternek tanulmányait olvasga-

tom, mely mű az én följegyzéseim első kiadása után jelent meg» (118. l.).

A fordító merjen, a hol kell, átdolgozó lenni. Ne tagadja meg egészen személyiségét. Vagy ne vegye magára azon módon a más kabátját. Ez az egyik tanulság; másik az, hogy az ily egyéni nézetek nem annyira fordítani valók, mint a tárgyiasan dolgozott művek. Nem így tesz Raich, ki Rio személyében sohasem beszél, bár azt beszéli, a mit az kigondolt. Sőt arra mint harmadik személyre hivatkozik is, tehát róla is beszélt.

Sebesy fordítónak pedig — kinek szerénysége világosan látszik — van nemcsak Shakspere-hez vonzódása, hanem némely helyeken világosan láthatólag a csinos stílra is hajlandósága, — még arra is, hogy a maga szemével kíván látni. Ennek némi jele az, hogy munkája vége felé magyar Shaksperecommentatorra is hivatkozik (122., 127. l.). Vajha ezután igyekeznék és tudna maga erején gondolkozni és tanúlgatni Shakspere felől; magyar irodalmi művek összehasonlításával és ezek álláspontjáról is mondani valamit. Volna mit tanúlgatni és miről jegyezgetni. A hazai Shakspere-előadások történetéről Greguss és Bayer mondanak valamit. Ez utóbbi inkább csak megemlíti. Még sokat lehetne a szövegekről (fordításokról) előadásokról, idősbeknek saját tapasztalat, ifjabbaknak jeles színi bírálatok után. És sok van Kisfaludy K., Vörösmarty és mások műveiben a mi Shakspere-ből eredhet vagy azzal összevethető. Shakspere nyomait eddig is sokan feltalálták költőinknél. A *Téli rege* és *Vihar* valami német átdolgozását fölhasználta Dugonics *Etelka Karjelen* című darabjában (Bayer: *Színészet* II. 286.). Hatott Katonára is (Greguss 403.) Vörösmarty epikájára, például *Csongor és Tündére* «mely példányszerű Shakspere-utánezat és mégis eredeti alkotás» (u. o.) Hatott Szigligetire (u. o. 404.). Ennek legelső műve *A meqjatszott cselek* azzal rovatott meg, hogy *Macbethből*, *Hamletből* sok jelenet van átvéve belé (l. bővebben u. o.). És csudálnók, ha Vörösmarty *Fátyol titkaiban* és Shakspere *Felsült szerelmeseiben* valami közösséget vagy a hatásnak sok világos nyomát nem találónk. Arany Jánosnak leginkább vérebe ment Shakspere *Buda halálában* és balladáiban; ezt mondja Greguss (u. o. 405.); de hogyan? nem fejtegeti.

De visszatérek. Hogy dolgozott részletekben a fordító? Egynehány helyen gyöngé visszaadást találunk. The

pleasures of hope : reménynyújtotta elvek, miért nem a remény gyönyörűségei ? (Az a nyújt nagyon divatos, de nagyon erőtlen szó ily helyen.) Specimens of british poets : nem angol írók példányai, hanem példák angol írókból. Essay on the learning or rather of no-learning of Shakspere, nem : tanulmány arról, hogy kell értelmezni, hanem hogy kell tanulni Shakspere-t (5. l.) Shake-scene Greene-nél gúnynevezet Shakspere-re, nem megrázó jelenet, hanem színrázó (ma : színfal-hasogató vagy rázkodtató) író-t jelent és nevérdítő szólás (36. l.) stb. Ha az eredetit egészben, szóról-szóra összevetnők, hiszem többet lennénk. Különben a fordított szöveg nem sok helyen értethetlen vagy nehéz (l. 48, 54, 56. ll.). Legtöbbször síma, utolja felé mindig sí mább és hiszszük még sí mább lesz a fordító nyelve, ha a roppant szó bőségű gazdag nyelvnek, kivált Shakspere páratlan szó bőségének sok komoly olvasás által eszközölhető megtanulása sikerül neki.

Néha átesik fordítónk a hirlapi conventionalis nyelvezet szokásaiba, a divatos népiesség vagy póriasság, vagy úrfias hanyagság izetlenségébe. Ezért mondja: igényeltek figyelmet e helyett vontak magokra (1. l.), a költő minden tehetségét mozgósítja (52. l.), agyon éheztteti (53. l.), potyára bánt ily vadállománnyal (27. l.). És szókat is csinál vagy szed föl : bajmócz : pedant (17. l. L. Cz. és Fogarasi Szótár), balgócz : balga ? (88. l.), inczenpincz szereplő (17. l.), amalgamizál (88. l.), szeredelem (17. l.), welch jellem : welsh ? (66. l.).

Az idegen személyneveket divatosan írja, a keresztnévet elől : Samuel Rogers, William Sh., Thomas Heywood, Mr. (!) J. P. Collins, Alex. Dyce, Fr. Madden, John Shakspere, George Steevens, Aug. William Schlegel (38. l.), de : Schlegel A. W. (89. l.). Mintha csak németeknek vagy angoloknak beszélne.

De miért írja a címlapon Campbell Tamás ? Úgy-e mivel ezt meg akarja ismertetni, be akarja mutatni ; mert ez beszél s ő ennek személyében beszél ? Nevét legalább kimondhatóvá kell tenni a magyar olvasó mint vele társalkodó számára. A többit miért nem lehetne így vagy ilyenformán tenni érthetővé, így mutatni be ? Úgy mint a mieink nevét a külföldiek a magok módja szerint alakítják. Csak akkor nem, ha a neveket nem ismerik vagy úgy idegeneskednek, mint — mi. Kövessük a régieket, a kik könyveik címlapjain írtak : Tesseni Venczel, Molineus Peter, Cosmerovius Máté, Hunnius Miklós, Mayer

Fr. János, Deodatus János, Canisius Pétert stb. Sőt írtak: Házvilágító Jánost: Oecolampadius és Királyhegyi Jánost: Regiomontanus helyett.

Különben a fordító jó igyekezését, hogy Shakspere-t szereti és tanulja és ismertetni akarja, hogy annak műveit, eszméit, szellemét terjeszteni igyekszik, nagyon méltánylandónak tartjuk; azt is, hogy a nagy költőt nem erőlködik felekezeti szűk falak közé vonni és beszorítani, hanem meghagyja a szabadban, ott szereti, ott csudálja . . .

Ily czélból szabad lesz talán megemlítnünk — ha nem fölösleg tennők — némely jobb és rendszeresebb, kisebb-nagyobb dolgozatokat, melyek Shakspere-tanulóknak propædæutikus kézi könyvül szolgálhatnának. Ilyenek Gervinus, Ulrici, Elze már előbb is említett munkáikon kívül Kreyszig igen dicsért és szép felolvasásai Shakspere-ről és ugyanannak, nem rendszeres, de átfogó *Shakspere kérdései*. Dowdennek németre is fordított nagyocska és másik alkalmas kis műve (primer) *Shakspere* című stb.

Tudományos és szépirodalmi társulataink bölcsen tennék, ha kiadásaik sorába fölvennék az ily munkák némelyikét.

Kicsiségekkel foglalkoztunk; de méltóbb termékeit hazánkfiak ez évekbeli Shakspere-tanulmányának nem ismerjük. A jó akarat is megérdemli a figyelmet. I. S.

NEMZETGAZDASÁGI IRODALMUNK.

Szólhatunk-e nálunk általában nemzetgazdasági irodalomról? Ha irodalmi terméknek csakis az önálló, könyvalakban megjelenő művet tekintjük, aligha beszélhetünk irodalomról. Igazi esemény számba megy, ha a magyar könyvpiaczen nemzetgazdasági tárgyú könyv vagy bár csak nagyobb füzet jelenik meg. S a megjelent könyvek — ha nem tankönyvek — többnyire vagy pályanyertes vagy legalább megdícsért művek vagy pedig valamely folyóiratunknak külön lenyomatai.

Nemzetgazdasági irodalmunk tényleg a napi lapokra, a heti közlönyökre és a folyóiratokra szorítkozik. Tisztán a nemzetgazdasági tudománynak szolgáló folyóiratunk csak egy van; nevezetesen a *Nemzetgazdasági Szemle*, mely jelenleg XVI. évfolyamát éli. E mellett említhetjük a Bernát Istvántól szerkesztett *Szövetkezés* című folyóiratot, mely azonban főleg a szövetkezeti érdekeket támogatja s a szövetkezetek keletkezését és fejlődését akarja előmozdítani. A heti közlönyök közül általános nemzetgazdasági érdekeknek csak egy, nevezetesen a *Magyar Nemzetgazda* szolgál. A többi heti közlönyök pedig valamely külön kereskedelmi, iparos vagy mezőgazdasági érdekek képviselői.

Ha irodalmunkat beltartalom tekintetében vizsgáljuk s mindenek előtt a napi lapokat nézzük, azok hasábjain, ha általában találkozunk cikkel s nem pusztán egyszerű közleményekkel, melyeknek nagy része nem is a szerkesztőségekben készült, az bizonyára többnyire csak az illető napnak kérdésével foglalkozik. S a legtöbb, a lapokban megjelenő cikk tartalmilag oly selejtes és fölületes, hogy tényleg nem is érdemli

meg, hogy túlélje a napot, melynek szánva volt. A *Magyar Nemzetgazda* előtt a francia és az angol *Économiste* lebeg, de ezektől a közlönyöktől nagyon is távol áll. Egyetlen folyóiratunk a *Nemzetgazdasági Szemle*, melynek első évfolyamai határozottan magas színvonalon állottak, de a mely későbbi évfolyamaiban nagyon is hanyatlott, újabban, mióta dr. Jekelfalussy József szerkesztése alá került, ismét határozottan emelkedett s bátran sorakozik egyes, nagy elterjedésnek örvendő hason külföldi folyóiratokhoz, s ha benne hibát keresünk, azt főleg abban fogjuk találni, hogy főleg csak gyakorlati kérdésekkel foglalkozik s jóformán semmi súlyt sem fektet az elméleti kérdésekre, melyeknek azonban igen is meg van a gyakorlati jelentőségek, mert előmozdítják a gyakorlati kérdéseknek helyes fölfogását és kellő megoldását.

De nem szándékozunk irodalmunk részletes bírálatába bocsátkozni. Szándékunk csak az volt, hogy rámutassunk fogyatékoságára, hiányaira s ezzel kapcsolatban azokra a bajokra, melyek ebből származnak, továbbá ki akartuk emelni, hogy miként lehetne megszüntetni azokat az okokat, melyeknek róhatjuk föl voltaképen nemzetgazdasági irodalmunk gyöngeségét.

Irodalmunk gyöngesége nemzetgazdasági képzettségünk fogyatékoságát bizonyítja. Igazolásra nem is szorúl, hogy ez károsan hat vissza úgy magángazdasági, mint általános nemzetgazdasági viszonyainkra, s természetesen érezteti befolyását törvényhozásunkban is. Igazán életbevágó kérdéseken is könnyen, hogy ne mondjuk, könnyelműen esik túl a közvélemény épen úgy mint a törvényhozás. A példának egész hosszú sorozatát idézhetnők, midőn a képviselőház, úgy bizottsága, mint plenuma nagy fontosságú törvényeket oly rövid idő alatt tárgyalta le, mely bármely európai parlamentben páratlan. S e gyors tárgyalások eredményei mutatkoznak is, a mennyiben törvényeinkbe bele került sok oly intézkedés, melyet európai törvényhozás manapság meg nem tűr, például az általános jövedelmi pótdóról szóló törvényben a betáblázott adósságokra nézve tett osztályozás. De különben is szükségtelen valami nagyon messze mennünk. Gondoljunk csak valuta-törvényeink tárgyalására és az ezt megelőzőtt szakbizottsági kihallgatásokra és hasonlítsuk ezeket össze a hason osztrák eljárással. Kijelentjük, hogy egyáltalán nem helyeseljük azt a túlságos

scrupulositást, melylyel az osztrák tárgyalásokat folytatták, a melyek valódi szőrszálhasogatássá és akadékoskodássá, pusztá tudomány-fitogtatásasá fajultak, de viszont az a könnyed modor, melylyel törvényhozásunk bánt el vele, sem nyerhette meg tetszésünket. De a súlyt nem annyira a törvényhozási tárgyalásra, mint inkább a szakbizottsági értekezletre fektetjük. Valljuk meg őszintén, hogy szakértekezetünk, mi a tudás és készültség alaposságát illeti, az osztrákkal nem igen mérkőzhetik s mennyivel magasabban állott az osztrák szakbizottság összeállítása a mienknél.

De hagyjuk a multat. Nézzük a jövőt. Hogy a valutatörvényeknél folytassuk, előttünk áll a készpénzfizetés fölvétele, melynek nemcsak kormányintézkedésekre van szüksége, hanem a magángazdaságoknak ahhoz való alkalmazkodására is, és a mely továbbá a banktörvény reformját igényli. A magánjogi törvény codifikatiójának küszöbén állunk. Ne higyük azt, hogy ezt a törvényt pusztá jogászai fölfogással meg lehet hozni. A törvény mélyen belenyúl az anyagi és társadalmi érdekekbe s teljes lehetetlenség azt, alapos nemzetgazdasági ismeretek nélkül úgy megalkotni, hogy teljesen megfeleljen a kor igényeinek. Kilátásba van véve az egyenes adók reformja, mely nemcsak az állampénzügyi, nemcsak a gazdasági, hanem a társadalmi érdekeket is mélyen érinti és helytelen intézkedésekkel természetesen mélyen meg is sebezheti. Hason kérdések másutt egész nemzetgazdasági irodalmat teremtettek, nálunk pedig még szóba is alig kerülnek. A közvélemény például adóügyeknél meglegszik a pénzügyi bizottság kritikájával. Pedig a pénzügyi bizottságnak van akárhány tagja, mely távolról sem vitathatja a maga számára a szakértelmet, a fennálló törvényekben való alapos jártasságot. Mindezek nélkül pedig a tervezett intézkedésnek hatását alaposan nem lehet megbírálni.

Mindazok a fölületes és fölszínes tárgyalások, melyek az általánosságokon túl alig mennek a dolgok mélyére, az egyes részletekbe be nem hatolnak, melyek pedig az általánosnál határozottan fontosabbak, lehetetlenek lennének, ha teljesen önálló, kimerítő és alapos nemzetgazdasági irodalmunk lenne, mely nem törődik a napi áramlatokkal, párt- és osztályérdekekkel, hanem egyedül az igazságot kutatja s pedig azon a színvonalon és abból a magasabb álláspontból, melyet a mai kor megkövetel.

Bizonyos, hogy teljesen kifejlett, az előhaladottabb nemzetekkel egészen egy színvonalra helyezhető nemzetgazdasági irodalmunk nincs. S miért? Könnyen válaszolhatnók, hogy ez azért van így, mert közönségünk a komolyabb irodalmi termékeket nem szereti, azokat nem olvassa. Mondhatnók azt is, hogy azoknak túlnyomó része, kiknek ez különben már hivatásuknál fogva földadatukhoz tartoznék, sem olvas komolyabb művet, nem foglalkozik behatóan a társadalmi tudományokkal, melyeknek jelentékeny részét teszi a nemzetgazdaság. Hiszen a ritkaságok közé tartozik, hogy országgyűlési képviselő vagy főrendiházi tag megvegyen komolyabb irányú könyvet, habár az oly kérdést tárgyal is, melylyel mint törvényhozónak okvetlenül s már a legközelebbi időben kell foglalkoznia. Sajátságosan nevezetes adatokat hozhatnánk föl egyes művek kelendőségéről. Említsük meg Schmidtnak: *A magyar gazda hitele* című munkáját, melyet az országos gazdasági egyesület, 2000 frttal díjazott, a mely általában magyarosan, könnyen és szépen van írva s a melyet tehát minden ember megérthet. Ez a munka hallomásunk szerint egyetlen egy példányban kelt el. A *Közgazdasági és statisztikai évkönyv*, melyről bátran mondhatjuk, hogy a hason külföldi vállalatokkal kiállja a versenyt, s a mely határozottan nélkülözhetetlen segédkönyv, mert nélküle törvényhozó, de magasabb fölfogású üzletember és iparos sem lehet el, oly csekély keletű, hogy bátran fölmerülhetett a kérdés, hogy érdemes-e azt megjelentetni és arra azt a rendkívüli fáradságot fordítani, melyet kellőleg jutalmazni csak úgy lehetne, ha nem néhány száz, hanem néhány ezer példányban kelne el. S e példákra csak azért hivatkoztunk, hogy mindjárt elejét vegyük annak a kifogásnak, hogy az írókban rejlik az ok, kik nem fordítanak elég gondot műveik szerkesztésére, habár az írók mentségére fölhozhatnók azt is, hogy nem érdemes valamely munka megírására, jobban mondva irányára kiváló gondot fordítani akkor, midőn az író úgy is előre tudja, hogy csak kevesen fogják elolvasni, kik nem annyira az írmodort, mint inkább a tartalmat nézik.

Fölhozhatnók azt is, hogy nálunk üzleti és iparos körökben inkább támogatják a német irodalmat még akkor is, ha a magyarnál határozottan selejtesebb. Említhetnók például, hogy a fővárosban jelenik meg egy német nemzetgazdasági heti lap, (rendesen, az «ö» kihagyásával, *Nationalkomische*

*Blätter*nek nevezik azok, kikben már nagyobb nemzetgazdasági képzettség van), mely selejtességére nézve ritkítja párját s mégis inkább pártolják és tartják, mint a véle névrokon magyar hetilapot, melylyel pedig távolról sem mérkőzhetik, mert ebben legalább meg van az igyekezet, hogy a lehető legjobbat adja s minden fölmerülő napi kérdéssel alaposan foglalkozzék, míg a német lapban a magasabbra való törekvés is hiányzik s az igyekezet csak oda terjed, hogy a lap valahogyan megteljék.

Nem szabad azonban itt megállnunk s ráfognunk, hogy már megtaláltuk nemzetgazdasági irodalmunk csekély haladásának okait. Az előadottak inkább a tünetényeket, semmint a valódi okokat derítik föl. Az oknak mélyebben kell fekéüdnie s nem állhat másban, minthogy a nemzetgazdasági képzettségre nem fordítanak kellő gondot. S valóban így is áll a dolog. A középiskolákban, a melyekben a nemzetgazdaságot tanítják, a fősúlyt az elvont tanokra fektetik s csak mellékesen fordítanak figyelmet arra a részre, mely az ifjúságot leginkább érdekelheti. Az egyetemen, a műegyetemen is csak az úgynevezett elméleti nemzetgazdaságot, az általános érvényű tanokat és törvényeket adják elő, de általában semmi, vagy csak mellékesen fordítanak gondot annak előadására, hogy miként kapcsolódnak azok az általános tanok és törvények a való élettel. Mi természetesebb, minthogy az ifjúság az egész nemzetgazdaságot olyas valaminek tekintsi, melynek az életben kevés, vagy éppen semmi hasznát sem lehet venni.

Másik nagy hiba nálunk az, hogy tankönyveink alig említnek magyar munkát, de annál többet hivatkoznak idegen, különösen pedig német munkákra s köztök sok olyanra is, melyekre a saját szülőföldjökön sincsenek különös tekintettel, mert nem is érdemlik meg. S ha most hozzávesszük, hogy egyes hírlapjaink a nemzetgazdasági tárgyakat, melyekről cikkeznek, külföldi, különösen német, de főleg osztrák lapokból veszik át: elgondolhatjuk, hogy a közönség nem is igen bízik magyar munkában, melyet külföldi másolatának vagy kivonatának hisz.

Ha azt akarjuk, hogy nemzetgazdasági irodalmunk nagyobb fejlődésnek induljon, meg kell törnünk a közönyt és tankönyveinkben meg kell szoknunk, hogy első sorban is a magyar írókat idézzük s a külföldiek közül csakis azokat, kik

elismert szaktekintélyek. A tankönyvek által meg kell szoktatnunk a közönséget arra, hogy ha nemzetgazdasági irodalmunk sok tekintetben hézagos is, mégis bővebb útmutatással szolgálhat mindazoknak, kik egy vagy más gyakorlati, különösen hazánkat érdeklő kérdést akarnak részletesebben tanulmányozni. Mert végre is, az úgy úgy áll, hogy ha egyes kérdéseket íróink nem is tárgyaltak vaskos kötetekben, de fejtegették azokat egy vagy más folyóiratban megjelent értekezésben. Ha tanáraink a jelzett módon járnak el, nem történhetik meg az, hogy egyes törekvőbb fiatal emberek, kik egy és más kérdést behatóbban tanulmányoztak, összeolvastak egy rakás idegen író, de semmi tudomásuk sem volt, hogy ugyanazzal a kérdéssel magyar írók is egész behatóan foglalkoztak. A tanárokról föl kell tennünk, hogy ismerik a magyar irodalmat s nekik nem fog különös nehézséget okozni, hogy tanítványaikkal első sorban ezt az irodalmat ismertessék meg.

S részemről abban a nézetben vagyok, ha megszokjuk, hogy első sorban is a saját íróinkra legyünk tekintettel s a saját íróink véleményeivel és fejtegetéseivel foglalkozzunk, eljutunk oda is, hogy nemzetgazdasági tudományunkat önállósítsuk, vagyis az önmagunk fejével gondolkozzunk s ne az idegen vélemények után induljunk. Nem azt akartuk ezzel mondani, hogy ne tanulmányozzuk az idegen irodalmat, sőt azt föltétlenül meg kell tennünk, de nem szabad elhanyagolnunk a magunkét és nem szabad különösen egy bizonyos irányban indulnunk, magunkat teljesen akár a német, akár a francia vagy angol irodalom befolyásának szolgailag alárendelnünk. Oda kell törekednünk, hogy a mit az idegen irodalomból megtanultunk, azt teljesen elsajátítsuk, magunkévá tegyük, saját szellemünkhöz, gondolkozásmódunkhoz idomítsuk.

Nemzetgazdasági irodalmunk önállósítására és függetlenítésére közre kell működniök az összes irodalmi tényezőknek, de különösen a *Nemzetgazdasági Szemlé*nek is, főleg az által, hogy hasábjain több tért enged a tiszta elméletnek, az általános tanok fejtegetésének. S a nemzetgazdasági tudományt és önállósítását előmozdíthatjuk az erős kritika gyakorlásával. Nem volna szabad napi lapjainknak és szakközlönyeinknek megengedniök, hogy jeles könyvek maradjanak bírálat nélkül, sőt oda kell hatniök, hogy az egyes fontosabb közérdekű ügyeket

tárgyaló czikkek is megbíráltassanak, bővebben megvitattassanak. Ne a bírálattól féljünk, mely nem lehet a nemzetgazdaság hátrányára, hanem féljünk az agyonhallgatástól, mely a szellemet megbénítja, a törekvést megöli. Gyakoroljuk az erős, a beható, de mindazonáltal igazságos kritikát. Az ily kritika csak hasznára lehet a tudománynak s előmozdítja az irodalmat, mert elevenebbé teszi s mozgásba hozza.

PÓLYA JAKAB.

É R T E S I T Ő.

A földművelésügyi magyar királyi miniszternek 1890. évi működéséről a törvényhozás elé terjesztett jelentése. Buda-Pest, 1892.

Majdnem ezer oldalra terjedő vaskos kötetre volt szükség, hogy befogadja mindazon anyagot, melyet a miniszterium ez idő szerinti vezetője e czímen a közönség elé kívánt bocsátani. Vele szemben az a kicsiny füzet,^{*)} mely a volt földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszteriumnak első öt évi működéséről szól, még szerényebbnek tűnik föl.

Azonban méltányosnak kell lennünk. Míg a Fest Imrétől összeállított kiadvány igazán csak a miniszterium működéséről szól, addig Bethlen miniszter terjedelmes jelentése kiterjeszkedik olyan dolgokra is, a melyek e kereten kívül esnek. Bizonyos tekintetben encyklopædiája a magyar mezőgazdasági igazgatásnak.

Húsz év előtt ez administratiónak csupán egyes ágaiban voltak kijelölve a vezető eszmék, még kevesebben voltak meg a végrehajtó közegek, kevésbbé beható volt tehát a tevékenység, csekélyek az eredmények. A mai földművelési miniszter huszonöt év törekvéseit, tévedéseit és sikereit használhatja föl céljai kitűzésénél, eszközeinek megválasztásánál. Egyes szolgálati ágakban oly főtisztviselőkkel rendelkezik, a kik át vannak hatva földadatuk fontosságától, a kik képviselik a múlt törekvéseit s megóvhatják őt a következetlenségtől, az elhamarkodott lépések veszélyeitől. Az erdészet, vízi ügyek, halászat, állati egészségügy törvényesen vannak szabályozva; meg-

^{*)} *A földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi magyar királyi miniszterium öt évi működése. 1867—1872-ig. Összeállító Fest Imre, államtitkár. Pest, 1872.*

van a szervezet, mely a törvény intézkedéseit végrehajtja. Sajnos, hogy viszont nagyon sok fontos ágánál még mind a kettő hiányzik.

A lefolyt huszonöt év nem volt elég arra, hogy nagy szabású, a mezőgazdaság minden ágára kitorjedő politikát teremtsünk, a mi azonban nem jelenti azt, hogy mit sem tettünk volna. A jelentés, habár csak fölületesen foglalkozik a múlttal, az egykori földművelés-, ipar- és kereskedelmi miniszterek tevékenységével, mégis mutatja, hogy egyes irányokban sok történt.

A minisztérium kezdeményezései részben közvetve, részben közvetlenül igen sok jó eredményt szültek a szorosabb értelemben vett mezőgazdasági ágakban: a ló- és szarvasmarha-tenyésztésnél, a szőlőtermesztés és borkezelés javításánál. A gazdasági intézetet végzett ifjak, a mintagazdaságokként szereplő állami intézetek lassanként új irányokat mutatnak s új törekvésekkel gazdagítják gazdasztályunk munkásságának körét. A mezőgazdaság legfelsőbb fórumának tevékenysége még a méhészetre, baromfitenyésztésre, halászatra, stb. is kiterjed, a selyemtenyésztésre vonatkozó adatok Bezerédj Pál dícséretét tartalmazzák és méltán. A minisztérium működése nagyon részletes, pontos és figyelmes csaknem mindazon dolgokban, melyek a mezőgazdaság jövedelmezőségének emelésére irányulnak.

A fejlődés akadályainak elhárításán kívül ez a főczél, mely működését leginkább jellemzi. Erre irányult erejének, tevékenységének túlnyomó része, a költségvetés százezreit és millióit leginkább ennek érdekében igyekezett hasznosítani.

Vajon elég-e ez, vajon a magyar földművelési minisztériumnak nincsenek, nem lehetnek-e nagyobb szabású, a nemzeti létet közelebbről érintő föladatai azoknál, melyek a fönti czélból folynak? Ez itt a kérdés. Mi azt hisszük, igen, s a minisztérium a fejlődő közvélemény nyomása alatt igazat fog nekünk adni. Már meg is tette az első lépést. Szól a birtokok kedvezőtlen megoszlásáról, kilátásba helyezi az idevágó statisztika fejlesztését. Nem fog kitérhetni az elől, hogy tovább menjen, hogy bővebben hatoljon a dolgok mélyébe, tanulmányozza azon okokat, melyek a birtokok kedvezőtlen megoszlását előidézik, kezébe vegye a kis gazdák hitelének idáig általa teljesen elhanyagolt rendezését s megmentse hazánkat azon szegénytől, hogy az ország egyes megyéiben a parasztbirtok «nagy részt Amerikában szerzett pénzen gyarapodjék».*)

*) A jelentés szavai.

A malmok által az üzem leszállítása iránt kötött cartellek, melyek magának a miniszternek szavai szerint is kedvezőtlenül hatottak a gabona árára,*) megérdemelnék végül a kormány figyelmét és beavatkozását, mert szerintünk jogtalanul adóztatják meg a természetűt és fogyasztót a malom-részvényesek javára.

Ha ilyen irányban kezdte meg működését, akkor fogja látni, mennyi, de mennyi még a teendő. Világossá lesz majd, hogy gondoskodni kell eszközökről, a melyek a falusi népességnek a városokba vándorlását s így a proletár elemek szaporodását meggátolhatják; ki fog tűnni, hogy a nemzet különben legegészségesebb osztályának, a gazdáknak, bebizonyult testi hanyatlása legalább is akkora csapás a nemzetre s mondjuk a mezőgazdaságra nézve, mint a gazdasági állapotoknak járványai, melyekkel szemben a miniszterium oly kiváló és buzgó tevékenységet fejt ki. Mi az idáig folytatott magyar mezőgazdasági politika fő hiányának épen azt tartjuk, hogy csaknem minden figyelmét a gazdálkodás módjainak és eszközeinek javítására, tökéletesítésére fordítva, alig jutott belőle valami magára az emberre, a ki pedig ennek a gazdasági életnek talán még is csak központját teszi.

A mezőgazdaság jövedelmezőségének emelése képezheti célját a miniszterium működésének és ez irányban tevékenységi köre annál tágabb lehet, minél fejletlenebb maga a gazda-osztály, minél nagyobb szüksége van a gyámkodó útmutatásra. De ha a végső cél az, hogy gazda-osztályunk súlya megmaradjon, egészséges fejlődése biztosíttassék, akkor a miniszteriumnak mindazon föladatokat is meg kell valósítani, melyeket e cél elébe tűz. Ebben az irányban ez ideig szerfölött kevés történt. A közgazdasági előadók, báró Kemény Gábornak kedvelt hívei, semmikép sem váltak be. Kevesen érezték közfűlök az ingyenes hivatal nobilitását; a gazdasági egyleteknek a nyolczvanas évek elején szépen megindult tevékenysége szalmalángnak bizonyult, melyet gróf Széchenyi Pál csodálatos következetességgel, de annál több merészséggel pusztított el. A magyar mezőgazdaság benső bajainak kutatását és orvoslását a miniszterium alig kísérté meg és habár mindenki elismerte, hogy az önsegély, a társulás volna az, mi sok gazdasági kérdés megoldásának legkönnyebb módját tehetné, ez irányban csodálatos módon alig történt valami. Bethlen igéri, hogy fog -- elhiszszük neki és óhajtjuk a sikert. Az angoloknak sikerült Kelet-Indiában egy nagyon számbavehető ered-

*) 73. lap.

ménynyel működő egyleti szervezetet teremteni és nálunk ez lehetetlen volna?

A mi nézetünk szerint, tehát a földművelési minisztérium hatásköre sokkal fontosabb, céljai sokkal nagyobb szabásúak, mint azt maga a *Jelentés* kifejti.*) A miniszter programja szerint mindenképp először a minisztérium költségvetése emelendő, azaz több pénz kell; aztán megalkotandó illetőleg végleg szövegezendő a mezőrendőri és a mezőgazdaság egyéb ágazataira vonatkozó törvény, végül létre kell hozni a szervezetet, mely a végrehajtást biztosítja.

A programnak két pontja eszik, mert ezek a céloknak tulajdonképpen csak eszközei, marad tehát egy: a mezőrendőri törvény. Azok, a kiknek mezőgazdaságunk emelése, a gazda-osztály emelkedése szíven fekszik, a kik tudják, hogy ennek egészséges fejlődése nélkül a magyar társadalom tulajdonképpen elveszti egyensúlyát, csatlakozni fognak hozzánk, ha azt állítjuk, hogy ez szerfölött kevés, hogy kibővítené azon célokkal, melyekre főntebb — nagyon futólag ugyan — de utaltunk. Ez, minthogy eleinte csak tanulmányozásról, előkészítésről lenne szó, se fölöttébb sok bajba, se pedig sok pénzbe nem kerülne.

Gazdasági fejlődésünk iránya nem olyan, mely kielégíthetné a mélyebben gondolkozót. Nagyon is kedvez a nagy tőkék urainak s magára hagyja azokat, a kiknek támogatásra volna szükségök. A latifundiumok szaporodnak, a gyárak alapítói a törvényhozásnak és kormánynak kiváló kedvezményeiben részesülnek, a százerek urai aránylag könnyen válnak milliósokká. Ellenben a parasztság körében az ország tetemes részében előbb nem igen észlelt forrongás terjed el, vándorolnak Amerikába, Szlavoniába, a keleti tartományokba, mintha az anyaföldnek tápláló emlői elszáradtak volna reájok nézve. Ezt az eddig követett gazdasági politika meggátolni bajosan képes. Azt hisszük ez iránt magunkat ámitani nem lehet, de nem is szabad tovább. Keresni kell az új irányokat, melyek nem vezethetnek más célokhoz, mint a melyekre főntebb utaltunk.

A főadat elég szép, kielégítheti a legmagasabban röpülő becsvágyat is, de viszont igénybe veszi a szív és lélek legnemesebb erőit.

Biztosítanunk kell nem csupán a földbirtok jövedelmének emelkedését, hanem meg kell óvni a gazda-osztályt attól is, hogy a fokozódó jövedelmek más oldalról — például adó alakjában — tőle el ne vétessenek.

*) XIII. lap.

Fönn kell tartani súlyát, tekintélyét, vissza kell adni elveszett stabilitását. Gondoskodnunk kell arról, hogy a földbirtok egészségesebb megoszlása előkészíttessék s apadjon a földművelők kivándorlása. A mezőgazdaság érdekeit méltányolnunk kell minden ponton s minden ízökben.

Ezek a kérdések nem oly népszerűek, nem is váltak annyira köznapiakká, mint azon jelszavak, melyek az ipar fejlesztését hirdetik, de bizonyára nem kisebb jelentőségűek azoknál s méltók arra, hogy a figyelem az eddigieknél fokozottabb mértékben irányuljon reájok. E tekintetben a társadalom és kormány földadatai összefonódnak.

A jelentésnek, a mi a nyelv magyarságát, a részek egyöntetűségét, az egész mű arányait illeti, sok fogyatkozása van. Nagyon is látszik rajta a sok kéz nyoma, sűrűn bukkannak benne germanismusokra, hiányzik az a bevégzettség, melyet ily helyről eredő irodalmi terméktől megvárni talán még is szabad.

Mindezt azonban szívesen elnézzük, elfeledjük akkor, ha ez a *Jelentés* a múltnak mintegy zárkövét képezve, új törekvéseknek fog forrásává válni, ha mezőgazdasági politikánk vezetőiben lesz elég önállóság s a fejlődő viszonyokkal számolva megteremtik azt az igazi agrar politikát, melyet elődeiknek egy negyed századon át megteremtteni még mindig nem sikerült.

T. N.

Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848. Ein Beitrag zur deutschen Culturgeschichte von E. V. Zenker. Mit einem bibliographischen Anhang. Wien und Leipzig. Wilhem Braunmüller. 1892.

A német hirlapirodalom története még nincs megírva; Prutz nem fejezhette be munkáját, mely különben sem felelt volna meg a kívánalmaknak, mivel a jeles szerző nem ismerte kellően az anyagot. Zenker úgy hiszi, hogy az ily munkát monographiákkal kell előkészíteni s rajta volt, hogy monographiája ne csak anyagot adjon a kutatónak, hanem olvasható is legyen. Valóban sikerült is mind a két törekvése s mivel munkájának általános érdekű tárgya bennünket még közelebből is érdekel, nem tartjuk fölösleges dolognak kiemelni egyet-mást a könyv változatos tartalmából.

Azon átmeneti korszakban, mely a középkor végétől az új

korba terjed át, három nevezetes esemény volt nagy befolyással az újkori műveltség alakulására. Nem mernők mondani a szerzővel, hogy ez események fontosabbak voltak az akkori háborúknál, Byzancz elesténél s némileg még Amerika fölfedezésénél is. De bizonyos, hogy Gutenberg találmánya, a posta fejlődése és a hírlapok keletkezése, mely a két első esemény találkozásának az eredménye, igen nevezetes fordulatot jelentenek.

A középkor szellemi érdeklődését kielégítették a vándorló énekesek és hírmondók, kik a Rajnától az Oderáig, az Éjszaki tengertől a Dunáig járva kelve közhírré tették, hogy Izé lovag hány ellenfélt dobott ki a nyeregből, hogy Hennegauban vagy a bécsi erdőben mily vésztjósó égi tünemények voltak láthatók, hogy N. N. herczeg mily pompát fejtett ki a tornán s hogy itt meg ott hány boszorkányt és hány zsidót égettek meg. Lassanként a nyomtatott betű váltja föl az élő szót s a nyomtatott lap veszi át a vásárról vásárra s faluról falura járó hírmondók szerepét.

A tizenötödik század vége felé s különösen Amerika fölfedezése óta a *Relatiok* és *Új hírek* (*Neue Zeitungen*) egész raja röpül szét a világon, fölfedezésekről, udvari ünnepekről, hadi kalandokról, kivégzésekről, boszorkánypörökről, rablótörténetekről s természeti tüneményekről értesítvén a «curiosus» közönséget. A legrégibb újság 1488-ban jelent meg állítólag Bécsben. E verses és rimes újság a Brüsszelben elfogott I. Miksa sorsáról nyugtatja meg a népet. A második relatio III. Frigyes temetéséről szól, és kétségtelenül Bécsben jelent meg 1493-ban. A reformatio és a török háborúk nagy lendületet adtak az új találmánynak. Ez volt az első korszaka a hírlapirodalomnak, ekkor még a hírlap gyakran nem is különbözik a polémikus röpirattól vagy a verses krónikától.

Jelentékeny fordulat volt e fejlődésben az, hogy egyes kiadók szabadalmat kaptak a hírek terjesztésére. A szabadalmazott kiadók most compilálni kezdték a híreket, hogy gazdálkodjanak az idővel, a munkával s a papirossal és úgy tapasztalták, hogy e compilációknak nagyobb a kelete, mint a csupán egy hírt terjesztő relatióknak. Eleintén csak egy fajta híreket hoztak össze, például hadi tudósításokat, lassanként többfélét, majd ugyanazt a címet kezdték használni egyelőre időhöz nem kötött s végre szabályosan megjelenő lapjaik élén. Hét város versenyez a dicsőségért, hogy magát a legrégibb újságprivilégium birtokosának s a legrégibb időszaki újság megjelenése helyének mondhassa. Antwerpen, Strassburg, a majnai Frankfurt, Fulda, Hildesheim, Erfurt, Stettin akarnának e papiros Homé-

ros szülővárosai lenni. Pedig Bécs városát illeti meg a pálma. Már 1540-ben Hanns Singriener (Singrenius), az ismeretes könyvnyomtató, privilegiumot kapott minden «állami érdekű újdonság» közlésére.

De mindamellett és noha Bécs volt a birodalmi politika központja, a hírlapirodalom itt mégsem virágzott föl oly gyorsan, mint Németország más városaiban, nem is szólva Franciaországról és Angliáról. Németországban már a XVII. században keletkeztek oly hírlapok, melyek a legújabb időkig, sőt maig is fönállanak. (*Oberpostamtzeitung, Leipziger Zeitung.*) Ehhez fogható lap Bécsben csak a tizenennyolcadik század elején jelent meg és pedig 1703 augusztus 8-án. A *Wienerisches Diarium* volt e lap neve, mely 1780-ban a *Wiener Zeitung* nevét vette föl és viseli még ma is.

A bécsi hírlapirodalom e hátramaradásának okát a censurában kell keresnünk. A censurából, e vatikáni találmányból, V. Károly és utódjai valóságos sziklavárat emeltek minden egyházi vagy politikai reformkísérlet ellenében. És e várból nem vak tötéssel lőttek. Az 1527 augusztus 20-iki mandátum meghagyja, hogy a kik sajtóvétséget követnek el, kegyelem nélkül máglyára ítéltetnek. Valóban el is égették Hubmayr Boldizsárt és Tauber Gáspárt, kik Nikolsbergban és Bécsben protestáns röpiratokat nyomtattak.

II. Ferdinánd a censurát a jezsuitákra bízta s a paterek nagy buzgalommal láttak a munkához. Nemcsak, hogy távol tartottak a sajtótól mindent, a mi a reformatiónak és politikai szabadságnak csiráit hordotta magában, hanem vándorló vizsgáló bizottságaik föl-kutatták a régibb nyomtatványokat s megégették mindent, min az ördög karmait sejtették.

Mária Terézia annyiban korlátozta a jezsuita befolyást, hogy a censurát állami hatóságra bízta. Egyébiránt a szigor nem enyhült s az a tény, hogy Bodmer, Bürger, Jacobi munkái s még Mendelssohn *Phaidonja* is a tiltott könyvek indexére került, elég világos fogalmat ad egy akkori író helyzetéről. Nagyot fordult e dolog II. József alatt. Az 1781-iki censura-törvény szerint a kritika nem tilos, bárkit támad is meg, még ha a fejedelmet is. Csak az erkölcsrontó iratok, s az ízetlen durvaságok tilosak. E bölcs szabadelvűség elősegítette ugyan a productiót, de tulajdonképi politikai journalistikát még nem teremtett. Ehhez még a szabad közélet kellett volna. Pedig II. József alatt a polgár csak szemlélője volt az állami élet lefolyásának s noha most már tapsolhatott vagy ócsárolhatott tetszése szerint, de az állam vezetőinek nem kellett e bírálattal törődniök.

Az ekkori szabadság oltalma alatt született lapok közt nagy föltűnést keltett Hoffmann Leopold Alajos hetilapja, mely 1782 és 1784 közt jelent meg s a bécsi egyházi szónoklatokat bírálta. Hoffmann, egy német-cseh szabónak a fia, előbb jezsuita akart lenni, de a rend nem akarta fölvenni, majd megismerkedett van Swietennel, ki 1785-ben Pesten a német nyelv tanárává nevezte ki. Itt maradt 1789-ig s itt kezdé fejleszteni kémkedő és denunciáns tehetségét, mely oly hírhedtté tette. Hogy visszatérjünk hetilapjára, annak szerkesztéseért, az akkor még fiatal Hoffmann, hetenkint öt forintot, szabad lakást, papirost, tollat és tentát kapott. A kiadó azonkívül biztatta, hogy ha jól viseli magát s a lapnak jó keletje van, még kis pótlékot is kap czipő, harisnyák s fehérnemű beszerzésére.

A lap első száma általános figyelmet keltett. Az emberek fejöket csóválva panaszták, hogy a sajtószabadság oltalma alatt már az Úr szolgálait is megtámadják és beszédeiket csúrik-csavarják. Némelyek azt hitték, hogy az Antikrisztus már nincs messze.

De az 1790 szeptember elején kiadott rendelet kioltotta a sajtószabadság rövid életét s a censurának visszaadta régi hatáskörét. A tizennyolczadik század utolsó tizedében csak azok beszélhettek szabadon, kik «élénken rajzolták a francia forradalom rossz következeit». A már említett Hoffmann, ki József alatt a papokat bírálta, most kitett magáért a szabad közművesek és a francia forradalom szidalmazásában.

De azért ne higyük, hogy az intézők, kik annyira lenyűgözték a sajtót, semmit sem törődtek volna a közvéleménnyel.

Metternich szerint a közvélemény hatalma nagyobb, mint a vallásé vagy az erkölcsi elvéké. De csak élete végén érezte, hogy mily kevésbé sikerült neki részére hódítani e mindennél nagyobb hatalmat.

Az 1848 előtti bécsi hirlapirodalmat jellemzi az, hogy nincs semmi egyénisége, akár kedvező idők jártak reá, akár nem. Mária Terézia alatt minden lap több vagy kevesebb bátorsággal a fölvilágosodás ügyét szolgálja, József alatt ugyanez történik, csak hogy nagyobb nyíltsággal, a következő időszakban a jakobinusok denunciálása van napirenden, majd 1848-ig az egész journalistika éig magasztalja az uralkodó rendszert. Élesen elkülönített pártállást, vagy egyéni nézeteket a sajtóban csak a forradalom óta találunk, azért csak akkor érdemes vizsgálnunk a journalistika álláspontját az egyes politikai vagy gazdasági kérdésekkel szemben. *d.*

A galamb a kalitkában. Írta Mikszáth Kálmán. Kiss, Linek és Mühlbek rajzaival. Buda-Pest, 1892. Singer és Wolfner.

Úgy látszik, Mikszáthnak inkább sikerülnek a humoros életképek, könnyeden oda vetett vázlatok, adomás elbeszélések, mint a bonyolultabb beszélyek vagy épen regények. Mihelyt mélyebb lélektani föladatot tűz maga elébe vagy társadalmi viszonyainkat akarja rajzolni, győzi ugyan szóval, a mennyiben íveken át elméskedik, de nincs elég tájékozottsága a viszonyok fölfogásában, sem elég képzelme, hogy érdekes cselekvényt tudjon alkotni. Kedveli Mikszáth az előszó-írást is, részint a maga munkáihoz, részint a másokéihoz. Itt is, ha mondanivalója egy-egy adomán vagy élcezen fordul meg, elég mulattató, de ha elmélkedni vagy ítélni kezd, üres vagy félszeg.

E művet is bevezető előszó nyitja meg. A szerző elmondja, hogy régebben úgy írta elbeszéléseit, hogy két-három themából toldott össze egyet, most a midőn vénülni kezd s kifogy a leleménységből, egy themából akar két elbeszélést írni. «És a múzsa segítségével meg is lesz, sőt a nélkül is. Mert a múzsa is kivénült dáma már, a ki a világot uralta egykor (a szerző azt akarja mondani, hogy a ki *a világon uralkodott* egykor, mert *a világot uralni* egyebet tesz), most mindössze egy apró pipere-üzletet tart; hajdan költőket inspirált, ma a csinált virágok korszakában, legföljebb a toilettet teheti hangulatossá. A háztartása is más volt ezelőtt, szép szobaleányát, a Phantasiát, elbocsátotta szolgálatából s a helyett egy szurtos, mogorva mindenest tart: a Megfigyelést». E szerint a régi költészetben a képzelem minden megfigyelés nélkül teremtett, az újabban pedig semmi szerepe nincs, csak a megfigyelésnek. Ez azt teszi, hogy se a régi, se az újabb időben tulajdonkép nem voltak költők, mert megfigyelés nélkül nincs költői mű s a megfigyelés még magában nem költészet. A kinek ily zavaros eszméi vannak a költészetről nem csoda, ha a maga elébe tűzött föladatot oly furesán oldja meg.

Mikszáth tudniillik föltette magában, hogy földolgoz egy középkori mondát a *Gesta romanorum*ból, melyet Haller fordított magyarra a *Hármas históriában Példabeszédek* czíme alatt. Aztán egy másik elbeszélésben megkísérli, hogy egy hasonló történet hogyan eshetnék meg a XIX. században Magyarországon. Ez magában érdekes föladat mind írói stíl, mind korrajz szempontjából. Az elsőben utánozhatja a szerző a középkori mondák naiv hangját, jel-

lemrajzi módját, világfölfogását; a másodikban éles ellentétben mutathatja föl az újabb kor elbeszélő és jellemrajzi sajátságait s mindkettőben visszatükröztetheti a különböző kor és műveltség hatását az erkölcsökre s a viszonyok és szenvedélyek fejlődési árnyalatait. Azonban Mikszáth mindezzel nem gondolt; megleégedett azzal az élczes ötlettel, hogy egy tárgyról két elbeszélést ír s megírta mindkettőt ugyanazon komázó, operette-stílusban. De ily torzításban is még lehető valamit visszatükröztetni a két kor viszonyai, erkölcei és szenvedélyei árnyalati különbségeiből. Lássuk, van-e ennek valami nyoma a két elbeszélésben?

Az első elbeszélésben Balduin veronai orvos, nagy virágkedvelő, meghallván, hogy Albertusnak, egy nápolyi úrnak, a világon legszebb rózsái vannak, elutazik hozzá, annyival inkább, mert rég óta baráti levelezésben vannak egymással. Albertus nagy szívességgel fogadja vendégét s fölajánlja neki minden rózsáját. Házában, kertjében mindent megmutat neki, kivéve egy kis lakot, mely a kert végében állott. Balduin kérdezte, hogy mi van ott? «Az titok — monda Albertus — oda magam sem lépek. Abban a kalitkában egy galamb van». Balduinnak szeget ütött fejébe a titkolódzás s megkérdezte titkon a kertészt, hogy voltaképp mi van a kis lakban. A kertész azt mondotta, hogy egy szép rózsza. Balduinnak rosszúl esett, hogy barátja legszebb rózsáját eltitkolja előtte s ezt meg is mondotta neki. Albertus megígérte, hogy másnap megmutatja legszebb rózsáját s megajándékozza vele Balduint. S ím reggel egy szép leányt vezet elébe. Elmondja, hogy Esre gyámleánya, kit fölnevelt s nőül akart venni, de minthogy örömeztőbb meg Balduinhoz, átengedi neki, nem csekély hozományával együtt. Albertus szomorúan néz a távozók után s bújában boritalra adja magát. Csakhamar elszegényedik s elzüllött emberré válik. Bujdosásában Verona környékén elfogják mint gyilkost, bár ártatlan, de a körülmények ellene bizonyítván, halálra ítélik. Épen a mikor ki akarják végezni, megjelen Balduin s ráismervén, hogy megmentse, magát mondja gyilkosnak. De a valódi gyilkos is előkerülvén, a két jó barát megmenekül. Balduin elviszi kertjébe Albertust, hol szintén van egy kis házikó, mint egykor Nápolyban s benne a galamb — Esre, a ki csak őt szereti; hogy Balduinnal eljött, csak gyerekes szeszély volt tőle, most már kifejlett, okos nagy leány. Balduin hozományával együtt visszaadja Albertusnak Esret s lakodalom végzi be az elbeszélést.

Az új korból vett elbeszélésben is van két jó barát, két magyar képviselő: Altorjay, a ki egy meglehetősen vagyonos leányt, Vilner

Esztert veszi nőül és Korláthy, kit vőfélynak hitt meg esküvőjére. A vőfély, mihelyt bemutatják, udvarolni kezd a menyasszonynak, az esküvő előtti éjjel megszökteti és nőül veszi. Majd visszatér nejevel a fővárosba, párbaft vív megcsalt barátjával s neje hozományát egy pár év alatt elfecsérli. Most már szeretne menekülni nejétől, megkínálja vele a megcsalt barátot, Altorjayt. «Hát bolond vagyok én — pattan föl ez — hogy miután a hozományt te költötted el, én most a pusztá asszonyt a nyakamba hagyjam varratni». «Úgy! Hát neked is csak a hozomány kellett, vágott vissza Korláthy gúnnyal.» Korláthy egészen tönkre jutván, külföldre szökik s Hamburgból azt írta nejének, hogy ne keresse, menjen férjhez, ő soha többé nem jön vissza. Azonban az igen is hűvé vált asszony nem tágít s mivel nincs pénze, váltót hamisít s az így szerzett úti költséggel Hamburgba siet. Ott mint virágárúisleány keresi kenyerét s im egy nap férjét pillantja egy vén angol nőt vezetve, a ki tőle virágokat vesz. Mindketten egymásra ismernek, Korláthy kéri nejét, hogy ne csináljon botrányt, kísérje őket távolról a vendéglőig s ő egy kis idő múlva lejő hozzá. Úgy is történt. Korláthy szállására kísérte nejét s elbeszélte, hogy e gazdag angol nőt fürdőre kísérte mint orvosa, de holnap megválnak tőle s a nyert tiszteletdíjjal vele fog valamibe kezdeni; holnap délben pontosan meglátogatja. Másnap a szegény nő mind várja férjét, de helyette rendőrök érkeznek s elfogják. A köröztetett nő szállását a férj fedezte föl a rendőrségnek, hogy szabadúljon tőle. S ez az újkori galamb a kalitkában.

Mit tükröztet hát vissza a két elbeszélés? Azt, hogy a közép-korban az emberek mind becsületesek voltak, kivált Olaszországban, az új korban pedig mind hitványak, kivált Magyarországon. De ha nem egymáshoz viszonyítva s nem a korfestés szempontjából tekintjük is e műveket, úgy is meglehetősen léha művek. Az emberek benők jók az ostobaságig, minden emelkedés nélkül, és gonoszak a kedvetlenségig, minden küzdelem nélkül, a szerző pedig nem épen jó óráiban összeírt tíz ívet, minden komolyság nélkül.

—i.

